

62729

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. Sa35/ Par/cha
ACC. No. 62729

D.G.A. 79.
GIPN—S4—2D. G. Arch. N.D./57.—25-9-58— 100,000.

MUNSHIRAM MANOHARLA
PUBLISHERS PVT. LTD
Oriental & Foreign Book Sellers.
P.B. 5715 54, Rani Jhansi Road
NEW DELHI 110055

प रा श र - स्मृ ति :

62729

PARĀŚARA-SMṚTI

PARĀŚARA MĀDHAVA

VOLUMES II AND III

PRĀYAŚCHITTAKĀṆḌA AND VAVYAHĀRAKĀṆḌA

With the Gloss By

MADHAVACHARYYA

Edited with Notes By

MAHĀMAHOPĀDHYAYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA

THE ASIATIC SOCIETY

1973

प रा श र - स्मृ तिः

श्रीमन्माधवाचार्यकृतव्याख्या साहिता

प्रायश्चित्तकाण्ड-व्यवहारकाण्डरूप
द्वितीय-तृतीयभागात्मिका

महामहोपाध्याय श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार परिशोधिता

62729

दि ए शि या टि क सो सा इ टि

१९७३

Work Number 298

© The Asiatic Society

First Published in 1899

Reprinted in 1973

Published by

Dr Sisir Kumar Mitra

General Secretary

The Asiatic Society

1 Park Street

Calcutta 16

Central Archaeological Library,
New Delhi.

Acc No 62729
Date 29.10.77
Call No ..... SA 35

par/cha

Printed by

Shri P. K. Mukherjee

S. Antool & Co. Private Ltd.

91 Acharya Prafulla Chandra Road

Calcutta-9

Price : Rs. 50.00

₹ 9.00

£ 3.40

P R E F A C E

THE Parāśara-Mādhava or the Parāśara-Smṛti with the gloss of Mādhavāchārya, the celebrated scholar of the Southern school in the fourteenth century, was edited by Pandit Chandrakanta Tarkālaṅkāra and published by the Asiatic Society in three volumes between the years 1890 and 1892.

Mādhavāchārya, also known as Vidyāraṇya was the *kulaguru* (adviser in temporal and spiritual matters) to the first three kings of Vijayanagara, viz., Harihara I, Bukka I and Harihara II. It was at the instance of Bukka I that Mādhavāchārya undertook to compose fresh commentaries on Dharmaśāstra texts and re-interpret the old social and religious laws in accordance with the spirit of the age. During his long career of scholastic activities (century 1300-1380 A. D.), Mādhava produced numerous treatises on varied subjects including *Kāvya* and *Darśana*, besides *Smṛti*, and *Jyotiṣa*, of which the Parāśara-Mādhava is the most outstanding work.

In spite of the wide currency of the Manusmṛti, the well known theory "*Kalau Pūrāśarah Smṛtah*" and the spirit of accomodation with the changing times, without sacrificing traditional values, running through the text, might have encouraged Mādhava to choose the Parāśara-Smṛti as the basis for his exposition. But, not content with explaining the scope and significance of laws as laid down by Parāśara, Mādhavāchārya in his commentary dwelt extensively on the principles of administration of justice (*vyavahāra*) in regard to civil disputes as well as transgression of the limits of law, on which the extant text had but little.

Naturally therefore, the Digest of Civil and religious law of Mādhava came to be held as an authority on Hindu Law in Southern and Western India for a long time. Scholars on Dharmaśāstra in other regions including Bengal, evinced keen

interest on Mādhavāchārya's methodology. It is interesting to note that still to date the text is held in high esteem among scholars, and it continues to be studied as a basic text book for the *smṛti* courses of study in different *chatuspāṭhīs* in the country. But the Society's edition, published in the last decade of the 19th century, went out of print long ago, and the library copies, wherever available, have also been extremely worn out and almost unusable. Hence this reprint edition by photo-offset process in two volumes (the second and third of the original edition being combined in the second volume), which we hope will remove a long-felt want of the scholars.

In this connection we respectfully remember that at the suggestion of the late Mahāmahopādhyāya Kalipada Tarkāchārya the Council of the Society decided upon bringing out the current edition of this important treatise. Our thanks are also due to Dr. R. K. Sharma of the Ministry of Education and Culture, Government of India, for taking interest in the project and providing the Society with 50% of the cost of production by way of advance.

The Second Volume, consisting of the *Prāyaśchitta Kāṇḍa* and the *Vyavahāra Kāṇḍa*, is released earlier than the First Volume, as some portions of the latter could not be brought under photo process, and are being composed for printing. In any case it will also come out soon.

The Asiatic Society
Calcutta, July 1973

S. K. MITRA
General Secretary

पराशर - स्मृति :

पराशरभाधवः ।

प्रायश्चित्तकारण्डम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ नमोगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा हतहत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राय्य विवेकतीर्थपदवीमाप्नायतीर्थं परम्
मच्चन् सच्चन-तीर्थ-सङ्गनिपुणः सदृत्ततीर्थं अयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरो श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥
सत्यैकप्रतपालकोद्विगुणधीस्वार्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडम्बयदृढः सप्ताङ्गसर्व्वसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरोनवनिधिः पुष्यदृशप्रत्ययः
स्मार्त्ताश्चायधुरन्धरोविजयतां श्रीबुक्कण्ण्णापतिः ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसोनसस्य सुमतिः श्रैव्यस्य मेधातिथि-
धौम्योधर्मसुतस्य वैश्वनृपतेः स्वौजानिमेगौतमिः ।

प्रत्यम्बुष्टिरन्वतीसहचरोरामस्य पुष्यात्मनो-
यदत्तस्य विभोरभूत् कुक्षगुरुर्मन्वी तथा माधवः ॥
प्रज्ञामूलमहौ विवेकसलिलैः सिन्धु वलोपङ्गिका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्वा केरकिता यमःसुरमिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
श्रीमती जननी यस्या सुकौर्म्मिर्जयणः पिता ।
सायणोभोगनाथस्य मनोबुद्धी सहेदरौ* ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः* ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्रुतिसुखमां पराशरः ।

पराशरस्रुतिजनदीहिताप्तये

पराशरस्रुतिवितृती प्रवर्त्तते ॥

श्रीपराशरेणाचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायशेषेण विधिनिषेधौ
दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तपातित्यपरिहारोपाय-
प्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभते । प्रायश्चित्तग्रन्थस्य रूढ्या
द्योमेन च पापनिवर्त्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चित्तग्रन्थोऽयं
पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः,—इत्याहुः सप्तदायविदो-
निबन्धनकारादयः । योगस्यङ्गिरसा दर्शितः,—

* श्लोकाविमौ यत्वासेन वर्त्तते सु० पुस्तके ।

† स्रुतिसुखमा ।

‡ निबन्धनकाराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयउच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

प्रायश्च सप्तं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।

परिषदा कार्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्”—इति ॥

अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकप्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते,—इति विश्वासोनिश्चयः । तेन संयुक्तं प्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सद्विषमं भवति, तच्च परिषदा येन प्रतानुष्ठानेन प्रायश्चोऽवश्यं सप्तं कार्यते, तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं चारयित्वा प्रदीयते,—इति, व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्ड्यते विनाश्यते,—इत्यर्थः । यदा, परिषद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा सप्तं भवति, तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठाप्यते,—इत्यर्थः ।

अचेदं चिन्धते । किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं, उत नैमित्तिकं, अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः । “प्रायश्चित्तैरपैत्येनः”—इत्यादिस्मृतिषु पापचयस्य फलत्वेनावगमात् कामस्याधिकारात्* काम्यं, यथा वृक्षादिफलकामस्य कारीर्यादि । अन्ये मन्यन्ते । पापं निमित्तीकृत्य विधानाच्चैमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता चामवतीष्टिः । अपरे लाहुः । अकरणे प्रत्यवायदर्शनाच्चित्तं, यथा सन्ध्यावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना दर्शितः,—

“चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

* फलकामस्याधिकारात्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

निन्दैर्हि लक्ष्णैर्युक्ताजायन्ते ऽनिष्कृतैः नसः” — इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टाक्षरकान् यान्ति दारुणान् ॥

तामिश्रं लोहशङ्कुञ्च महानिरय-शास्त्रली ।

रौरवं कुम्भलं पूतिमृत्तिकां कालसूचकम् ॥

सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सम्प्रतापनम्* ।

महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥

अवीचिमन्धतामिश्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥

महापातकजैर्धारैरुपपातकजैस्तथा ।

अश्वितायान्धचरितप्रायश्चित्तानराधमाः—इति ।

अत्रोच्यते । नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधा-
न्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च, “ब्रह्महा
दादशाब्दानि”—इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं,
तज्जातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्^(१) । तस्यापि फलस्य

* सम्प्रतापनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तथाहि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथा हि “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते”—इति पुत्र-
जन्म निमित्तोक्तं विहितयाजातेष्टेर्नैमित्तिकत्वेऽपि, “यस्मिन्
जाते एतामिष्टिं निर्व्वपति पूतश्च स तेजस्वी अद्वादहन्दिवावी

नियोज्यविशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम् । न हि, “ब्रह्महा दाद-
शाब्दानि” इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतो न
प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम्, नाप्येतन्नित्यम् । तल्लक्षणा-
भावात् । न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चि-
दुरितापूर्वं अन्यते इति ब्रुवते ; किन्तु हि, प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽवश्यं
निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति । एतच्च,
“पापेषु निरतानराः”—इत्यत्र विष्यष्टमवगम्यते ।

ननु, नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायोऽस्ति । तथा, महा-
भारतम्,—

“सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै श्राद्धदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सौदति”—इति ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि,—

“ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्त्रायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्टी स्याद्दुःखभागी च जायते”—इति ।

एवं तर्हि, यत्र जीवनमधिकारिशेषणं तन्नित्यम् । यथा, “याव-
ज्जीवमग्निहेत्रं जुहुयात्”—इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिका-
रिविशेषणम्, अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारि-

पशुमान् भवति”—इत्यर्थवादावगतफलसंबन्धस्तत्राविरुद्धः । तथा
प्रकृतेऽपि पापं निमित्तीकृत्य विहितस्य प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वे-
ऽपि अर्थवादावगतपापक्षयरूपफलसंबन्धस्तत्राविरुद्धः । जातेऽस्ति-
न्यायस्य, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे प्रदर्शितः । तच्च
तत्र समदशाधिकारत्वम् ।

विशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च वृक्ष्यतिः
प्रायश्चित्तप्रकरणस्थोपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति,—

“नैमित्तिकं धर्मजातं गदतोमे निबोधत ।

विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य* निषेवनात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तत् नैमित्तिकमुच्यते”—

इत्युपक्रमः,

“नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः”—

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वम्, तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियहास्रेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”—इति ।

मनुनाऽपि,—

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

ननु, निन्दितसेवनाद्भावरूपादुरितोत्पत्तावपि विहिता-
करणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः, न ह्यभावाद्भावउत्पद्यमानः
क्वचिद्दृष्टः^(१) । अत्र केचिदाहुः । सन्ध्यावन्दनादिविहितानुष्ठान-

* प्रतिघिद्ध,—इति स० शा० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति हेवाच कथमसतः सज्जायेत”—
इति श्रुत्या (का० उ० ६ प्र०) अभावाद्भावोत्पत्तिर्निराकृता,—
इत्यपि स्मर्त्तव्यम् ।

मग्निहोषाद्यनधिकाररूपाशुचिवद्योतकम् । अयमेवार्थः, 'अकुर्वन् प्रत्यवैति'—इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरित-
स्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः,—
इति । अपरे पुनराहुः । 'अकुर्वन्'—इति लक्षणार्थे शब्दप्रत्ययः ।
यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवोयनिषिद्धाचरणजन्यदुरिता-
पूर्वसद्भावस्य लिङ्गं^(१), तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते,—इति ।
अन्ये त्वेवं समादधते । अभावाद्भावो नोत्पद्यते,—इति नायमेकान्तः,
तार्किकमते प्राग्भावस्य कारणत्वात् । मौमांसकमते, भाट्टैस्ताव-
द्भावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता, योग्यानुपलब्धिलक्षणाद्भावात् प्रमा-
णाद्भावाद्भावविषयप्रमितेर्भावरूपायाजननात् । प्राभाकरैश्चाभाव-
एव नाभ्युपगम्यते,

“भावान्तरमभावोहि कयाचित्तु व्यपेक्षया”—

इत्युदीरणात् । तथा च सति, विहिताकरणमपि भावान्तर-
मेवेति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवायउत्पद्यतां का तव हानिः । अथोच्येत,
प्रत्यवायोनाम दुरितापूर्वं, तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्यद्देशं, तथा
च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावाद्पूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं
दोषः । तस्य लक्षणस्य विहितप्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्को-

(१) तथाच “लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः”—इति व्याकरणसूत्र्या लक्षणाार्थे-
ऽपि शतुरनुशासनादत्र शतुर्लक्षणाार्थत्वमेव न हेत्वर्थत्वमिति भावः ।
यत्रैतदुक्तम् । “नित्यानामक्रिया यस्मात्तद्यत्यतिसत्तरा । प्रत्यवाय-
क्रियां तस्मात्तद्यार्थं शता भवेत्”,—इति ।

चनीयत्वात् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्व्वानु-
त्पादप्रसङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्व्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“नाभिरक्षन्ति ये शक्तादीनं चातुरमाश्रितम् ।

आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः”—इति ।

आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्व्वं मनुना प्रदर्शितम्,—

“अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादक्षदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति”—इति ।

अथ, कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत, तर्ह्यत्रापि विहितोऽङ्गनलक्ष-
णा कृतिरस्यु । एवञ्च सति बहूनि स्मृतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि
स्वारसेनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनान्तु विहिताकरणस्था-
ज्ञोऽङ्गनरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम् । अतएव स्मर्यते,—

“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम देषी न स भक्तो न वैष्णवः*”—इति ।

सर्व्वथा विहितमकुर्व्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्व्वमस्येव ।
निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्व्वम् । ननु, ‘अनिग्रहाच्चेन्द्रिया-
नाम्’,—इति पृथगुपादानमयुक्तं, विहिताकरणाच्चिन्दितसेवनाच्चान्यस्य
द्वतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन द्वतीय-
त्वोपपत्तेः । तथाहि,—

“इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः”—इति

इन्द्रियप्रसङ्गेर्निन्दितत्वं शाब्दं, स्वातकप्रतप्रकरणमध्ये पाठात्

* स मे वध्यतमोमतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रसङ्गिप्रतिषेधसङ्ख्यस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्धिकम्^(१)
 तथा च, अनिग्रहसोभयोऽङ्गनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपा-
 दानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्नं प्रति चोदनाच्चैमित्तिकं
 प्रायश्चित्तम् ।

ननु, गौतमस्यतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते, फलभावाभावानुप-
 जीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तद्वचनं च, “उक्तो-
 वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । अथ खल्वयं पुरुषोयाज्येन कर्मणा लिप्यते, यथै-
 तद्याज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमभेद्यभेदनं शिष्टस्याक्रिया निषिद्धसेव-
 नमिति । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात् इति मीमांसते । न
 कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म चीयते,—इति । कुर्यादित्यपरे । पुन-
 स्तोमेनेद्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते, प्रात्यस्तोमेनेद्वा तरति
 सर्व्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते”—इति । अयमर्थः ।
 याज्यं गृहीतमयाज्ययाजनादि, तद्व्रतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमशक्य-
 त्वात् तद्विद्वत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोग-
 मन्तरेण चपयितुं शक्यते । अतएव स्यत्यन्तरम्,—

“नाशुक्तं चीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्”—इति ।

(१) यथा प्रजापतिव्रते “नोद्यन्तमादित्यमीक्षते नास्तं यान्तम्”—इत्य-
 चानीक्ष्यसङ्ख्योलक्ष्यते “तस्य व्रतम्”—इति व्रतत्वेन कीर्त्तनात् ।
 तथा प्रकृतेऽपि ज्ञातकव्रतत्वेन कीर्त्तनात् प्रसङ्गिप्रतिषेधसङ्ख्यो
 लक्ष्यते,—इति भावः । एतच्च, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य
 प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे भाष्यादौ व्यक्तम् ।

शङ्कोऽपि,—

“यथा पृथिव्यां वीजानि रत्नानि निधयोयथा ।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च”—इति ।

यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत, तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण-
श्राद्धः ।

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुति-
मुदाहरन्ति, ‘पुनस्तोनेनेद्वा पुनः सवनमायान्ति’—इति । अया-
ज्यथाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्गुष्टा ऐकाहिकेनेद्वा सवनत्रयसाध्यं
कर्म्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् । ‘नाभुक्तं क्षीयते
कर्म’—इत्युक्तप्रायश्चित्तविषयं सुकृतविषयञ्च । तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

“कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मञ्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विसुच्यते”—इति ।

यदि, ‘नाभुक्तम्’ इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तते, तदा
पापत्रयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात्,
पापत्रयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं
काम्यं, न तु नैमित्तिकम्,—इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन
दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा, पूर्वादाहृतवृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु, नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्थाकरणे दुरिता-
न्तरमुत्पद्येत, ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं, तस्याप्यकरणे दुरितान्तरं
प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात् ।

अत्र केचिदाहुः । प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि,

किन्तु दुरितत्रयार्थान्वयि । अतएवापस्तम्बः,—प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य,
 “दोषनिर्घातार्थानि* भवन्ति,” । अनन्तरं, “दोषात् कर्त्तव्यानि”—
 इत्याह । एवञ्च सति, प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्व-
 सिद्धदोषसदवस्थाः,—इत्येतावन्मात्रं, न तु दोषान्तरमुत्पद्यते,—इति ।
 यदा, ग्रहणस्थानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तीकृत्य
 प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्प-
 यितुं शक्यम् । तस्मात्, नैमित्तिकत्वेऽपि नानवस्था ।

ननु, दोषनिर्घातोऽपि नैकान्तिकः । तथाहि, द्विविधं पापं
 कामकुतमकामकृतं च । तथा च वृहस्पतिः,—

“कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्यतम्”—इति ।

तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातोऽपि न कामकृतस्य सो-
 ऽस्ति । तथा च मनुः,—

“इयं विशद्विरदिता प्रमाथ्याकामतोद्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

अथ यो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वके हते तस्मिन् निष्कृतिर्नापन्नभ्यते”—इति ।

नाथं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतना
 दिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मार्थते†,—

* ‘निर्घात’—इत्यत्र ‘निर्यात’—इति पाठो वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† तद्विवर्त्यदुरितान्तरं,—इति सु० ।

‡ सप्तवन्तरं,—इति सु० ।

“यः कामतो नरः कुर्व्यान्महापापं कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भ्रम्वग्निपतनादृते”—इति ।

शातातपोऽपि,—“अकामकृते प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्”—इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नानैकान्तिकः* । तस्मान्निर्हन्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते,—इति सिद्धम् ।

ते च दोषाश्चनेकविधाः । तत्र विष्णुः । “अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते, जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च† । मातृगमनं दुहितृगमनं स्त्रुषागमनम्‡,—इत्यतिपातकानि । ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्,—इति महापातकानि; तत्संयोगश्च । यागस्य च त्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्याश्चात्रिगोत्रायाः१ अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणगतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कूटसाध्यं सुहृदधः,—इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणभूस्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल्यशूरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशं; पितृस्वसृमातृष्वसृगमनं च, ओत्रियर्त्विगुपाथ्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च, स्वसुः सख्याः सगोत्रा-

* नामैकान्तिकः,—इति पाठान्तरम् ।

† अवकीर्यकरणेषु,—इत्यधिकं शा० पु० ।

‡ अश्रुगमनं स्त्रुषागमनं,—इति सु० ।

§ गोत्रजाया,—इति सु० ।

याउत्तमवर्णायाः कुमार्यारिजस्त्रलायाः शरणागतायाः प्रमज्जिता-
यानिचिन्नायाश्च ।

“अनुपातकिनस्त्रेते महापापातकिनोयथा”—इति ।

मनुरपि,—

“गोवधोऽयाव्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।
गुरुमादृपित्यागः स्नाध्यायान्योः सुतस्य च* ॥
परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥
कन्यायादूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।
तटाकारामदारणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
श्रात्यता वान्धवत्यागोभृत्याऽध्यापनमेव च ।
भृताश्चाध्ययनादानमपस्थानाञ्च विक्रयः ॥
सर्वाकारेष्वधीकारोमहायज्ञप्रवर्त्तनम् ।
हिंस्रौषधीनां स्व्याजीवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥
इन्धनार्थमशुष्कानां द्रुमाणामवपातनम् ।
श्रातमार्थञ्च क्रियाऽऽरम्भोनिन्दितान्नादनं तथा ॥
अनाहिताग्निता स्त्रैःन्यमृष्टानां चानपक्रिया ।
असञ्ज्ञास्नाधिगमनं कौश्रीसव्यस्य च क्रिया ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्चवधोमास्त्रिक्रमोपपातकम् ॥

ब्राह्मणस्यरुजःकृत्या* प्रातिरत्रेयमद्ययोः ।
 जैह्व्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्यतम् ॥
 खराश्वोद्भृगुभेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्गरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥
 निन्दि तेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
 छमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मत्सावहम्”—इति ।

जातुकर्षोऽपि,—

“स्कन्दितं प्रतिना रेतोथेन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।

कामतोऽकामतः प्राङ्गरवकीर्षीति तं बुधाः”—इति ।

अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः । “यद-
 नुक्तं तत्प्रकीर्णकम्”—इति । तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं
 प्रकीर्णकैरूपकस्य महापातकातिपातकैरूपसञ्चिहीर्षति । पूर्वाध्याया-
 वसाने आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णश्वानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य
 प्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थत्वात् । अचोद्वन्धनमृता-
 नुगमनाग्निदानादेस्तत्रैकच्छ्रं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगमनादिकं
 निन्दितुमादावुद्वन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते,—

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।

उद्वधीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

* कृत्या,—इत्यादर्शपुस्तकेषु ।

मातृभार्याद्यधिचेपादिजन्या मानहानिरतिमानः । पुत्र-
मित्रादिस्वीषत्प्रतिकूलेषु सत्सुपराधान्यल्पमपरामृश्य क्रियमाणो
वेगाविष्टोमहान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेहभययोरथतिशब्दोऽनुषङ्ग-
नीयः* । अन्यथा मुमूर्षाऽनुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य मुमूर्षाहेतुत्वं द्रोणा-
चार्य्यदशरथादौ प्रसिद्धम्, अतिभयस्य चापराधिनि भृत्यादौ ।
निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं समम्,—इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोप-
न्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषिद्ध्यते । तद्यथा । धर्मोऽस्मात्स्वम् ।
“अस्वतन्त्रा धर्मं स्त्री”—इति गोतमस्मरणत् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव
निषिद्ध्यते । तद्यथा ।

“योऽनधीत्य द्विजोवेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः”—इति ।

उद्वन्धनन्तु इयोस्तुल्यम्,—इति विवक्षया, स्त्री पुमान् वा,—
इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा समनन्तरश्लोकेन वक्ष्यमाणा
विधीयते ज्ञायते । प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति,—

पृथगोहितसम्पूर्णे त्वन्धे तमसि मज्जति ।

षष्ठीर्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्धं तमस्तीव्रनरकविशेषः । ‘तामिश्रमन्धतामिश्रम्’—इति ह्युदा-
हरन्ति । तीव्रत्वाभिव्यक्तये षष्ठीरित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अस्त्वेव-
मतिकष्टत्वमुद्वन्धनमरणस्य, किन्ततः? इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन्

* प्रतिज्ञा,—इत्यधिकं सु० ।

† षष्ठिं वर्षसहस्राणि,— इति वङ्गीयप्रस्तकेषु प्रायः ।

विधिसितस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तञ्च सम्भावयन्नाग्नौषादीन् प्रति-
वेधति,—

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।

उदकमुदकदानं, अग्निमग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण
शववहनादिकं समुच्चिनोति । कारयेत् कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे-
ऽपि,—“शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्”—इत्याद्यनुक्रम्य, “पतितान्ते प्रकौ-
र्त्तिताः”—इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्,—

“पतितानां न दाहः स्यान्नाभ्येष्टिर्नास्त्रिमञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्यं आह्लादिकं क्वचित्”—इति ।

घातातपोऽपि,—

“वृद्धः शौचस्यतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृश्वन्धनशनादिभिः ॥

तस्य चिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिमञ्चयः ।

द्वितीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे आह्लामाचरेत्”—इति ।

* [अत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पाषण्डानाश्रिताः स्तेनाभर्तृघ्नः कामगादिकाः ।

सुरार्थआत्मत्यागिन्योनाशौचोदकभाजनाः”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“भृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः ।

* [ ] एतच्चिदान्तर्गतोद्योग्योमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नाप्य-
तीव सङ्गतः । अन्यत्र ब्रह्मपुराणवचनतात्पर्यस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् इह
पुनस्तदुपन्यासस्यानावश्यकत्वात् ।

सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्य यः ।
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धस्त्रायथ विद्युता ॥
 निगृहीतश्च यो राज्ञा चोरदोषेण कुञ्चित् ।
 परदारान् हरन्तश्च रोषान्तत्पतिभिर्हताः ॥
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।
 कृत्वा तैर्निहतास्तदञ्चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वज्रिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ।
 गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुसीदजीविनोऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।
 मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राधान्यपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्त्रिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं श्राद्धादिकं कश्चिन् ॥
 एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तहृद्दयेनैव तस्य शूद्रिर्न चान्यथा” ॥

विष्णुपुराणे,—

“भार्यापुत्रविहीनाश्च ह्यग्निस्कारवर्जिताः ॥
 पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः ।
 अग्निना भृगुपातेन ह्युदन्धेन जलेन वा ॥
 दन्तिभिः शूद्रिभिर्व्याऽपि विषेण गरलेन वा ।
 चोरान्धजातिचण्डालैरणे वाऽपि हताश्च ये ॥

आङ्ककर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते”-इति ॥

अपरार्के,—

“मृगभक्षणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।
शूलेऽप्यङ्गं कवन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥
दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्निपथःपन्थाचण्डालब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्निजलबन्धनैः ॥
तस्य पापविशुद्धयर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडब्दं पर्यवस्यति ॥
एतत्संवत्सराद्द्रुङ्गं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं त्रिपचे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालाकुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्द्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योयत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्व्वमन्तरिचे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन बधे पात्रे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनाशः सनिर्घाते शूद्रवद्वाहयेत् द्विजम् ।
भस्मास्त्रीणि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥
चौरप्रचासनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

यदि कश्चित् प्रमादेन द्वियेताग्न्युदकादिभिः ॥
 तस्याग्नौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ।
 षण्डालाग्निशस्त्रादिदं द्विशृङ्गम्बुरञ्जुभिः ॥
 वृक्षाग्निविषविप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
 नारायणवस्त्रिः कार्योदुर्मरणेन मृतस्य च ॥
 जीवतोयद्वृतं प्रोक्तं मृते तद्द्विगुणं भवेत् ।
 अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम्”—इति ।]

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति,—

वाढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥३॥

तप्तकच्छ्रेण शुद्ध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाग्नौचोदकदानादिकं समुच्चिनोति । तप्तकच्छ्रलक्षणं
 वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा”—इति ।

एतानि दाहादीनि, तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । तत्कामकारविषयम् ।

“विहितं यदकामानां कामान्तु द्विगुणं भवेत्”—इति

स्मरणात् । यच्च वृहस्पतिनोक्तम्,—

“विषोदन्धनशस्त्रेण* यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।

मृतोमेधेन लेप्योनान्यं† संस्कारमर्हति ॥

* शस्त्राद्यैः,—इति मु० ।

† नार्यं,—इति मु० ।

प्राग्ज्ञेता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदक्षया ।

सोऽतिहास्येण शूद्रोत् तु पिच्छदोवा नराधमः”—इति ।

यस्य यमेनोक्तम्,—

“गोत्राद्वाणहतं दग्ध्वा मृतमुद्बन्धनेन च ।

प्राग्नाञ्जिला तथा तस्य कृच्छ्रं घान्तपनं चरेत्”—इति ।

तदुभयमग्रकविषयम्. देशकालवयःग्रन्थादीनां प्रायश्चित्ततार-
तम्यहेतुत्वात् । तथाच व्याघ्रः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।

अबुद्धिकृतमन्वासं ज्ञाला निष्कयणं वदेत्”—इति ।

ग्रन्थादितारतम्यवस्त्रिमित्तारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्यकार-
णम् । अतएव प्रजापतिः, सर्गाद्यव्यनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

“तच्छवं* केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽमु वा तथा ।

एकरात्रं तु नाश्रीयात् शिरात्रं बुद्धिपूर्वकौ”—इति ।

एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अतएवाशेषाः प्रेत-
क्रियाः कुर्वन्तोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः,—

“य आत्मत्यागिनां कुर्यात् श्लेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।

य तप्तकृच्छ्रसहितं जरेच्चान्नायणं व्रतम्”—इति ।

प्रजापतिपहणमुक्तायै बुद्धिदार्षार्षम् । ततोविरोधिवचनानां
विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्थं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ।
उद्बन्धनन्यायं गीहतादिव्यतिदिशति,

* तच्छेवं,—इति स० शा० ।

† बुद्धिपूर्वकम्,—इति शा० ।

गोभिर्हतं तयोद्धवं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदास्य ये* ।

अन्येऽपि वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अचाततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतसदानीमेतद्द्रष्टव्यं, प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाग्नौचप्रकरणेऽस्माभिरुप-
वर्षितम् । पूर्वकोदन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तं, इह तु ब्राह्मण-
भोजनादिकमधिकमुच्यते,—इति नाशङ्कनीयं, परकर्तृकोदन्धन-
स्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहतब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च पर-
कर्तृकोदन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति वाच्यं परकर्तृकोदन्धनप्रसक्तिं
ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां
चवनोऽप्याह । “आत्मघातुकल्पघ्नदहनवहनेषु तप्तकृच्छ्रं चरेत् ।
वृषगावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु”—इति । तप्तकृच्छ्रस्वरूपमाहाचिः,—

“अहमुष्णं पिबेदारि अहमुष्णं पयः पिबेत् ।

अहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्वायुभक्षोदिनचक्षम् ॥

षट्पलं तु पिबेदशस्त्रिपलम् पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते”—इति ।

वायुभक्षणमुपवासः । तप्तकृच्छ्रेण शीतकृच्छ्रोप्यावर्चते । तत्स्व-
रूपस्य चमेनोक्तम्,—

* वोढारश्चाग्निदाह्याः,—इति मु० ।

† अन्ये ये,— इति मु० ।

“अहमुष्णं पिबेदक्षः अहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
अहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं अहम् ॥
तप्तहृच्छं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“तप्तचौरघृताम्बूनामेकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तहृच्छुदाहृतः”—इति ।

तत् तप्तहृच्छुखावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा, सान्तपनं
महासान्तपनं,—इति द्वैविध्यं, तथा तप्तहृच्छं महातप्तहृच्छमिति
द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते । “पलं सुवर्णा-
स्यत्वारः”—इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उक्तं च,—

“पञ्चगुञ्जाऽऽत्मकोमाषोनिष्कोमासाष्टनिर्भितः ।

दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा”—इति ।

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्भितमक्षः पिबेत् । पतितसंसर्गप्राय-
श्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति,

यो वै समाचरेद्विप्रः* पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापिवा ॥७॥

मासार्द्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापिवा ।

अर्द्धार्द्धमर्द्धमेकं वा तदूर्द्धं चैव तत्समः ॥८॥

अत्र, विप्रग्रहणं त्रिविधादेरुपलक्षणं, मनुष्यमात्रेण तत्संसर्गस्य
निन्दितत्वात् । तथाच मनुः,—

* यो वै सहाचरेद्विप्रः,—इति पाठान्तरम् । संसर्गमाचरेद्विप्रः,—इति सु० ।

† मनुष्यमात्रे,—इति सु० ।

“यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये”—इति ।

समाचरणं* सह यानासनादि† । तथा च कण्वः,—

“आसनाच्छयनाद्यानात् संलापात् सहभोजनात् ।

संक्रमन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवाग्भसि ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

यानासनादिभि‡ निरृत्यमित्याङ्गर्द्धवादिनः”—इति ।

याजनादौ तु सद्यः पतति । तथाच बौधायनः,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्‡ सद्योन शयनादिभिः”—इति ।

वृहस्पतिरपि बहुविधं समाचरणं निषेधति,—

“एकशय्याऽऽसनं पङ्क्ति भाण्डं पक्वन्नमिश्रणम् ।

जायनाध्यापने योनिस्तथाच सह भोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह”—इति ।

देवलोऽपि,—

“संलापस्य श्रनिश्वासात् सह शय्याऽऽसनाशनात् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम्”—इति ॥

* सहाचरणं,—इति सु० ।

† यानासनानावादि,—इति सु० ।

‡ यानाशनाशनै,—इति सु० ।

§ याजनाध्यापनाद्यैस्तु,—इति सु० । अध्यापनस्थाने सर्वत्राध्ययनपाठः,
शा० पु० ।

एतच्च पूर्वस्मिन् युगे, अत्र तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । वानादेर्वक्ष्य-
माणत्वात् संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्यः* । पतितादिष्वित्यादिग्रन्थेन
तत्पुत्रादयो मृच्छन्ते । “पतितोत्पन्नः पतितो भवति”—इति वसिष्ठेन
तन्निन्दनात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्यान्त्यत्वं ज्ञायपितुमकामत-
इत्युक्तम् । कामतः संसर्गं तु विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“पञ्चाहे तु चरेत्क्षुद्रं दशाहे तप्तक्षुद्रकम् ।

पराकस्त्रद्वैमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासत्रये तु कुर्वीत क्षुद्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गं क्षुद्रं तद्वर्द्धमाचरेत् ।

संसर्गं चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्”—इति ।

पृथक्पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पञ्चाहाद्यनेकपक्षोपन्या-
सः । तदूर्द्ध्वैव तत्समः,—इत्यभिधानात् पूर्वंच तत्साम्याभावेऽपि
ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति,—इत्यवगम्यते । यः
समाचरेत्, स पापी भवति,—इत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया ।
इदानीं कालतारतम्येन पूर्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं
विदधाति,

चिरात्प्रथमे पक्षे द्वितीये क्षुद्रमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु क्षुद्रं सान्तपनं चरेत् ॥९॥

ततुर्थे दशरात्प्रथमे स्यात्पराकः पञ्चमे मतः ।

कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्द्वद्वयम् ॥ १० ॥

* ‘एतच्च’—इत्यारभ्य, ‘ग्राह्यः’—इत्येतदन्तं न वृष्यते वज्रीवपुस्येव
प्रायः ।

शुद्धार्थमष्टमे चैव षण्मासान् हृच्छ्रमाचरेत् ।

पक्षसङ्ख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ ११ ॥

प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः, तत्र त्रिरात्रमंजकं हृच्छ्रमाचरेत् । त्रिरात्रहृच्छ्रोनाम त्रिरात्रोपवासः । तथाच विष्णुः । “अथ हृच्छ्राणि भवन्ति व्यहं नाश्नीयात्”—इति । द्वितीयपक्षोद्शाहसंसर्गः, तत्र प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः हृच्छ्रविशेषेण श्रूयते,—इति शङ्कनीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरूपपदस्य हृच्छ्रशब्दस्य प्राजापत्यएव प्राचुर्येण प्रयोगात् । “हृच्छ्रमिति प्राजापत्यम्”—इति देवतस्मरणाच्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह,—

“व्यहं प्रातस्त्रहं सायं व्यहमद्यादयाचितम् ।

व्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” *—इति ।

तृतीयपक्षोद्शाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं हृच्छ्रमाचरेत् । सान्तपनं चतुर्विधं, द्विरात्रं सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमेकविंशतिरात्रं चेति । तत्र द्विरात्रसप्तरात्रयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गुपवसेत् हृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥

पृथक् शान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु हृच्छ्रोऽयं महाशान्तपनः स्मृतः” †—इति ।

यमेन पञ्चदशाहसाधो महाशान्तपनोऽभिहितः,—

* तदुच्यते,—इति सु० ।

† महाशान्तपनं स्मृतम्,—इति शा० ।

“अहं पिवेत्तु गोमूर्चं त्वहं वै गोमयं पिवेत् ।

त्वहं दधि त्वहं क्षीरं त्वहं सर्पिस्ततः शूचिः ॥

महाशान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्”—इति ॥

आवालेन * त्वेकविंशतिराचनिर्वर्त्यो महाशान्तपनोऽभिहितः,—

“षष्ठामेकैकमेतेषां त्रिराचशुपथोजयेत् ।

त्वहं चोपवसेदन्ते महाशान्तपनं विदुः”—इति ।

एतेषां मध्ये न तावदत्र द्विराचं गृहीतुं शक्यं, तस्य द्वितीय-
पक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्चदशरात्रैकविंशतिराच-
योर्यहणं, तयोश्चतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोपवासादधिकत्वात् । तस्मात्, सप्त-
रात्रं परिगृह्यते । न च तस्य द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वा-
चीनत्वं शङ्कनीयं, प्राजापत्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वशनवर्जनमत्र तु
सप्तैश्वपि दिनेष्वशनवर्जनम्, अतोऽधिकत्वात् । एवमेव द्वितीयपक्षे
प्रायश्चित्तम् । अर्द्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमा-
चरेत् । यद्यप्युपवसेदिति न श्रुतं, तथापि वक्ष्यमाणपराकृच्छ्र-
साहचर्यात्तन्नश्यते । माससंसर्गः पञ्चमपक्षः । तत्र पराकः कृच्छ्रः
कर्तव्यत्वेन समतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

मासद्वयसंसर्गः षष्ठपक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् । चान्द्रायण-
साहचर्यं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपक्षः । तत्रेन्द-

* आवाशिना, — इति मु० ।

वदयं कुर्यात् । ऐन्द्रं चान्द्रायणं, इन्दुवृद्धिहासोपेतत्वात् । किञ्चि-
दूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमपक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं, तथापि
सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च
पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन्”—इति ।

तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे
द्वितीयथा कृच्छ्रनैरन्तर्यं विवक्षितम् । तथा च सति षट्सु मासेषु
प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शुद्ध्यर्थमिति सर्वेषु वाक्येष्व-
नुषज्यते । सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन
दक्षिणा दातव्या । तत्र, पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दश-
रात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम् ।

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं
व्युत्पादितम् । इदानीमनयैव दिशा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-
मुच्चेतुं शक्यमिति इदि निधाय ऋतुस्नातेत्यारभ्य यस्तु धर्मपरा-
ङ्मुखः,—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्वेवोपव्यस्यति,—

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति ।

सा मृता नरकं याति विधवा च* पुनः पुनः ॥१२॥

ऋतुस्नातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ध्रुणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥१३॥

दरिद्रं व्याधितं धूर्त्त* भर्त्तारं याऽवमन्यते ।
 सा शुनी जायते मृत्वा सूकरो† च पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
 आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 अपृष्ट्वा चैव भर्त्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।
 संख्यं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥
 बान्धवानां सजातीनां दुर्वृत्तं कुरुते तु या ।
 गर्भपातञ्च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत् क्वचित् ॥ १७ ॥
 यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।
 प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्‡ तस्यास्त्यागोविधीयते ॥ १८ ॥
 न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ॥
 स भवेत् कर्मचण्डालोयस्तु धर्मपरास्मुखः ॥ १९ ॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यृतः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता
 नारी पुत्रोत्पादनार्थमाहता सती यदि भर्त्तारं नोपसर्पति, तदा
 नरकमनुभूय पश्चादङ्गु जन्मसु विधवा भवति । भर्त्ताऽऽहताया-
 अनुपसर्पणे दोषोनारदीयपुराणे दर्शितः,—

“आहता या तु वै भर्त्ता न प्रयाति‡ त्वराश्विता ।

* मूर्खे,—इति मु० ।

† सूकरो,—इति वज्रियपुस्तकेषु प्रायः ।

‡ न तस्यास्ति,—इति मु० ।

§ न याति स्त्री,—इति मु० ।

सा ध्वाङ्ची जायते मृत्वा दश जन्मानि पञ्च च”—इति ॥

यथा वध्वाः चतुर्कालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि चतु-
स्त्रातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिशब्दस्त्वचारोग्यादेरुपलक्षकः ।
अतएव देवलः,—

“यस्त्वरोगामृतुस्त्रातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तं विनाशश्च सः”—इति ॥

अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तद्गृहस्पतिर्दर्शयति,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्यां सोऽपि ह्यच्छार्द्धमाचरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्यां नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमात् तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्”—इति ॥

न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः, प्राणायाम-
शतस्यार्द्धह्यच्छप्रत्याम्नायत्वेनानुकल्पत्वात्* । अतएव प्राणायामशतद्वयं
ह्यच्छप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“ह्यच्छोदेथ्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोम † सहस्रन्तु वेदाध्ययनमेवच”—इति ॥

पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्यार्द्धं स्त्रियं प्रत्युन्नेयम् । तथाच भृगुः,—

“अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि वालोवाप्युनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियोव्याधितएवच”—इति ॥

* कल्पनीयत्वात्,—इति मु० ।

† तिलाडति,—इति मु० ।

न केवलमृत्तिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्र्यादिना
येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथाच
ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“मानाद्रोषान्मत्सराद्वा भर्त्तारं याऽवमन्यते ।

सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्थास्य संग्रथः”—इति ॥

अवमानस्य पुरुषान्तरगमन-चित्तवच्चनादिः । एतद्देवाभिप्रेत्य
मनुराह,—

“अपत्यस्रोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवद्वयेत् ।

सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च ह्यीयते ॥

व्यभिचारान्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निम्बिताम् ।

शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च धीयते ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वसुतकृष्टं योपसेवते ।

निम्बैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते”—इति ॥

नारदीयेऽपि,—

“जीवितेन सुखार्थेन* भर्त्तारं वद्वयेत्तु या ॥

हमिथोनिग्रतङ्गत्वा चाण्डाली जायते तु सा†”—इति ।

अशोभेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति । “भर्तुर्व्यतिक्रमे
हृच्छ्रम्”—इति । उग्रनाऽपि । “व्यभिचारिणीं भार्यां कुचेखपरि-
भृतां पिण्डमात्रेणोपजीविनीं ‡ निवृत्ताधिकारां चाप्रायणं प्राजा-

* जीवितेनाथ वित्तेन,—इति सु० ।

† पुंसलो जायते ततः,—इति सु० ।

‡ कुचेनपिण्डपरिभृतां,—इति शा० ।

पत्यं वा कारयेत्”—इति । श्रवमानाभावेऽपि पतिशुश्रूषामुपेक्ष्य
व्रतोपवासादिपरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य
व्रतोपवामादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यचिः,—

“न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात्”—इति ॥

महाभारतेऽपि पतिशुश्रूषापरायाभार्यायाउत्तमां गतिसुक्ता
व्रतादिपराया अन्यस्याभार्यायास्तदभावं ज्ञापयितुमिदमुदाहृतम्,—

“तां यमोलोकपालस्तु वभाषे पुष्कलं वचः ।

मा शुचस्त्वं निवर्त्तस्व न लोकाः सन्ति तेऽनघे ॥

स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि ।

दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ॥

मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।

पतिमत्याः स्त्रियालोके धर्मः पत्यर्चनन्विति”—इति ।

यदा स्त्री पतिशुश्रूषाऽनुरोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि
पतिमपृष्टाऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह मार्कण्डेयः,—

“नारी स्वस्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।

निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्”—इति ॥

अतएव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति,—

“वास्तया वा ध्रुवत्या वा वृद्ध्या वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृहेष्वपि”—इति ॥

तथाच पुराणे,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रः स्वविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति* ॥

अशुद्धेत्यभिधानादनुज्ञापुत्रः सरमनुष्ठितस्य व्रतादेः साफल्यमव-
गम्यते । तच्च शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितम् । “न भर्तारं द्विधाद्-
यद्यथग्रीसः स्यात् पतितोऽर्थहीनोव्याधितोवाऽपि पतिर्देवतं स्त्रीणां,
न व्रतोपवासनियमेज्यादानं स्त्रीणामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः, का-
मन्नु भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः”—
इति । कात्यायनोऽपि,—

“भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति” ।

या तु नारी वान्धवानामसपिण्डानां सजातीनां सपिण्डानां
दर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते, या च गर्भं पातयेत्, ते उभे पातक-
वाङ्मत्यान्न सम्भाषणीये । एतदेवाभिप्रेत्य वन्धुद्वेषः शङ्खलिखिताभ्यां
निषिद्धः । “न बन्धून् द्विधात्”—इति । अत्र च विद्वेषोविषप्रयो-
गाभिचारादिपर्यन्तोविवक्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपाता-
साम्पिनासम्भाषणहेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनद्योरस-
म्भाषणहेतुत्वं समानं, तथापि गर्भपाते पापदैगुण्येन प्रायश्चित्तं
नास्ति, अतस्तस्यास्यागएव ।

ननु, प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य तत्रो-
पदिष्टत्वात्,

* तथाच इत्वारभ्य एतदन्तोऽग्रयोनास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु ।

† न व्रतोपवासादिकं,—इति सु० ।

“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्”—इति ।

अविज्ञातं स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भं स्त्रीपु-
रुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम् । अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं ना-
स्तीति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः ।
हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा
च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मघ्नव्रतमुक्त्वा दीक्षितघ्ने द्वैगुण्यमाह,—

“द्विगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—इति ।

यद्यपि दीक्षितादीक्षितयोरिव गर्भयोर्गुणागुणौ नोपपद्येते*,
तथापि पितृगतगुणागुणाभ्यान्तौ कल्पनीयौ । तस्मात् प्रायश्चित्तवि-
षयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि, इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं
भक्ष्यावितगुणवद्गर्भविषयम् । यद्वा, पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्ताभावो
क्तिस्तस्याख्यागविधिशेषार्थवादइति न कश्चिद्विरोधः । तथाच, विशि-
ष्टगर्भपातने पापद्वैगुण्याद्ब्रह्मद्वैगुण्यमुन्नेयमिति भावः ।

यस्तु वेदविश्वासरहितोवेदोक्तधर्मपराङ्मुखस्तं नानुतिष्ठति, स
जन्मना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चण्डालोभवेत् । तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं
तदौयोक्तिरूपेण पूर्वार्द्धेन द्योत्यते । आवसथ्यः पञ्चमोऽग्निः, तेन
च गार्हपत्याद्यग्निपञ्चकमुपलक्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तत्साध्येना-
ग्निहोत्रादिना वा किञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्श-
नात्, आमुष्मिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाच श्रूयते ।
“कोहि तद्देद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा”—इति ।

एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्युपन्यस्तानि, तेषां

* गर्भपातयोर्गुणागुणौ नोपलभ्येते,—इति मु० ।

मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य च्छलतिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुच्यते प्रदर्शितम् । यत् पतिशुश्रूषामुल्लङ्घ्य तन्नतिकूलव्रताद्याचरणं, तत्र पतिं प्रसाद्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्* । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“अथ वा यद्गुरुर्नूयात् तत्कार्यमविशङ्कया ।

नियद्दनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम्”—इति ॥

यच्चानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं, तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूपत्वात् तेनैव शुद्ध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा ।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधं, वधावमानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयोर्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्यावक्ष्यति । प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति,—

“चरेद्ब्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् ममागतः”—इति ।

न च हननाहननयोर्ब्रतसाम्यं शङ्कनीयं, अतिदिष्टस्योपदिष्टात् किञ्चिन्नूनात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्ताङ्कं द्रष्टव्यम् । गर्भपातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदानेकधा भिद्यते । गर्भोद्विविधः पति-

* तत्र तदुक्तमित्यनेन पतिः प्रायश्चित्तं धर्मेऽज्ञेत् स्वयमेवोपदिशेत्, धर्मशास्त्रं न जानाति चेत् धर्मशास्त्रज्ञस्य सकाशाद्बुद्ध्या वा पतिरेवोपदिशेदित्यर्थः । इत्यधिकं मुद्रितपुस्तकेऽस्ति । परमयमंशोनास्ति वक्षीय-पुस्तकेषु । सिपिभङ्गापि टिप्पण्यमेतदित्येव प्रतीयते ।

जन्योजारजन्यश्च । जाराश्च सवर्णा असवर्णाश्च । तत्र सर्वत्र प्राय-
श्चित्तं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधिं व्रतम् ।

जारगर्भं विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं शान्तपनाधिकम्* ।

क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

वैश्यस्य चैन्द्रवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः”—इति ॥

वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठोदर्शयति । “नास्तिकः कृच्छ्रं
दादशरात्रञ्च कृत्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिक्यवृत्तिस्त्वतिहच्छ्रम्”—
इति । एतच्च सङ्गत्करणविषयम् । असङ्गत्करणे तु शङ्खेनोक्तम् ।
“नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याऽभिप्रसैत्येते
पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः” इति ।

अथ वीजि-चेत्रिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तसङ्गावसूचनार्थ-
मस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे, कुण्डगोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्तमुपन्यस्यति,

आधवाताहतं बीजं यस्य श्लेत्रे प्ररोहति ।

स श्लेत्री लभते बीजं न बीजी भागमर्हति† ॥२०॥

तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ २१॥

* शान्तपनादिकम्,—इति मु०

† पञ्चमर्हति,—इति शा० ।

ओघोजलप्रवाहः, वातः प्रचण्डवायुः । तयोरन्यतरेणाहृतं पर-
कोथं शाल्यादिवीजं यस्यान्यस्य क्षेत्रे प्ररोहति, स क्षेत्री बीजं बीज-
फलं लभते न तु बीजी । तदेतल्लोकप्रसिद्धम् । तेनैव न्यायेन
त्रेत्रिणोभार्यायां बीजिनोत्पादितौ कुण्डगोलकौ त्रेत्रिणः पुत्रौ
भवतः, न तु बीजिनः । तयोः पुत्रयोर्मध्ये त्रेत्रिण्यमृते जारजः
कुण्डः, मृते तस्मिन् जारजोगोलकः ।

“अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकौ”—इति
सृत्यन्तरात् । जारशब्देन देवरादयो व्यावर्त्यन्ते । न हि
तेषां जारत्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं च याज्ञ-
वल्क्येनोक्तम्,—

“अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

मपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः ऋतौ व्रजेत्”—इति ॥

बीजित्रेत्रिणोरत्र सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः,—

“त्रेत्रिकश्चैव बीजी च द्वारेतौ नियमङ्गतौ ।

न रक्षति च योदारान् परदारांश्च गच्छति ।

गर्हितौ तौ नरौ नित्यं धर्माचारवहिःकृतौ”—इति ।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत् प्रायश्चित्तमभिहितं, तदेव बीजी द्विगुण-
माचरेत् । जारप्रायश्चित्तं व्याघ्रेण दर्शितम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कृच्छ्रचान्द्रायणौ कुर्यादूर्ध्वमेव प्रमादतः ॥

अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ ।

अर्द्धमूर्ध्वं नपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्गतं चरेत्साद्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेद्द्विगुणमगुप्तावर्द्धमेव च”-इति ॥

चेत्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि”-इति ।

न बीजी भागमर्हतीत्यथमर्थो मनुना दृष्टान्तैः प्रतिपादितः,

“यथा गोध्वोद्गदासीषु महिषीध्वाविकासु* च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि ॥

येऽचेत्रिणो बीजवन्तः परचेत्रे प्रवापिणः ।

ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

यथाऽन्यगोषु वृषभोवत्मानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सामोघं स्कन्दितमाषंभम्”-इति ॥

येऽचेत्रिण इत्यत्र अचेत्रिण इति हेदः ।

इदानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति,—

त्रैरसः श्लेचजश्चैव दत्तः ह्यत्रिमकः सुतः । इति ।

एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना दर्शिताः,—

“त्रैरसः श्लेचजश्चैव दत्तः ह्यत्रिमएव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥

* महिष्यजाविकासु,—इति मु० ।

स्त्रे चेत्त्रे संस्त्रतायान्तु स्वयमुत्पादितश्च यः* ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
 यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य क्लीवस्य पतितस्य वा ।
 स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः चेत्त्रजः स्मृतः ॥
 माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्त्रिमः सुतः ॥
 सदृशान्तु प्रकुर्याद्यद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
 उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
 स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥
 पितृवेष्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं विजानीयाद्गोदुः कन्यासमुद्भवम् ॥
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाततया सती ।
 वोदुः स गर्भाभवति सहोदुइति चोच्यते ॥
 क्लीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्त्रिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।
 या पत्या वा पविरत्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया! ॥

* स्वयमुत्पादयेद्धि यम्,—इति सु० ।

† ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा,—इति सु० ।

‡ विधवा चेच्छया पुनः,—इति शा० स० ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भवउच्यते ।
 मातापितृविहीनोयस्वक्रो वा स्यादकारणात् ॥
 आत्मानं स्यर्गयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्यतः ।
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ॥
 स पारथन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्यतः”-इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“त्रैरसः पुत्रिकापुत्रः चेत्रजो गूढजस्तथा ।
 कानौनः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः पौनर्भवः स्यतः ॥
 दत्तः क्रीतः छत्रिमश्च स्वयंदत्तदतौरितः ।
 सहीदृजोऽपविद्धश्च पुत्रादादश कीर्त्तिताः ॥
 त्रैरसोधर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 चेत्रजः चेत्रजातस्तु सगोत्रेषेतरेष वा ॥
 मृष्टे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्यतः ।
 कानौनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः ॥
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्यतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः छत्रिमः स्यात् स्वयं दत्तः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तोर्गर्भे विश्वः सहीदृजः ॥
 उत्सृष्टोमृष्टते चस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः”-इति* ।

* याज्ञवल्क्येनापि,—इत्यादिभ्य एतदन्तोपशोनास्ति वक्षीयपुस्तकेषु ।

अत्र द्वादशानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि,
तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह,

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥२२॥

अत्र दाने सदृशं प्रीतिसंयुक्तमद्भिरापदीति विशेषणचतुष्टयं
द्रष्टव्यम् ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्राथञ्चित्तमनुसरति परि-
वित्तिरित्यादिस्लोकद्वयेन.

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥२३॥

द्वौ ह्यञ्चौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः ह्यञ्चएवच ।

ह्यञ्चातिह्यञ्चौ दातुस्तु हेता चान्द्रायणं चरेत् ॥२४॥

यत्र ज्येष्ठो नोदहति कनिष्ठश्चोदहति, तत्र ज्येष्ठः परिवित्ति-
रित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता, यया कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते
षा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिर्दाता, याजकोविवाहहोमस्य कार-
यिता । तएते पञ्च नरकं यान्ति । तथाच हारीतः । “ज्येष्ठेऽनि-
विष्टे कनीयान्निविशन्* परिवेत्ता भवति, परिवित्तिर्ज्येष्ठः, परि-
वेदनी कन्या, परिदायी दाता, परिद्यष्टा याजकस्ते सर्वे
पतिताः”—इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ ह्यञ्चौ प्राथञ्चित्तं, कन्याया-
एकः ह्यञ्चः, दातुः ह्यञ्चातिह्यञ्चः । तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्यश्चाह,—

* व्येष्टेऽन्विष्टे कनीयानुदहति यदा तदा कनीयान्,— इति मु० ।

“हृच्छ्रान्तिहृच्छ्रः पथसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

याजकस्य चान्द्रायणम् । नचात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुकृमिति
शङ्कनीयं, परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अतएव यमः
परिवित्तिपरिवेत्तोर्दयोः समं प्रायश्चित्तमाह,—

“हृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुः स्यात् कन्यायाः हृच्छ्रएवच ।

हृच्छ्रान्तिहृच्छ्रौ दातुस्तु* हेता चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “परिवित्तिः परिवेत्ता च संब-
त्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्”—इति । शङ्खेनापि,—

“परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।

व्रतं संवत्सरं कुर्युर्दादयाजकपञ्चमाः”—इति ।

यदपि हारीतेनोक्तम् । “ते सर्व्वं पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन
हृच्छ्रेण परिचरेयुः”—इति । तत्र सर्व्वत्र चिरञ्चिप्रज्ञाताज्ञातभेदेन
प्रायश्चित्तगौरवलाघवव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परि-
वेत्तुः कर्त्तव्यमाह वमिष्ठः । “परिविदिदानः हृच्छ्रान्तिहृच्छ्रौ चरित्वा
तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्”—इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय
निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुदहेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोप-
यच्छेदिति । अयमर्थः । ज्येष्ठभ्रातर्य्यङ्गतदारपरिग्रहे ऋतदारपरि-
ग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परि-
वित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्त्य ज्येष्ठभ्रातरि
ऋतदारपरिग्रहे कनिष्ठः पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तद्दत्तां

* अतिहृच्छ्रं चरेद्दाता,—इति, शा० ।

† पापं यापयेयुः,—इति मु० ।

स्वयमेव पुनरुदहेत्* । अथमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः । अतएव गौतमः । “परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधाताग्रेदिधिषु† दिधिषुपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्”—इति । अग्रेदिधिषुपत्यादौ विग्रेषो वसिष्ठेनोक्तः । “अग्रेदिधिषुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा निविशेत ताञ्चैवापयच्छेत दिधिषुपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत”—इति । अग्रेदिधिष्व्वादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्,—

“ज्येष्ठायां यद्यनुदायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा ।

सा चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्यता”—इति ॥

तत्राग्रेदिधिषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायां पश्चादन्येनोदायां तामेवोदहेत् । दिधिषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा खोदां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वाद्दे दत्त्वाऽन्यामुदहेत्‡ ।

* अथमर्थः इत्यारभ्य एतदन्तोद्यथो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† पर्याहितपरिदात्रग्रेदिधिषु,—इति मु० ।

‡ तद्युगान्तरविषयत्वात् कन्यै कन्यायाः पुनरुदाहस्य निषिद्धत्वाच्च दिधिषुपतिः खोदां कनीयस्याः पूर्वोद्रे निवेद्य तदृत्तां पुनः स्वयमेवोदहेत् । नष्टादिनिमित्तेषु तु, नष्टे मृते इति वक्ष्यमाणं ब्रह्मचर्यम् । अग्रेदिधिषु-दिधिष्वोः कन्ययोः तत्पतिर्विहितप्रायश्चित्ताद्धं प्रायश्चित्तं ज्ञातव्यम् । अग्रेदिधिषुपतिर्ज्येष्ठकन्यायाविवाहात् पूर्वमेव चेत् खोदाया कनीयस्याः स्यत्युक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य दिधिषुपतिर्विहितप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धां ज्येष्ठामपि स्वयमेवोदाह्य पुनः पूर्वोदां कनिष्ठामप्युदहेत् उभे उपयच्छेत । कनीयस्यां पूर्वमेवोदायामनूदा ज्येष्ठा कनिष्ठापतिनैवोदाह्या नान्येनेति शास्त्रार्थः । उदाहेऽपि अन्यः कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तां तां दिधिषुं तस्याः कनीयस्याः पूर्वोद्रे दत्त्वा अन्यामुदहेदिति स्यतेः,—इत्यधिकपाठः मु० पु० ।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्शयित्वा विषयविशेषे तदपवादं दर्शयति,

कुञ्जवामनघण्डेषु गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥२५॥

कुञ्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽति-
ह्रस्वदेहः । घण्डोनपुंसकः । गद्गदो जिह्वादिदोषेण सहसा वक्तुमशक्तः ।
जडोऽक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जात्यन्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य
विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः ।
एतच्च ज्येष्ठस्य प्रव्रज्यादेशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च
परिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचनानि पूर्वमेव आह्वयप्रसङ्गादुदा-
हृतानि नात्र प्रपञ्चन्ते* ।

कुञ्जवादिदोषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुजानाति,—

पितृव्यपुत्रः सापत्न्यः परनारीसुतस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥२६॥

पितृव्यपुत्रसापत्न्यौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतोदत्तक्रीतादिः । एतेषु
ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यवायः ।

कुञ्जवादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह,

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥२७॥

* वक्ष्यन्ते,—इति सु० ।

कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठोज्येष्ठात् पूर्वमाधानं कुर्यात् ।
ज्येष्ठभ्रात्रेव पित्राऽप्यनुज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानप्राप्तौ चतुर्विंशति-
मते तन्निषिध्यते,—

“ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादधान्मनुरब्रवीत्”—इति ।

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्,—

“पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा”—इति ।

उग्रनाऽपि,—

“पिता पितामहोयस्य अग्रजोवाऽथ कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ।

तत्पित्रादीनां वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।

परिवेदनपर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुदाहस्यापि प्रसङ्गात्

क्वचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥२८॥

नष्टोद्देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अथञ्च पुनरुदाहो-
द्युगान्तरविषयः ! तथाचादिपुराणम्,—

“ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांशं गोबधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्”—इति ।*

* ऊढाशब्देन विधिवदूढा याज्ञा, अन्यत्र पुनरुदाहस्यात्राप्यङ्गीकृत-
त्वात्,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

पुनरुद्वाहमकृत्वा ब्रह्मचर्य्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं दर्शयति,
 मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता* ।
 सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥२९॥

मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन स्यत्यन्तरप्रसिद्धा
 ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता । सा च मनुना दर्शिता,—

“अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्”—इति ।

उक्तब्रह्मचर्यादप्यधिकफलमनुगमने दर्शयति,

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
 तावत्कालं वसेत् स्वर्गं भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥३०॥

तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् तथाच हारीतः,—

“मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटौ च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति”—इति ।

शङ्खलिखितौ,—

“मृते भर्त्तरि या नारी ममारोहेद्भुताग्नम् ।

माऽरुन्धतीममाचारा स्वर्गलोके महीयते”—इति ।

* ब्रह्मचर्य्यं व्यवस्थिता,—इति सु० ।

नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धम्* । “तस्मादुह न पुरायुषः
स्वर्गकामी प्रेयात्”—इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

“असूर्या नाम ते लोका अन्धेन समसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रत्याधिगच्छन्ति ये के चात्महनेजनाः”—इति

श्रुत्यन्तराच्च† । मैवम् । अनुगमनस्य तेर्निरवकाशत्वेन प्रावल्यात् ।
आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यत्र सावकाशा । ननु
स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्याः अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं सत्यैव
निषिद्धम् । तथाच पैठीनसिः,—

“मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणाब्रह्मशासनात् ।

इतरेषान्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्यतः ॥

‡ उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयोभर्तुः शोककरो चिरात् ॥

अनुवर्त्तत जीवन्तं नानुयायान्मृतं पतिम् ।

जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् मरणादात्मघातिनी”—इति ।

अङ्गिराअपि,—

“या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत्”—इति ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

* नन्विदमनुपपन्नं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मृत्यन्तरविरोधाच्च । तथाहि,
—इति सु० ।

† स्मृत्यन्तरप्रतिषेधाच्च,—इति सु० ।

‡ मनुः,—इत्यधिकं शा० पु० ।

“न विद्येत समं भर्त्सा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी”-इति ।

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः* । नायं दोषः । अस्य निषेधस्य
पृथक्चितिविषयत्वात् । अतएवोशना,—

“पृथक्चितिं समारूह्य न विप्रगन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्माऽयं परः स्यतः”-इति ।

एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम् । “प्रेतस्थोत्तरतः
पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्”-इति ।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गं वसति, किन्तु स्वभर्त्सारं नर-
कादुद्धरतीत्याह,

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥३१॥

यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाद्याभि-
मुखोभवेत्, तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य पापफल-
भोगं प्रतिबध्य पतिमपि स्वेन सह गतिं नयति । अतएव व्यासः,—

“यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्याप्तोयातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीने विद्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्गृह्णात्यशङ्कितः ॥

* प्रव्रज्या मैथुनगन्धपुष्पाक्षतवासोभूषणाताम्बूलादिसर्वभोगत्यागः,—
इति सु० ।

तदङ्गर्त्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् ।

सा भर्तृपरमा नित्यं स्वयमानाऽप्सरोगणैः ॥

क्रीडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या”—इति ।

इदञ्चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तरीत्या दम्पत्योरुभयोः
अयोहेतुः, पापीयस्याऽनुष्ठितञ्चेत् पापक्षयहेतुर्भवति । तथाच महा-
भारतम्,—

“अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्ताऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥

आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा तत्र भर्त्ताऽनुमरणं गता”—इति ।

एतच्चानुमरणं न सर्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति ।

“साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्योधर्माऽस्ति विज्ञेयोमृतेभर्त्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाग्रौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन” ।

इत्यङ्गिरसा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोध-
नात् । अयञ्चाधिकारोऽरजश्चादिभिः प्रतिबध्यते । तथाच वृहस्पतिः,—

“बालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सृतिका च रचेद्गर्भं च गर्भिणी”-इति ।

अत्र बालसंवर्द्धनं त्यक्तेति वदन् संवर्द्धयित्वाजनान्तरविसृजे
बालापत्याया अप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयन् रचेद्गर्भञ्च गर्भिणीति
रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति ।
तथाच नारदीये,-

“बालापत्याश्च गर्भिण्यः अदृष्टस्रतवस्तथा ।

रजस्वला राजस्रुते, नारोहन्ति चितां शुभे”-इति ।

अदृष्टस्रतवः स्रत्वदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः* ।

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णकेषु यन्मतं

तन्नयविशेषयोर्भेदस्तत्तत्तत्त्वं परिवेदनम् ।

प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराशरभाषिते

विवृतिमकरोत् शक्या निर्णयिमानं माधवः† ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुद्धभूपास-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्रुति-
व्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥०॥

* एतच्चानुमरुतं,—इत्यारभ्य एतदन्तोयज्ञोनास्ति वक्ष्यीयपुस्तकेषु ।

† अत्र हन्तोभङ्गो जस्यते ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यत् समाश्रित्य वाष्णीकिप्रमुखाः शं परं गताः ।

तदाश्रयेऽङ्घ्रिभ्रमसं रामश्रमस्य निर्मलम्* ॥

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तत्र, यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितत्वात्, यद्यपि पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्यम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवचुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदशङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोकैराह,—

दृक्श्वानशृगालाद्यैर्दष्टोयस्तु द्विजोत्तमः ।

स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥१॥

गवां शृङ्गेदके स्नानं † महानद्यास्तु सङ्गमे ।

समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥२॥

वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।

स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥३॥

* मुद्रितपुस्तकातिरिक्तेषु नास्त्ययं श्लोकः ।

† शृङ्गेदकस्नाने,—इति स० शा० ।

सव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिराचमुपावसेत् ।
 घृतङ्कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥४॥
 अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद्विजः ।
 प्रणिपत्य* भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरोक्षितः ॥५॥
 शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
 अग्निः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना भूरि तापितम् ॥६॥
 शुना तु ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
 उदितं ग्रहनक्षत्रं दष्टा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥७॥
 कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
 यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥८॥
 असद्वाह्यणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
 वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥९॥ इति

वृकशुनोरारण्यकग्राम्यत्वाद् भेदः † । शृगालोजम्बुकः । आदि-
 शब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा
 गायत्रीं जपेत् । न चात्र विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं
 प्रत्यवाय इति शङ्कनीयम् । श्ववराहादीनां दूरतः परिहर्तव्यत्वेन
 तत्समीपगमनक्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । वेदमात-

* प्रक्षिपातात्,—इति सु० ।

† चोपचर्षणम्,—इति शा० ।

‡ ग्राम्यत्वे चान्यस्माद्भेदः,—इति सु० ।

रम्,—इत्यनेन मन्वान्तरेभ्योऽधिकं पवित्रत्वं दर्शयति । वेदमा-
द्वलञ्च, “गायत्री ऋन्द्वां माता”—इति सूक्तेरध्ववसीयते । यद्वा,
वेदामातरो यस्याः, सा वेदमाता । यद्यपि मन्वान्तराक्षपि वेद-
जन्यामि, तथापि वेदत्रयजन्यत्वमस्या विशेषः । अतएव मनुः,—

“त्रिभ्यएव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः”—इति ॥

अत्र गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उग्रनसा दर्शितः,—“दंष्ट्रादि-
दष्टो गायत्र्यष्टग्रतं प्रणायामग्रतं वा”—इति । एतच्चासमर्थविषयम् ।
समर्थस्तु गोष्टङ्गोदकस्नानादिकमाचरेत् इति । तत्र, गोष्टङ्गोद-
कस्नानं नाम गोष्टङ्गपूरितेनोदकेन गायत्र्या ग्रतवाराभिमन्वितेन
सेचनम् । “गोष्टङ्गेन ग्रतं स्नानं गायत्र्या”—इति हारीतस्मरणात् ।
गोष्टङ्गोदकस्नान-नदीसङ्गमस्नान-समुद्रदर्शनानामधममथमोत्तमा-
ङ्गभेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या । वेदाध्ययनं वा,
प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवादिब्रतानि वा, समाप्य स्नातो वेदविद्या-
व्रतस्नातः । स यदि शुना दष्टः, तदा हिरण्यमुदके निधाय
तनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्न विशुद्ध्यति । तत्रापि ब्राह्मण्येद्वा-
यर्चीं ग्रतकृत्वोजपेत् । तदाह बौधायनः,—

“वेदविद्याव्रतघातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।

ग्रतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

चान्द्रायणादि व्रतेषु सङ्घितः सव्रतः । स यदि शुना दष्टः, तदा
चिराचमुपोष्य चतुर्थेऽहनि घृतं प्राश्न कुग्रोदकञ्च पीत्वा पश्चाद्ब्रतशेषं
समापयेत् । कुग्रोदकस्नाने चापकं वा पिबेत् । तदाह बौधायनः,—

“सव्रतस्तु शुना दष्टः त्रिरात्रमुपवासयेत् ।

सष्टतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्”—इति ॥

सव्रताव्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्नेक्षितौ* यथोक्तप्राय-
श्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः । यस्तु शुना न दष्टः किन्तु नासिकया
घ्रातः जिह्वया वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः, एतत्त्रयेऽपि तं प्रदेशं
प्रचात्य वक्त्रिणा सन्ताप्य शुद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी आदि-
भिर्दष्टा भवति, तदा सा रात्रावुदितान् ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन्
नक्षत्रानि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य शुद्धा भवति । कृष्णपक्षे मेघ-
च्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा
चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतच्चावलोकनं पञ्चगव्यप्राशनस्योपलक्षणम् ।
अतएवाङ्गिराः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

यां दिशन्तु गतः सोमस्तां दिशश्चावलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति”—इति ॥

या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे तद्दिगवलोकन-
वत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदारु बौधायनः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

समुद्रदर्शनादाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत्”—इति ॥

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपातां निरी-

* तैर्निरीक्षितौ,—इति मु० ।

† प्रदक्षिण,—इति शा० ।

क्षणयोः स्थाने वृषप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम्* । ननु स्मृत्यन्तरेष्वन्यथा प्राय-
श्चित्तानि दृश्यन्ते । तत्र मनुः,—

“श्वश्रुगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेवच ।

नराश्वोद्भवाश्चैश्च प्राणायामेन शूद्धति”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“पुंसुल्लीवानरखरैर्दष्टः श्वोद्गाहिवायसैः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशूद्धति”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“श्वानो वा क्रौञ्चकोवापि जारी वा यदि वा नरः ।

आखुर्नकुलमार्जारो वायसयाम्बशूकराः ॥

एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

ज्ञानं कुर्यात् सचेत्तन्तु विप्राणामनुशासनात् ॥

प्रोक्षणीभिस्त्रिपूताङ्गिः कारयेन्मार्जनं द्विजः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्यात् मोक्षस्तृणं नरः ॥

सह द्विजैश्च भुक्तेन शूद्धते नात्र संशयः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि,—

“ब्राह्मणस्तु शूना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतकृत्वा घृतं प्राश्य विशूद्धति”—इति ॥

शङ्खः,—

* प्रदक्षिणनिरीक्षणे द्रष्टव्ये,—इति शा० ।

† प्राणायामं जले,—इति मु० ।

“शृगालवृकगोविप्रशुना दष्टस्तथैव च ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् पुंश्चलीदशनक्षतः”—इति ॥

हारौतोऽपि,—

“शुना दष्टस्व्यहं यावाहारः समुद्रगां नदीम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत्”—इति ॥

अङ्गिराऽपि*,—

“ब्रह्मचारी शुना दष्टस्व्यहं सायं पयः पिवेत् ।

मृहस्यस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वन्तु दृष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

अत्रती समती वाऽपि शुना दष्टस्तथा द्विजः ।

दृष्ट्वाऽग्निं ह्ययमानन्तु सद्यएव शुचिर्भवेत्”—इति ॥

पैठीनसिरपि । “शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् द्विजश्च ब्राह्मणस्तु

शुनादष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्वितं कृत्वोल्मकेन दृष्टेच्चतुर्भिः कलसैः

स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति, नदीसङ्गमे वाऽऽलस्यातुरस्य वा तत्र

पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वीत पितुरभावे सत्या-

चार्यः” । पुलस्त्योऽपि,—

“रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु द्विगुणं तथा ।

* आपस्तम्बोऽपि,—इति मु० ।

चतुर्गुणं सृतं मूर्द्धि तदन्यत्राशुचिर्भवेत्”—इति ॥

जातवर्णाऽपि,—

“ब्राह्मणी चत्रिया वैश्या शुना च श्वापदैरपि ।

दृष्ट्वा सचेलमाप्तुत्य शुद्धतीति न संग्रयः”—इति ॥

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तवाङ्मयं, तत्र तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं
दग्रतारतम्यविषयत्वं बोधनीयम् । ब्रह्मचारिगृहस्थाग्निहोत्रिषु
उत्तरोत्तरं तपोवाङ्मयात् प्रायश्चित्तह्रासः ।

अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रोहतो यदि ।

आहिताग्निमृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥१०॥

दहेत्तु ब्राह्मणं विप्रोलोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

स्पृष्ट्वा वोद्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्व्वथा ॥११॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात् । इति ।

ब्राह्मण्या शूद्रजातश्चण्डालः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मण्यां चत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्रजातस्तु चण्डालः सर्व्वकर्मवहिष्कृतः”—इति ॥

चत्तुर्यायां जातः श्वपाकः । तथाच मनुः,—

“चत्तुर्जातस्तथोयायां श्वपाक इति कीर्त्तितः”—इति ।

हतोदण्डशस्त्रादिना प्राणैर्विधुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं
पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्यामन्त्रे
विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्पृशने दहनं वहनं वा यः

करोति, स विप्रैरनुज्ञातः स्यर्गनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं
 कृच्छ्रमाचरेत् । लोकाग्नावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्य-
 यतौतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तमुक्तं, तथापि
 तस्य सामान्यरूपत्वाद्नाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, आहिताग्निविष-
 यस्य तु इहैवोपवर्णनमुचितं, वक्ष्यमाणतत्संस्कारं प्रत्युपोद्घातरूपत्वात् ।

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रौयसंस्कारः कर्त्तव्यइत्याह,—

दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद् द्विजः ॥१२॥
 पुनर्दहेत् स्वाग्निना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् । इति ।

उक्तरीत्या लौकिकाग्नौ यानि दग्धान्यस्थीनि, तानि पुनः
 संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कल्पोक्तप्रकारेण दहेत् ।
 एतच्च हारीतेन दर्शितम्,—

“ब्राह्मणादधसंप्राप्तौ चण्डालस्य करेऽथवा ।

आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहयेद्विजम् ॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सपिण्डेष्वेव सप्तमात् ।

तद्गस्मास्थि गृहीत्वैव विप्राणामनुग्रामनात् ॥

क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदस्थि प्रेतवद्दहेत् ।

पुनर्दहनमन्वैश्च यथाविधि ममाचरेत् ॥

एवमेव विधिं कुर्यात् मरणे गर्हितस्य च”—इति ।

इदानीं प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारमाहिताग्निर्द्विज इत्यारभ्य
 तथा कार्यं विचक्षणैरित्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्शयति,—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ॥१३॥

देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्व्वसते गृहे ।
 प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुङ्गवाः ॥१४॥
 कृष्णाजिनं समास्तोर्य्यं कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।
 षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्ततः ॥१५॥
 चत्वारिंशत् शिरे दद्याद्दश कण्ठे तु विन्यसेत् ।
 बाहुभ्यां शतकं दद्याद्भ्रूलोषु दशैव तु ॥१६॥
 शतन्तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।
 दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेद्रे तु विन्यसेत् ॥१७॥
 एकविंशतिमूरुभ्यां द्विशतं जानुजङ्घयोः ।
 पादाङ्गुष्ठेषु षड् दद्याद् यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ॥१८॥
 शम्यां शिश्रे विनिःक्षिप्य अरणीं मुष्कयोरपि ।
 जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ॥ ९॥
 पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ॥
 उरसि क्षिप्य दृपदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे ॥२०॥
 श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषोः ।
 कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ॥२१॥
 अग्निहोत्रोपकरणमग्नेयं तत्र निक्षिपेत् ।
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहृतिं न्यसेत् ॥२२॥
 दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्योवाऽपि च बान्धवः ॥
 यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्य्यं विचक्षणैः ॥२३॥

यदा प्रोषितआहिताग्निर्देशान्तरे प्रमिथते, अग्निश्च स्वगृहे
वसति, तदानीमास्तीर्णं कृष्णाजिने पलाशवृत्तैः देहाकृतिं कुशवद्धां
निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निक्षिप्यासौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहे-
त्येकामाज्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव
होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण ह्यत्तं संस्कारं समापयेत् । ननु
अन्यथा पलाशवृत्तानां सङ्ख्या सृत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः,—

“देशान्तरगते विप्रे विपन्ने कालपर्ययात् ।

शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ॥

कृष्णाजिनं समास्तीर्य पुरुषाकृतिमेव च ।

त्रौणि षट्त्रिंशतं वृत्तान् पलाशांस्तु समाहितः ॥

अग्नीत्यङ्गं शिरे दद्याद् ग्रीवायां दशएव च ।

बाहुभ्यान्तु शतं दद्याद्ङ्गुल्योर्दशएव च ॥

उरसि त्रिंशतिं* दद्यात् जठरे विंशतिं तथा ।

अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे तु कल्पयेत् ॥

ऊरुभ्यान्तु शतं दद्याद्विशतं जानुजङ्घयोः ।

पादांगुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम्”—इति ॥

वाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावादिकल्पो द्रष्टव्यः । स चैच्छिकः ।

अहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशदयति.—

ईदृशन्तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मलोकगतिर्भुवा ।

दहन्ति ये द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥२४॥

अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचेदिताः ।

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥२५॥

तत्र संस्कार्यस्याहिताग्नेः ब्रह्मलोकसमाप्तिः, संस्कर्तुर्यथोक्त-
कारिणः परमा गतिः । अयथोक्तकारिणः पण्डितस्यस्य नरक-
प्राप्तिः ।

प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णांशेषं

समधिकपरिवर्हे संसृतिञ्चाहिताग्नेः ।

प्रकृतिगहनमेतस्यश्चमाध्यायमेवं

विशदमयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्यः ॥

इति महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
वृकभृपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरव्याख्या-
यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वरं सर्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् ।

जानकीवल्लभं रामं मन्मथे मौनिलोचनम्* ॥

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्निसंस्कारः पञ्चमाध्याये निरूपितः । अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्त्तयिष्यमाणो मलिनीकरणसङ्करीकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन विवक्षुः प्रथमं प्रतिजानीते,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥१॥ इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मलिनीकरणरूपासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्विति वङ्गवचनं मलिनीकरणस्यवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्वत्यन्तरपर्यालोचने सत्यापाततोविरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्शिनां तु न तथेति सूचयितुं स्वत्यन्तरसम्बन्धपन्थायः । पराशरशब्देन वृद्धपराशरोविवक्षितः । मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे विस्तृताम् ।

प्रतिज्ञातेष्व्यादौ मलिनीकरणविशेषस्य क्रौञ्चादिवधस्य प्रायश्चित्तमाह,—

* नाम्बयं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† उपपातकानां,—इति मु० ।

क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुक्कुटम् ।
जालपादश्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥२॥

क्रौञ्चादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः । जालपादशरभौ यद्यप्य-
प्रसिद्धौ, तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारान्तावपि पक्षिविशेषौ
द्रष्टव्यौ । अत्र हत्वेत्यध्याहारः । अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थः । तथाच
सम्बन्तः,—

“चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुक्रसारिके ।

श्वेनं गृध्रमुलूकञ्च तथा पारावतानपि ॥

टिट्ठिभं जालपादञ्च मञ्जुं कुक्कुटमेव च ।

एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम्”—इति ॥

ननु हंसादिवधे गोदानं मनुराह,—

“हत्वा हंसं बलाकाञ्च वक्रं* वर्हिणमेव च ।

वानरं श्वेनभासौ च स्यर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“हंसश्वेनकपिकव्याञ्जलस्थलाग्रिखण्डिनः ।

भासञ्च हत्वा दद्याद्गामकव्यादांस्तु वत्सिकाम्”—इति ॥

नायं दोषः । गोदानस्योपवासाग्रक्रुधनिकविषयत्वात् ।

बलाकादिषु पूर्वोक्तात् अन्यं प्रायश्चित्तमाह,—

* चक्रं,—इति मु० ।

† न्यूनं,—इति मु० ।

बलाकाटिट्टिभौ वापि शुक्रपारावतावपि ।

अहिनक्रविघाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥३॥ इति ।

शुक्रपारावतौ यौ, तयोर्हन्ता* नक्तभोजनात् शुद्ध्यति,—इति योजनीयम् । यत्तु सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“हंसं वकं बलाकाञ्च श्वापदं वर्हिणं तथा ।

सारसं चाषभासञ्च† हत्वा त्रीन् दिवसान् चपेत्”—इति ॥

तत्सन्ततबधे‡ द्रष्टव्यम् ।

वृकादिषु न पूर्ववद्भोजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तव्य इत्याह,—

वृककाककपोतानां शारित्तित्तिरिघातकः ।

अन्तर्जलउभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४॥ इति ।

नात्र वृकोऽरश्यश्च मृगसमभिव्याहाराभावात्, पक्षिसमभिव्याहारात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः । सन्ध्ये इत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणेऽप्यावृत्तिर्लभ्यते । यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्येण सन्ध्याद्वयं समाप्यते तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे तिलद्रोणादिदानमुक्तम्,—

* बलाकाटिट्टिभौ शुक्रपारावतौ च येन हतौ । अथवा । द्वितीयवचनविवक्षयाऽपि तौ योहन्ति स हन्ता,—इति मु० ।

† रासभश्चैव,—इति शा० ।

‡ तत्संहतबधे,—इति मु० ।

§ घक्र, - इति शा० ।

“घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तिन्त्रिरौ ॥

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि शुकादिवधे द्विहायनवत्सादिदानमुक्तम्,—

“गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सोद्विहायनः ।

खराजमेषेषु वृषोदेयः क्रौञ्चे त्रिहायणः”—इति ॥

तत् सर्व्वं पूर्व्ववङ्कनिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ।

मृधादिवधे सार्द्धंदिनदयं व्रतचर्यामाह,—

मृध्रश्येनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपकाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः ॥५॥ इति ।

श्येनः कपोतादीन् पक्षिणोनिहन्ति । शश्रमन्तीति शशादः ।
अतः श्येनशशादौ भिन्नजातीयौ । अपकाशी वङ्गिपाकरहितकन्द-
मूलफलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्रीयात् । ततः सार्द्धं दिनं मारुता-
शनः उपवसेदित्यर्थः । यत्तु कश्चपन्नाह । “वकबलाकहंससारसकार-
ण्डवचक्रवाककपोतकुङ्कुटमृध्रश्येनखञ्जरीटटिट्टिभोलूकशुकमारिका-
तिन्त्रिरिमथूरकुररमुद्गकामेचककलविङ्ककपोतपारावतादीनां वधे
प्रायश्चित्तं अहोरात्रोपोषितः सर्व्वबीजानि च दद्यात्”—इति ।
तदिदमग्रन्तविषयम् ।

शक्रस्यापि वल्गुल्यादौ वलाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

वल्गुली* टिट्टिभानाञ्च कोकिलाखञ्जरीटके ।

* वल्गुली,—इति शा० । एवं परत्र ।

नालिका*रक्तपक्षेषु शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥६॥ इति

अत्राप्रसिद्धोऽपि बल्गुलीशब्दः साहचर्यात् पक्षिविशेषवाची
द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्ठिभशब्दो बलाकादिवचनेऽपि पठितः, तथाप्य-
वान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्तव्यम् । बल्गुलीटिट्ठिभानां
हन्ता, कोकिलखञ्जरीटके हते, रक्तपक्षेषु हतेष्विति शेषः । यत्त्वाङ्गि-
रसा दर्शितम्,—

“काके श्चेनो च गृध्रे च टिट्ठिभे खञ्जरीटके ।

यथा गवि तथा हत्यां भगवानङ्गिराऽप्रवीत्”—इति ॥

तत् सन्नतहन्तृविषयम्† । अङ्गिरायहणेन वृद्धाङ्गिरा उच्यते‡ ।

जलकाकादीनां बधे प्रायश्चित्तमाह,—

कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य ॥ च ।

भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्ध्यति ॥७॥ इति

आदिशब्देन भारद्वाजविसृष्ट्याः¶ पक्षिविशेषाः गृह्यन्ते । तेषां च
बधे शैवमन्त्रकच्योक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुद्ध्यति ।

पूर्वचानुक्तानां पक्षिणां बधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

* लाविका,—इति मु० ।

† भासे,—इति मु० ।

‡ संहतबधविषयम्,—इति मु० ।

§ नाख्येतत् मुद्रितातिरिक्तेषु ।

॥ कुरवस्य, कुबवस्य,—इति च पाठौ ।

¶ सदृशाः,—इति मु० ।

भेरुण्डचासभासांश्च पारावतकपिञ्जलम् ।

पक्षिणां चैव सर्व्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥८॥ इति

टिट्ठिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः । कपिञ्जलं
हत्वा, पक्षिणां हत्यायामिति शेषः ।

यदिदं मलिनीकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्राय-
श्चित्तमभिहितं, तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनावशिष्टेऽपि मलिनीकरणे कृमि-
कौटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम् । तच्च विष्णुना
दर्शितम्,—

“मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”—इति ॥

पक्षिषु कृम्यादिषु च सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्य-
न्तरेऽभिहितः । तत्र मनुः,—

“अस्थिमतान्तु सत्वानां महसस्य प्रमापणे ।

पूर्णं चानस्थनस्थान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अप्रदृष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

अस्थिमतां महसन्तु तथाऽनस्थिमतामनः”—इति ।

शङ्खलिखितावपि,—“शूद्रजनूनामनस्थामनमः प्रमापणे शूद्र-
बधोऽस्थिमतां महसं प्रमाप्य शूद्रबधः”—इति । अस्थिमत्सहस्रबधे
शकटपरिमितानस्थिमद्वधे च वक्ष्यमाणशूद्रहत्याव्रतं चरेत् । प्रत्येक-
बधे मनुराह,—

“किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां बधे ।

अनस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति”—इति ॥

मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्त-
माह,—

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुमान् ।

ह्रसरं भोजयेद्विप्रान् लौहदण्डश्च दक्षिणा ॥६॥ इति ॥

अत्र नकुलोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच विष्णुः । “हत्वा मूषकमार्जार-
नकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतमं ह्रसरान् भोजयित्वा लौहदण्डं
दक्षिणां दद्यात्” । ह्रसरन्तिलमुद्गमिश्रमन्नम्* । लौहशब्देन कान्ता-
यसमुच्यते । तथाच मनुः,—

“आभ्रौ कार्ष्णायषीं दद्यात् सर्पान् हत्वा द्विजोत्तमः”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

“हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेग्रथविलेग्रथौ ।

सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्”—इति ॥

ब्रह्महणो वक्ष्यमाणं यत् व्रतं, तन्मध्ये सप्तरात्रोचितव्रतमाचरेत् ।

यदपि सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“मण्डूकनकुलौ हत्वा सर्पाजगरमूषकान् ।

त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धो ब्राह्मणभोजनात्”—इति ॥

यदप्युग्रनोक्तम् । “सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात्” । यच्च वसिष्ठेनो-

* सहितपाचितमन्नं—इति मु० ।

† हत्वा द्विजः स्थले सर्व्वं,—इति मु० ।

‡ शुद्धेत्,—इति मु० ।

क्तम्* । “श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पाजगरमूषकान् हत्वा हृच्छं दाद-
शरात्रं चरेत् किञ्चिद्दद्यात्”—इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्त-
गौरवलाघवपर्यालोचनया कामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासादिविष-
यत्वमूहनीयम् ।

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृन्ताकमात्रं भक्षये-
दित्याह,—

शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मञ्च शल्लकम्† ।

वृन्ताकफलभक्षी वाऽप्यहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१०॥ इति ॥

काश्यपस्तु लौहदण्डदानमप्याह । “हृकलाससर्पनकुलगोधाश्ल-
कबधेऽहोरात्रोषितश्चान्ते लौहदण्डं दद्यात्”—इति । मनुस्तु
पञ्चान्तरास्याह,—

“मार्जारनकुलौ हत्वा चासं मण्डूकमेव च ।

श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

पथः पिवेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनोब्रजेत् ।

उपस्पृशेत् श्रवण्यां वा सूत्रं वा दैवतं जपेत्”—इति ।

यमोऽपि । “श्वनकुलसर्पमार्जारमण्डूकविकिरकिकिदीविकगो-
धाग्टभ्रोलूकवायसमथूरग्रामचटकसृगालमूषकान् हत्वा एकैकबधे
शूद्रबधः”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्चपतत्रिणः ।

हत्वा व्यहं पिवेत् क्षीरं हृच्छं वा पादिकं चरेत्”—इति ॥

* सर्पहन्ता,— इत्याशय, एतदन्तो ग्रन्थो नास्ति वज्जीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† शल्लकस्थाने शल्यक,—इति मु० । एवं परत्र ।

विष्णुरपि । “गोधोलूकचासकाकबधे त्रिरात्रमुपवसेत्”—इति ।
 ईदृशानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद्भवस्थापकं वचनान्तरं यत्र
 न लभ्यते, तत्र सर्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धि-
 पूर्वकाबुद्धिपूर्वकाभ्यासानभ्यासापदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ।
 आरण्यश्वादीनां हन्तृरुपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह,—

वृकजम्बूकञ्चक्षणां तरशुश्वानघातकः ।

तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥११॥ इति ॥

अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह । “श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्”—इति ।
 पैठीनसिरत्र शूद्रहत्याव्रतमाह । “काकोलूककलासकंकवृकसृगाल-
 भासवर्हिणमूषकचक्रवाकहंसप्रवोणिकनकुलमण्डूकविडालश्वबधे एते-
 षामेकैकस्मिन् शूद्रबधवद्विहितम्”—इति । ननु, शूद्रहत्याव्रतं षाण्मा-
 सिकं, तच्चात्यन्तगुरुत्वादृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य
 व्रतस्य चिरकालनैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ।

गजादिबधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह,—

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥१२॥ इति ।

मनुस्त्वत्र दानविशेषमाह,—

“वासोदद्याद्भयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अजमेघाननङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्”—इति ।

विष्णारपि । “गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् तुरङ्गं हत्वा
वासः एकहायनमनद्वाहं खरबधे मेषाजबधे सुवर्णकृष्णानं तिल-
मुद्गबधे च”—इति । एतत्त्रितयं धनिकविषयम् । धनरहितस्यावृत्ति-
विषयमभिप्रेत्य सम्बर्त्त आह,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोद्भौ कपिं तथा ।

एषु सर्वेषु कुर्यात् सप्तरात्रमभोजनम्”—इति ॥

जाबालिरपि,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च ।

कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् गोमहिव्यनृतेषु च”—इति ॥

कुरङ्गादिबधे ब्राह्मणभोजनमहितमुपवासत्रयमाह,—

कुरङ्गं वानरं सिंहं चिचं व्याघ्रन्तु घातयन् ।

शुद्धते स चिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ॥१३॥ इति ॥

चित्रोव्याघ्रसदृशमृगविशेषः । तर्पणं भोजनम् । तथाच सम्बर्त्तः,—

“व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं मृगं शूकरमेव च ।

एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्”—इति ॥

जाबालिः आवृत्तिं मङ्गातञ्जाभिप्रेत्याह,—

“सिंहव्याघ्रवृकाणाञ्च मृगखङ्गरुद्विपान् ।

हत्वा सान्तपनं कुर्यात् गोभूकन्याऽनृतेषु च”—इति ॥

* एतदुभयं,—इति सु० ।

† वा,—इति सु० ।

‡ गोभूकन्याऽनृतेषु,—इति सु० ।

गवादिविषयाख्यनृतानि गोभृकन्याऽनृतानि । सुमन्तुरपि । “वानरसिंहमार्जारमण्डूकमूषकश्ववधे प्राजापत्यम्”—इति ।

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह,—
मृगरोहिद्वराहाणामजावस्तस्य घातकः ।

अकालकृष्टमश्रीयादहोरात्रमुपोष्य सः ॥१४॥

कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामान्यजातिवाची मृगशब्दो गोबलीवर्द्धन्यायेन कुरङ्गेतर*विषयो द्रष्टव्यः । वृद्धयोग्यो मेधोवस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषये कश्यपश्चाह । “अजाविकबधे चिरात्रं प्रायश्चित्तं चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च”—इति ।

पूर्वत्रानुक्तानां मृगाणां बधे जपसहितमुपवासमाह,—
एवञ्चतुष्पदानाञ्च सर्वेषां वनचारिणाम् ।
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपेद्द्वै जातवेदसम् ॥१५॥ इति ।

न्यायतत्त्वविदः पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यमूहनीयमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं द्योतयितुमेवमित्युक्तम् । समूहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्तरेषु दर्शिताः । तत्र शङ्खः,—

“पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्याद्विचक्षणः”—इति ।

शातातपोऽपि । “हस्त्यश्वरासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन शुद्ध्यति”—इति । व्यासोऽपि,—

* कुरङ्गैक,—इति मु० ।

† युद्धयोग्यो,—इति मु० ।

‡ व्यासोऽपि,—इति मु० ।

“सूकरोद्वखरान् हत्वा व्यहमेतद्गतं चरेत् ।

सर्वान्श्च प्राणिनः स्थूलान्मण्डूकनकुलेष्वहः” —इति ।

कश्यपोऽपि । “मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डशरभतरक्षुवानरसिंह-
व्याघ्रचमर^१शंखकादीनामन्वेषाञ्च बधे अहोरात्रोषितश्चीर्णान्ते धृतं
दद्यात्” —इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरवलाघवानुसारेण
कौमारकामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासविषयत्वं ज्ञातव्यम् ।

सङ्करोकरणमलिनौकरणप्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधायोप-
पातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

शिल्पिनं कारुकं शुद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।

प्रजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा ॥१६॥ इति ।

शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः सूपकारादिः । वृष एकादशोयासां
गवान्तावृषैकादशाः । तद्रूपादक्षिणा वृषैकादशदक्षिणा, देयेति
शेषः । अतएव गौतमः शूद्रवधं प्रकृत्याह । “वृषभैकादशाश्च^२ गा-
दद्यात्” —इति । मनुरपि,—

“प्रमाय्य शूद्रं षण्मासानेतदेव व्रतं चरेत्^३ ।

वृषभैकादशावाऽपि दद्याद्विप्राय गाः सिताः” —इति ॥

क्षत्रियवैश्ययोर्वधे पूर्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

^१ मण्डूकनकुलैः सह. इति मु० ।

^२ वृषभ,—इति शा० स० ।

^३ तत्र,—इत्यारभ्य एतदन्तोयश्रौ नान्ति मुद्रिनातिरिक्तपुस्तकेषु ।

^४ एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत्,—इति मु० ।

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिघातयेत्* ।
सोऽतिहृष्टद्वयं कुर्यात् गोविंशद्दक्षिणां ददत् ॥१७॥

निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषबधे न्यूनं प्रायश्चित्तं द्रष्ट-
व्यम् । तच्च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“क्षत्रियस्य बधं कृत्वा शरेऽन्धायणचयम् ।

वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् शूद्रस्यैन्दवमेव च”—इति ॥

यत्तु संबर्त्तेन ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“निहत्य क्षत्रियं मोहात् त्रिभिः कञ्चैर्विशुद्ध्यति ।

कुर्यादेवानुपूर्व्येण चोन् कञ्चांस्तु यथाविधि ॥

वैश्यहत्यान्तु सम्प्राप्य कथंचिन्मूढचेतनः ।

कञ्चातिकञ्चौ कुर्यात् स नरोवैश्वघातकः ॥

कुर्यात् शूद्रबधे विप्रः कञ्चं सान्नापनं तथा”—इति ।

एतत् सदोषस्याकामकृतबधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु, निर्दोषस्य
बधे सदक्षिणातिहृष्टद्वयाधिकीं प्रायश्चित्तं मनुना दर्शितम्,—

“अकामतस्तु राजन्यं विविपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शूद्रार्धमात्मनः‡ ॥

अन्धं शरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महृषो व्रतम् ।

वधन् दूरतरे ग्रामे वृषमूषनिक्षेतनः ॥

* पातयेत्,—इति मु० ।

† दद्यादिकं,—इति मु० ।

‡ सुचरितव्रतः,—इति मु० ।

एवमेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादेकशतं गवाम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि.—

“वृषभैकमहस्रा गा दद्यात् चत्रबधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥

वैश्यहाऽब्दं चरेच्चैव दद्यादेकशतङ्गवाम् ।

षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्धेनूर्दद्याद्दशाय वा”—इति ॥

त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतमश्चाह । “राजन्यबधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वृषभैकरुहस्राश्च गा दद्यात् । वैश्ये त्रैवार्षिकं वृषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशाश्च गा दद्यात् । आत्रेयौ-
च्चैवम्”—इति । शङ्खलिखितावपि । “पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादशनवषट्संवत्सरान् व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोमहस्रं ततोऽर्द्धं तस्यार्द्धं दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण”—इति ।
शातातपोऽपि.—

“राजन्यवैश्यशूद्राणां षट् त्रौनेकं चरेत् बधे ।

वर्षाणि ब्रह्मचर्यन्तु त्रिशुद्धयर्थं क्रमेण तु ॥

गोदानन्तु व्रतस्थान्ते ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

कार्यं मदन्निषं सम्यक् विशुद्धोत् यथाविधि” ।

हारौतोऽपि.—

“ब्राह्मणः चत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् ।

• एतदेव चरेदर्द्धं,—इति मु० ।

। चरेदेतत् दद्यादेकशतं गवाम्,—इति मु० ।

वैश्वं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेदेकं वृषभैकादशस्य गाः”—इति ।

उग्रनापि । “राजन्यबधे षड्वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तस्यान्ते वृष-
भैकसहस्रगोदानं च”—इति । वसिष्ठस्तु षड्वार्षिकादधिकमष्टवा-
र्षिकमाह । “एवं राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत् षड् वैश्वं त्रीणि
शूद्रम्”—इति । वौधायनस्तु नववार्षिकमाह । “नव सप्त वा
राजन्ये तिस्रोवैश्वे संवत्सरं कुर्यात् । शूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मण-
बधाख्यम्”—इति । विष्णुर्द्वादशवार्षिकमाह । “एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं
हत्वा द्वादश संवत्सरं यागस्थं चत्रियं वैश्वं गर्भिणीं वा रजस्वलां
षात्रिगोत्राच्च”—इति । यमः,—

“हत्वा सवणिजं वैश्वं राजन्यमपि दीक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मण्यमीम्”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“यागस्थं चत्रियं हत्वा वैश्वं हत्वा तु यागगम् ।

एतदेव व्रतं कुर्यादात्रेयीविनिघातुकः”—इति ॥

अत्रैतेषु पूर्वादिदिदिषु वचनेषु त्रैवार्षिकषड्वार्षिकाष्टवार्षिक
नववार्षिकद्वादशवार्षिकरूपाः पञ्च पक्षाः प्रातिभान्ति । आषा-
र्याः क्रश्चातिहृत्पञ्चदशपक्षे एकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था । निर्दाषः चत्रिय-
स्त्रिविधः उत्तमो मध्यमोऽधमश्च । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः
सवनस्वउत्तमः, सवनरहितः परिपालको मध्यमः, उभयरहितो जाति-
मात्रचत्रियोऽधमः । तत्रैकैकस्य बधे बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वभेदेन द्वे
द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये । एषु वचनेषु कश्चित् गोदानं श्रूयते

कचिन्न । तत्र धनिकाधनिकपुरुषविषयत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनैव न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन, 'ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि'— इत्युक्तम् । वैश्यशूद्रयोरपि उत्तममध्यमाधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था योजनीया । यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं, तथा हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम् । अतएव विष्णुः,—

“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं चत्रिये स्मृतम् ।

वैश्वेऽङ्गं पादमेकन्तु शूद्रजातिषु शस्यते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“विप्राङ्गं चत्रिये प्रोक्तं तदङ्गं वैश्यजातिषु* ।

तदङ्गमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः”—इति ॥

एतच्चाकामकृते द्रष्टव्यं, विष्णुप्रोक्तात् न्यूनत्वात् । नन्वाचार्येण स्त्रीबधे प्राजापत्यद्वयं वृषभैकादशगोदानसहितं प्रायश्चित्तमुक्तम् । तदयुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः न्यूनं दर्शयति,—

“जीन † कार्मुकवस्तावीन् दद्यादघविशूद्धये ‡ ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः”—इति ॥

जीनं चर्ममथमुदकपात्रं, अनवस्थिताः स्त्रैरिच्छः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्चत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ॥

* विप्राङ्गं चत्रियस्य स्याद्वैश्यानाञ्चैतदङ्गकम्,—इति सु० ।

† जाल,—इति शा० । एवं परत्र ।

‡ पृथग्दद्याद्विशूद्धये,—इति सु० ।

दृतिं धनुर्बलमविं क्रमाद् दद्याद्विशुद्धयम्”—इति ।

व्याघ्रोऽपि,—

“चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।

शङ्खशुक्लजमेघांश्च क्रमात् दद्याद्विशुद्धये”—इति ॥

एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुद्धन्ते । सदोषस्त्रीविषयता-
याम्नेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनन्तु निर्दोषचत्रियादिसन्निधितया निर्-
र्दोषस्त्रीविषयम् । ननु, निर्दोषस्त्रीबधे अधिकप्रायश्चित्तमाह या-
ज्ञवल्क्यः,—

“अप्रदृष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

मैवम् । तस्य कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यत्त्वङ्गि-
रसा दर्शितम्,—

“आहिताग्नेर्दिजाय्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीन्नस्तथैवच”—इति ।

तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानात् स्त्रीजाति-
मात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठस्तु स्त्रीबधे राज-
न्यव्रतमाह । “अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां
वैश्यां शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा ममत्सरम्”—इति । अनात्रेयीं हत्वा
राजन्यहिंसायां यद्व्रतं तदाचरेदिति योजनीयम् । हारीतोऽपि ।
“चत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत् चत्रियायां शूद्रवत् वैश्यायां शूद्रां
हत्वा नव मामान्”—इति । इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं
गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रमादिकविषये व्यास-
आह,—

“अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्वस्यरेत् ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टान्तु न किञ्चन”—इति ॥

अनात्रेयीबधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीबधे ब्रह्महत्या-
व्रतमिति गम्यते । तथाच यमः,—

“हत्वा सवनितं वैश्वं राजन्यमपि दीक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्”—इति ॥

आत्रेयीलक्षणं च स एवाह,—

“जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया ।

गर्भिणी वाऽथवा या स्यान्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलामृतुस्वातामात्रेयीमाहुः । अत्र यदिष्टापत्यं
भवतीति” । अनृतुमत्या बधे जातिभेदेन भिन्नप्रायश्चित्तमाह
प्रचेताः । “अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा ह्यङ्गाब्दं षण्मासान् वेति
चत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्ध-
मासं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं सार्द्धत्रयोविंशतिदिनानि
वेति” । प्रतिलोमपुरुषसंसर्गणापत्यं लभ्यवतीनां बधे ब्रह्मगर्भ
आह,—

“प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा बधे सूताः ।

अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्दिषट्”—इति ॥

ब्राह्मण्या बधे षण्मासाः चत्रियायाञ्चत्वारः वैश्याया द्वाविति
योजनीयम् । सूतवैदेहकचण्डालानां बधेऽप्येषैव योजना द्रष्टव्या ।

इदानीं वैश्यादिबधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह,—

वैश्यं शूद्रक्रियाऽऽसक्तं* विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।

हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्वाश्रैव दक्षिणाम् ॥१८॥

नन्वेतद्वैश्यबधप्रायश्चित्तं व्याहृतम् । तथा हि । विट्शब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते. उत निर्दोषजातिमात्रः. अथवा गुणवान्? —इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधायिभ्यां पूर्वादाहताभ्यां चतुर्विंशतिमतसम्बन्धवचनाभ्यां व्याहन्यते । द्वितीये निर्दोषजातिमात्रविषयेण ममनन्तरपूर्वाक्तमूलवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु, “यागस्यचत्रियविद्घातो चरेद्ब्रह्महणोव्रतम्”—इत्यनेनैव विरोधः । मैवम् । ईषत्सुवृत्तस्य वैश्यस्थात्र विवक्षितत्वात् । अतएवात्यन्तसुवृत्तेन विहितमकलक्रियाऽऽसक्तेन शूद्रेण साहचर्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्देन विप्रः प्रसिद्धः, चत्रियेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दाभिधेयं वैश्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र चत्रियपक्षे, विकर्मणि कस्मिंश्चिद्ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विप्रपक्षे तु विकर्मस्थब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः । एवञ्च सति चतुर्वर्णविषयकमेकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शिनामेतत् सम्यक्षते । हत्वा यो वर्त्तते, तस्येति योजनीयम् । दक्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ।

चातुर्वर्ण्यकर्तके । चण्डालबधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह,—

* वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं,—इति पाठोभवितुं युक्तः । तस्यैव पाठस्य व्याख्याकृतदभिप्रेतत्वप्रतीतिः ।

† विप्रपक्षे तु विकर्मस्थः ब्रह्मघातादिषु बह्व्यावृत्तेषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः,—इति सु० ।

| चतुर्णामपि वर्णानां,—इति सु० ।

चण्डालं हतवान् कश्चिद्ब्राह्मणेो यदि कञ्चन ।
 प्राजापत्यं चरेत् कञ्चं गोद्वयं दक्षिणां ददत् ॥ १९ ॥
 क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा ।
 चण्डालस्य वधे प्राप्ते कञ्चाङ्घ्रिं विशुद्धति ॥ २० ॥

वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति विव-
 चितत्वात्, कश्चित्,—इत्युक्तम् । एवं चण्डालेऽपि कञ्चनेति विशेषणं
 योजनीयम् । इतरोमूर्द्धावसिक्तसूतादिः । अङ्गिरास्त्वचैव समान-
 प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

“अन्वजानान्तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽप्रवीत्”—इति ॥

हारौतोऽपि,—

“चाण्डालबधसंप्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद्यदि ।

कारयेद्वादशं कञ्चं तप्तकञ्चं ततो भवेत्”—इति ॥

एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चाश्रायणम् ।

तदाह लौगाचिः,—

“हनने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् ।

ज्ञानपूर्वं पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं भवेत्”—इति ॥

सूतादिवधेऽप्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चाश्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निहत्य तु”—इति ।

कञ्चाङ्घ्रिं नेत्यङ्घ्रिपहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपसृचणम् । अतएव

लौगाचिः,—

“सर्वमङ्गं विपादञ्च पादञ्चैव व्रतं चरेत् ।

वर्षक्रमादन्तरजहिंसागमनभोजने”—इति ॥

यदि चण्डालश्चपाकौ चौरौ स्यातां, तदा तयोर्बधे स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२१॥

यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुद्ध्यतीति योजना । यद्यपि चण्डालबधो नोपपातकेषु परिगणितः, तथापि मनुष्यबधसामान्येन तत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य तत्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

चण्डालप्रसङ्गात् तद्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्रायश्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र संभाषणे प्रायश्चित्तमाह,—

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।

द्विजसम्भाषणं कुर्यात् सावित्रीं तु सद्यज्जपेत् ॥२२॥

द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्रसम्भाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसाम्निध्याभावे गायत्रीजपः,— इत्यनुकल्पोद्भूतः । अतएव हारीतो विकल्पमाह,—

“चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणात् शुचिः ।

सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ॥

सम्भाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात्, तदा त्रिरात्रोपवासमाह सएव,—

“उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ।

एकग्रथ्यास्त्रापे सहमार्गगमने च पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सुप्तन्तु चिरात्रमुपवासयेत् ।

चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् शुचिः ॥ २३ ॥

स्यष्टोऽर्थः ।

दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥

एतदेवापस्तम्बोऽप्याह । “चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः । तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनम्पामुपस्पर्शनं, सम्भाषायां ब्राह्मण-सम्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्”—इति । सुमन्तुरपि । “चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनं सम्भाषणे ब्राह्मणाभिव्याहारः संस्पर्शने सचैल-स्नानमाचरेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकं* सूतिकां नारीं रजसा च परिश्रुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचैलं सरितिं स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

* सूतकी,—इति सु० ।

† सचैलमपि वा,—इति सा० स० ।

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः ।

अज्ञानासैकभक्तेन त्वहोरात्रेषु शुद्ध्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानरुतसैकभक्तं, ज्ञानरुतस्य तूपवासः । अतएवापस्तम्बः
चण्डालवापीं प्रकृत्याह,—

“तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामात् नक्तभोजी स्याद्दहोरात्रेषु कामतः”—इति ॥

तथैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्यापस्तम्ब आह,—

“अन्यजेः खानिताः कूपास्तडागावाय्यएव च ।

एषु खान्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“प्रपास्वरथे घटके च सौरे

द्रोष्णां जलं केयविनिःसृतं वा ।

शुपाकचण्डालपरिग्रहेषु

पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

तदग्रजविषयम् ।

चण्डालभाण्डस्पृष्टस्य कूपसजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावक्काधारस्त्रिरात्रात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

चण्डालभाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति, तत्कूपस्रोदकं पीत्वा

गोमूत्रसहितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्यात्

तदीयभाण्डस्रोदकपाने जीर्णनिगरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालघटसंस्थन्तु यत्तोयं पिबति द्विजः ।

तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्रजापत्यं समाचरेत् ॥ २७ ॥

यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यति ।

प्रजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २८ ॥

प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वमेत् तदा प्राजापत्यं तज्जीर्णं सान्तपनं कृच्छ्रं परिषदा दातव्यं, न तु प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरादर्शयति,—

“चण्डालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ।

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु अहेण शुद्धोक्तु शुद्रस्वेकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तदापद्विषयम् । बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-

माह,—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।

तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥

अनन्तरः चत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमापस्तम्बश्चाह,—

“चण्डालभाण्डकूपस्थं जलं यः ज्ञानतः पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदङ्गं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्यजभाण्डोदकादिपानेऽपि प्रायश्चित्तमाह,—

भाण्डस्थमन्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ॥ ३१ ॥

अन्यजारजकादयः ।

“रजकश्चर्मकारश्च नटोवुरुडएवच ।

कैवर्त्तमेदभिक्त्वाश्च सप्त ते चान्यजाः सृताः”—इति

स्मरणात् । ब्रह्मकूर्चमाचार्यएवोपरिष्ठादित्यति । तत्सहित-
उपवासः त्रैवर्णिकस्य । तद्रहितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चस्थाने यथाशक्ति
दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः ।
तथा चतुर्विंशतिमते,—

“आममांसं घृतं चौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः सृताः”—इति ॥

महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कश्चिद्दोषः.

अल्पेषु तु कूपवत् न्यायः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्”—इति ॥

अज्ञानपूर्वकचण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—
 भुङ्क्तेऽज्ञानात् द्विजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।
 गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥
 स्पष्टम् ॥

तत्रमाणमाह,—

एकैकं ग्रासमश्रीयाद् गोमूत्रं यावकस्य च ।
 दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्र विनिर्दिशेत् ॥ ३३ ॥

गोमूत्रेण पाचितं यद्यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकस्मि-
 न्दिने भुञ्जीत । नियमः स्नानादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ह्यानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादता”-इति ॥

ईदृशनियमनिष्ठस्य तद्द्यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् । बुद्धिपूर्वके
 लङ्घिरा आह,—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यश्च कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकञ्जमथापिवा”-इति ॥

अन्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांश्च स एवाह,—

“चण्डालः श्वपचः चत्ता सूतोवैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सर्व्वे ह्यन्यावसायिनः”-इति ॥

आमपक्वयोश्चण्डालान्नयोर्ऋतभेदमाह विष्णुः । “चाण्डलान्नं
 भुङ्क्ता त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुङ्क्ता पराकः”-इति । अत्र मूलवच-
 नोक्तगोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्नविषयो भविष्यति । यावकसहितस्य

दशरात्रोपवासस्य पराकसमत्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ॥

शुद्धो वाऽप्यर्द्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः ।

त्रिरात्रमुपवासञ्च ब्राह्मणांस्तर्पयेत् शुचिः”—इति ॥

तद्गोमूत्रयावकाहारासक्तविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चिरकालानु-
वृत्तौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति”—इति ॥

अत्र चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “चण्डालपतितान्नभोजने पुनरुपनयनम्”—इति ।

अथ कञ्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चण्डालेन सह व्यवहर्तुर-
विज्ञातसु चण्डाल इत्यादिना, भूमिदोषो न विद्यते इत्यन्तेन,
श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह,—

अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र* वेग्नानि तिष्ठति ।

विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३४ ॥

अनेन श्लोकेन परिषदुपसत्तिर्विहिता । यद्यपि सर्वेषु प्राय-
श्चित्तेषु परिषदुपसत्तिः समाना, तथापि प्रकटपापेष्वेव सा न तु

* यस्य,—इति मु० ।

रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्राति-
खिकमुपपत्त्यभिधानम् । अनुग्रहश्चरितव्यप्रायश्चित्तविशेषोपदेशः ।

उपसदनयोगं परिषद्विशेषं दर्शयितुं द्विजान् विग्निनष्टि,—

मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः ।
पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात् ॥ ३५ ॥

वक्त्रोद्गतान् गायन्तदत्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य प्रायश्चित्तं वदेयुरि-
त्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति, प्रामादिकान्यथाऽभिधानशङ्का-
ऽनुदयात् । यद्यपि चण्डालसहवासएकमेव पापं, तथापि तस्मिन्
सत्यनुष्ठितानां नित्यनैमित्तिकानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य
पापसङ्करादित्युक्तम् ॥ परिषदाऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति,—

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।
भुञ्जीत सह मृत्यैश्च त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३६ ॥

दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्वामिवद्गृहवासिनो-
बालवृद्धादयः सर्वेऽपि यावकभोजनत्रिसन्ध्यावगाहने कुर्युः ॥

तत्र दध्नादीनां सर्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजते,—

त्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।
त्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ॥ ३७ ॥

दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुञ्जीत । दूतक्षीरयोरप्येव-
मेव योज्यम् । तथा सति, नव दिनानि सम्पद्यन्ते । पुनरप्येकैकेन

दधादिना संयुक्तमेकेकस्मिन् दिने भुञ्जीतेति दिनत्रयं सम्पद्यते ।
तत् सर्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं भवति ।

यावके वर्ज्यमाह,—

भावदृष्टं न भुञ्जीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितम् ।

भावेन दृष्टं भावदृष्टम् । यस्मिन्नवलोकिते मृत्युत्यन्तमादृष्टे
तस्मिन्नमेधादिभावः महमा बुद्धिमारोहेत्, तादृशं न भोक्तव्यम् ॥

दधादौनां त्रयाणां परिमाणमाह,—

दधिक्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ॥ ३८ ॥

दधि क्षीरञ्चेति दधिक्षीरं, तयोः प्रत्येकं पलत्रयं^(१) परिमाणं,
यावकस्य परिमाणं ग्राममात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम् ।

चेतनानां शुद्धिहेतुमभिधायाचेतनानामप्याह,—

भस्मना तु भवेत् शुद्धिरुभयोस्ताम्रकांश्रयोः ।

जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मये ॥ ३९ ॥

मृण्मयभाण्डस्य परित्यागएव कर्त्तव्यः, शुद्धिस्तु नास्तीत्यभि-
प्रायः ।

मृहस्य दाहः कर्त्तव्यइत्याह,—

(१) पलपरिमाणन्त,—“पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिदिमाषकम् ।
तेलकत्रितयं क्षेयं ज्योतिर्जैः सृष्टिसम्मतम्”—इत्युक्तलक्षणं ग्राह्यम् ।
द्वादशमी रत्तिकाभिरैको लौकिको माषको भवति, अष्टभिश्च तथा-
विधैर्माषकैरेकं तेलकं भवतीति क्षेयम् ।

कुसुम्भकुड्यकार्पासलवणं तैलसर्पिणी ।

द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्देश्मनि पावकम् ॥ ४० ॥

कुसुम्भं तैलसाधनधान्यम् । कुसुम्भादीनि धान्यान्यतिदाह्यत्वेन
द्वारि स्थापनीयानि ।

गृहदाहाधनन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ।

त्रिंशतं गोष्टपञ्चैव* दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४१ ॥

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमित्याह,—

पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्ध्यति ।

आधारेण च विप्राणां भूमिदाषो न विद्यते ॥ ४२ ॥

लेपनं कुड्यस्य खननं स्थलस्येति यथायोगमवगन्तव्यम् । तदुभयं
कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेश्य शान्तिकजपहोमान्† कुर्यात् । तावता
भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूमेर्विद्यते । यदा
पुनर्दीर्घकालश्चण्डालोनिवसेत्, तदा हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम् ‡ ।

विज्ञानान् मृण्मयं पात्रं सर्व्वं त्यजति तद्गृहे ॥

बाह्यकच्छं ततः कुर्यात् तप्तकच्छं तथैव च ।

ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्चैर्न शुद्ध्यति”—इति ॥

* त्रिंशद्वा दशभैकश्च,—इति सु० ।

† शान्तिकरौ जपहोमौ,—इति सु० ।

‡ संवासेदीर्घकालमकामिकः,—इति शा० ।

तत्र च गोशतं दक्षिणा । तदाह च्यवनः । “चण्डालसङ्करे स्वभवन-
नदहनं सर्व्वमृत्स्यभाण्डभेदनं दारवाणां तु तक्षणं शङ्खःशुक्तिमुवर्ण-
रजतचेलानामङ्घ्रिः प्रचालनं कांस्यताम्रपात्राणामाकरेण’ शुद्धिः
सौवीरपथोद्धितक्राणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् ।
वालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् । आषोडशादालाः सप्तत्यूर्द्धगता-
वृद्धाः । चौर्णं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोशतं तद्यात् । अभावे
सर्वस्वम्”—इति ।

गृहव्यतिरिक्तचेचारास्यमान्तरयात्रादावज्ञानेन चण्डालसङ्करे
प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सम्यक् मासं मासाईमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासाईर्न विशुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

मासञ्च अर्द्धमासञ्च मासाईर्न, तेन विशुद्ध्यति । माससङ्करे
मासव्रतेन शुद्ध्यति, अर्द्धमाससङ्करे अर्द्धमासव्रतेन विशुद्धिरित्यर्थः ।
सम्यक्, करोति चेदिति शेषः । चण्डालशब्देन पुक्कसादथोऽप्युपल-
क्ष्यन्ते † । अतएव सम्बन्धः,—

“चण्डालैः सङ्करे विप्रः श्रपाकैः पुक्कसैरपि ।

गोमूत्रयावकाहारो मासाईर्न विशुद्ध्यति”—इति ॥

उपकालाधिककाश्चसङ्करे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह सम्यक् † प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

* माकरे,—इति शा० ।

† पुक्कसस्थाने, पुक्कस,—इति सु० । एवं सर्व्वत्र ।

‡ संयोगे,—इति स० शा० ।

विप्रान् दश वरान् कृत्वा तैरनुज्ञाय ग्रामनात् ॥

आ कण्ठस्य प्रमाणन्तु कुर्याद्गोमयकर्दमम् ।

तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥

वालकच्छ्रं ततः कुर्यात् गोष्ठे वसति सर्वदा ।

मक्षेश्वपनं कुर्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्"—इति ।

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसहसंवासात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह,—

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी ।

चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव तु ।

गृहदाहं न कुर्वीत श्रेयं सर्वं समाचरेत्* ॥ ४५ ॥

दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वाक्रमम् ।

इदानीं चण्डालस्य सकृद्गृहप्रवेशे कर्त्तव्यां शुद्धिमाह,—

गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चाण्डालो यदि कस्यचित् ।

तमागाराद्विनिर्वास्य मृद्गाण्डन्तु विसर्जयेत् ॥ ४६ ॥

रसपूर्णन्तु मृद्गाण्डं† न त्यजेत्तु कदाचन ।

गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्ष्येद्गृहं तथा‡ ॥ ४७ ॥ इति ।

कस्यचिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य । प्रोक्ष्याजङ्गां वा गृहं
प्रवेशयेत् । तदाह हारीतः,—

* सर्वत्र कारयेत्,—इति शा० ।

† मृद्गाण्डं,—इति सु० ।

‡ ब्रह्माचयेद्गृहम्,—इति सु० ।

“गृहस्थाभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।

पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ॥

अनष्टरसभाण्डानां* गृहवन्नन्यते यथा ।

अजस्य गोः प्रवेशाद्धि शुध्यते नात्र संग्रयः”—इति ॥

अनष्टरसानि रसपूर्णभाण्डानि । यः पुनः गृहान्तरवासी सन्नपि चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद्भुङ्क्ते, भुक्तवतस्तस्यापि गृहे योऽन्यो-गृहान्तरवासी समागत्य भुङ्क्ते, तयोर्द्वयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो-दर्शयति,—

“अविज्ञातश्च चण्डालस्तिष्ठते यस्य वेद्मनि ।

स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विशोधनम् ॥

प्राजापत्यन्तु शूद्राणान्तेषां तदनुसारतः ।

यैस्तत्र भुङ्क्तं पक्वान्नं कृच्छ्राद्धन्तेषु दापयेत् ॥

यैस्तेषामपि निर्भुक्तं पादमेकं विधीयते ।

कूपैकपानमृष्टान्नस्यर्गसम्पर्कदूषितः ॥

नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

वालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ॥

तेषां नक्तं प्रदातव्यं वालानां प्रहरद्वयम्” इति ।

अथ कर्म्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिक्षां शुद्धिमाह,—

* अनष्टरसं भाण्डं,—इति शा० ।

† विधानतः,—इति स० शा० ।

‡ तेषामपि च द्दभुक्तं,—इति मु० ।

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पृथग्शोणितसम्भवे ।
 कृमिरुत्पद्यते तस्य* प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ४८ ॥
 गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा ।
 व्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४९ ॥
 क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च मासान् प्रदापयेत् † ।
 गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ ५० ॥
 शूद्राणान्नोपवासः स्यात् शूद्रोदानेन शुद्ध्यति ।

यद्यपि कृम्युत्पत्तिर्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति,
 तथापि जन्मान्तरमञ्चिन्तदुरितफलरूपायास्तस्याविहितकर्मानुष्ठाना-
 धिकारविरोधशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तयेऽवश्यं शुद्धिः कर्तव्या ।
 मा च शुद्धिः प्रायश्चित्तममानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता ।
 प्रायश्चित्तमात्म्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः । मुख्य-
 प्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं मन्देहद्योतकः कथंशब्दः प्रयुक्तः । तत्र
 ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यन्वानपाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमित-
 सुवर्णदानं च । पञ्चकृष्णलात्मको माषः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“जास्रसूर्यमरीचिखं चसरेणूरजः स्यतम्^(१) ।

* यस्य,—इति मु० ।

† प्रदाय तु,—इति शा० ।

(१) जास्रं गवाक्षः । तद्गतसूर्यरश्मिषु रजतचूर्णनिभं यत् दृश्यते स
 चसरेणूरित्वर्थः ।

तेऽष्टौ लिखा तु तास्त्रिसो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवमध्यस्तु* ते त्रयः^(१) ।

कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश”—इति ॥

वैश्वस्य गोदानोपवासौ । शूद्रस्य गोदानमेव । एतच्च नाभेरधो-
भागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयगोणितसम्भवे ।

कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां सूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चगव्याग्नी त्वधोनाभ्यां विशुद्धयति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।

षड्रात्रन्तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे”—इति ॥

यत्तु श्ववनेनोक्तं, “कृमिदर्शने सान्नापनं वृषभो दक्षिणा”—इति ।

तद्युगपत् बह्वप्रदेशविषयम् ।

चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याङ्गव-
तीत्याह,—

* यवमध्यस्तु,—इति शा० ।

† नाभ्यां,—इति मु० ।

‡ स्नानं,—इति शा० ।

(१) गौरो गौरसर्षपः । षड्भिर्गौरसर्षपैरेकोयवमध्यः, त्रिभिर्यवमध्ये-
रेकः कृष्णलइत्यर्थः ।

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥ ५१ ॥
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।

विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोमसाम्येन तद्वाक्यं
प्रणम्यते । अन्यव्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकत्वमाहाप-
स्तम्बः,—

“पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।

अपूर्णेऽपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः”—इति ॥

महाफलसाधनेषु यज्ञादिष्वपि छिद्रपूर्तिर्विप्रवाक्यसाध्या, किमु-
तास्मिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह,—

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ ५२ ॥
सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ।

यद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते
वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तर-
प्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्यविरोधः ।

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्तुमशक्न्येत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदि-
त्याह,—

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ॥ ५३ ॥
उपवासेो व्रतं होमो द्विजसम्पादितानि वै ।

* प्रयोजकत्व,—इति सु० । मम तु ‘प्रयोजनवत्त्व’—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† वा,—इति सो० शा० ।

व्याधिना व्यसनी राजयन्त्रादिप्रवलरोगग्रस्तः। आन्त आहवाध्व*
गमनादिना। तथोरुभयोः व्रतं पित्रादिं रनुतिष्ठेत्। तदाह आप-
स्तम्बः,—

“अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः।

तद्व्रतं तस्य गृह्णीयात् ततो मुच्येत किल्बिषात्”—इति ॥

दुर्भिक्ष्यं दैविकोदोषः। डामरं परराजाद्युपप्लवः†। तत्रोभय-
त्रावश्यकवङ्कुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं
कारयेत्।

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पञ्चान्तरमाह,—

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्व्वं कुर्व्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ५४ ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

ब्राह्मणा वेदपारगामहान्तः पूर्व्वकृतोपकारादिना तुष्टाः सन्तोऽ-
स्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्य विशुद्धिः।
अनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैराशीर्विशेषैरशेष-
कामप्राप्तिर्भवति, तत्र पापचयोभवतीति कोविस्मयः। महापुरुषस्य
गुरुपित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे श्रूयते,—

* दूराध्व,—इति मु० ।

† पुत्रादि,—इति शा० ।

‡ परवात्याद्युपप्लवः,—इति शा० ।

§ सर्व्वं, - इति शा० ।

“यं यं लोकं मनसा संविभाति
 विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
 तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्
 तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः”-इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति,-

दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बालवृद्धयोः ॥ ५५ ॥
 ततोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

दुर्बलः पूर्वोक्तव्याधियस्तादिः । दुर्बलबालवृद्धानामनुग्रहणे
 योग्यामहान्तोदेवलेन दर्शिताः,-

“प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।

इत्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥

एकोनार्हति तत्कर्तुमज्ञोवा नाप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्”-इति ॥

अतोऽन्यथा प्रबलस्थानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मात्तान्नानुगृहीयात् ।

प्रबलं युवानमनुगृह्यतः प्रत्यवायो विशदयति,-

स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६ ॥
 कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

स्नेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्भ्रान्तिकेषु, भयाद्राजादिषु,
 अज्ञानाद्दुर्बलेष्वनुग्रह इति । शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितं मन्यतथा
 यस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन्न संक्रा-

मति^(१), तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानु-
ष्ठाननिमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक्त-
मिति^(२) । एवं प्रायश्चित्तधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायश्चित्तं
विधेयम् । तदाह देवलः,—

“कर्त्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम् ।

अवेक्ष्य च बलञ्चैव प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।

परीक्ष्य धर्मविदुषा* प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्थानुग्रहे यथा प्रत्यवायः, तथाऽनुग्रह-
योग्यस्य दुर्बलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवायइत्याह,—

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५७ ॥

महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ।

शरीरस्यात्यये मुर्मूर्षाभूम्यां शयनं, तस्मिन् प्राप्ते सति, तेन
कर्त्तुमशक्यं प्रायश्चित्तव्रतानियमं† कर्त्तव्यत्वेन ये वदन्ति, तेषु

* धर्मविदुषा,—इति स० शा० ।

† प्राजापत्यव्रतानियमं,—इति मु० ।

(१) समवेतस्य पापस्य विद्यमानस्वाश्रयत्यागेनापराश्रयप्राप्तेरसम्भवा-
दिति भावः ।

(२) तथाच, तत्पापं तत्पदशपापान्तरमित्यर्थः ।

तत्पापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषच्यते । तत्र हेतुः । महत्कार्या-
 परोधेनेति । महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्य-
 मन्तकाले देवतास्मरणादि, तस्योपरोधः प्रतिबन्धः । सुमूर्षुर्हि
 परिसरवर्त्तिभिराग्नेर्विधितोदेवतां स्मर्त्तुमुद्युक्ते, तदानीमेव तदुक्तं
 व्रतकर्त्तव्यतां श्रुत्वा कर्त्तुमशक्नुवन् व्याकुलचित्तः पूर्वमुद्युक्तां
 देवतास्मृतिमपि परित्यजति । सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च
 निमित्तं प्रायश्चित्तविधातारइति युक्तशेषां प्रत्यबायः । एवं तर्हि
 सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्युरित्याशङ्कोक्तं, न स्वस्थस्य
 कदाचनेति । स्वस्थशरीरस्य पूर्वाक्तः कार्योपरोधः कदाचिदपि
 नास्तीति तं प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भेतव्यमिति भावः ।

याधिव्यसनिनीत्यत्र प्रतिनिधित्वेन व्रतमनुष्ठेयमित्युक्तम् । इदानीं
 तस्य व्यतिरेकमाह,—

स्वस्थस्य मूढाः कुर्व्वन्ति वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५८ ॥
 ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

ये तु मूढा व्याध्यादिग्रस्तस्यैव प्रतिनिधिरिति शास्त्ररहस्य-
 मजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिवृढादेः^(१) दाक्षिणादिना तदीयं
 व्रतनियममनुतिष्ठन्ति*, तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयत्वेन वदन्ति,

* तदीयं व्रतं स्वयमेवानुतिष्ठन्ति,—इति सु० ।

ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थज्ञान्यथा वदन्तस्तस्य स्वस्थस्य पापनिवृत्तिविघ्नं चरन्तो* रौरवादिके नरके पतन्ति ।

इदानीं पण्डितन्मन्यतया विप्रवाक्त्वमवज्ञाय खेच्छयैव किञ्चिद्गतं शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह,—

सएव नियमन्यक्त्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५६ ॥
वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ।

स्वकपोलकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः ज्ञातातपेन स्पष्टी-
कृतः,—

“यदिना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः”—इति ॥

व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह,—

सएव नियमोग्राह्योयद्येकोऽपि वदेद् द्विजः ॥ ६० ॥
कुर्याद्वाक्यं द्विजानान्तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत् ।

धर्मरहस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः
कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभयथाऽपि विप्रेणानुज्ञातएव
नियमोऽनुष्ठातव्यः † । अन्यथा द्विजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं
पर्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ।

* पापनिवृत्तिं विघ्नन्तः,—इति मु० ।

† खेच्छया स्वकपोल,—इति मु० ।

‡ विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमोऽज्ञातव्य इति शा० ।

विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वं प्रतिपादयति,—

ब्राह्मणाजङ्गमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ॥ ६१ ॥
तेषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिनाजनाः ।

साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात् । तथाच श्रूयते,—

“अग्निः शुचिर्ब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः”—इति ।

विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वं, न केवलं तावतैव ब्राह्मण-
वाक्यस्य प्रशस्तत्वं, किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां
धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह,—

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२ ॥
सर्व्वदेवमयो* विप्रो न तद्वचनमन्यथा ॥

ब्रह्म वेदः, निरन्तरं तन्निष्ठाः सन्तस्तदर्थं यथावद्ब्रुवाणाम्ब्राह्मणाः,
अतोवेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्व्वदेवमयत्वं श्रूयते ।
“यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वावेदविद्ब्राह्मणे वसन्ति”—इति । अङ्गिरा
अपि,—

“ब्राह्मणो देवताः सर्वाः स च सर्व्वस्य दैवतम्”—इति ।

“यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तरं भवति^(१)”—इति श्रुतौ

* सर्व्ववेदमयो,—इति शा० ।

(१) यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति
कान्दोग्यश्रुतिरेव मध्ये परित्यज्य पठितेति बोध्यम् ।

विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन
विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्गतात् प्रशस्तमित्याह,—

उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३ ॥

विप्रसम्पादितं*^(१) यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

विप्रसम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलसम्पूर्तिर्निः
शेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ।

हृद्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्त्वा तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह,—
अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते ॥ ६४ ॥
तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ।

अन्नं योग्यमद्यं, अन्नञ्च तदद्यञ्च अन्नाद्यं, पक्वमन्नं न लाममि-
त्यर्थः । तद्यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कीटेन मक्षिकया केशेन वा
संयुज्येत, तदा तत्कीटादिकमपनीय तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽङ्घ्रिः संप्रोक्ष्य
किञ्चिद्भस्म प्रक्षिपेत् । मक्षिकादिदूषितत्वं गोघ्रातत्वादीनामुप-
लक्षणम् । अतएव वृहस्पतिः,—

“गोघ्राते च चुते वाऽन्ने मक्षिकाकेशदूषिते ।

मृद्भस्म सलिलञ्चैव प्रक्षेप्यं विशुद्धये”—इति ॥

* विप्रैः सम्पादितं,—इति शा० ।

† फलं सम्पूर्तिः,—इति मु० शा० ।

(१) विद्यया याति विप्रत्वमित्युक्तेः विप्रसम्पादितत्वेनैव व्रतस्य विद्या-
संयुक्तत्वं बोध्यम् ।

मनुरपि,—

“पक्षिजग्धं गवाप्रातमवधूतमवचुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण विशुद्ध्यति*”—इति ॥

वस्त्रावधूननरेणुसृष्टमवधूतं, चुतोत्पन्नविन्दुसृष्टमवचुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्”—इति । तत्केशकीटादिभिः सह पक्कविषयम् ।

केशकीटादिदूषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं किञ्चिन्नियमविशेषमाह,—

भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ ६५ ॥

स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने† ।

पादुकास्थेन भुञ्जीत पर्यङ्कस्थः स्थितोऽपि वा ॥ ६६ ॥

श्वानचण्डालहक् चैव भोजनं परिवर्जयेत्

वामहस्तेन पादसंस्पर्शं सति खोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः, तावानेव भवति । वामहस्तेन पाचमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्भ्यां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत । तथा पर्यङ्के स्थित्वा वोढुं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्ये आदिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्त्रय्येतावद्विज्ञासनगतादीनामप्युपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

* मृत्क्षेपेण शुद्ध्यति,—इति सु० ।

† भिन्नभाजने,—इति सु० ।

“न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा* ।

न पादुकास्थितो वाऽपि न हसन्विलपन्नपि”—इति ॥

अन्नाद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्नशोधनमुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन
शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुं प्रतिजानीते,—

यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७ ॥

यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।

यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव या चान्नस्य शुद्धिः, तत्सर्वं वृद्ध-
पराशरेण पूर्वकल्पीयस्यस्तिकर्त्रा यथोक्तं तथा वदामि । तत्र
तत्र वचने पराशरपरामर्शस्थायमभिप्रायः । “धाता यथापूर्व-
मकल्पयत्” ।

“यथर्त्तावृतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु”—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनुवसिष्ठा-
दीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कल्पियुगधर्मशास्त्राधिकारौ परा-
शरोऽपि तस्मिंस्तस्मिन् कल्पे सृज्यते । अतोऽस्मिन्नपि कल्पे कल्पि-
युगधर्मेषु मदुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यं न विस्मर्त्तव्यमिति ।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धशुद्धी† दर्शयति,—

* न शय्यायां स्थितोऽपि वा,—इति मु० ।

† मदुक्तस्य प्राधान्यं,—इति शा० ।

‡ प्रतिषिद्धशुद्धिः,—इति मु० ।

शृतं द्रोणाढकस्थानं काकश्वानोपघातितम् ॥ ६८ ॥

केनेदं शुद्ध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

द्रोणाढकशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनाढकेन वा परिमितस्य
व्रीहियवादिद्रव्यस्य सम्बन्धि पक्वमन्नं शकाकाभ्यां यदि लेहनादि-
नोपघातितं स्यात्, तदा स्वयं शास्त्रज्ञोऽपि तत्शुद्धिमिद्वये धर्मज्ञान्
ब्राह्मणान्वाचयितुं केनेदं शुद्ध्यतीति वृच्छेत् ।

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णी-
यात् न तु परित्यजेत् इत्याह,—

काकश्वानावलीढन्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ॥ ६९ ॥

द्रोणशब्देनाढकोऽप्युपलक्षते ।

इदानीं द्रोणाढकयोः परिमाणमाह,—

वेदविदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।

प्रस्थाद्वाचिंशतिद्रोणः स्मृतो द्विप्रस्य आढकम् ॥ ७० ॥

नानादेशोयैर्विद्विस्तात्कालिकस्वस्वव्यवहारनिर्वाहाय स्वेच्छ-
यैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णीयन्ते । तानि नाशास्त्रौघाणीत्यभि-
प्रेत्य वेदवेदाङ्गत्यादिना विप्रेषितम् ।

यववराहाधिकरणन्यायेन^(१) शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्रार्थायहीतव्यो
न तु स्वेच्छप्रसिद्ध इत्याह,—

(१) मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये . तृतीयपादगतं पञ्चमाधिकरणं यव-
वराहाधिकरणमित्युच्यते । तत्रेदं निर्णीतम् । यवशब्दमाख्यादीर्घश्रुकेषु
प्रयुज्यते वराहशब्दश्च श्रुकरे । स्वेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु प्रयुज्यते

ततो द्रोणाढकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ।

ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यद्द्रोणाढकस्यान्नन्त-
देवात्र शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुतिस्मृतिकुशला मन्यन्ते ।
ननु शास्त्रेणैव द्रोणाढकपरिमाणमन्यथाऽभिहितम् । तथाच भविष्य-
त्पुराणम्,—

“पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्यः प्रस्थाञ्चत्वारश्चाढकः ॥

श्चाढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।

कुम्भोद्द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणस्तु षोडश”—इति ॥

नैष दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

द्रोणाढकशब्दव्यावर्त्यमाह,—

काकश्वानावलीढन्तु गवाघ्रातं खरेण वा ॥७१॥

स्वल्पमन्नन्त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणाढके भवेत् ॥

धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमाढकपरिमाणम् ।

बराहशब्दश्च कृष्णशकुनौ । तथाच सति लोकव्यवहारेण शब्दार्थस्य
निश्चेतव्यत्वात् किमार्थव्यवहारेण दीर्घश्रुकादयो यवादिशब्दार्था-
ग्रहीतव्याः किं वा स्नेच्छव्यवहारेण प्रियङ्ग्वादयः,—इति सन्देहे,
शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिण्या चार्थप्रसिद्धेर्नजीयस्त्वात्
चार्थव्यवहारानुसारेण दीर्घश्रुकादय एव यवादिशब्दार्था ग्रहीतव्या-
न स्नेच्छप्रसिद्धानुसारेण प्रियङ्ग्वादयः,— इति सिद्धान्तः ।

तच्च यथायथम् । द्रोणाढकपरिमाणञ्च खल्यमन्नं काकादिभिरवलीढं
चेत्, तत्परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणाढकविषयेति द्रष्टव्यम् ।

तां शुद्धिं दर्शयति,—

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं* भवेत् ॥७२॥

सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताग्नेनैव तापयेत्† ।

हुताग्नेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ॥७३॥

विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

द्रोणाढकपरिमितस्यान्नस्य मध्ये यावति भागे संस्पर्शसम्भावना,
तावन्तं भागमपनयेत् । अवशिष्टेऽपि यावति लालास्यर्शः सम्भावितः,
तावदपनयेत् । इतरत् सर्व्वं सुवर्णयुक्तेनोदकेन सम्प्रोक्ष्य सक्तं वक्तौ
तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णोदकवक्त्रिभ्यां संस्कृतं पुनः शुद्धिहेतूनां
पवमानसूक्तादीनां घोषेण संस्कृत्य विप्रैरनुज्ञातं तद्भुञ्जीत । अतएव
बौधायनः । “सिद्धहविषां महतां श्वायसप्रभृत्युपहतानां तदद्यं
पिण्डमात्रमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणम्, मधूदके पयो-
विकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन शौचमेवं तैलसर्पिषि”—इति ।
यमदग्निरपि,—

“शृतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वाकाकाद्युपघातितम् ।

यासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ॥

* यावच्च लेहितं,—अ० शा० ।

† हुताग्नेनोपतापयेत्,—इति शा० ।

अन्नमेकादृकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।
 केशकौटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुद्धति ॥
 क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तददेव मनोषिभिः”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“केशकौटशुना स्पृष्टं वायसोपहतञ्च यत् ।
 क्लीवाभिग्रस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ॥
 दृष्टं वा स्नाद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
 अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशेषतः ॥
 भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुल्मुकेन वा ।
 सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं प्रातं मुखेन गोः”—इति ॥

हारौतोऽपि । “श्वकाकग्टभ्रोपघाते केशकौटपिपौल्लिकादिभि-
 रन्नाद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतताम्रवज्रवेदुर्यगोवालाजिनेभदन्ताना-
 मन्यतमेनाङ्घ्रिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धि-
 र्भवति”—इति ।

अन्नस्य शुद्धिसुक्ता रसस्य शुद्धिमाह,

स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ॥ ७४ ॥

अल्पं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्य पवनेन च ।

अनलज्वालयाम् शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥ ७५ ॥

स्नेहलैलादिः, गोरसः चीरादिः । तत्राल्पं चेत् श्वादिभिरुपहतं
 तत् त्याज्यमेव । अल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः । अल्पस्य गोरसस्य
 वल्गुज्वालयाम् पर्यग्निकरणेन शुद्धिः । तदाह लौगाक्षिः,—

“पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् ।

श्रावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्यग्निकरणेन च”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“श्रावनं घृततैलानां पावनं गोरसस्य च* ।

भाण्डानि श्रावयेदग्निः श्राकं मूलफलानि च ॥

सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च ।

एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

शातातपस्तु विलीनाविलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति,—

“तापनं घृततैलानां मधुनो गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेनां तु”—इति ।

क्वचित्तु दोषाभावमाह शङ्खः । “घृतदधिपयस्तक्राणामाधार-
भाण्डे स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं
द्रव्यम् ।

घृतन्तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।

शुद्धभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति”—इति ॥

यमोऽपि,—

“देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टमन्नं न तु विवर्जयेत्”—इति ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । शातातपोऽपि,—

* अन्वयघृततैलानां पवने गोरसस्य च,—इति मु० ।

† तपनेन,—इति मु० ।

“गोकुले यज्ञशालायां तिलचक्रेषुयन्त्रणे ।
 न मीमांस्यानि श्रौचानि* स्त्रीषु बालातुरेष्वपि”—इति ॥
 प्रकीर्णकरणाभिधे मलिनतावहाख्याधरे
 वदन्तसुपपातकेऽप्युचितसत्क्रियां निःकृतिम् ।
 रसान्नपरिशुद्धिमप्यकृत षष्ठमध्यायम-
 ष्युदारविद्वतिं वशी मधुरवाङ्मयो माधवः ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
 बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्यति-
 व्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

—

* न मीमांस्या श्रौचकथा,—इति सु० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अन्नरसयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽवशिष्टानां
द्रव्याणां शुद्धिं विवचुर्महाप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तशुद्ध्याद्युदासाय प्रति-
जानौते,—

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवचो यथा ।

अथावान्तरप्रकरणमारभ्यान्नरसशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादितर-
द्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्था ; यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणगतप्राय-
श्चित्तव्रतचर्याया नित्यकर्मादीनाञ्चानुष्ठानं निपुणं न भवति, तत-
स्तस्माद्गुण्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥

तत्र दर्वौसुकुसुवादीनामुच्छिष्टामेधादिदूषितानां शुद्धिमाह,—
दारवाणान्तु पात्राणां तक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥१॥

मूत्रपुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढवासितोगन्धलेपोयदि
मृज्जलप्रचालनेन नापगच्छेत्, तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणी-
यानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्यागः । तदाह बौधायनः ।
“दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानामवलेखनमुच्छिष्टलेपोप-
हतानां तक्षणम्^(१)” । मूत्रपुरीषप्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शे तु गन्ध-
लेपयोरपनेतुं शक्यत्वात्तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन प्रचा-
लनीयानि ।

(१) समारब्धानां समालब्धानां, रलयोरभेदात् । समालम्बः स्पर्शः ।

“यावन्नापैत्यमेध्यान्ते गन्धोलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु”-इति

स्मरणात् । यत्र तु गन्धलेपपर्यन्तः संसर्गा नास्ति, किन्तु केवलं
संस्पर्शमात्रं, तत्र प्रोक्षणात् शुद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुसलोलूखलस्य च ।

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्”-इति ॥

यज्ञकाले तु सएव विशेषमाह,—

“मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्षणि ।

समसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रचालनेन तु ॥

चरूणां सुकुसुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा”-इति ।

पात्रलग्नस्नेहनितृत्थर्थमुष्णोदकम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“चरुसुकुसुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणः”-इति ।

कांश्चताम्रयोरल्पोपहतयोः शुद्धिमाह,—

भस्मना शुद्ध्यते कांश्यं ताम्रमस्त्रेण शुद्ध्यति ।

अन्नं चारस्याप्युपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“त्रपुष्पीसकताम्राणां चाराम्नोदकवारिभिः”-इति ।

ताम्रादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशेषमाह बौधा-
यनः । “तैजसानां मूत्रपुरीषासृक्कणाद्यै रत्यन्तमाहतानामावर्त्तनं।

* मूत्रपुरीषादिभिश्चेत्यर्थः,—इति सु० ।

† रत्यन्तवासितानामावर्त्तनं,—इति सु० ।

अल्पसंसर्गे तु परिलेखनं स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिः सप्तहत्वोभस्रमा परिमार्जनं अतैजसानामेवभूतानामुत्सर्गः”—इति ।

स्त्रिया जारसम्पर्कोपहतायाः शुद्धिमाह,—

रजसा शुद्ध्यते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

विकलं वैकल्यं गर्भधारणं, तस्मिन् सति परित्यागएव न शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते”—इति ।

एतत् शुद्धकृतगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः,—

“ब्राह्मणचत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः”—इति ॥

वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंशमते,—

“विप्रगर्भे पराकः स्यात् चत्रिये तु तथैन्दवम् ।

वैश्वे तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ॥

शूद्रगर्भे तु संत्यागस्तत्र चण्डालदर्शनात्”—इति ॥

गर्भपर्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, कायिको मानसो-
वाचिकश्चेति । कायिके प्रचेताआह,—

“विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।

प्रायश्चित्तं स्युतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥

चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्वसङ्गमे ।

कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः चत्रियसङ्गमे ॥

चत्रिया शूद्रसम्पर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।

चान्द्रायणं सहाच्छन्तु चरेद्वैश्वेन सङ्गता ॥

शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम्^(१)—इति ॥

एतदभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“रजसा शुद्ध्यते नारी परपुंसाभिगामिनौ ।

तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कृच्छ्राद्धं ब्राह्मणी कुर्यात् विप्रस्य गमने सति ।

चत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं वैश्वे शान्तपनं चरेत् ॥

शूद्रस्य गमने चैव पराकन्तु समाचरेत्”—इति ।

वाचिकमानमयोर्वसिष्ठ आह । “मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं
यावकं चीरोदनञ्च भुञ्जानाऽधः शयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादपु निम-
ग्नायाः सावित्र्यष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पृता भवतीति विज्ञायते ।
वाक्छंभवे एतदेव मामं चरित्वा ऊर्ध्वं मासादपु निमग्नायाः
सावित्र्याश्चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिः जुहुयात्”—इति । मानसे यदिदं
प्रायश्चित्तमुक्तं, तदृतुदर्शनादर्वाग्व्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थं, ऋतुदर्शनान-
न्तरन्तु तेनेव व्यवहार्यत्वसिद्धिः । तदाह मनुः,—

“मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोधं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन दिजोत्तमः”—इति ॥

तदेतत् सर्व्वमभिप्रेत्य, रजसा शुद्ध्यते नारी,—इत्याचार्य्येणोक्तम् ।

नद्या उपरिभागे रथोदकादीनां उपहतौ शुद्धिमाह,—

नदी वेगेन शुद्ध्येत लेपो यदि न दृश्यते ।

(१) कृच्छ्रं, प्रजापत्यम् । पादावरोपितं पादहोनम् ।

प्रवहन्त्यां नद्यां पतितान्युच्छिष्टामेध्यादीनि यदा प्रवाहवेगेन
स्नानतीर्थमतिक्रम्य गच्छन्ति, तदा तस्मिंस्तीर्थे लेपश्लेषो यावत्
दृश्यते तावत्तास्ति शुद्धिः, तददर्शने तु स्नानपानादिकर्माथं शुद्धै-
वेयं नदी । सत्यपि लेपे यद्यचोभ्योदकयुक्ता सा नदी, तदा लेपयुक्तं
तत्तीर्थमात्रं वर्ज्यं इतरप्रदेशेषु सा नदी शुद्धा । तदाह देवलः,—

“अचोभ्यानि तटाकानि* नदीवापीसरांसि च ।

कम्पलाशुचियुक्तानि तीर्थं तत् † परिवर्जयेत्”—इति ॥

नदीशुद्धिसुक्ता कूपादिशुद्धिमाह,—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ३ ॥

उद्धृत्य वै घटशतं ‡ पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

कूपादिदूषणं द्विधा श्रूयते, श्वमार्जारादीनां तत्र पतितानां
मरणात् मृतशवानां तत्रैव चिरं चरणाच्च । तत्र मरणमात्रविषयमिदं
विशोधनम् । एतदेव हारीतोऽप्याह,—

“वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं लिपेत्ततः?”—इति ॥

सम्बर्त्तोऽपि,—

“वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शुद्धये ।

अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्येन शोधनम्”—इति ॥

* तटाकस्थाने तडागपाठः वङ्गोयपुस्तकेषु । वैपरीत्यं पाश्चात्त्वदाक्षिणा-
त्यपुस्तकेषु प्रायः ।

† तीर्थतः,—इति मु० ।

‡ कुम्भशतं,—इति मु० ।

५ पञ्चगव्यञ्च प्रक्षिपेत्,—इति श।० ।

द्वयमेव शुद्धिरूपानदादिदूषणेऽपि । तदाह आपस्तम्बः,—

“उपानच्छेन्नविण्मूत्रं स्त्रीरजोऽमेध्यमेवच ।

पतिते दूषिते कूपे कुम्भानां शतमुद्धरेत्”—इति ॥

मृतशरीरजरणहतायामत्यन्तोपहतौ विष्णुराह,—

“मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वोष्काचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्भवे”—इति ।

मनुष्यशरीरजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः । तदाह चारीतः,—

“वापीकूपतडागेषु मानुष्यं शोधयेत् यदि ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं श्वखरादिभिः ॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम्”—इति ।

प्रौढेषु तडागादिषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अचुद्राणामपां नास्ति प्रभूतानाञ्च दूषणम् ।

स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कश्चले दूषणं भवेत्”—इति ॥

अस्योदकेष्वपि पूर्वादाहताद्दोषादल्पे दोषे विष्णुराह,—

“अव्याप्तं चेदमेध्येन तददेव शिलागतम्* ।

* शिलागते,—इति सु० ।

सोमसूर्यांशुपातिन मारुतस्यर्शनेन* च ॥

गवां मूत्रपुरीषेण शुद्ध्यन्थाप इति स्मृताः”—इति ।

उच्छिष्टाद्युपघाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न चीयते तदेव
शुद्धं न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः,—

“अविगन्धारसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अचीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः”—इति ॥

मनुरपि,—

“आपः शुद्धा भूमिगता वैदृष्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याघ्राद्येदमेधेन गन्धवर्णैरमाचिताः”—इति ॥

नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः,—

“अजागावो महिष्यश्च नारी चैव प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्”—इति ॥

उद्धृतोदकं प्रति देवलआह,—

“उद्धृताश्चापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिताश्चापस्त्याज्या शुद्धा अपि स्वयम्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“अपोनिग्नि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

निधायान्निमुपर्थ्यासां धाम्नोधाञ्च इतीरयेत्”—इति ॥

पूर्व्यं ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’—इत्यत्र योषितो विवाहोत्तर-

* मासतोऽस्यर्शनेन,—इति शा० ।

† ब्राह्मण्यञ्च प्रसूतिकाः,—इति सु० ।

कालीना शुद्धिर्विवेचिता । इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं
विविन्क्ति,—

अष्टवर्षा भवेन्नौरो नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४ ॥

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

गौर्यादयस्त्रिस उदाहाय शुद्धाः । तद्दातुः फलविशेषस्मरणात् ।
रजस्वला त्वशुद्धा, तद्दानस्य निन्दितत्वात् । तत्र फलनिन्दे दर्शयति
वृहस्पतिः,—

“गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम्”—इति ॥

यद्यथेकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं, तथापि कासुचि-
दर्शनात् तत्सम्भावनया रजस्वलेति निर्द्देशः । तां ददद्गौरवं नरकं
प्राप्नोति इति शेषः ।

कन्यायामशुद्धिमभिप्रेत्यात ऊर्ध्वं रजस्वलेत्युक्तं, तामेवाशुद्धिं
प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति,—

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ५ ॥

मासि मासि रजस्तस्याः पिवन्ति पितरः स्वयम्* ।

अतुदर्शनमुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अतएव गौतमेन,
“प्रदानं प्रागृतुदर्शनात्”—इत्युक्तम् । यमोऽप्येतदेव आह,—

“तस्माद्द्वादशयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्”—इति ।

अतश्च अतुदर्शनात् प्राग्यो न प्रयच्छति, तस्य पितरः प्रति-

* पितरोऽनिश्चरः,—इति मु० ।

मासं तद्रजः पिवन्ति । असत्यृतदर्शने द्वादशेऽपि वर्षे कन्यादान-
प्रतियहौ न निषिद्धौ । अतएव मनुः,—

“त्रिंशद्वर्षा वहेत् कन्यां दद्यात् द्वादशवार्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः”—इति ॥

अतुदर्शने सत्यप्रदाता न केवलं पिहनेव नरके पातयति,
किन्तु स्वयमपि सकुटुम्बः पतेदित्याह,—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैवच ॥ ६ ॥

चयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

माचादयस्त्वयः, कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपलक्षयन्ति । ते च
पूर्वमेव, ‘पिता पितामहः’—इत्यादि वचनोदाहरणेन विवाहप्रकरणे
प्रदर्शिताः ।

रजोदर्शनात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः, तथा रजस्वलोदा-
होऽपि नरकहेतुरित्याह,—

यस्तां समुद्रहेत् कन्यां ब्राह्मणोमदमोहितः ॥ ७ ॥

असम्भाष्योच्चपाङ्क्त्येयः स विप्रो वृषलीपतिः ।

तां दृष्टरजसम् । असम्भाष्यत्वापाङ्क्त्ययोर्हेतुवृषलीपतित्वम् ।

विवाहात् पूर्वं दृष्टरजस्का वृषली । तथाच मनुः,—

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिवृषलीपतिः” ॥

यस्य मदमोहादिनाऽतिक्रान्तनिषेधस्तामुदाह्य सकुटुम्बो कथ-
ञ्चिद्द्वैवयोगादनुतप्येत्तदा तस्य शुद्धिप्रकारमाह,—

यः करोत्येकरात्रेण वृषणीसेवनं द्विजः ॥८॥
स भैक्षभुग्जपन् नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्ध्यति ।

जपविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायत्र्याजप्यत्वमन्त्राव-
गन्तव्यम्^(१) ।

रात्रौ चण्डालादिसर्गं शुद्धिं प्रश्नपूर्वकमाह,—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥
सूतिकां स्पृशतश्चैव* कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदःसुवर्णञ्च सोममार्गं विलोक्य च ॥१०॥
ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

जातवेदाश्च सुवर्णञ्च जातवेदःसुवर्णम् । शुक्लपत्रे सोमदर्शनसम्भवे
सोमेविलोकनीयः, तदलाभे वक्त्रस्तस्याप्यभावे सुवर्णं तस्याप्यभावे
सोममार्गः । एतेषामन्यतमं विलोक्य विप्रैरनुज्ञातः स्नायात् ।

रजस्वलयोर्योषितोरन्योन्यसंसर्गं वर्णक्रमेण शुद्धिमाह,—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
तावत्तिष्ठेन्निराहारा चिरात्रेणैव शुद्ध्यति ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥१२॥
अर्द्धक्षत्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

* सूतिकां च शवं चैव,—इति मु० ।

(१) “मन्त्रानादिषु गायत्री”—इति स्मरणादिति भावः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ॥१३॥

पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ॥१४॥

कच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ।

द्वयोर्ब्राह्मणोरजस्वलयोरन्योन्यं स्रग्भं सति तत आरभ्य स्नानप-
र्यन्तमुभयोरारहारत्यागः । त्रिरात्रकच्छं चरेत् । एतच्च महशयना-
दिचिरस्रग्भविषयम् । सकृत् स्रग्भं तु काश्यपोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“रजस्वला च मंसृष्ट्वा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

ब्राह्मणीचत्रिययोः स्रग्भं ब्राह्मण्याः कच्छ्राद्धं चत्रियायाः पाद-
कच्छं, ब्राह्मणीवैश्ययोः स्रग्भं ब्राह्मण्याः पादोनं कच्छं वैश्यायाः
पादकच्छं, ब्राह्मणीशूद्रयोः स्रग्भं ब्राह्मण्याः प्राजापत्यं शूद्रायाः
पादोनम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । तथाच वृद्धवसिष्ठः,—

“स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपिच ।

कच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेनशुद्ध्यति ॥

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपिच ।

पादहीनं चरेत् पूर्वा कच्छपादं तथोत्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी चत्रिया तथा ॥

कच्छ्राद्धात् शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्द्धतः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं चत्रिया शूद्रजाऽपिच ॥

उपवासेस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं चत्रिया वैश्यजाऽपिच ॥

त्रिरात्रात् शुद्धते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्रौ तथैवच ॥

त्रिरात्रात् शुद्धते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ।

वर्णानां कामतः सर्गं विधिरेष समातनः”—इति ॥

अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् । “रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां सृष्ट्वा न तावदन्वीयात् यावन्न शुद्धिः स्यात्, सर्वणामधिकवर्णां वा सृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्धति”—इति । रजस्वलायाः चण्डालादिस्पर्शं विशेषो वृद्धविष्णुनोक्तः,—

“चण्डालाद्यैः श्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽङ्गि चिरात् स्यात् द्वितीये द्वाहमेव तु ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

शूद्रयोश्चिष्टया सृष्टा शुना तु द्वाहमाचरेत् ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ।

व्यतिक्रम्येति अनशनेन तीर्त्वेत्यर्थः । एतदुद्धिपूर्वस्यर्गं विषयम् ।

अबुद्धिपूर्वन्तु बौधायनोक्तं ब्रह्म्यम्,—

“रजस्वला तु संसृष्टा चण्डालान्यश्वपाकैः ।

तावन्निष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्धति^(१)”—इति ॥

भोजनकालस्यर्गं बौधायन आह,—

“रजस्वला तु भुञ्जाना शान्द्यजातीन् स्पृशेद्यदि ।

(१) यावत् कालेन रजस्वलाशौचात् शुर्गः तावत् कालं निराहारा तिष्ठेत्, शुद्धिश्चानपर्यन्तमित्यर्थः ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ।

अशक्ता काञ्चनं दद्यात् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्”—इति ।

यदा त्वच्छिष्टयोः परस्परस्यर्शा भवति, तदाऽचिषा विशेषः
प्रदर्शितः,—

“उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा कदाचित् स्त्री रजस्रला ।

दृच्छेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता*”—इति ॥

उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे मार्कण्डेय आह,—

“द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्द्धोच्छिष्टे व्यहं क्षिपेत्” ॥

भोजनकाले रजस्रलाऽन्तरदर्शने आपस्तम्ब आह,—

“उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वाऽन्यान् रजस्रलाम् ।

आद्यानकालं नाश्रीयाद्दृष्ट्वा कूर्चं ततः पिबेत्” ॥

चण्डालदर्शने त्वचिराह,—

“रजस्रला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ।

उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यन्तु कामतः”—इति ।

शवादिस्पर्शे शातातप आह,—

“आर्त्तवाभिषुता नारी स्पृशेत् शवसूतकम् ।

ऊर्द्धं चिरात्वात् स्नातान्तां चिरात्रमुपवासयेत्”—इति ॥

स्पर्शपूर्वकभोजनादौ विशेषमाहात्रिः,—

“आर्त्तवाभिषुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशा ।

* दानेन शुद्ध्यति,—इति सु० ।

भुक्त्वा पीत्वा चरेत् ह्यच्छं स्पृष्ट्वा तु अहमेवच"—इति ॥

श्वादिदंशने व्यासआह,—

“रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

बन्धुमरणश्रवणादौ सएवाह,—

“मलयुग्मसनायान्तु* अप्रायत्नं भवेत् यदि ।

अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयम् ॥

आर्त्तवाभिषुता नारी नावगाहेत् कदाचन ।

उद्धृतेन जलेनैव खाला शेषं समापयेत् ॥

स्वकं गात्रं भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम् ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः”—इति ॥

इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति,—

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ॥ १५ ॥

कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्यादि कर्म च । इति ।

रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थेऽहनि स्नाताया-
रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः । पञ्चमेऽहनि दैव-
पितृभ्योः । तदःहापस्तम्,—

“शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽग्निं स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पितृभ्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति”—इति ।

कानिचित् दिनानि रजोयद्यनुवर्त्तते, तदा तस्मिन्निवृत्तिपर्यन्तं

* मज्जवद्वाससायास्त,—इति सु० ।

दैवपिथयोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं पिथञ्च
कर्त्तव्यम् ।

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह,—

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्यादैकालिकं मतम् ।

रागरोगादिनिमित्तभेदाऽनेकविधा रजोनिवृत्तिः । तदुक्तं
स्मृत्यन्तरे,—

“रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैवच ।

द्रव्यजञ्चैव सम्प्रोक्तं तच्चतुर्द्धा प्रदृश्यते ॥

अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याऽङ्गनासु यत् ।

तद्रागजमिति प्रोक्तं वचोदेशसमुद्भवम् ॥

अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।

अष्टादशदिनादूर्द्ध्वं स्नानप्रभृति सङ्ख्याया ॥

यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।

भक्षद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसम्भवम् ॥

द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम्”-इति ॥

प्रतिदिनं नैरन्तर्येण* रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा
ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरजसेवाशुचिर्न भवति ।
तत्र हेतुर्वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः,

* नैरन्तर्यखावेण,—इति मु० ।

“मासि मासि रजः स्त्रीणाम्”—इति शास्त्रात्, लोकप्रसिद्धेषु ।
 यस्याः कस्याश्चित् धातुस्वभावविशेषादिंशतिरात्रादिकः कालविशेषः
 प्रतिनियतौ भवति, ततो विपरीतकालो विकालः प्रतिदिनम् ।
 तत्रानुवर्तनाद्वैकालिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवाद्भागजमु-
 दाहृतम्, तत्र कालरजोवह्निनत्रयाशौचं विज्ञेयम् । द्रव्यजे तद्विरा-
 आह,—

“आ द्वादशाहात् नारीणां मूत्रवत्शौचमिष्यते ।
 अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् त्रिरात्रं परतोऽशुचिः ॥
 एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे* पूर्वमौरितम्”—इति ।

प्रसूतिविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः,—

“प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम् ।
 आर्त्तवी रजसा प्रोक्ता प्रोक्तं नैमित्तिकं रजः ॥
 न तु नैमित्तिके स्यात्तु रजसा स्त्री रजस्वला ।
 रजस्युपरते तत्र स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥
 अन्यत्र गर्भविश्लेषात् पातनादा रजस्वला ।
 गर्भस्त्रावेऽपि सा स्नानादिंशतेः परतोऽशुचिः
 गर्भस्य पातने चैव स्नानात् चालनतोऽप्यथ ।
 न सन्दिग्धपरिज्ञाते चार्त्तवे शुद्धिकारणम् ॥
 सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ।

* विद्याद्रोगजे,—इति मु० ।

† नैमित्तिकेन स्याद्रजसा भवेन्नारी रजस्वला,—इति मु० ।

‡ चालनतोऽप्यथः,—इति स० शा० ।

अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवद्वसना यदि ॥
 तद्दिनादि त्रिरात्रं स्नानं सङ्घ्ना नाडिकावशात् ।
 द्वितीयभागे संप्राप्ते मलं स्नान्निशि चेत् स्त्रियाः ॥
 प्रातरादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्”-इति ।

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ अस्य शुक्ललक्षणाशुचित्वाभावेऽपि देवे पित्र्ये
 चाख्येवाशुचिलमित्याह, -

साध्वाचारा न तावत् स्यात् रजोयावत् प्रवृत्तते ॥१७॥
 रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति । उक्तपाकादि-
 गृहकर्मणि च योग्या भवति ।

पूर्वं, चतुर्थ्येऽहनि शुद्ध्यति, -इत्युक्तं, ततः प्राचीने दिनत्रये
 शुद्ध्यभवं विशदयति, -

प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥ १८ ॥
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थ्येऽहनि शुद्ध्यति । इति ॥

चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदक्कागमने, -इत्य-
 भिप्रेत्य तैर्नामभिर्व्यवहारः । यथा कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं
 जुहोति’, -इति अग्निहोत्रनामनिर्द्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश-
 सङ्घत्^(१) ।

(१) कुण्डे सोमयानं धर्मो येषां ते कुण्डपायिनः ऋत्विग्विघ्नेषाः, तेषां
 कर्त्तव्ये अयनाख्ये यागे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रपदप्र-
 योगो दृश्यते । अग्निहोत्रपदं च नित्याग्निहोत्रे (यावज्जीवकर्त्तव्ये

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्रत्वाऽभित्थर्शने प्रत्यासन्नबन्धुमरणे
वा स्नानं प्राप्नोति, तथा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

आतुरे स्नानउत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥ १६ ॥

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धेत् सआतुरः ।

तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वासोविपरिवर्त्तनीयम् । तदाहाचि,—

“आतुरस्नानउत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्धेत् आतुरः ॥

वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।

दद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्धति”—इति ॥

उग्रनाम्नपि,—

“ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिश्रुता ।

कथं तस्या भवेत् शौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥”

सायं प्रातःकाशीने) शक्तमिति तत्प्रस्थाधिकरणे (मी० १ अ०
४ पा० ३ अ०) निर्णीतम् । न च यावज्जीवाग्निहोत्रवत् कुण्ड-
पायिनामयनेऽप्यग्निहोत्रपदस्य शक्तिरिति शङ्कनीयं, अनेकार्थ-
त्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात् कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रत्वा-
भावात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य यथाश्रुतार्थस्य तत्रासम्भवात्
अगत्वा अग्निहोत्रवत् जुहोतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन नित्याग्नि-
होत्रस्य धर्मः तत्रातिदिश्यते इति सिद्धान्तः । अतएवोक्तम् ।
“परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वतिमन्तरेणापि बन्धुं गमयति”—
इति । व्यक्तमिदं मीमांसादर्शने सप्तमाध्याये तृतीयपादे प्रथमा-
धिकरणे ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्यूतेन्या तु तां स्त्रियम् ।
 सा सचेत्साऽवगाह्यापः स्नात्वा चैव पुनः स्यूतेत् ॥
 दग्ध द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
 अन्ते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
 दद्याच्च श्रुक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति”—इति ।

तथा सूतिकामरणे सत्यन्तरे विशेषोद्घर्षितः,—

“सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सखिलमादाय पञ्चगव्यं तथैवच ॥
 पुण्यग्निरभिमन्व्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्यात् यथाविधि”—इति ॥

रजस्वलांमरणे तु,—

“पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
 वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्”—इति ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्थान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा
 संसृष्टं शुद्धिमाह,—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंसृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ॥ २० ॥
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥

उच्छिष्टेन संसृष्टः उच्छिष्टसंसृष्टः, उच्छिष्टश्चासावुच्छिष्टसंसृष्ट-
 चेति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यत्तु
 अत्रिणीकम्,—

“उच्छिष्टोच्छिष्टसंसृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु ।

दशवारं जपेत् पश्चात् गायत्र्याः शोधनं भवेत्”—इति ॥

तदेतदग्रक्तविषयम् । शूना स्पर्शं विशेषमाह सम्बन्तः,—

“हृत्तमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथवा द्विजः ।

श्वभिः स्पर्शं जपेत् देव्याः^(१) सहस्रं स्नानपूर्वकम्”—इति ॥

अनुच्छिष्टस्य शूद्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शं स्नानमात्रमुच्छिष्टस्य विप्र-
स्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शं हृच्छमित्याह,—

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते ॥ २१ ॥

तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । इति ॥

यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशब्दौ शूद्रविशेषणौ श्रुतौ, तथापि विधी-
यमानस्नानप्राजापत्यानुसारेण विप्रेऽपि तौ योजनीयौ ॥

पूर्वं कांस्यस्य या शुद्धिरुक्ता तामनूय तत्र विशेषमाह,—

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ॥ २२ ॥

सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः । इति ॥

सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षणमात्रेण शुद्धिः, किन्तु उप-
लेखनतापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरिभागस्य तक्षणम् ।
मूत्रपुरीषलेपेष्वेषैव शुद्धिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः ॥

आमिषेण तु यस्मिन्नं पुनर्दाहेन शुद्ध्यति”—इति ॥

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह,—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ॥ २३ ॥

शुद्धान्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । इति ॥

एतदेव घ्रातातपोऽप्याह,—

“गवाघ्रातेषु कांसेषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च”—इति ॥

गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिचेप इत्याह,—

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥ २४ ॥

षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् । इति ॥

अथञ्च भूनिचेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएवा-
ङ्गिराः,—

“गण्डूषं पादशौचञ्च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।

षण्मासान् भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्”—इति ॥

यत्तु वौधायनेनोक्तम् । “तैजसानां पाचाणामुच्छिष्टोपहतानां
त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनं, तथा मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रमृत्त्युपहतानां
पुनः करणम्” इति । तत्र पुनः करणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ।

आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्याप्यत्यन्तोपहतस्य शुद्धिमाह,—

आयसेघ्रायसानां च सीसस्याग्नौ विशोधनम् ॥ २५ ॥ इति ॥

अथोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन शोधनं, सीसस्य त्वग्रौ

प्रविलापनम् । अयःसंघर्षणमश्मसंघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएव मार्क-
ण्डेयपुराणम्,—

“पात्राणाञ्च मनुष्याणामम्बुना श्रौचमिष्यते ।

तथाऽऽयसानान्तोथेन त्वश्मसंघर्षणेन च”—इति ॥

तोथेनेत्यस्योपहतविषयम् ।

गजदन्तादीनां शुद्धिमाह,—

दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यसौवर्णभाजनम् ।

मणिपाषाण*शङ्खाश्चेत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ॥ २६ ॥

पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता । इति ।

अस्थिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि, शृङ्गशब्देन
महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपात्राणि प्रक्षालस्फटिका-
दीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं
वेदितव्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविषयम् । तदाह मनुः,—

“निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमङ्घ्रिरेव विशुद्ध्यति ।

अञ्जमश्ममयञ्चैव राजतं चानुपस्त्रतम्”—इति ॥

अञ्जं शङ्खशुक्लादि । अनुपस्त्रतं निर्लेपम् । यत्तु मनुनेवोक्तम्,—

“तेजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाऽङ्घ्रिर्मुदा चैव शुद्धिरुक्ता मणीषिभिः”—इति ॥

तत् सलेपविषयम् । शुद्धान्तराणि मुनिभिर्दर्शितानि । तत्र

ज्ञातातपः,—

* मणिपात्राणि,—इति मु० ।

“सुवर्षं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं तथा ।

रौतिकासौसलोहानि^(१) शुद्धान्तेऽग्न्यप्रघर्षणात्”—इति ॥

यमः,—

“रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।

रौतयःकांस्यसौसानां भस्मना शौचमिष्यते”—इति ।

उग्रनसापि । “सुवर्णरजतताम्रत्रपुसौसकांस्थानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ता-
भिर्मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयुक्ताभिलैजसानां चोच्छिष्टानां
भस्मना त्रिः प्रक्षालनं, कनकमणिरजतशङ्खशुक्लपलानां वज्रविदलन
रज्जुचर्मणाञ्चाद्भिः शौचम्”—इति । विष्णुः ॥ “विष्णुमूत्ररेतःश्वरक्त-
लिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा* त्रिःसप्तश्रवः परिमार्जनैर्वा भस्मना
च† शुद्धयति । तैजसानाम्”—इति । एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिर-
त्रिप्रसंलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह,—

मृण्मये दहनात् शुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ॥२७॥ इति ॥

दहनं सलेपविषयम् । अतएव बौधायनः । “मृण्मयानां
पात्राणामुच्छिष्टसमन्वितानामवचूर्णनम्‡, उच्छिष्टलेपोहतानां पुन-

* मावर्त्तनोल्लेखनतापनाद्यैः,—इति सु० ।

† भस्माभ्युपहृतम्,—इति सु० ।

‡ पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानां प्रक्षालनं,—इति सु० ।

(१) त्रपु रत्नं, रौतिका पित्तलम् ।

र्दहनं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः”—इति । एतच्च श्वादिस्पर्श-
विषयम् । चण्डालादिस्पर्शे तु सत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापिवा ।

चालनेन विशुद्धोत् परित्यागान्महीमयम्”—इति ॥

मार्जनं प्रोक्षणं प्रचालनं वा । तत्रोभयोर्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति
मनुः—

“अङ्गिस्तु प्रोक्षणं श्रौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रचालनेन त्वल्पानामङ्गिः श्रौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुः । “अल्पस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमुत्सृज्य
शेषस्य खण्डनप्रचालने कुर्यात्” इति । बौधायनः । “चण्डा-
लादिस्पर्शनेऽनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणं मूत्रादिसम्पर्के तन्मा-
त्रापहारः* असृक्पांश्चादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम्”—इति ।
कश्यपः । “प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैः व्रीहियवगोधूमानां विमर्श-
नप्रोक्षणैः फलीकृतानां विघर्षणविदलनप्रोक्षणैः समीधान्यानाम्”—
इति । अस्यार्थः । अनेकपुरुषधार्याणां व्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं
प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । अवगाहनं प्रचालनम् ।
व्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विमर्शनेन । विमर्शनं कराभ्यां
घर्षणम् । खण्डनेन शुक्लीकरणं समीधान्यानां मुद्गादौनां, अनेक-
पुरुषधार्याणां घर्षणेन । आदिपुराणे,—

“गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पशुमानुषे ।

अभोज्यः स्यात्तदा व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहे ॥

* तन्मात्रोद्धारः,—इति मु० ।

मृण्मयेनावगुप्तानां मध्ये पुरि वतिष्ठताम्^(१) ।
 यवमाषतिलादीनां न दोषो मगुरव्रीत् ॥
 ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थानस्थाने च दह्यते ।
 न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥
 तत्र द्रव्यानि सर्वाणि गृहीयादविचारयन्—इति ।

वेण्वादीनामेकैकस्थान्योपहतानां महोपहतानां चैकविधां शुद्धि-
 माह,—

वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।
 त्रैर्णनेत्रपटानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥ इति ॥

वेणुशब्देन वेणुकार्थाणि कटव्यजनादीनि गृह्यन्ते । वल्कलचीरा-
 ष्यरष्यवाशिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासवासांसि* प्रसि-
 द्धानि । त्रैर्णः कम्बलः । नेत्रपटा अरष्यवाशिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगा-
 दयः । अस्याश्चान्यविषयशुद्धित्वं देवलोद्गर्शयति,—

“त्रैर्णकौशेयकुतपपटक्षौमदुकूलकाः ।

अन्यग्नौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवामेध्युक्तानि चालयेच्चोदकैर्दिजैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसेः चीरानुगैरपि”—इति ॥

एकैकस्थां लेपोपहतौ याञ्चवल्क्य आह,—

* क्षौमकार्पासवासांसि,—इति मु० ।

† अनेकस्य,—इति मु० ।

(१) वस्ति भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः,—इत्यनुशासनात् अवति-
 स्ततामित्यत्राकारलोपः ।

“सोमैरुदकगोमूत्रैः शुद्धात्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपन्तथा ॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्”—इति ।

आविकं कम्बलः, कौशेयं कृमिकोषोत्थं, अंशुपट्टं नेत्रपटः,
अरिष्टानि पुत्रजीवफलानि, कुतपः आवन्तेय*च्छागरोमनिर्मितः
कम्बलविशेषः । मनुरपि,—

“कौशेयाविकयोर्माषैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥

क्षौमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“शौचमाविकरोम्णान्वाद्यन्व्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःसृष्टं श्वसृष्टमाविकं नः प्रदुष्यति”—इति ॥

अत्र च रेतःस्यर्शलेपरहितो विवक्षितः ।

मुञ्जादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह,—

मुञ्जोपस्करश्रृपाणां शणस्य फलचर्मणाम् ।

तृणकाष्ठस्य रज्जूनामुदकाभ्युक्षणं मतम् ॥ २६ ॥ इति ॥

मुञ्जो रशनादिप्रकृतिभूतसृणविशेषः, तेन सम्पादितोविष्टरादि-

* पार्श्वतेय,—इति सु० ।

† शौचं महार्घरोमाणां,—इति शा० स० ।

‡ माविकञ्च,— इति शा० ।

रूपस्करः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षण-
स्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहिता, तथापि तण्डुलफलीकरणादौ
तल्लेषस्य लग्नत्वात् शुद्धान्तराशङ्का भवति, तन्मा भृदिति पुनरिह
ग्रहणम् । शणो गोण्यादिहेतुर्व्वक्लविशेषः, तेन तद्विकाराः सर्वेऽपि
विवक्षिताः । फलमात्रादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तण्डुल काष्ठञ्च
तण्डुलकाष्ठम् । रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शाकमूलादीन्युप-
लक्ष्यन्ते । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“शाकरज्जुमूलफल*वासोविदलचर्मणाम् ।

पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रचालनञ्च, तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् ।

अतएव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्,—

“चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

काश्रयोऽपि । “तण्डुलकाष्ठरज्जुमञ्जुचर्मवेणुविदलफलपत्रमूलादीनां
चैलवत् शौचं, मृदारूचर्मणाञ्चात्यन्तोपहतानां त्यागः”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

“शवविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितञ्च मृदम्बभिः† ।

शोध्यादौ शोधनीयञ्च गोमूत्रचारवारिभिः‡ ॥

रज्जुवक्लपत्राणाञ्चमसाणाञ्च चर्मणाम्? ।

* शाकमूलफलादीनां,—इति शा० ।

† मृदेव हि,—इति शा० ।

‡ क्षौरवारिभिः,—इति मु० ।

§ चमसाणाञ्चर्मणाम्,—इति मु० ।

कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः गोवालैर्घर्षणं पुनः”—इति ॥

व्यासोऽपि,*—

“वस्त्रं मृदभ्रमा शुद्धं रज्जुर्वेदलमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च”—इति ॥

उग्रनाऽपि । “मूलफलपुष्पभूमिदण्डाहंपलालधान्यानामभुञ्च-
णम्”—इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम् । “हृष्णाजिनानां विष्वत-
ण्डुलैः”—इति । पैठीनसिरपि । “वौरवाद्यजिनानां विष्वतण्डुल-
वत्”—इति । तत् नूतनचर्मविषयम् ।

सत्त्वशय्यादीनां शुद्धिमाह,—

तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।

शोषयित्वाऽऽतपेनैव? प्रोक्षणात् शुद्धिता पुनः॥ ३० ॥

तूलं शाल्मलीफलादिजन्यं, तेन निर्मिता शय्या तूलिका । आदि-
शब्देनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते । उपधानमुत्तर्षिकम् । तूलिका-
दीनि चोपधानञ्च तूलिकाद्युपधानानि । रक्तवस्त्रं माञ्जिष्ठम् । आदि-
शब्देन कौसुमहारिद्रादीनि । एतेषाममेधादिलेपरहितोपहतौ॥
आतपशोषणं प्रोक्षणञ्च । एतच्च करोन्मार्जनस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
देवसः,—

* वसिष्ठोऽपि,—इति मु० ।

† दण्डाह, —इति नास्ति शा० ।

‡ वौरववस्त्राजिनानां,—इति मु० ।

§ शोषयित्वाऽर्कतापेन,—इति शा० ।

॥ शुषितामियात्,—इति मु० ।

॥ एतेषाममेधादिलेपोपहतौ,—इति मु० ।

“द्वलिकाद्युपधानानि पुष्यरक्ताम्बराणि च ।

शोधयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्वेवमुदाहरेत्*”—इति ।

सलेपोपहतौ सएवाह,—

“अल्पशौचे भवेत् शद्धिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि जह्यात् चारापयानि चेत्† ॥

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्”—इति ।

निर्लेपकौसुम्भादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“कुसुम्भकुङ्कुमैरक्तं तथा स्नाचारसेन वा ।

प्रोक्षणेनैव शुध्येत चण्डालस्यग्रने सति”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च शौर्णकार्पासयोस्तथा ।

प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवन्मनुः”—इति ॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्वर्णिता । इदानीं श्वादिभिरिव मार्जार-

दिभिरप्युपहते शङ्खाप्रसक्तावपवदति,—

मार्जारमश्लिकाकीटपतङ्गकृमिर्दुःसुराः ।

मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥३१॥इति॥

मेधश्चामेध्यश्च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादथ उभयं

* पुनस्तानि समाहरेत्,—इति शा० ।

† निर्लेप्यानि विपर्यये,—इति मु० ।

स्पृशन्तोवर्तन्ते, तथापि मेधं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम् ।

भूमिस्पृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति,—

महीं स्पृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।

भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुवब्रवीत् ॥३२॥ इति॥

पादप्रचालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुन-
र्विन्दुरूपेणागत्य स्पृशति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सन्नाषणे
शरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहोभोजनानन्तरं प्रचालनेनानिर्हार्थः, तत्
सर्वं नाशुचितापादकम् ।

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशुद्धिमपवदति,—

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३॥ इति ॥

ताम्बूलञ्च दक्षुश्च फलं च ताम्बूलेक्षुफलम् । पूर्व्ववचनोक्तोऽपि
भुक्तस्नेहोऽत्र दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः । मधुपर्केयज्ञविवाहादौ दध्वा-
दिभक्षणम् । सोमो यागे सोमपानम् । एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः ।

रथोदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,—

रथ्याकर्हमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्धान्ति पक्वेष्टकचितानि च* ॥३४॥ इति ॥

पक्वेष्टकचितानि चैत्यवृक्षवेदिकादीनि । निर्दिष्टानामेतेषां चण्डा-

* 'पक्व' स्थाने 'पङ्क' पाठः प्रायः सर्वत्र ज्ञा० पुस्तकादिषु ।

लादिस्पर्शेऽपि वाखातपाभ्यां शुद्धिः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्धश्चवायसैः ।

मारुतार्केण शुद्धान्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

पन्थानश्च विशुद्धान्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्धान्ति पक्वेष्टकचितानि च”—इति ॥

उपरिभागस्पर्शे शङ्ख आह,—

“रथ्याकर्द्दमतोयेन षीवनाद्येन वा पुनः ।

नाभेरुर्द्धं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति”—इति ॥

अधोभागस्पर्शे यमआह,—

“न कर्द्दमन्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम्* ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिस्तः पादयोर्मृत्तिका स्मृता”—इति ॥

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति,—

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।

स्त्रियोदृडाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥ इति॥

कमण्डलादिकात् निर्गत्य मुखपर्यन्तमविच्छिन्ना अपि उदक-
धारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशाद्वायुनोत्थापिता अपि रेणवः

* ग्रामसंकरं ग्रामामेधप्रक्षेपादिस्थानम् । ग्रामसंस्कारम्,—इति सं-
पाठः ।

स्यर्गार्हाः । पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावेऽपि योषिदादयः शुद्धाः ।

रेणुशुचिलं रासभादिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह शातातपः,—

“रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहान्यवाससाम्”—इति ॥

स्यत्यन्तरेऽपि,—

“श्वकाकोष्ठखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम्* ।

अजाविरेणुसंस्यर्गादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते”—इति ॥

गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः ।

तदाहोग्रना,—

“गवाश्वरथयानानां प्रशस्ता रेणवः सदा”—इति ।

विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“रश्मिरश्मिरजष्काया गौरश्वोवसुधाऽनिलः ।

विप्रुषोमक्षिका स्यर्गो वत्सः प्रसवणे शुचिः”—इति ॥

विप्रुषोनीहारविन्दवः । एते चण्डालादिसृष्टा अपि स्यर्गं शुचयः ।

वत्सउधोगतचीराकर्षणे शुद्धः । वत्सन्यायोवाल्सस्तन्यपानेऽप्यवगन्तव्यः ।

तथाच वसिष्ठः,—

“श्वहताश्च मृगामेधाः पातितं च द्विजैः फलम् ।

वालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्”—इति ॥

उग्रना । “गौर्मेधा पृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्वतोद्दय-
मासामशुचिः”—इति । वृहस्पतिरपि,—

* मार्जनीस्त्रीश्वखरोलूकसूकरग्रामपक्षिणाम्,—इति आ० ।

“पादौ शूची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेथ्यानि सर्व्वगात्राणि योषिताम्”—इति ॥

सुमन्तुः । “स्त्रीबालमश्रुकमक्षिकामार्जारमूषिकाच्छायाऽऽसनश-
यनयानाम्बुविप्रुषो नित्यं मेधाः”—इति । वृहस्पतिहारीतौ,—

“मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः”—इति ।

शङ्खः । “मार्जारशंक्रमे शुचिः”—इति । मनुः,—

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पथं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैचं नित्यं मेधमिति स्थितिः”—इति ॥

यमः,—

“आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विदांसो यज्ञेषु चसमं तथा ॥

गोरजोविप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः कुशाः ।

अश्वोहस्ती रणश्चं रश्मयश्चन्द्रसूर्य्ययोः ॥

भूमिरग्निरजोवायुरापोदधि घृतं पयः ।

सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्वर्गं मेथ्यानि नित्यशः ॥

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरोराजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां प्रकुनिः फलपातने ।

प्रश्नोत्तरे शुचिर्विन्दुः* श्वा मृगयहणे शुचिः”—इति ॥

पैठीनशिरपि । “स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गं”—इति । वसिष्ठाञ्चि-

* प्रसवे तु शुचिर्वत्सः,—इति सु० ।

† स्त्रीमुखं रतिसंसर्गं श्वा मृगयहणे शुचिः,—इति सु० ।

बौधायनशातातपाः,—

“स्त्रियश्च रतिसंसर्गं स्या मृगग्रहणे शुचिः”—इति ।

मनुः,—

“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्भिश्च हतस्थान्यैश्चङ्खलाद्यैश्च दस्युभिः”—इति ॥

देवलः,—

“तरवः पुष्यिता मेघा ब्राह्मणाश्चैव सर्व्वदा ।

भस्म चौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ॥

अपामार्गशिरौषार्कपद्ममामलकं मणिः ।

मात्स्यानि सर्षपादूर्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः ॥

अचताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।

पलाशखदिराश्वत्यास्तुलसी धातकी वटः ॥

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्यकव्ययोः ।

पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनाम् ॥

अकम्पलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।

सर्व्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥

अग्नेर्वृषलभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।

शपाको वृषलोभोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति ॥

चण्डालाग्रेरमेध्याग्नेः सूतकाग्रेश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्यहणं स्मृतम् ॥

अयाह्ना मृद्भवेत् शुद्धा सच्छणा विण्मूत्रदूषिता”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“यामाद्दण्डगतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दृश्यते”—इति ॥

लेपे तु याज्ञवल्क्यश्चाह,—

“भृशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद् गोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“खननात् सरणात् दाहादभिवर्षेण लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ।

देवलस्त्वमेधदुष्टमलिनत्वभेदैस्त्रिविधामशुद्धिं तद्विशुद्धिञ्च वि-
शदयति,—

“यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यते नरः ।

चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥

एवंकामलभूयिष्ठा भूरमेधा प्रकीर्त्तिता ।

मशूकरखरोद्गादिसंपृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

अङ्गारतुषकेग्नास्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

पञ्चधा च चतुर्द्धा च भूरमेधा विशुद्ध्यति ॥

दुष्टाऽपि सा त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा” ।

तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना दर्शिता,—

“सम्पार्जनोपांजनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।

गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ॥

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विधादिकं योजनीयम् ।

यदा, दहनादयः पञ्चविधा देवल्लोकाद्गृह्याः ।

“दहनात् खननाच्चैव उपस्तेपनधावनात् ।

पर्यस्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्यतम्”—इति ॥

मृहशुद्धिं सम्बर्त्त आह,—

“मृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषणे ।

संप्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

मृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।

गोमयेनोपलिप्याथ धूमैराप्रापयेद् बुधः ।

ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ॥

सर्वमभ्युचयेद्देश्य ततः शुद्धात्यसंग्रहम्” ।

बौधायनः । “उद्धन्धशवोपघाते वेष्मनोभित्तिचक्षणम्”—

इति ।

देहविषये शुद्धशुद्धी विभजते मनुः,—

“ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्धर्थं मृदार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादशेष्वपि”—इति ॥

अत्र च कर्णविट्प्रभृतिषूत्तरेषु षट्सु मृद्ग्रहणं वैकल्पिकम् ।

“आददौत मृदोऽपस्य षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु तु षट्सुद्भिः केवलाभिस्तु शुद्धति”—इति

स्यत्यन्तरे वचनात् । मृदम्भसोरियन्तामाह मनुः,—

“यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धोलेपस्य तत्कृतः ।

तावत् मृदारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु”—इति ।

विद्यमानाऽप्युपहतिर्यत्र न दृष्टा, तत्र तद्दर्शनात् पूर्वं शुद्धमेव
तदस्य । तदाह सएव,—

“त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमङ्घ्रिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वाक्शस्त्रमम्बुनिर्णिक्तमदृष्टञ्च सदा शुचि” ।

येयं पूर्वाक्ता शुद्धिः, सा सर्वाऽप्यनापद्द्विषयेत्यभिप्रेत्याह,—

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।

रक्षेद्देव स्वदेहादि* पश्चाद्धर्म समाचरेत् ॥ ३६ ॥

देशभङ्गः परसैन्यापादितः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ परमृष्टा-
द्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि स्वामिकोपादिजनितानि^(१) । एतेषु प्राप्तिषु अद्भुताजानेन शुद्धशुद्धी न विचारयितव्ये, किं
तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्मपुत्रकलत्रादीनां घृथा रक्षा
भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि पश्चाद्द्रव्यशुद्धादिरूपं शास्त्रोक्तं
धर्ममाचरेत् । रक्षेद्देव स्वदेहादीत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति,—

* स्वदेहानि,—इति सु० । एवं परञ्च ।

(१) तद्याच व्यसनपदेनात्र स्वामिकोपादिजनितानि विषदुष्यते । स्वामि-
कार्मजनितानि,—इति पाठे स्वामिकार्षजनितानि विषदेवार्थः ।

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

शुद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मो मृदुः, तद्विपरीतो धर्मो दारुणः, स्तन्यपानमांसभक्षणादि । तयोर्मध्ये येन केनापि व्याध्यादिभिर्दीन-
मात्मानमापन्नः उद्धृत्य धर्मो व्याध्यादिरहितो यथाशास्त्रं धर्म-
माचरेत् ।

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहितानुष्ठान-
प्रतिषिद्धवर्जनरूप एकः । प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधिनिषेधातिक्रमसमा-
धानरूपोऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि ग्रान्तापदेवाधिकारी-
त्याह,—

आपत्काले तु निस्तीर्णे शौचाचारन्तु चिन्तयेत् ।

शुद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ३८ ॥

शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमि-
त्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति,
तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविध-
मपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत्, न त्वापन्नः । एतदभिप्रेत्य याज्ञल्क्य-
आह,—

“त्रात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्थं तामयात्मानं पावयित्वा न्यसेत् सुधीः”—इति ॥

आख्याय सप्तमोऽस्मिन्नध्याये ब्रह्मशुद्धिरवशिष्टा ।

सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ विदुषा ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते, शुद्धिं समुद्धरेदित्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरूपश्चतुर्थादिषु त्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावशिष्ट उपवर्णनीयः । षष्ठाध्याये च वैश्वं वा चत्रियं वाऽपौत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बह्वक्तव्यसद्भावाद्दुपपातकविशेषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवचुरादौ मुनिविप्रतिपत्तिं सूचयितुं पृच्छति,—

गवां बन्धनयोक्तोषु भवेन्मृतिरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १ ॥

योक्ताणि पाशाः, बन्धनार्थानि योक्ताणि बन्धनयोक्ताणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः सञ्चरणादिना गलनिरुद्धानां कथंचित् मृतिर्भवेत् । मा चाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते न तु सर्वैः । तदाह मनुः,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽथाङ्गरेके श्रुतिनिदर्शनात्”—इति ।

जाबाशिरपि,—

“अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।
कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च”—इति ।

देवलोऽपि,—

“यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्षं सकृत् कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मणीषिभिः ॥
विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्युतम् ।
द्वितीये त्रिगुणं कृच्छ्रं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥
अभिसन्धिकृते पापे सकृदा नेह निष्कृतिः ।
अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपिच”—इति ॥

बौधायनसु कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिन्तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥
मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नापलभ्यते”—इति ।

कागलयोऽपि,—

“प्रायश्चित्तमकामानां कामात्प्राप्तौ न विद्यते”—इति ।

अङ्गिरासु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं शुद्धिपूर्वके”—इति ॥

एवञ्च कामकृते विप्रतिपत्तावपि^(१) अकामकृते तदभावात्तादृशः
सर्व्वसम्पत्तो मुस्थाधिकारी ।

(१) व्याहृतमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकृते प्रायश्चित्तमस्तीत्ये-
केषां दर्शनं, नास्तीत्यन्वेषाम् । ते एते परस्परविरुद्धे दर्शने एकस्मिन्
विषये प्रवर्त्तमाने विप्रतिपत्तिं प्रयोजयतः ।

अचेदं विचार्यते । भवत्वकामकृतस्य प्रायश्चित्तसद्भावे मुनीना-
मविवादः, कामकृतस्य तृक्करीत्या मुनिविप्रतिपत्तौ को निर्णय-
इतौदं विचार्यते ।

अत्र केचिन्निर्णयमाहुः । द्विविधा हि पापस्य शक्तिः ;
नरकोत्पादिका, व्यवहारविरोधिका चेति । अतस्त्वन्निवर्त्तकस्य
प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते ; नरकनिवारिका, व्यवहारजननी
चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकनिवारणा-
भावोऽभिप्रेतः, सद्भाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता ।
अथञ्च निर्णयो याज्ञवल्क्येन विस्पष्टमभिहितः,—

“प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यसु वचनादिह जायते”—इति ॥

अस्यायमर्थः । यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं, तद्विहितैर्वाद्-
श्रवार्षिकादिभिरपैति । कामतस्तु कृतं चेत्, स पुमान् शिष्टैर्व्यव-
हार्यः केवलमिह लोके भवति, न तु तस्य नरकापादकमेनः
प्रायश्चित्तेरपैति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काञ्चिच्छक्तिमप-
नुदति काञ्चिन्नेत्यर्द्धजरतीयं प्रसज्येत । न हि कुक्कुत्था एको भागः
पच्यते अपरोभागः प्रसवाय कल्पते इति क्वचिद्दृष्टम् । न । वचना-
दर्द्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । “किं हि वचनं न कुर्यात्
नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकमन्यः
पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयेत् । वचनञ्च
कामकृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति.—

“विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत्”—इति ।

अतो दिग्गुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति । यस्य व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्वाहमेव केवलमपेक्षते, तस्य बुद्धिपूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शातातपः । “अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारकते त्वात्मानमवसादयेत्”—इति । सत्यन्तरेऽपि,—

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृशमग्निपतनादृते”—इति ॥

मनुरपि,—

“प्राखेदात्मानमग्नौ वा सुसमिद्धे त्वाक्शिवाः ।

लक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्याद्दिदुषामिच्छयाऽऽत्मनः”—इति ॥

तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः, व्रतचर्य्यां च तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

अपरे पुनरेवमाहुः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरकनिवृत्तिरिति, तत्तथैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्य्याया व्यवहारसिद्धिरेव न तु नरकनिवृत्तिरिति, तद्विपर्य्येति । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्निवर्त्तते, इह लोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतच्च, अव्यवहार्य्यः,— इति याज्ञवल्क्यवचने पदञ्जित्वा योजनीयम् । कामतश्चेत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहार्य्य इह लोके जायते । तच्चाव्यवहार्य्यत्वं वचनबलादवगन्तव्यं, वचनञ्च मानवमेतत्,

“बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत्”—इति ॥

अतः हतप्रायश्चित्ता महापातकिनः शुद्धा अपि परलोके,
 शिष्टैरिह वहिः कार्याः । ननुपपातकिनामपि हतप्रायश्चित्तानां
 वहिष्कारणवोचितः* । तथा वैद्यासिकं न्यायसूत्रम् । “वहिस्त्वभ-
 यथापि स्मृतेराचाराच्च” (वे० ३ अ० ४ पा० ४ ३ सू०)—इति ।
 अस्यायमर्थः । यद्युपपातकं यदि वा महापातकं, उभयथाऽपि
 हतप्रायश्चित्ताः शिष्टैर्वहिः कार्याः । “प्रायश्चित्तं न पश्यामि^(१)”—
 इति निन्दास्मृतेः । शिष्टाचाराच्चेति । मैवम् । अयं हि वहिष्कार-
 ऊर्द्धरेतोविषयः, न तु गृहस्थविषयः । ऊर्द्धरेतोविचाराणामेव तत्र
 प्रसृतत्वात् । इदञ्च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् ।

शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते”—इति ॥

तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापा-
 तकानामुपपातकानां चाख्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ।

प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति सेतिकर्त्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य
 पृष्टत्वात् परिषदुपसत्तिरूपामाद्यामितिकर्त्तव्यतामाह,—

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।

स्वकर्म[†] रतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥२॥ इति ॥

* एवोदितः,—इति मु० ।

† स्वधर्मः,—इति मु० । एवं परत्र ।

(१) आरूपो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रपद्यते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि
 येन शुध्येत् स आत्महा”—इति समुदायः ।

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं हृदि
निधाय तद्ब्राह्मणत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्याब्राह्मणाविशेष्यन्ते ।
यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं*
समर्थाः, तथापि “शुनाऽऽलीढं हविर्यथा”—इति न्यायेन अनधी-
तवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनक्ष-
मम् । तस्मात्, स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामग्रे चिकी-
र्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत् । सेधं परिषदुप-
सत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति,—

“अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।

उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥

सद्योनिःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं परिषद् यत्र विद्यते† ॥

संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः‡ ।

प्रमादस्य न कर्त्तव्यो यथैवासंशयस्तथा ॥

हृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते ।

स्वल्पं वाऽथ प्रभृतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

ते हि पापे ह्यते वैद्या हन्तारस्यैव पाप्मनाम् ।

व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रूजापहाः ॥

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ॥

* कर्त्तुं,—इति शा० स० ।

† षड्दयत्र न विद्यते,—इति शा० ।

‡ कार्योविनिश्चयः,—इति सु० ।

मृदुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ।

सचेत्सं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ॥

चत्रियो वाऽथ वैश्वो वा ततः पर्षदमाव्रजेत् * ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् ॥

गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्”—इति ।

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषत्त्वं निषेद्धुं तेषां स्वरूपमाह,—

सावित्याश्चापि गायत्र्याः सन्धोपास्त्यग्निकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥३॥

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सविद्व्यतिपादकत्वात् सावित्री, णिकार-
यकारयोर्विशेषेण चतुर्विंशत्यचरत्वाद्गायत्री । “चतुर्विंशत्यचरा गा-
यत्री”—इति श्रुतेः^(१) । सावित्र्यादीनामज्ञानात् मुख्या ब्राह्मणाः ।
ब्रह्म वेदः, तमधीत्यर्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, मुख्यास्ते ब्राह्मणाः ।
तदाहाङ्गिराः,—

* पविषदं व्रजेत्,—इति मु० ।

(१) अत्रेदमवधेयम् । “गायत्र्या वसवः (३५० ३५०)” इति पिङ्गलसूत्रे
गायत्र्याः पाद अष्टाक्षराणि भवन्तीत्युक्तम् । “इयादिपूरणः (३५०
२५०)”—इति तत्सूत्रेण, यत्र गायत्र्यादौ क्वन्दसि पादस्याक्ष-
रसंख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः सा पूरयितव्या,—इत्युक्तम् । एवञ्च
प्रकृते, ‘तत्सवितुर्वरेण्यं’—इति पादस्य सप्ताक्षरत्वात् षिकार-यकार-
रयोर्विशेषं कृत्वा इयेन पादाक्षरसंख्या पूरयितव्या भवति । तथा च
सति, तत्सवितुर्वरेण्यमित्यष्टाक्षराणि सम्पद्यन्ते ।

“अन्धशारीरविद्याभीराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते”—इति ॥

ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्ठानं ते विप्रि-
ष्टमातापितृजन्याश्चपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्त-
ब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अतएव, याजनाध्यापनादिजीवनहे-
त्वसम्भवाञ्जीवनाय कृषिं कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावं व्यास
आह,—

“ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो ब्रह्मसंस्कारवर्जितः* ।

जातिमात्रोपजीवी यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः”—इति ॥

नामधारकब्राह्मणब्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणब्रुवस्य
चतुर्विंशतिमते दर्शितः,—

“गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः”—इति ।

असुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञा-
नेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह,—

अव्रतानामन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥४॥ इति ॥

सौम्यप्राजापत्यादिव्रतहीना अव्रताः^(१) । अनधीतवेदा अमन्त्राः ।

* मन्त्रसंस्कारवर्जितः,—इति मु० ।

(१) सौम्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि व्रतानि वेदव्रततया प्रसिद्धानि
एकसूत्रादावुक्तानि ।

नन्वधात्मविधायुक्तस्यैकस्यैव परिषत्त्वमस्ति, “एको वाऽधात्मवि-
त्तमः”—इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य लेकस्य परिषत्त्वा-
भावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्यते, “चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्”—
इति । अनर्थैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि
शतसहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य, तन्निवा-
रणाय, सहस्रशः समेतानामित्युक्तम् । अध्ययनादिहीनवस्त्रास्तिका-
दीनामपि परिषत्त्वं नास्ति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“वेदपाठाद्यनियता धर्मशास्त्रविवर्जिताः ।

परिषत्त्वं न तेषां स्त्रास्त्रास्तिकानां विशेषतः ॥

अनाहिताग्नेयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः ।

पिण्डुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते ॥

शास्त्राज्ञा * दृष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्रसूयकाः ।

हैतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे दिवर्जिताः”—इति ॥

पूर्वं धर्मशास्त्रं विजानतामिति विशेषणेन तदिज्ञानरहितस्य
प्रायश्चित्तवक्तृत्वं^१ नास्तीति यदर्थात् सूचितं, तदेवात्र श्लोकद्वयेन
प्रपञ्चयति,—

यद्ददन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तदक्तूनधिगच्छति ॥ ५ ॥

शास्त्रज्ञा,—इति मु० । एतत्पाठे शास्त्रज्ञास्यपि दृष्टकर्माद्यस्यैव
नैव परिषदो भवन्तीत्यर्थाबोधः ।

१ प्रायश्चित्तकर्तृत्वं,—इति मु० ।

अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं परिषद् ब्रजेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानं द्विविधं, सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशला-
भावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्ध-
व्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभ-
यमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्द्येन सूक्ष्मन्यायेषु
विधान्ताः । मूर्खाः पण्डितमन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषम-
जानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा
वदन्ति, तत्पापं शतगुणं* भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तृन् प्राप्नोति ।
अङ्गिराश्चैतदेवाह,—

“यत्तु दत्तमजानद्भिः प्रायश्चित्तं सभां गतैः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा दाहनेवोपतिष्ठति!”—इति ॥

प्रायश्चित्ती अन्यथा? कारित्वाच्च शृङ्खति । यस्तु धर्मशास्त्र-
पाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतोऽवगत्य निर्दिशति, तच्च यथा-
शास्त्रानुष्ठातृत्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति, स तु वक्ता किल्बिषं
ब्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायक-
वचनस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं प्रायश्चित्तं निर्दिष्ट-
व्यमिति हि पूर्वमुक्तम् ;

* शतधा,—इति सु० ।

† धर्ममजानद्भिः,—इति सु० ।

‡ वक्तृनेवोपतिष्ठति,—इति सु० ।

§ प्रायश्चित्तमन्यथा,—इति सु० ।

“अधिवक्तोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः”—इति ।

अङ्गिराअपि,—

“वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।

पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम् ॥

न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् ।

प्रज्ञानैरपि* विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभाषितुम्”—इति ।

धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च सद्भावेऽप्यनवधानादिचित्तदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैस्त्रिचतुरैः सह संवादोऽपेक्षितइत्यभिप्रेत्याह,—

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ ७ ॥ इति ॥

बहूनामन्योन्यसंवादेन योनिश्चितः, सएव धर्म इति विज्ञेयः, इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्रियमाणैः सहस्रसङ्ख्याकवचनपाठपुरःसरमभिहितोऽपि विसंवादशङ्काया अनिराकृतत्वान्नाप्तौ धर्मत्वेन स्वीकार्यः ।

सत्यपि त्रिचतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णध्वनेकेषु धर्मशास्त्रेषु कापि कस्यचिद्विशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्देशवेलायां पुनः शास्त्राणि पर्यालोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह,—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तोये धर्मं प्रवदन्ति वै ।

तेषामुद्दिजते पापं सद्गतगुणवादिनाम् ॥ ८ ॥ इति ॥

* प्रज्ञानेनैव,—इति मु० ।

प्रमाणमार्गो धर्मशास्त्रतात्पर्यं, तस्य मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्वन्तएव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापमुद्दिजते नाशयोग्यतामापद्यते,—इति यावत् । तत्र हेतुः, सद्भूतइति । सद्भूतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः शास्त्रपर्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च । गुणो धर्मः, श्रेयोहेतुत्वात्^(१) । तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्योद्देशो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्द्धर्मशास्त्रपाठश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“तस्मिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम्”—इति ।

पापे पापकारिणि पुरुषे ।

ननु परिषदुद्दिष्टं पापं यदि कर्त्तर्यैवावतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तमनर्थकं, अथ परिषदं प्राप्नुयात् ; तर्हि कथमुद्देशइत्यत आह,—

यदश्वनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्ध्यति ।

एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

(१) श्रेयोहेतौरेव धर्मत्वस्य मीमांसकैरभ्युपगमादित्वाशयः । तथाहि, “सोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (मी० १७० १ पा० २ सू०)” —इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिनोक्तम् । “तस्मात्सोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्कारः । एवं तर्हि श्रेयस्कारो जिज्ञासितव्यः किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते । यएव श्रेयस्कारः स एव धर्मशब्देनोच्यते”—इत्यादि । अन्यत्राप्युक्तम् । “विहितक्रियया साधो धर्मः पुंसोऽगुणोमतः”—इति । “कार्यनियोगापूर्वपर्यायकैः शब्दैरुच्यमानः स्वर्गादिफलसाधनो धातुर्थासाध्यात्मगुणो धर्मः”—इति च ।

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
 मारुतार्काग्निसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥१०॥

निम्ने महति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुतार्का-
 दिसंयोगोविनाशं प्रापयति, एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्राच-
 खित्तस्यादेशान्तस्य दुष्कृतिं नाशयति । न हि, शिलास्यमुदकमु-
 त्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते, नापि मारुतादावासञ्चते,
 किन्तु शुश्रूष्येव केवलं, एवमिदमपि पापं न कर्त्तव्यवतिष्ठते नापि
 परिषदं प्राप्नोति, किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति । एतदेव चतु-
 र्विंशतिमतेऽप्यभिहितम्,—

“यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति* ।

एवं परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम् ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कसमायोगात् पापं नश्यति तोयवत्”—इति ॥

अङ्गिरास्तु प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति,—

“प्राचखित्ते यदा चौर्ये ब्राह्मणे दग्धकिल्बिषे † ।

सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन तत्पापं क्व नु तिष्ठति ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कसमायोगाञ्जलवत्संप्रलीयते ।

यथाऽग्निः स्थितं तोयं नाशमेत्यर्कमारुतैः ॥

* विश्रूयति,—इति मु० ।

† ब्राह्मणैर्दग्धकिल्बिषैः,—इति मु० ।

तदत् कर्त्तरि यत्पापं नाग्नेद्विदुषां सभा ।
 तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् पापं तस्य तु धीमतः ॥
 नश्यते नात्र सन्देहः सूर्यदृष्टं हिमं यथा”-इति ।

अथ मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह,—

चत्वारो वा चयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
 ब्राह्मणानां समर्थाये परिषत् साऽभिधीयते ॥ ११ ॥
 अनाहिताग्नयो ये च वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 पञ्च चयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।
 वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ १३ ॥
 पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चासम्भवे चयः ।
 स्ववृत्तिपरितुष्टायै परिषत्सा प्रकीर्तिता ॥ १४ ॥

याममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुण्युक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये
 येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्याः परिषत् । तदसम्भवे चयोवा
 परिषत्त्वेन याञ्चाः । एतत् पञ्चदशमाहिताग्निष्वभिहितम् । तदसम्भवे
 अनाहिताग्नयः । तत्रापि पञ्चेति मुख्यः कल्पः । चयदत्यनुकल्पः ।
 तत्रापि पञ्चदशस्यासम्भवे सत्येकएव परिषद्भवेत् । तमेकं विशिष्टं*
 मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते आत्म-
 विद्याः । तथाविधाः कृतकृत्याः सन्तोऽपि लोकाग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो-
 यज्ञयाजिनः । वेदानामृगादीनाञ्चतुर्णामध्ययनाथानुष्ठितानि तत्त-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “तमेकं विशिष्टता”-इति पाठः
 प्रतिभाति ।

वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्रतानि, तत्तद्ब्रतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाताः । “शिरोव्रतेन स्नातानाम्”—इति वा पाठः । आथर्वणिकानां वेदव्रतेषु सुख्यं व्रतं शिरोव्रतम् । तथाचाथर्वणिका-
श्रामनन्ति,—

“क्रियावन्तः ओत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुहुन्त एकच्छपिं अयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्”—इति ॥

तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि-
स्नाताः । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये यः कोऽप्येकः
परिषद्भवेत् । अत्र साग्निकानामनग्निकानां द्वौ द्वौ पक्षौ, अध्यात्म-
विदेकः पक्षः,—इति पञ्च पक्षा मया प्रोक्ताः, तेषां सर्वेषामसम्भवे
केचन विद्यमानाः श्रेष्ठास्त्रयः । ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुप-
जीव्य यथासम्भववृत्तिमात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविरुद्धम् ।
अङ्गिरसाऽपि परिषद्विकल्प्या दर्शिताः,—

“चत्वारोवा त्रयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ये सम्यङ्नियता विप्राः कार्यार्थकार्यविनिश्चिताः ॥

प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।

एकविंशतिभिस्त्वान्यैः परिषत्त्वं समागतैः ॥

सावित्रीमात्रसारैस्तु चीर्णवेदव्रतैर्द्विजैः ।

यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम् ॥

शिरोव्रतैश्च स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ।

एषा* लाघवकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः ॥
महापातकचिन्तासु शतशोभूयएवध"—इति ।

दृष्टस्मृतिरपि,—

“लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टाः विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशौ सभा”—इति ॥

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं,
तदेव दृष्टान्तेन दृढीकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति,—

अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।

परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सहस्रगुणितेष्वपि ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं वर्षितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो† गुणवद्भ्यो-
ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं, तद्व्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ॥

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणइति नाममात्रं केवलं वर्तते, न
तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुखोऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां
विशदयति,—

यथा काष्ठमयोहस्ती यथा चर्ममयोमृगः ।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ १६ ॥ इति ॥

हस्तित्वं मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न चैतत्का-
ष्ठमयचर्ममययोर्विद्यते, तथापि हस्तिमृगनामसादृश्यमात्रेण प्रयुज्यते ।
तद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थ-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु ‘श्वं’—इति पाठः प्रतिभाति ।

† उपन्यस्यमानेभ्यो,—इति सु० ।

स्तस्मिन् मा भूत्, जातिस्तु विद्यते, विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मण-
त्वजातिः, तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि
रूढिः^(१) सद्भावाद्विषमौ दृष्टान्तादित्याशङ्क्याह,—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ १७ ॥

ग्रामशब्दो हि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यतया वृत्त्या
वर्तते, कूपशब्दश्च जलाधारे खाते । होमशब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवज्रौ
हविःप्रक्षेपमाह^(२) । तत्र, जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्य-
ग्रामस्तु* ग्रामाभासः । कूपहोमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् ।

* जनशून्यस्थानं तु,—इति मु० ।

(१) योगोऽवयवशक्तिलभ्योऽर्थः । रूढिः समुदायशक्तिलभ्योऽर्थः । योगा-
र्थप्रतिपादकोयौगिकः, रूढ्यर्थप्रतिपादकोरूढ इत्युच्यते । पाचकादि-
शब्दोयौगिकः, वृक्षादिशब्दोरूढः ।

(२) अत्र मीमांसासूत्रम् (४ अ० २ पा० २८ सू०) । “तदुक्ते अवगात्
जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इति । “तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे आसे-
चनाधिके । तस्मात् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोतिः”—इति
भाष्यम् । यजतिश्च, “यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृता-
र्थत्वात् (मी० ४ अ० २ पा० २७ सू०)—इत्युक्तलक्षणः । आसेचनश्च
विशिष्टदेशप्रक्षेपः । विशिष्टश्च देशः संस्कृतोऽग्निरेवौत्सर्गिकः ।
“यज्जुहोति तदाहवनीये”—इति श्रुतेः । “पदे जुहोति, वर्त्मनि
जुहोति”—इत्यादि विशेषशास्त्रात् क्वचित् पदवर्त्मादिशक्षणोऽपि ।
अत्र औत्सर्गिकं नियममनुसृत्य “शास्त्रसंस्कृतवज्रौ”—इत्युक्तमिति
ध्येयम् ।

तेरेतैर्दृष्टान्तरयं नामधारकोजातिमात्रसङ्घावेऽपि ब्राह्मणाभासः न तु मुख्यः । पङ्कजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाप्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्ते^(१)ऽन्तर्भवत्येव । ततोयोगरूढः^(२) इति व्यवह्रियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसङ्घावेऽपि योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।

ननु मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं, तदसम्भवे त्वमुख्यमपि ग्राह्यम्,—इति लोकेवेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्यब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि क्वचित् परिषत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह,—

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौदूषराऽफला ।

यथा चाग्नेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१८॥

अमुख्यमपि यत्र कार्यक्षमं भवति, तत्र मुख्यासम्भवे तद्-

(१) प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ।

(२) यत्र योगार्थरूढार्थयोः परस्परमन्वयबोधः स योगरूढः । यथा पङ्कजादिशब्दः । अत्र हि पङ्कजशब्द-जनघातु-दप्रत्ययानामवयवानां शक्तिभिः पङ्कजनिकर्त्ताऽर्थो लभ्यते । स एव योगार्थः । पङ्कजशब्दस्य समुदायशक्त्या च पद्मत्वजातिविशिष्टोऽर्थो लभ्यते । स एव रूढार्थः । तयोः परस्परमन्वयः । तथाच पङ्कजनिकर्त्तृभिन्नं पद्ममिति पङ्कजपदस्यान्वयबोधः । तथा च सति, न पङ्कजनिकर्त्तृरूपमवयवार्थमादाय कुमुदादौ, नापि पद्मत्वविशिष्टरूपसमुदायार्थमादाय स्थलपङ्कजादौ पङ्कजशब्दस्य प्रयोगः, किन्तु जलपङ्कज एव ।

पादेयम् । यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतिकाभिषवः^(१), यथा वा लोके ग्राह्यभावे कोद्रवादिः । तद्ब्राह्मणभासस्यापि कार्य्यचमत्वे स्यात् क्वचिदुपादेयत्वं, न त्वध्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानचमता-
ऽस्ति । न हि, पुंस्त्वोपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि षण्डः प्रजामुत्पादय-
न्नुपलभ्यते, नापि भूमिर्ष्वरा क्वचित् फलति, नाप्यन्नः प्रतिगृह्णन्
दात्रे फलहेतुः । एवमसावपि ष्टगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्ति-
फलहेतुः ।

ननु नामधारकः षण्डादिवदफलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि तस्य
कोऽतिशयः स्यात् । न हि, स्वदारसहस्रेणापि षण्डः प्रजनयितुं
प्रभवति, इत्याग्रह्ण, दृष्टान्तेन संस्कारद्वयोत्कर्षं सम्भावयति,—

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वच्चि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥ १६ ॥

चित्रकरः प्रथमं पटादौ मसीरेखाभिः सर्वावयवपूर्णाणि
मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनीयत्वमाप-
द्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रचेपेणोन्मीलितानि दर्श-
नीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मण्यं ग्राह्यसंस्कारैरुत्पद्यते ।
मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अतएवाङ्गिराः,—

(१) “यदि सोमं न विन्देत्, पूतीकानभिषुगुयात्”—इति श्रुतेरिति
भावः । यथा च पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वं, न पुनः सोमालाभ-
निमित्ते द्रव्यान्तरविधिः, तथा व्यक्तं मीमांसादर्शन-ब्रह्मिण्य-
पादगत-अयोदशाधिकरणे ।

“जन्मशारीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणलं विधीयते ।

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मणमपि तदत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः”- इति ॥

ननु यत्र संस्कृता वहवो न गन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे
नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्युरित्याशङ्क्याह,—

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजानामधारकाः ।

ते द्विजाः पापकर्माणः समेतानरकं ययुः ॥ २० ॥

समेताः एकेन संस्कृतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि
संस्कृतः स्वयं नरकं नाहति, तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां परिषद्युपवेश-
नात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्विंशतिमते स्पष्टीकृतम्,—

“प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।

ते सर्वे पापकर्माणः, समेतोनरकं ब्रजेत्”—इति ॥

समेतोनामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसंस्कृतोऽपि
नरकं प्राप्नोति ।

ननु संस्कृतानां वह्ननामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्,
नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्त्वादित्याशङ्क्याह,—

ये पठन्ति द्विजावेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।

चैलोक्यं तारतन्त्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि ॥ २१ ॥

वेदोहि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्तिरीय-

ब्राह्मणे वज्रादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते ।
 “अग्निं वै जातं पाप्मा जघाह, तं देवा आकृतौभिः पाप्मानम-
 पान्नाकृतौनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य
 कृन्दोभिष्कृन्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देव्यवित्तं वा-
 एतत्”—इति । मनुरपि,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रिया चमा ।

नाश्रयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।

यथैधांस्योजसा वज्रिः प्राश्य निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ।

यथा जातवलोवज्रिर्दहत्याद्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

ये तु अद्भालवएव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं
 धारयितुमसमर्थाः, तेऽपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापाएव । पञ्च-
 यज्ञानां पापक्षयहेतुत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । अतश्च पञ्चे-
 न्द्रियप्रसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम् ।
 नन्वेवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृह्येषु परकीयं पापमनु
 प्रविशति, परान्नभोजनादेस्तप्रापकत्वात्,

“दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति” ।

“अन्नादे भूणहा-मार्ष्टि”—इत्यादि स्मरणादित्यत आह,—

संप्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्व्वभक्षकः ।

एवं च वेद्विद्विप्रः सर्व्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥ २२ ॥

न ह्यग्निः अग्निशाने नीतः शवादिभक्षणे प्रयुक्तः * इत्येतावता देवत्वं परित्यजति । एवं वेदविदोभूदेवस्य अभक्ष्याभोज्यादिदोषमात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यग्रेषुदोषनिवर्त्तकत्वात् । तथाच मन्त्रलिङ्गम्,—

“यदन्नमग्ननृतेन देवा-

दास्यन्नदास्यनुत वा करिष्यन् ।

यद्देवानाञ्चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च

प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ।

यदन्नमग्नि वज्रधा विरूपं

वासो हिरण्यसुत गामजामविम्”—इत्यादि ।

अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन । दास्यन्नर्हन्भ्यो नष्ट-
श्रीचाचारादिभ्यः स्त्रेहानुबन्धेन ह्यव्यकथयोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नति-
थ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं
प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् । चक्षुष्यागोनग्नपरयोषिदवलोकनादि । तथा,
देवानामागः विष्ण्वाद्यं देवं दृष्ट्वाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च अश्वम-
हिषकालपुरुषाद्यप्रतिग्राह्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवान-
स्मि । वज्रधा विरूपं गणान्नगणिकान्नादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदन्नमग्नि
भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्व्वस्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः
करोत्विति मन्त्रार्थः । तथा, पवमानसूक्तादिमहिमानमधीयते,—

“क्रयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्ष्यभोजनात् प्रतिग्रहात् ।

असद्भोजनाच्चापि नृग्रंसं तत् पावमानौभिरहं पुनामि”—इति ।

* शवादिभक्षकः,—इति शा० स० ।

तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति । “अभोज्यभोजने कृते एन्या
अधोदिवदति” । साम गाथेदिति शेषः । मनुरपि,—

“प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा वाऽन्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्वह्नात् ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन”—इति ॥

ननूक्त्वा वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि
त्रैलोक्यं तारयन्त्येते,—इति यदुक्तं, तत् कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
तदुपपादयति,—

अमेधानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव किल्बिषं सर्व्वं प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः ॥ २३ ॥

गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् खेदादीन्यमेधानि
प्रक्षिपन्ति, नैतावता तज्जलमपूतं भवति, प्रत्युत मलोपेतान् पुरु-
षान्मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमशेषं पापं
वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम, तदपनयनाय तेषामग्रे
निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति । प्रत्युत
तदपनयसमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति । तस्मा-
त्तारयन्तीत्युपपन्नम् ।

ननु वेदविद्यायाश्चेदीदृशो* महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दि-
नगायत्र्युपाख्यादिष्वलसानामपि परिषत्वं प्रसज्यतेत्यत आह,—

* वेदविदश्चेदीदृशो,—इति मु० ।

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ २४ ॥ इति ॥

गायत्री च ब्रह्म च गायत्रीब्रह्मणी, तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्म-
तत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविशेषध्यानादि* ।
ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावदवगत्यानु-
तिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवचिताः । यदा, ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं
वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गशब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते
ये, ते गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।

ननु यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्ती शूद्रो विद्यते,
तत्र पञ्चेन्द्रियरतादुःशीलाद्वरन्तस्यैव शूद्रस्य परिषत्त्वमित्यत आह,—

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रोजितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेत् शीलवतीं † खरीम् ॥ २५ ॥ इति ॥

कः परित्यज्य,—इत्यादि दृष्टान्तः । जातिशीलयोर्मध्ये जात्यु-
त्कर्षणं प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् । अतएव
चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति,—

“श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।

तद्वत् शूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।

* वर्णविशेषध्यानादि,—इति मु० ।

† क्षीरवतीं,—इति मु० ।

वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।
 शूद्रोज्ञानावलेपात्तु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।
 स याति नरकं घोरं यावदाहृतसंज्ञवम् ।
 ह्यणमर्षं दिजं दुष्टं शुद्रञ्च प्रतिपादकम् ।
 गर्द्धभं जारजातञ्च* दूरतः परिवर्जयेत्”—इति ।

ननु दुःश्रीलानां परिषत्त्वाभ्युपगमे तन्निर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यान्यथा-
 भावः शक्यते † इत्यतश्चाह,—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधराद्विजाः ।
 क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥२६॥इति॥

यथा, युद्धार्थं रथमारूढा खड्गं धत्वा समागतस्य योद्धुं मुहूर्त्तमात्रं
 विलम्बितेऽपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते,
 तद्वत्, प्रस्तुतादेदादिरूपाद्रथाद्धर्मशास्त्रवेदी यो निपुणोब्राह्मणः
 स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावाशितत्वात् क्रीडन्नपि यथा
 शास्त्रमेव ब्रूते, किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्व्वं परिषद्युपविश्य,

“अब्रुवन्ब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी” ।

इत्यादिशास्त्रञ्चावगत्यान्यथा न ब्रूते,—इति ।

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परिषदो-
 ऽपचित्तं विशेषणजातं दर्शयति,—

* गर्भञ्च जारजातन्तु,—इति मु० ।

† धर्मं निश्चित्य प्रायश्चित्तस्यान्यथाभावः शक्यते,—इति मु० ।

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

चयश्चात्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ॥२७॥ इति॥

तत्र चातुर्वेद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणोति,—

“चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

स्वैखैरङ्गैर्विनाऽप्येते चातुर्वेद्या इति स्मृताः ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेद्विजः ।

शब्दे क्कन्दसि कल्पे च शिञ्जायाञ्च सुनिश्चितः ।

ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्तेऽङ्गविद्धवेत्^(१) ।

वेदविद्याव्रतस्नातः कुलश्रीलसमन्वितः^(२) ॥

(१) शब्दे शब्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत् । क्कन्दसि क्कन्दःशास्त्रे पिङ्ग-
लादिप्रणीते । कल्पे अत्रैतस्त्रुत्रापारनामधेये वैदिकयज्ञाद्यनुष्ठानप्र-
तिपादके नाश्यायनादिप्रणीते नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पिते क-
ल्पसूत्राख्ये ग्रन्थे । शिञ्जा पाणिन्यादिप्रणीता वर्णाचार्यादिनिया-
मिका । ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रम् । निरुक्तं यास्कादिप्रणीतं
नैघण्टुककाण्डव्याख्यानरूपं वैदिकशब्दानां व्युत्पादकं शास्त्रम् ।
एतावन्त्येवाङ्गानि वेदस्य । तदुक्तम् । “शिञ्जा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । क्कन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेदइ-
त्येते” इति ।

(२) यः खलु समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स वेदविद्यास्नातः ।
यः पुनरसमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स व्रतस्नातः । यस्य
वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तते, सोऽयं वेदविद्याव्रतस्नातः । श्रीलं
चयोदशविधं हारीतोक्तम् । तथाच हारीतः । “ब्राह्मण्यता देवपि-

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ।

ब्रह्मचर्याश्रमादूर्द्धं विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते”—इति ॥

चातुर्वेद्यत्वाद्युक्तविशेषणविशिष्टागार्हस्थ्यान्यतमाश्रमवर्तिनोदश-
संख्यकाः परिषच्छब्दवाच्याः । दशसंख्या अवरायस्यां परिषदि,
सा दशावरा । दशमवरः पक्षः, ततोऽप्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः ।
ये तु “चत्वारोवा त्रयो वाऽपि”—इत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्ताः,
ते स सर्वेऽपि गोबधादर्वाचीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता
परिषद्ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तिले सत्यवगन्तव्या । यदा चत्रियवैश्या
प्रायश्चित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमङ्गिरा आह,—

“परिषद्या ब्राह्मणानां सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु चत्रियाणां पुरोहितः ।

वैश्यानां याजकश्चैव सएव व्रतदः स्मृतः * ॥

अगुरुः चत्रियाणाञ्च वैश्यानां चाप्ययाजकः ।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तन्नक्तञ्चं समाचरेत्”—इति ।

यथा चत्रियवैश्ययोः परिषद्दृष्टिः, तथा व्रतमपि वर्द्धते । इयञ्च
व्रतदृष्टिरुत्तमजातिहनेने द्रष्टव्या । इतरविषये व्रतह्रासस्याभिधा-
नात् । तथा च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

* एते व्रततराः स्मृताः,—इति सु० ।

दृढकृता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुध्यं
मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता कारुण्यं प्रशान्ततेति
त्रयोदशविधं शीलम्”—इति ।

“प्रायश्चित्तं यदाश्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चत्रियः कुर्यादङ्गं वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पापसु”—इति ।

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपस्थेया परिषच्चेत्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“उपस्थानं व्रतादेशः स्त्रीचाण्डुद्धिप्रकाशनम् ।

प्रायश्चित्तं चतुष्कञ्च विहितं धर्मकर्त्तृभिः”—इति ।

तदेतद्ब्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,—

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ २८ ॥

अत्र गोबधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुञ्ज-
यैव व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम् ।
गोबधादल्पेषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते ।
एतच्च देवलोऽप्याह,—

“याचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभीरुणा ।

निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपाज्ञया ॥

स्वयं च ब्राह्मणैः छच्छमल्पदोषे विधीयते ।

राजा च ब्राह्मणस्यैव महत्सु सुपरीक्ष्य च”—इति ॥

हारीतोऽपि—

“राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च*—इति ॥

यथा परिषद्राजानं नातिक्रमेत्, तथा राजाऽपि परिषदं
नातिक्रमेदित्याह,—

ब्राह्मणांस्तानतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।

तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ॥ २६ ॥ इति ॥

कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम् । अन्तर्भातितर्ण्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।
इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह,—

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।

आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्द्वै वेदमातरम् ॥ ३० ॥ इति ॥

दद्यादित्यत्रायोगव्यवच्छेदो विवक्षितः, परिषद्युपविश्यादाने प्रत्य-
वायस्मरणात् । तदाहाङ्गिराः,—

“आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तोनां प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणान्तु विशेषतः ।

जानद्भिः परिषदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ॥

तस्य कार्य्यां व्रतादेशः पावनार्थं हितेषुभिः † ।

अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्वमेव च ॥

यथाऽभ्युद्धरते कश्चिद्भयार्त्तं ब्राह्मणं क्वचित् ॥

* स्वयमेव न कर्त्तव्यं स्वल्पमेव परीक्ष्य च—इति मु० ।

† तानेतान्न,—इति शा० स० ।

‡ प्राणार्थं हितकर्त्तृभिः,—इति मु० । त्रार्थं ?

एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्”—इति ।

सर्वथा दद्यादित्यथं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च हारीतः,—

“यन्नादेव पुरस्त्रत्य विप्रांस्तत्र दशावरान् ।

प्रणिपत्य च भक्त्वा च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

विनिर्दिशेत् याचेत्,—इति यावत् । यथाविध्युपपत्त्यभावे प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिराः,—

“अनर्च्चितैरनाद्धतैरष्टष्टैश्च यथाविधि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जनङ्गिरपि च द्विजैः”—इति ॥

ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्दिशे प्रत्यवायं सए-
वाह,—

“अज्ञानन्यस्तु विब्रूथान्नानन्यज्ञान्यथा वदेत् ।

उभयोर्हि तयोर्दोषः पचयोरुभयोरपि”—इति ॥

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयाय देशकालादयः
परीचक्षणीयाः । तदाह बौधायनः,—

“शरीरं वल्लमायुश्च वयः कालश्च कर्म च ।

समीक्ष्य धर्मविदुद्ध्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

येन शुद्धिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।

आर्त्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिशेत्”—इति ॥

विश्वामित्रोऽपि,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”-इति ॥

परिषद्भर्मप्रश्नादीतिकर्त्तव्यता अङ्गिरसा दर्शिता,—

“तस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।

विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्य्यमुपविश्यासने स्थितम् ॥

किन्ते कार्य्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान् ।

पर्षदि ब्रूहि तत् सर्व्वं यत्कार्य्यं हितमात्मनः ॥

सत्येन द्योतते राजा वरिः सत्येन तद्यथा* ।

सत्येन द्योतते वङ्गिः सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥

भुर्भूवःस्वस्वयोलोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।

अस्माकं चैव सर्व्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥

यदि चेद्वक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।

यद्यागतोऽस्यसत्येन न तु शुद्ध्यति केनचित् ॥

सत्येन तु विशद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।

तस्मात् प्रब्रूहि तत् सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।

एवं तैः समनुज्ञातः सर्व्वं ब्रूयाद्शेषतः ॥

तस्मिन्निवेदिते कार्य्यं निष्कास्योयसु† कार्य्यवान् ।

तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्बर्ष्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पयेयुर्व्विमृशन्तः परस्परम् ।

* सत्येन द्योतते वायुः सत्येन द्योतते रविः,—इति मु० ।

† यत्र,—इति मु० ।

आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥
 परिषत्सम्पदस्यैव कार्याणाञ्च वलावलम् ।
 प्राय देशञ्च कालञ्च यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥
 पर्षत् सञ्चिन्थ तत्सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
 सर्वेषां निश्चितं यत्प्रायश्चित्तं घातयेत् * ॥
 आह्वय आवयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ।
 शृणुष्व भो इदं विप्र, यत्ते आदिश्यते व्रतम् ॥
 तत्तत् यत्नेन कर्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।
 यदा च ते भवेत् चीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशकम् ॥
 कार्यं सर्वं प्रयत्नेन शक्या विप्राभिभाषितम्”—इति ।

एतच्च सर्वं कस्यचित् देवतायतनस्य शैवस्य वा वैष्णवस्य वा
 पुरः स्त्रित्वा निर्दृष्टव्यम् । देवतायतनाग्रतः,—इत्येतत् पुण्यतीर्थादे-
 रप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिशानन्तरं निर्देष्टारः सर्वेष्या-
 त्मविशुद्धयं तत्तत्प्रायश्चित्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित्
 कञ्चं चरित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः,—इति ॥
 एतदेव हारीतोऽप्याह,—

“प्रायश्चित्तन्तु निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते ।

यत्पवित्रं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्”—इति ॥

वेदवेदाङ्गविदुषामित्यारभ्य जपेद्दे वेदमातरमित्यन्तेन ग्रन्थस-
 न्दर्भेन यत्परिषन्निरूपणं, तत्सर्वमतीताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये
 वक्ष्यमाणेषु च प्रायश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत्पृष्ठं

* पातयेत्,—इति सु० ।

गोबधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति । तत्र सशिशुमित्र्यादिना बद्धविधमितिकर्त्तव्यमाह,—

सशिशुं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।
गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुब्रजेत् ॥३१॥ इति॥

शिशुवाऽपि यथा न परिशिष्यते, तथा वपनं कुर्यात् । सन्ध्या-
त्रये च नद्यादाववगाहेत । रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत । दिवसे
तु चरन्तीर्गाः अनुचरेत् ।

इति कर्त्तव्यतान्तरमाह,—

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीनात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥३२॥ इति॥

निदाघसन्नापे प्रथमतोगवाञ्छायां सम्पाद्य पश्चात् स्वयं क्वाया-
यामुपविशेत् । एवं वर्षादौ । वर्षति सति वृष्टिपीडितानां गवां
शालादिसम्पादनेन रक्षां कुर्यात् । तथा, हेमन्तशिशिरयोर्निशि
निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पादयेत् । तथा, यदा कदाचित्
मारुते भृशं वाति सति, स्थानादिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरचेत् ।
यदा गवां रक्षां कर्त्तुं न शक्नुयात्, तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न
कुर्यात् ।

अन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

आत्मनो यदिवाऽन्येषां गृहे श्लेचे खलेऽथवा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥३३॥ इति॥

स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सञ्चितं शाल्यादिकं यदि काचिद्गौर्भक्षयेत्, तदा तां पश्यन्नपि निवारकाणामप्ये न कथयेत् । तथा, वत्सोयदि दोहकालादन्यत्र स्नानं पिवेत्, तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ।

पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

पिवन्तीषु पिवेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥ इति ॥

स्वयमत्यन्तदृष्टान्तौऽपि गवामुदकपानात् पूर्व्वमुदकं न पिवेत् । तथा, चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राय्यापि गोसवेशनात् प्राक् स्वयं न संविशेत् । यत्र क्वापि रोगार्त्ता सती भूमौ पतिता वा, जलपानार्थं गत्वा पङ्के मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा, तदानौमेव स्वप्राणेषु लोभं* परित्यज्य सर्व्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।

ननु स्वप्राणेष्वलुब्धस्य प्रक्रान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितचयोन स्यादित्यत आह,—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ३५ ॥ इति ॥

अनुष्ठेयेभ्यः† सर्व्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोब्राह्मणार्थं मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गशङ्काऽवकाशः । स्वयं मरणमभ्युपगम्य

* लौल्यं,—इति शा० ।

† व्यनुष्ठितेभ्यः,—इति सु० ।

गोब्राह्मणरचणे प्रवृत्तो* यदि कथञ्चिज्जीवेत्, तदा गोब्राह्मणयोः
सङ्गोष्ठा† जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति ।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति,—

गोबधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेच्च चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥ इति ॥

एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोबधस्य प्रायश्चित्तं, तच्च व्रतं
वक्ष्यमाणकारेण चतुर्विधम् । तत्र गोबधस्य तारतम्यं न्यायागमाभ्यां
निश्चित्य‡ तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्दि-
शेत् । यतो बधतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं§ विनिर्देश्यं,
ततो व्रततारतम्यानुगतं॥ प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति, तथा
विभजेत् ॥

इदानीं विभागं प्रकटयति,—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचिताश्वेकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ३७ ॥

दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः ।

दिनद्वयमयाचौ स्याद्द्विदिनं मारुताशनः ॥ ३८ ॥

* प्रवृत्तौ,—इति शा० ।

† स गोष्ठा,—इति मु० ।

‡ गोबधस्य तारतम्याभ्यां योग्यायोग्याभ्यां निश्चित्य,—इति मु० ।

§ प्राजापत्यव्रतविशेषतारतम्यं,—इति मु० ।

॥ व्रततारतम्याय,—इति मु० ।

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ३९ ॥

चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।

चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४० ॥ इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोऽयमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत्, तत् द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः । चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । तएते चत्वारः कल्पा बधभेदेषु योजनीयाः । तद्यथा । एकहायनस्य बधे प्रथमः । द्विहायनस्य बधे द्वितीयः । त्रिहायणस्य बधे तृतीयः । उरितनवयस्कस्य बधे चतुर्थः ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः ॥ ४१ ॥
इति ॥

पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजनदक्षिणा जपाः शक्यनुसारेण द्रष्टव्याः ।

उपस्थानव्रतादेश्ननचर्यात्मकान् चीन् प्रायश्चित्तपादानभिधाय शुद्धिप्रकाशनरूपञ्चतुर्थपादमाह,—

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः । इति ।

स्वकीयविशुद्धिस्थापनार्थं स्वबन्धून्शेषान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्थानुष्ठितत्वात् अस्य शुद्धौ नास्ति कश्चित् संग्रहः ।

सग्निस्वमित्यादिना साङ्गं प्रायश्चित्तं यदुक्तं, तदेव च्यवन-
आह । “प्राजापत्यव्रतं गोबधे प्रायश्चित्तं, नखाणि रोमाणि
ह्रिवा, सग्निस्वं वपनं ह्रवा, त्रिषवणस्त्रानं गवामनुगमनं सह शयनं,
समूहद्वेषानि रथ्यासु चारयेत्*, व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्”—इति ।
आचार्यैकैकहायनादिचतुर्विधबन्धभेदमभिप्रेत्य व्रते पञ्चचतुष्टयमु-
पन्यस्तम्, तदेव भङ्ग्यन्तरेण वृद्धप्रचेता† आह,—

“एकवर्षं हते वत्से ह्यच्छ्रपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वं पुंसां स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने ॥

त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्”—इति ॥

ननु आचार्यैकैकहायनाद्गोबधप्रायश्चित्तादधिकानि वक्तव्यविधानि
गोबधप्रायश्चित्तानि नानामुनिभिर्दर्शितानि । तत्र कानिचित्कालेना-
धिकानि । तद्यथा, एकमास-द्विमास-त्रिमासादिव्रतानि कालतो-
ऽधिकानि । तथा, कानिचिद्दानेनाधिकानि । तद्यथैकगोदानमा-
रभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि । कानिचित्कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा,
द्वादशरात्रोपवासादीनि । वाढं, तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च
पर्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च‡ वयं
प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह,—

* सम्बन्धं दृष्ट्वा नि दद्यात् सुचारयेत्,—इति सु० ।

† वृद्धप्रचेता,—इति सु० ।

‡ तानि च,—इति सो० स० शा० पुस्तकेषु ।

“पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेऽथ्यो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रञ्च चरेद्वाऽपि समाहितः ।

दद्यात् चिराचं चोपोय्य वृषभैकादशास्तु गाः”—इति ॥

तत्र भोस्वामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्रब्राह्मणस्वामिके चिराचोपवासो वृषभैकादशगोदानं च । चत्रियस्वामिके पञ्चगव्याशनम् । वैश्यस्वामिके मासमतिकृच्छ्रम् । शूद्रस्वामिके कृच्छ्रम् । विष्णुव्रतत्रयमाह,—

“गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम्* (१) ।

प्रत्यहं स्यात्† पराको वा चान्द्रायणमथापिवा”—इति ॥

एतत्त्रयमपि चत्रियस्वामिकविषयम् । यत्तु शृङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्‡ सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृते गां चातुगच्छन् गोष्ठेऽथ्यो गां दद्यात्”—इति । एतत्तु वैश्यस्वामिकविषयम् । यत्तु सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिन्तत्ततः शुभाम् ।

* निरन्तरम्,—इति शा ।

† प्राजापत्यं,—इति शा० ।

‡ पञ्चगव्याहारमात्रमुपवसन्,—इति सु० ।

(१) पलपरिमाणमुक्तं ज्योतिषे । “पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिद्वि-
माषकम् । तोलकचितयं क्षेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्”—इति ;
द्वादशभौ रत्तिकाभिरेकोलौकिकोमाषको भवति, अष्टभिश्च माष-
कैरेकं तोलकम् ।

गोम्रः कुर्वीत संखानं गोष्ठे गोरूपसञ्चितौ * ॥
 तत्रैव चितिशायी स्थान्मासाङ्कं संयतेन्द्रियः ।
 सक्त्यावकभैचाग्नी पयोदधि घृतं शकृत् ॥
 एतानि क्रमशोऽग्नीयात् द्विजस्तत्पापमोक्षकः ।
 शुद्धते सार्द्धमासेन नखरोमविवर्जितः ॥
 ह्वानं त्रिषवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा ।
 एतत्समाहितः कुर्यात् स नरो वीतमत्सरः ॥
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।
 ततश्चीर्णव्रतः कुर्यात् विप्राणां चैव भोजनम् ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद्विचक्षणः ।
 वृषभं तिलधेनुं^(१) वा ततो मुच्येत किल्बिषात्—इति ॥

यच्च सुमन्तुनोक्तम् । “गोम्रस्य गोप्रदा गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं
 पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्”—इति । तत् शूद्रस्वामिक-
 विषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्,—

* गोरूपसञ्चितः,—इति सु० ।

† संबर्त्तेनोक्तम्,—इति सु० ।

(१) तिलधेनुश्च बराहपुराणे उक्ता । “तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणा-
 श्निनीम् । यां दत्त्वा पापकर्मापि मुच्यते नरकार्णवात् । चतुर्भिः सेति-
 काभिश्च प्रस्थयकः प्रकीर्त्तितः । ते षोडश भवेद्धेनुश्चतुर्भिवत्सुको
 भवेत् । इन्द्रदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासा गन्धमयी
 तस्या जिह्वा गुडमयी तथा । पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्द्व्यष्टाभरण-
 भूषिता । ईदृशो कल्पयित्वा तु स्वर्गशृङ्गौ प्रकल्पयेत् । कांस्योप-
 दाहां रौप्यद्वारां पूर्वधेनुविधानतः”—इति । सेतिका कुडवं, स
 च द्वादशप्रसृतिपरिमितः ।

“उपपातकसंयुक्तो गोप्त्रो मासं यवान् पिवेत् ।
 कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृतः ॥
 चतुर्थकालमश्रीयादचारलवणं^(१) मितम् ।
 गोमूत्रेण चरेत्क्षानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्द्धं रजः पिवेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनी^(२) भवेत् ॥
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ।
 आसीनास्त्रपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
 आतुररामभियुक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः^(३) ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्ताणं गोरक्षणं तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे चेत्रे खलेऽपि वा ।

(१) “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च
 तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः”—इति कात्यायनेन प्रत्यहं
 कालद्वये भोजनविधानात् भोजनकालत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकालं प्राप्य
 अश्रीयात् । तेन पूर्वदिने उपोष्य परदिने रात्रौ सुञ्जीतेत्यर्थः । अ-
 क्षारलवणं क्षारलवणभिन्नम् । क्षारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि ।
 अक्षारलवणमक्षत्रिमलवणं, तत्तु सैन्धवादीति केचित् ।

(२) वीरासनमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा
 निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्रित्योपवेशनम्”—इति ।

(३) भयैर्भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिरभियुक्तामाक्रान्तामित्यर्थः ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोप्त्रो गा अनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्व्वखं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकबधविषये द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वङ्गिरसोक्तम्,—

“उपपातकसंयुक्तो गोप्त्रो भुञ्जीत यावकम् ।
 अक्षारलवणं रूचं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम्^(१) ॥
 हतवापो वसेत् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।
 द्वौ मासौ स्नानमथस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥
 पादशौचक्रिया कार्या अङ्गिः कुर्वीत केवलम् ।
 अतिवद्द्वारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥
 गाञ्चैवानुब्रजेन्नित्यं रजआसां सदा पिवेत्* ।
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ॥
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनौ भवेत् ।
 गोमतीं च जपेद्विद्यामोकारं वेदमेवच ॥
 आतुरामभियुक्ताच्च रोगव्याघ्रादिभिर्भयैः† ।

* विधेत्,—इति सु० ।

† आतुरामतिभीतां वा चोरव्याघ्रादिभिर्भयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

पतितां पङ्कलग्नाञ्च सर्व्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरहत्वा तु शक्तिः ॥
 आत्मनोयदि वाऽन्येषां गेहे चेत्त्रेऽथ वा खले ।
 भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥
 अनेन विधिना गोघ्नो यस्तु गा अनुगच्छति ।
 स तद्बध्धकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशागाञ्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणस्वामिककामकृतगोबध्धएव तारुष्यादिगुणवद्भि-
 षयं द्रष्टव्यम् । अत्र जप्यां गोमतीविद्यां यम आह,—

“गोमतीं कौर्त्तयिष्यामि सर्व्वपापप्रणाग्निनीम् ।
 स्तोत्रं मे वदतो विप्राः, शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
 गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं महत् ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
 पावनं सर्व्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
 ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥
 सर्व्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
 गावः स्वर्गस्थोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः” ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “गोम्रस्तचमूर्द्धलांगूलां परिधाय गामनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु आसीनास्त्रासीनः संवेशमानासु संविशन् संवीतांगोवीतमत्सरः श्रौतवातोश्चातिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्यात् गोरहत्वा चोरपङ्क्याप्रादिभ्यो* भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरित-प्रायश्चित्तो वृषभमैकादश गाश्च दत्त्वा त्रयोदशमासेन पूतो भवति”—इति । यदपि वशिष्ठेन,—

“गां चेद्ब्रह्मन्यात्ततश्चास्याश्चर्मणाऽऽर्द्रेण वेष्टितः† ।

षण्मासकञ्चस्तिष्ठेत वृषभमैकादशाश्च गाः”—इति ॥

दद्यादितिशेषः । देवलोऽपि । “गोम्रः षण्मासान् तच्चर्मपरिवृतो गोघ्रासाहारो^(१) गोब्रतोपवासी गोभिरेव सहाचरन् मुच्यते”—इति । एतच्चित्तयमपि सवनस्यब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“गोम्रस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठे तथा पुनः ।

गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्रौ रीवासनादिभिः ॥

* व्याघ्रादीनां,—इति सु० पुस्तके ।

† गां चेद्ब्रह्मन्यास्तस्याश्चर्मणाऽर्द्रेण परिवेष्टितः,—इति शा० स० पुस्तकयोः ।

(१) गोघ्रासमाहरतीति गोघ्रासाहारो गोघ्रासाहृत्ता इति तदर्थः ।

“कर्मण्यब्”—इत्यणि तत्पदं सिद्धम् ।

वर्षशीतातपक्लेशवज्जिपङ्कभयादिभिः ।

मोचयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः”-इति ॥

यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

“निषाद्*शूद्रहत्यायामगम्यागमने तथा ॥

गोबधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा”-इति ।

गौतमोऽपि । “गाञ्च वैश्यवत्^(१)”-इति । एतत्त्रितयमपि कामकृते सवनस्यब्राह्मणगोबधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन,—

“गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”-इति ॥

तत् सवनस्यत्रोत्रियगुणवद्गोबधे द्रष्टव्यम् । अतएव प्रचेताः । “स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालबधेषु भ्रूणहो भवति”-इति । अनयैव दिशा व्यासादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्तगौरवलाघवे गोगतगुणागुणौ परीक्ष्य विषयव्यवस्था योजनीया । वचनानि तु प्रदर्शन्ते । व्यासः,—

“मासं वाऽपि पिवेद्गोघ्नः शूचि गोमूत्रयावकम् ।

दद्याद्वा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा †”-इति ॥

* पादाब्जम्,—इति सु० पुस्तके ।

† दद्याच्च दशकं सैकं धेनूनां ब्राह्मणाय च,—इति सु० ।

(१) गां हत्वा वैश्यवत् वैश्यहत्वावत् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

पैठौनसिः । “गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलसृतां* मासं
सुक्तां† गोमधः प्रियं कुर्वाणो गोमधः शुद्ध्यति”—इति । विश्वामित्रः,—

“ह्यच्छांश्च चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके ।

अमत्या तु व्रतं कुर्यात्‡ तदङ्गं दृढबालयोः”—इति ॥

जावालिः,—

“प्राजापत्यञ्चरेन्नासं गोहत्या१ चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति”—इति ॥

जातुकर्णः,—

“गाञ्चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुञ्जम् ततः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा चार्पयेद् ॥ ब्राह्मणाय गाः”—इति ॥

व्याघ्रः,—

“गाञ्चेद्भन्यास्ररोऽकामात् पणसप्तशतं तथा ।

श्रोत्रियाय दरिद्राय दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ॥

हारीतः,—

* प्रभृततण्डुलसृतां,—इति सु० ।

† सुक्ताः,—इति सु० ।

‡ अमत्या तु इयं कुर्यात्,—इति ग्रन्थान्तरैयः पाठः समीचीनः । “स्या-
त्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके”—इति वचनान्तरसंवादात् । व्रतस्य
बुद्धिपूर्वकेऽप्यविशेषात् अमत्या तु व्रतमित्यसङ्गतएव पाठः प्रतिभाति ।

§ गां कृत्वा,—इति सु० ।

॥ प्राजापत्यव्रतं कृत्वा स्पर्शयेत्,—इति सु० ।

“अकामादा सकामादा गोघ्नस्य पुरुषस्य वै ।
 ब्राह्मणानुश्रया* तत्र यथावदनुपूर्वशः ॥
 सशिश्वं वपनं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ।
 पयोश्री^(१) पञ्चगव्याश्री[†] गोघ्नश्रायी जितेन्द्रियः ॥
 गवामनुगमञ्चैव तस्माच्च नियतव्रतः ।
 अङ्घ्रिर्त्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद्दुष्कृतं स्मरन् ॥
 एकरात्रं जले स्त्रिला चिरात्रं तदनन्तरम् ।
 गोदानं सर्वशक्त्वा च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥
 स किञ्चिपात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संग्रहः”-इति ।

षतुर्विंशतिमते,—

“गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्यात् छच्छं वा नवमासिकम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासेषु वा शुचिः^(२) ॥
 गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निश्रि ।
 पञ्चगव्याश्रानो नित्यं गोबधात् तु प्रमुच्यते”-इति ॥

दृश्यतिः,—

* ब्राह्मणान् क्षापयेत्,—इति सु० ।

† पिवेद्दे पञ्चगव्यानि,—इति सु० ।

(१) पयोश्री. क्षीराश्री । “कुरवोत्सहितं मन्त्रम्”—इतिवत् सन्धिरार्षः ।

(२) सौम्यत्रयं सौम्यछच्छत्रयम् । तथाच सौम्यछच्छत्रयं, नवमासव्यापक-
 प्रात्रापत्यव्रतं, मासत्रयगोमूत्रयावकाहारश्चेति त्रीणि प्रायश्चित्तान्यत्र
 विहितानि ।

“गोमूत्रस्य पावनं सम्यग् गदतोमे निबोधत ।
 शस्त्रादिभिश्च हत्वा गा मानवं व्रतमाचरेत् ॥
 रोधादिना चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ।
 पादं चरेद्रोधबधे छच्छ्राद्धं बन्धपातने ॥
 अतिवाह्यं च पादोऽं छच्छ्रमज्ञानताडने*(१) ।
 गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्*(२) ॥
 रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

* छच्छ्रमाहात्म्यताडने,—इति सु० ।

- (१) रोधः क्षीणायागोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धनं विहितेतर-
 बन्धनम् । “कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”—इति
 तु बन्धनं विहितमेव । रात्रौ रक्षार्थं रोधबन्धनयोस्तु न दोषः ।
 “सायं संयमनार्थं न दुष्येद्रोधबन्धयोः”—इति स्मरणात् । एतत्
 सर्वं नवमाध्याये वक्ष्यते ।
- (२) कपिला, “जाङ्गूलं श्वेतवर्णंश्च भालश्च श्वेतमेव वा । सर्वाङ्गुलैश्चैव यस्यास्तु
 सर्व्वेष्टैः सुप्रोभितम् । आवर्त्तनं पृष्ठदेशे जाङ्गुलेनैव चुम्बितम् ।
 षट्कं सुप्रोभनश्चैव सर्व्वलक्षणसंयुताम् । कपिलां तां विजानीयादिति
 भाग्येन लभ्यते”—इत्युक्तलक्षणा । दोग्ध्री,—

“अश्रीतिपलदुग्धश्च दोह्या गौर्यां दिने दिने ।

श्वेतवत्सा च या लोके दोग्ध्री सा परिकीर्त्तिता” ॥

इत्युक्तलक्षणा । सुव्रता सुखसन्दोह्या ।

अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम्^(१) ॥

हत्वा पूर्वविधानेन चरेदङ्गं व्रतं द्विजः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धेम तिलांश्च गाः ॥

हेमगोतिलदानेन * नरः पापात् प्रमुच्यते"—इति ।

गावः श्लाघ्यास्त्रिलोक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां बधे यत्

प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगीतम् ।

भारद्वाजान्ववायः प्रथितसमुदयः खोदितैरेव सूक्तै-

रध्यायस्थाष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरसृति-
व्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

* हेमान्नतिलदानेन,—इति मु० ।

† सामान्यमेति,—इति स० शा० पो० ।

(१) अतिवृद्धा वृद्धत्वेन वृणच्छेदनासमर्था । अतिकृशा कृशत्वेन वाहन-
दोहनायोग्या ॥ बाला वर्षपर्यन्ता, तदतिक्रान्ता अतिबाला द्विती-
यवर्षीया । तदुक्तम् । “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवर्षिकी”
—इति ।

नवमोऽध्यायः ।

पादानुग्रहतोयस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् ।

मुनिभार्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम्* ॥

अष्टमाध्याये गोबधस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिधीयन्ते । तत्र, “एकपादद्वन्द्वेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्”—इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपादमाद्यश्लोकेन दर्शयति,—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।

तदधन्तु न तं विद्यात् कामकारकृतं तथा ॥१॥ इति ॥

ब्रजे शास्त्रायां वा गाः प्रवेश्य दृणादिभक्षणप्रतिबन्धोरोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं पादेषु रज्जा वा नियन्त्रणं बन्धः । गोश्च † रोधबन्धौ द्विविधौ, हितावहितौ च । रोगग्रस्ताया गोर्भक्षणनिवारणं हितो रोधः । चुधिताया गोः दृणादिभक्षणनिवारणमहितो-रोधः । एवं बन्धस्यापि द्वैविध्यम् । तत्र, हितयोर्बन्धरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावाच्च प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिरा-
आह ‡,—

* नास्त्वयं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† तौ च,— इति मु० ।

‡ अतश्वाङ्गिराः,— इति मु० ।

“सायं सङ्गोपनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः”—इति ।

लगुड़ादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह,—

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।

प्रायश्चित्तं यथा प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं चरेत्* ॥ २ ॥ इति ॥

दण्डस्य लक्षणम्, “अङ्गुष्ठमात्र”—इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्द्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुड़ादिना, पातयेन्मारयेत् । अकामहते गोबधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये प्रोक्तं, तदेवात्र द्विगुणीभूतमाचरेत् ।

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि बधनिमित्तान्युपन्यस्यति,—

रोधबन्धनयोक्ताणि घातश्चेति चतुर्विधः† । इति ॥

बधनिमित्तविशेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति ।

तेषु बधेषु प्रायश्चित्तान्याह,—

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ३ ॥

योक्तेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने । इति ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्राय-

* द्विगुणं गोबधे चरेत्,—इति मु० ।

† चतुर्विधम्,—इति मु० ।

श्चित्तान्यवगन्तव्यानि । नन्वेतदङ्गिरोवचनेन विरुद्ध्यते, अङ्गिरा हि मासद्वयकृच्छ्रं गोव्रतत्वेनाभिधाय रोधादिबधेषु तत्पादादीनि विधत्ते,

“पादं चरेत् रोधबधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने”—इति ।

नायं दोषः । गुणवद्गुणविषयत्वेनाङ्गिरःपराशरवचनयोर्व्यवस्था-
पनीयत्वात् । अन्यथा, अङ्गिरसः सम्बन्तापस्तंबाभ्यां सह विरोधः
कथं परिह्रियेत । सम्बन्तः पक्षकृच्छ्रं गोबधव्रतमभिधायैतदाह,—

“प्रायश्चित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत् ।

द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा ॥

पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।

निपात्य संचरेत् सर्व्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्कृत्यं* पादत्वेन प्रकृत्येदमाह,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

एकपादश्चरेद्द्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने”—इति ॥

नन्वेवमपि पूर्वापरविरोधो दुष्यरिहरः, पूर्वाध्याये ह्यकामकृते षोडशराचकृच्छ्रोऽभिहितः, अत्र तु कामकृते रोधबधे चतुरात्रो-
ऽभिधीते । नायं दोषः । अत्र प्रामादिकस्य बालवत्सादिबधस्य
प्रायश्चित्तमिति परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि चतुरात्राष्टरात्र

* दिनचतुष्टयकृतं,—इति शा० स० ।

दादशरात्रषोडशरात्ररूपाणां चतुर्विधानां ह्यष्टाणां वासवत्सादि-
विषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तमिति चेत् । न । रोधादि-
निमित्तस्य पूर्वमनुपलभ्यमानत्वात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ
रक्षणार्थं पाशवद्भानां यादृच्छिकमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि
रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत् ।
न, रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्त-
स्याच कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ।

वधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह,—

गोष्ठे वाऽपि* गृहे वाऽपि दुर्गेष्वप्यसमस्यले ॥ ४ ॥

नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे † ।

दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥ ५ ॥

दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि ‡ । असमस्यलं निबोधतप्रदेशः ।
अन्येषु वापीतडागादिषु । नदीमुखं समुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः । दग्ध-
देशो दावान्यादिना दग्धः समुष्णभस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु
स्थानेषु स्तम्भनाद्गावो मृता भवन्ति । अतस्त्वादृशस्तम्भनाच्च रोध-
उच्यते । ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्बमाह,—

“कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पादणको विधीयते”—इति ॥

* गोवाटे वा,—इति शा० स० ।

† नदीष्वथ समुद्रेष्वन्येषु नदीमुखेषु च,—इति शा० ।

‡ पर्वताग्रसङ्कीर्णमार्गानीति,—इति मु० ।

बधनिमित्तबन्धनस्य स्वरूपमाह,—

योक्तादामकडोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः ।

गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद्गौर्मृता यदि* ॥ ६ ॥

तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत् । इति ।

योक्तां पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः । दामकं धेनुबन्धनहेतुः
पाशः । डोरं रज्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं घण्टाकिङ्किण्यादि । भूषणं
ललाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृशैः साधनैर्बद्धा गौर्येहे स्थिता
वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि म्रियते, तदा मरणनिमित्तं
योक्तादिकमत्र बन्धनमित्युच्यते । गोषु योक्तादियोजनं कामकृतं
बन्धनं, गोशालायां स्थापितेषु योक्तादिषु यदि गावोलम्नाः
स्युस्तदानीमकामकृतं बन्धनमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् ।
एतच्च सप्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह,—

“कण्ठाभरणदोषेण गौर्वा यत्र विपद्यते ।

चरेदद्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतम्”—इति

बधनिमित्तस्य योक्तस्य स्वरूपमाह,—

हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः ॥ ७ ॥

गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्ताद् भवति तदधः । इति ।

पङ्क्तिः खलमधि बन्धनं, गोपतिर्बलीवर्द्धः । स च स्वाविरेण
रोगेण वा वोढुमशक्तो हलरथपङ्क्तिगोष्ठीभारेषु^(१) वाहितो म्रियेत,

* बद्धः स्याद्गौर्मृतो यदि,—इति शा० । एवं परत्र पुंलिङ्गः पाठः ।

(१) गवादीनां एके निधेयः धान्यादिपूर्णाधारविशेषो गोष्ठी ।

तदा तन्मरणनिमित्तं वह्ननियोजनं योक्तमित्युच्यते । हलादि-
वाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अतएवापस्तम्बः,—

“दमने दामने रोधे संघाते चैव योजने ।

नस्ते सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत्”—इति ॥

अग्निचितवलीवर्द्धस्य वोढुं शिचणं दमनम् । दाम्ना पाशेन
सम्पादितो* दामनः । रोधोगलनिरोधः । सङ्घातः समूहः पूर्वाक्ता
पङ्क्तिः, तत्र योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां डोरप्रचेपः ।
सकलपाशा इतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ॥

बधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह,—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥

कामाकामकृतक्रोधोदण्डैर्हन्याद्योपलैः ।

प्रहृता वा मृता वाऽपि तद्भेतुर्विनिपातने† ॥ ९ ॥

मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिपरवशः‡ । उन्मत्तो
व्याध्यादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारादिब्रमः§ । अचेतनो
सुग्धः । मारयिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थचेष्टामात्रमकामः ।
ताभ्यामुत्पादितः क्रोधोयस्यासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्, तदा
मरणमन्तरेण केवलं प्रहृता स्यात् । तत्कामकृतः संप्रहारी घात-

* पादलक्षणपाशेन सन्ताडितो,—इति सु० ।

† हृता वाऽपि मृता वापि तद्भिद्भेतुर्विनिपातने —इति शा० ।

‡ मद्यपानादिना अवशः,—इति शा० ।

§ लोकव्यवहारदक्षः,—इति शा० ।

इत्युच्यते । अकामकृतन्तु मारणं घातः । दण्डोपलाभ्यां शस्त्रादीन्पु-
लक्ष्यन्ते । अतएवापस्तम्बः,—

“पाषाणैर्लगुडैः पाशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।

निपातयति योगर्वैः* सर्वमेव समाचरेत्”—इति ॥

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दण्डादधिकेन लगुडादिना कृतस्य प्रहा-
रस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थाद्दण्डप्रहारस्य निर्दोषत्वमङ्गीकृ-
तम् । तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्गयामाह,—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु वाहुमात्रः प्रमाणतः† ।

आर्द्रस्तु सपलासश्च दण्डइत्यभिधीयते ॥ १० ॥ इति ॥

अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं स्थौल्यं व्यावर्त्यते, न त्वल्पम्,
अल्पस्य बधहेतुत्वाभावात् । वाहुमात्र इत्यनेनाप्यधिकदीर्घव्यावृत्तिः ।
अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यन्तप्रसारणेन चक्षुराद्युपघातप्रसङ्गात् ।
आर्द्रत्वं सपलासत्वञ्च वेदनाऽनुत्पत्त्यर्थम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन
भीतिमेवोत्पादयेत्, न तु वेदनामित्याशयः ।

यथोक्तदण्डप्रहारेण रुग्णस्य गोः पातमूर्च्छनयोः सतोः प्रत्यवाय-
प्रायश्चित्तप्रसक्तावपवदति,—

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा ॥ ११ ॥

* योगां वै,—इति सु० ।

† वाहुमात्रप्रमाणकः,—इति सु० ।

ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वाऽपि पिवेद्यदि ।
पूर्वं व्याधुपस्तृष्ट्येत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यस्य गौश्विरं व्याधिपीडितोऽत्यन्तदुःखश्चारणार्थं यथोक्तदण्डे-
नाभिहतः सन्पतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत्, स पुनरुत्थाय कानि-
चित्पदानि गच्छेत्, तदा प्रहर्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्था-
तुमशक्तस्तदाऽपि दण्डे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमशक्तो
यदि जलं पिवेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थानदण्डभक्षण-
जलपानान्यहत्वा मूर्च्छानन्तरमेव क्षियेत चेत्, तदा प्रहर्ता प्रत्य-
वैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ।

गोर्भस्य बधे प्रायश्चित्तमाह,—

पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते ।
पादेनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

चतस्रोर्गर्भावस्थाः, पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाग्रये
पतितं वीर्यं कललबुद्बुदादिक्रमेणाद्भ्रूमासे पिण्डभावमापद्यते ।
स एव मासमात्रेण दार्ढ्यमापद्य सम्मित इत्युच्यते । सम्यङ्मितः
परिहृतो दृढीभूतः सम्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चार-
रूपां चेतनामापद्यते । मासाद्भ्रूमा सप्तमास्मासादचेतनः,—इत्यु-
च्यते । तद्भ्रूं पतितोमृतो भवेत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजा-
पत्यस्य पादमाचरेत् । सम्मितबधे अद्भ्रूच्छ्रम् । अचेतनबधे पाद-
त्रयम् । सचेतनस्य चतुर्थस्य बधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ।

पादच्छ्रादीनां चतुर्णामद्भ्रूतांश्चतुरोवपनविशेषानाह,—

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे ऋश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४ ॥ इति ॥

रोमवपनेन* नखनिहन्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां पातनं निपा-
तनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं
वपनं ब्रह्मोऽप्याह,—

“रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे ऋश्रुवापनम् ।

पादहीने शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने”—इति ॥

नखनिहन्तनं आपस्तम्ब आह,—

“पादे तु नखरोमाणि द्विपादे ऋश्रुवापनम् ।

त्रिपादे तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्”—इति ॥

वपनविशेषवच्चतुर्णां व्यवस्थितान् दानविशेषानाह,—

पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।

त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५ ॥ इति ॥

गोवृषो बलीवर्द्धः । द्विपादे कांस्यभाजनमशक्तस्य, शक्तस्य
वर्द्धसुवर्णम् । तदाह शङ्खः,—

“हृच्छ्रपादे वस्त्रदानं हृच्छ्राद्धं काञ्चनं तथा^(१) ।

* रोमवपनेन,—इति मु० ।

† हृच्छ्रमर्द्धन्तु काञ्चनम्,—इति शा० ।

(१) हृच्छ्राद्धं काञ्चनं तद्येत्थनेन काञ्चनार्द्धदानं विधीयते, तद्येत्थनेन
अर्द्धस्य परामर्शात् । यद्यपि काञ्चनशब्दः स्वर्णमात्रवाची, स्वर्णस्य
चार्द्धासम्भवः तस्य परिमाणापेक्षत्वात्, स्वर्णस्य च परिमाणविशे-
षाभावात्, तथापि उक्तादेव हेतोः काञ्चनशब्दस्य परिमाणवि-
शेषावच्छिन्नस्वर्णपरत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तथाच, “पञ्चदश्यामक्रोभायस्ते
सुवर्णान्तु षोडशः”—इत्युक्तेः शीतिरत्तिकापरिमितं स्वर्णमिष्टं काञ्चन-
वपनेन ग्राह्यम् ।

पादन्यून्ये तु गां दद्यात् पूर्णं गोमिथुनं स्युतम्”—इति ॥

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य बधे प्रायश्चित्तमाह,—

निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥ इति ॥

अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णा भवति*, प्रसवप्रत्यासन्नकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलक्षयितुं शक्यते । अङ्गानि शिर-
आदीनि, प्रत्यङ्गानि धीवादीनि । तथाच स्मर्यते,—

“अङ्गान्यत्र शिरोहस्तौ वक्षः पाश्वो कटी तथा ।

पादाविति षडङ्गानि शास्त्रविद्भिः समासतः ॥

प्रत्यङ्गानि पुनर्धीवा वाङ्गं पृष्ठं तथोदरम् ।

ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोमनखं परम्”—इति ।

तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णे गर्भे निहते प्राजापत्यइयमाचरेत् ।
तदेतच्चतुर्विधं गोगर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मतेऽपि दर्शितम्,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते † (१) ।

* सम्पूर्तिर्भवति,—इति मु० ।

† चेतनेन समन्विते,—इति मु० ।

(१) चित्तार्थकचेतःशब्देन तत्कार्यं ज्ञानं लक्ष्यते । तेन, ज्ञानसमन्विते
चेतन्यसमन्विते इत्ययमर्थो बोद्धव्यः ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः”-इति ।

“आपस्तम्बोऽपि,—

“पादः सम्यन्नमात्रे तु द्वौ पादौ बन्धने^(१) चरेत् ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भं चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः”-इति* ।

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

पापाणेनाथ दण्डेन† गवो येनापघातिताः‡ ।

द्व्यङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पदौ तेन घातने ॥ १७ ॥

लाङ्गूले पादकच्छन्तु द्वौ पादावस्थिभङ्गने॥

त्रिपादं चैककर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ १८ ॥ इति ॥

येन पुंसा पाषाणादिमाधनैर्गवामुपघातः क्रियते, स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्,—

* एतदादि, इति—इत्यन्तं नान्ति मु० पुस्तके ।

† दण्डपाषाणकनैव,—इति शा० ।

‡ येनाभिघातिताः,—इति मु० ।

१ अङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादावस्थिभङ्गने,—इत्यर्द्धमात्रं दृश्यते मु० पुस्तके ।

(१) बन्धनपदेन बन्धनयोग्यकठिनावस्था लक्ष्यते । द्वौ पादौ दृढतां गते,
—इत्येकवाक्यत्वात् ।

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पातनञ्चैव शृङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिवेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।

त्वक्च्छेदे पुच्छनाशे वा मासार्द्धं यावकं पिवेत्”—इति ।

एतत् शृङ्गादिवङ्गभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा । यद्यप्यङ्गि-
रसोक्तम्*,—

“शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्माचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिवेदञ्चं स्नानाऽपि यदि गौर्भवेत्”—इति ।

वञ्चं चीरादि । एतच्चाशक्तविषयम् ।

ननु वर्णितं शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्याप्तमङ्गभङ्गादेः किय-
ताऽपि कालेन मरणपर्यवसायित्वसम्भवाद्बधप्रायश्चित्तस्यैव^(१) तत्रोचि-
तत्वादित्याशङ्क्याह,—

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१६॥इति॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु ‘यद्यप्यङ्गिरसोक्तम्’—इति पाठो-
भवितुं युक्तः ।

(१) शृङ्गभङ्गादेः कालान्तरे मरणपर्यवसायित्वे सति स शृङ्गभङ्गादिः
केवलं शृङ्गभङ्गादिरेव न भवति, किन्तु स एव शृङ्गभङ्गादिर्बधरूपो-
ऽपि भवति । प्रायश्चित्तयोगफलकव्यापारस्यैव बधपदार्थत्वात्, उक्त-
स्थले च शृङ्गभङ्गादेस्तथात्वात् । अतस्तत्र बधप्रायश्चित्तमेवोचित-
मिति भावः ।

शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासमध्ये यदि म्रियते, तदानौ शृङ्गादि-
भङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्कया^(१) बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं भवेत् । यदा
पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति, तदा बधप्रायश्चित्तं न
विद्यते, किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्सा-
ऽपि कर्त्तव्येत्याह,—

व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।

यवसञ्चोपहर्त्तव्यो यावद्दृढवलो भवेत् ॥ २० ॥ इति ॥

व्रणश्च भङ्गश्च व्रणभङ्गौ । त्वच्छेदो व्रणः, शृङ्गाद्यच्छेदो-
भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्गः इत्यथौषधप्रक्षेपस्थाप्युपलक्षणम् । यवसस्तृणविशेषः ।
तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्खोऽप्याह,—

“यवसञ्चोपहर्त्तव्यो यावद्रोहिततद्ब्रणा^(२) ।

संपूर्णं दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते”—इति ।

(१) शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासाभ्यन्तरे गोर्मरणेऽपि कदाचिद्रोगान्त-
रोत्पत्त्याऽपि मरणं सम्भवतीति शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकमेवेदं मरण-
मिति निश्चयस्य दुःशक्यं, परन्तु शृङ्गभङ्गादेर्मरणहेतुत्वं तदानौमपि
शङ्कितुं शक्यतएवेत्याशयेन तन्निमित्तत्वशङ्कयेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

(२) रोहित,—इति खिच्प्रयोगात् व्रणरोहणानुकूलः कश्चन व्यापारः
प्रतीयते । स च व्यापारश्चिकित्साैव, तस्याएव व्रणरोहणानुकूलत्व-
सम्भवात् । अतएव सुतरामिदं वचनं चिकित्सायां प्रमाणादिति
भावः ।

यावद्दृढबल इति चिकित्साया अबधिरभिहितः । तमेवानु-
द्यानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

यावत् संपूर्णसर्वांगस्तावत्तं पोषयेन्नरः* ।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत्† ॥२१॥ इति

अङ्गसम्युत्तिपर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोस्वरूपं चमापण-
ब्रह्मा नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ।

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदार्यात् पुष्टभावे किं
कर्त्तव्यमित्यत आह,—

यद्यसम्पूर्णसर्वांगा हीनदेहोभवेत्तदा ।

गोघातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२२॥ इति॥

गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं ‡ तदङ्गमनुतिष्ठेत् ।

इदानीं वैय्यादिद्वेषेण कामहतगोबधे निमित्तविशेषानुपजीव्य
प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रैर्णवोद्धतोवलात् ।

* तावत् संपोषयेन्नरः,—इति मु० ।

† विसर्जयेत्,—इति शा० स० ।

‡ गोघातकस्य प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं,—इति शा० ।

§ अथोविंशतितमादि षड्विंशतितमपर्यन्तं श्लोकचतुष्टयं, अतिदाहे
चरेत् पादमित्याद्यूनत्रिंशत्तमश्लोकानन्तरं दृश्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु
वङ्गीयपुस्तकेषु अस्मिन् क्रमे दर्शनादिहैव रक्षितम् ।

व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥२३॥
चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु षोष्टके ।
तप्तद्वन्द्वन्तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिद्वन्द्वकम् ॥२४॥ इति ॥

प्राजापत्यतप्तद्वन्द्वयोः स्वरूपं पूर्वमेवोपदर्शितं, सान्तपनाति-
द्वन्द्वयोः स्वरूपं त्वपरिष्ठादक्ष्यते ।

न च काष्ठादीनां बधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्तवैष-
म्यमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । शास्त्रैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरुपालम्भास-
म्भवात्^(१) । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति चेत् ।
न, वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णायकत्वात्^(२) ।

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह,—

(१) धर्मो हि शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थः । “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राङ् साक्षाद्दर्शनस्य लक्षणम्”
—इत्यादिना शास्त्रस्य धर्मलक्षणत्वोक्तेः । तथाच जैमिनिसूत्रम् ।
“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (मी० १ अ० १ पा० २ सू०)”—इति ।
“धर्मस्य शब्दमूलत्वादलम्बमनपेक्षं स्यात् । (मी० १ अ० ३ पा०
१ सू०)”—इति च । एवञ्च धर्मो न्यायोऽकिञ्चित्करः । शुचि
नरशिरः कपालं प्राण्यङ्गत्वात्—इत्यादिवदागमबाधितन्यायस्याप्रा-
माण्यं न्यायविद्विरप्युक्तम् । अतएवोक्तं मीमांसाभाष्यद्विजैः । “कि-
मिव हि वचनं न कुर्यान्नस्ति वचनस्यातिभारः”—इति ।

(२) अयमाशयः । वाचनिकेव व्यवस्था । यत्र च वचनानां परस्पर-
विरोधस्तत्र तदविरोधसम्पादनार्थं वचनार्थावधारणे विषयभेद-
कल्पने च न्यायस्योपयोगः । यत्रेदमुक्तम् । “विरोधो यत्र वाक्यानां

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।
तप्तकच्छे भवन्त्यष्टावतिकच्छे त्रयोदश ॥ २५ ॥ इति ॥

गावो देया इति शेषः । त्रयस्त्रिंशः ।

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्त्वा पश्चात्
यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह,—

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥ इति ॥

महिषाश्वादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राण-
भृतामित्युक्तम् । ततदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथाच मानवं
वचनम्,—

“यो यस्य हिंस्यात् द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्”—इति ॥

रोधबन्धनयोक्ताणि,—इत्यत्र रोधबन्धनयोः प्रत्यवायहेतुत्वं
वर्णितं, इदानीं तस्यापवादमाह,—

प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्यायएव प्रवर्तकः”—
इति । अतएव, “युक्तिहीनविचारेण धर्महानिः प्रजायते”—
इत्यनेनापि विचारएव युक्तिरनुसरणीयेत्युक्तम् । वचनानां परस्पर-
विरोधाभावे तु विचारएव नास्तीति भावः ।

*अन्यत्रांकनलक्ष्म्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं संगोपनार्थञ्च† न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥२७॥ इति ॥

वृषोत्सर्गादौ दाहादिना षष्ठ्यचिह्नकरणमङ्गनं, तत्रैव गोमय-
हरिद्रादिना तात्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्म, ताभ्यामन्यत्र, उक्तचिह्न-
रहितेषु बलीवर्द्धेष्वित्यर्थः । वाहनं गोणौभाराद्यारोपणं, मोचनं
तस्यैव भारस्यावरोपणम् । तत्रोभयत्रैव बलीवर्द्धुग्ररौरे यद्यपि व्यथा
जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति । चिह्नद्वयरहितेषु बलीवर्द्धेषु
वाहनमोचनयोः शास्त्रेणाङ्गीकृतत्वात् । चिह्नोपोतेषु वृषेषु वाहनं
न शास्त्रीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिह्नकरणात् । तथा, रात्रौ
संरक्षणार्थं रोधबन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः ।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि
निमित्तान्युपन्यस्यति,—

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने‡ तथा ।

नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२८॥ इति ॥

रोगचिकित्साथसङ्गनार्थं वा यावद्दहनमपेक्षितं, तावतोऽधिक-
दहनमतिदाहः । यावन्तं भारमल्लेगेन वोढुं शक्नोति, तावतोऽप्य-ऽ

* सप्तविंशतितमाद्यूनत्रिंशत्तमपर्यन्तं श्लोकत्रयं, यद्यसम्पूर्णासर्वाङ्गः—
इत्यादि द्वाविंशतितमश्लोकानन्तरं पठ्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु वङ्गीय-
पुस्तकेष्वस्मिन् क्रमे पाठादिहैव रक्षितम् ।

† रात्रौ संयमनार्थन्तु,—इति मु० ।

‡ ह्येदने,—इति मु० ।

धिकस्य भारस्वारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं नाशिकायां
क्लिद्रकरणं भेदनम् । पातबधसम्भावनोपेतयोर्दुर्गमयोर्नदीपर्वतयोः
प्रेरणं नदीपर्वतसञ्चारः ।

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह,—

अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।
नासिक्ये पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने ॥२६॥ इति ॥

दुर्गमनदीपर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् ।
अतिदाहे,—इति पाठान्तरम्^(१) । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पयोऽनवग्रेष्य
कृत्स्नचौरदाहनमतिदाहः । तत्र वत्सोपघातप्रत्यवायनिमित्तं धेनु-
पघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु हारौतेनातिदाहातिवा-
हनादौ चान्द्रायणमुक्तम्,—

“भेदने वाहने चैव कर्णच्छेदनबन्धने ।

अतिदोहातिदाहाभ्यां^(२) कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

तदङ्गनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम्^(३) ।

यस्य गौर्येहे वद्धः प्रमादाद्गृहदाहे सति यदि श्रियेत, तदा
किं प्रायश्चित्तमित्यत आह,—

* वाहाभ्यां,—इति मु० ।

(१) अतिदाहे,—इत्यत्र, अतिदाहे,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(२) चिकित्साद्यर्थं यावान् दाहोऽपेक्षितस्तावतो दाहादधिकोदाहो-
ऽतिदाहः ।

(३) तथाच, भेदनवाहनकर्णच्छेदनबन्धनातिदाहातिवाहेषु वङ्गेषु निमि-
त्तेषु मिलितेषु सत्सु चान्द्रायणमित्यर्थः ।

दहनाच्चेद् विपद्येत अनङ्गान् योक्तयन्त्रितः ।

उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३० ॥ इति ॥

दृढपराशरेण यथाविध्युक्तमेकं पादद्वयं चरेत्—इति शेषः ।
एतच्चापस्तम्बोऽप्याह,—

“कान्तारेष्वथवा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।

यदि लिह* विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते”—इति ॥

बुद्धिसमाधानाद्योक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति,—

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।

दुर्गप्रेरणयोक्तं च निमित्तानि बधस्य षट् ॥ ३१ ॥ इति ॥

तत्र रोधबन्धनयोक्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । भारोऽति-
वाहनं, प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनं, दुर्गप्रेरणं प्रौढभारं वाहयित्वा
अत्युन्नतपर्वताग्रे नयनम् ।

पूर्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं, इदानीं
तस्यैव मरणे बधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह,—

बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।

भवने, तत्र पापी स्यात् प्रायश्चित्ताईमर्हति ॥ ३२ ॥ इति ॥

बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि
गलपादादीन्यङ्गानि यस्यासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः । स चेद्भवने
म्रियेत, तदा कृच्छ्राईमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वत्र, द्वौ पादौ

* तत्र,— इति मु० ।

बन्धने चरेदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, तथाप्यत्र बन्धनयोग्या-
योग्यरज्जुविवेकविकीर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः । यद्वा,
पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्थते ।
निषिद्धरज्जुबन्धने तु संपूर्णं कृच्छ्रमवगन्तव्यम् ।

तत्र तावद्दर्ज्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति,—

न नारिकेलै*र्न च शाणपाशै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्गलैः ।
एतैस्तु गावो न निबन्धनीयाः
बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

वल्कानि वंशादिजनितानि† । शृङ्गलान्ययस्ताघादिनिर्मि-
तानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरासम्भ-
वादेतैर्दामभिर्यधेरन्, तदा तन्निमित्तोपद्रवप्रसङ्गोभवत्यतस्तच्छेत्तुं
हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः, कार्पा-
सतन्वादिजन्या दृढा रज्जवः सर्वा उपलक्ष्यन्ते^(१) । अतएवाङ्गिराः,—

“न नारिकेलैर्न च फालकेन

न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।

* ‘नारिकेल,—स्थाने ‘नालिकेर’—इति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्वत्र ।

† यदि बन्धनीया,—इति सु० ।

‡ वसनादिजनितानि,—इति सु० ।

(१) तथाच नारिकेलादिग्रहणं प्रदर्शनार्थं, यथा कदाचिद्दृढया रज्जा
गावान् बन्धनीयाः,—इति तात्पर्यम् ।

एतैरनङ्गान् न हि बन्धनीयो-

बध्नाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा”-इति ॥

फालकं कार्पासजन्यम् ।

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,—

कुशैः काशैश्च बध्नीयान्नोपशुं दक्षिणामुखम् ॥ इति ॥

यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवक्षिताः, तथा स्थानमपि निम्नोन्नतादिदोषरहितं^(१) विवक्षितम् । तथाच व्यासः,—

“कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”-इति ।

ननु नारिकेलादिपाशानामुपद्रवकारित्वसम्भावनाया प्रतिषेधः कृतः, स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः, तेषां सहसा चोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानाङ्गवाङ्गलगतपाशेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह,—

पाशलगाग्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३४॥ इति ॥

कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सक्तत् सन्तापमात्रं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अतो न तत्र प्रत्यवायः ।

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्भाव्य* तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह,—

* सम्भावनासङ्गावात्,—इति शा० स० । मम तु, सम्भावनासङ्गावे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) निम्नोन्नतेति भावप्रधानोऽयं निर्देशः । निम्नोन्नतत्वादिदोषरहितमित्यर्थः ।

यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किस्विघात् ॥३५॥ इति ॥

गल्लगते श्राग्ने दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पाग्नेऽवतिष्ठेत्, तदा तदुल्लुकसंस्पर्शादीषद्दाहो भवेत् । तत्र गायत्रीजपेनैव शुद्धिः । पावमानीयमिति पाठे, पवमानसूक्तं जपित्वेति व्याख्येयम् ।

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः, तत्र गावो-
न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्धात् प्रेषयेत्, तदा तत्र मरणे
प्रायश्चित्तं* चरणीयमित्याह,—

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।

गवाशनेषु विक्रीणंस्तथा प्राप्नोति गोबधम् ॥३६॥ इति ॥

यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूपवाप्यादयो विद्यन्ते, तत्र चारणार्थं
प्रेषितो यदि म्रियते ; तथा, यत्र प्रौढा वृक्षाश्छिद्यन्ते, तत्र प्रेषितः
प्रौढशाखापातेन मरणं प्राप्नोति ; गोमांसभक्षिणो स्नेच्छा गवाशनाः,
तेषु विक्रीता गौस्त्रैर्मार्थ्यते । अतस्तेषु चिञ्चपि स्थानेषु प्रेरको-
गोव्रतं चरेत् ।

उदृषभयज्ञादावुपघाते† पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह,—

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो‡ यदा भवेत् ।

अवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ॥३७॥

* प्राजापत्यं,—इति सु० ।

† उत्कृष्टवृषभयज्ञादावुपघाते,—इति सु० ।

‡ भिन्नवक्षा,—इति सु० ।

कूपपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः ।

सएव म्रियते तत्र चीन् पादांस्तु समाचरेत् ॥३८॥ इति ॥

उदृषभयज्ञे^(१) हि बलीवर्द्धमारारथ्य धावयन्ति । तत्रातिव्रया
धावतः† कदाचित् कचो‡ भिद्यते । केनचिदुपघातेन? कर्णे वा
हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं नाम, सङ्कीर्णदण्डं जलपूर्णं च^(२) ।
तत्र वा मग्नो भवति । तादृशे कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे
ग्रीवादिर्भग्नो भवति । तेनैव च निमित्तेन यदि म्रियेत, तदा पाद-
त्रयकृच्छ्रमाचरेत् । अवारितः,—इति वा पाठः^(३) । तस्मिन् पक्षे, चार-
णार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्त्रलेभ्यो^(४) निवारणीयत्वात्
अनिवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम् ।

यत्र तृषान्ता गावः स्वयमेवागाधकूपपादिषु॥ प्रविश्य विपद्यन्ते

* उत्सृष्टदृषभयज्ञे,—इति सु० ।

† तत्रातिव्रया वा पततः,—इति सु० ।

‡ वक्षो,—इति सु० ।

§ केनचिदुपसाधनेन,—इति सु० ।

॥ स्वयमेव प्रौढकूपपादिषु,—इति सु० ।

(१) उदृषभयज्ञोनाम आचारप्राप्तो धर्मानुष्ठानविशेष उदीचैः क्रियते ।
यत्कामिदं मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादगते अष्टमाधिक-
रणे श्रावणभाष्यादौ ।

(२) यत्र कूपे बहूनि दण्डानि सङ्कीर्णानि विद्यन्ते इत्यर्थः । तथाच, दण्ड-
सङ्कीर्णो जलपूर्णश्च कूपः कूपसङ्कटपदेनाभिप्रेयते ।

(३) आराधितस्तु,—इत्यत्र, अवारितस्तु,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(४) सम्भावितः प्रमादो येषु, तथाविधेभ्यः स्त्रलेभ्य इत्यर्थः ।

स्वामौ तु तत् न जानाति, तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह,—

कूपखाते तटा* बन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।

पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९ ॥ इति ॥

अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन नदीतीरेण आ समताद्वध्यते,—
इति तटाबन्धः प्रौढतटाकः । नदीबन्धः सेतुः । घर्मकाले गवा-
मुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोष्णः प्रपा । तेषां पातुं
प्रविश्य मृतास्त्रपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते ।

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायोऽस्तीत्याशङ्काह,—

कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च † ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥ इति ॥

खननं खातः । दीर्घीवाप्यः । अन्यशब्देन जलद्रोणीकुल्यादय-
उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथञ्चित्तत्र पतित्वा मृता-
स्त्रपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।

कूपखातादिवद्वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य
धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह,—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।

स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥ इति ॥

* तडा,—इति वज्रसूत्रकेषु पाठः । एवं परत्र ।

† तासु,—इति मु० ।

‡ कूपखाते नदीखाते तटाखाते तथैव च,—इति मु० ।

वेष्मदारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शालाव्रजादीनि गवां
स्थानानि । तत्र यो नरः खनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे
पूर्वाक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृहभित्ति-
वेद्यादिकरणार्थमङ्गनोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु
कृताः खाताः गृहखाताः, स्नेन कृताः स्वकार्याः, स्वकार्याश्च ते गृह-
खाताश्च स्वकार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं
विनिर्दिशेत् ।

गृहखातादिवद्गृहे सर्पादिना बधेन प्रत्यवायप्राप्तावपवदति,—
निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥४२॥इति ॥

रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पव्याघ्रादिभि-
र्यदि हन्येरन्, तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति । अग्निर्ग्रामदाहः,
विद्युदग्निः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वम् । ननु, दहनात्तु
विपद्यन्ते,—इत्यत्र प्रायश्चित्तमुपवर्णितम्, इह तु तत् निराक्रियते इति
पूर्वापरविरोध इति चेत् । न, ^(१)निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् ।
सत्यां शक्तावुपेक्षायां पूर्वाक्तप्रायश्चित्तम् । अतएव व्यासः,—

* पादत्रयं,—इति नास्ति सु० ।

† निराकरणस्याशक्तविषयत्वात्,—इति शा० स० से० ।

‡ शक्तावुपेक्षायां,—इति पाठो मम प्रतिभार्ति ।

(१) तथाच, निवारणशक्तौ सत्यामनिवारणे प्रायश्चित्तं, निवारणशक्त्य-
भावे तु नास्ति प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।

“जलौघे पञ्चले मग्ना यदि विद्युद्भृताऽपि वा* ।

श्वधे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोखामी प्रतमुत्तमम् ।

श्रीतवाताहता वा स्यादुद्बन्धनमृताऽपि वा ॥

शून्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्”—इति ।

इदन्तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तर-
व्यपतयोपेक्षायां तर्द्धम् ।

“पञ्चलौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने^(१) ।

श्वधप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्राद्धमाचरेत् ।

अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागारउपश्रवे”—इति

विष्णुस्मरणात् ।

विद्युद्दाहादेरिवां ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

ग्रामघाते शरौघेण वेष्टमभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥ इति ॥

अनुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्तिनेः गावः शरौघेण
निपात्यन्ते; तथा, स्रक्षवंश्रादिशैथिल्येन मृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्तिनां

* मेघविद्युद्भृताऽपि वा,—इति सु० ।

† विद्युदादेरिव,—इति सु० ।

(१) पञ्चलौघमख्यसरः । ओघोमहान् जलाशयः । जलौघे पञ्चले मग्ना,

—इत्येकवाक्यत्वात् ।

गवां निपातो भवति ; तथा, बुधशुक्रसाम्नीष्यादिना प्रवृत्तायामति
वृष्टौ शीतवातपौडिता गावो म्रियन्ते, तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो-
नास्ति ।

संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

संग्रामे प्रहृतानाञ्च* ये दग्धा वेश्मकेषु च ।

दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥ इति ॥

सेनयोरुभयोर्युद्धे षति तत्र प्रहृता गावो म्रियन्ते। स्कन्धावार-
निर्भितानि त्वणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु
तत्र गावोम्रियन्ते । तथा, कचिद्दावाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा-
दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी
प्रत्यवायं प्राप्नोति ।

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनक-
मित्याह,—

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥ इति ॥

ब्रणरोगादौ दाहच्छेदादिचिकित्सार्थं रज्जादिना यन्त्रिता
गौः प्रमादाद्विपद्येत ; तथा, योनिद्वारि समागतस्य मृतस्य गर्भस्य
निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्गौर्भियेत, तत्र
हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एतदेव संवर्त्त आह,—

* निहृता ये च,—इति मु० ।

“यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने ।

यदि तत्र* विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥

श्रौषधं खेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च† ।

दौयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

दाहश्चेद्गिराभेदप्रयोगैरूपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते(१)”—इति ॥

यान्नवल्क्योऽपि,—

“क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

विपाके गोवृषाणान्तु भेषजाग्निक्रियासु च”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“श्रौषधं खेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः‡ ।

विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते”—इति ।

रोधबन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा बहवएकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात्, किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाह(१)—

* यत्रे कृते,—इति सु० ।

† ददद्गोब्राह्मणे द्विजः,—इति सु० ।

‡ ब्राह्मणेषु च,—इति शा० ।

(१) यदि उपकारार्थं दाहादिप्रयोगे कृते दैवात्तेनैव गवादेर्मरणं भवति, तदोपकारार्थं दाहादिप्रयोगकर्तुं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

(२) प्राणवियोगफलकव्यापारस्य बधरूपतया एकव्यापारेणानेकगोबधे बधस्यैकत्वं, बध्यस्य तु नानात्वम् । तत्र किं बधसङ्ख्याया प्रायश्चित्तं, किं वा बधसङ्ख्यायेति संशयः । तस्मिन् संशये वक्ष्यमाणमाहेत्यर्थः ।

व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥ इति ।

पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः^(१) ।

तथाच सम्बन्तः,—

“व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।

द्विगुणं गोव्रतस्यास्य^(२) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“विपन्नानां बहूनान्तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्*”—इति ।

अथथाशास्त्रं चिकित्सनं भिषङ्मिथ्याप्रयोगः ।

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न केवलं स्वामिन-
एवेतत्, किं तन्वेषामपीत्याह,—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्व्वेषां पातकं भवेत् ॥४७॥ इति ।

* भिषङ्मिथ्याप्रचारेण द्विगुणं व्रतमाचरेत्,—इति सु० ।

(१) विनिर्दिशेदित्यनेन विशेषेण निर्देशोपदेशात्, यथोक्तव्रतमात्राभि-
प्रायत्वे वचनारम्भवैधर्थात्, बन्धवज्जतया पापगौरवेण प्रायश्चित्त-
गौरवस्य न्याय्यत्वाच्च, द्विगुणमेव प्रायश्चित्तं वक्तुरभिप्रेतमिति मुन्य-
न्तरीयवचनदर्शनादवधार्यते । अतएवोक्तम् । “स्रुत्यर्थसन्देहे स्रुत्य-
न्तरसंवादादेवार्थनिर्णयः”—इति ।

(२) अस्य पूर्वोक्तस्य ।

पङ्कमञ्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपन्नां
गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति, तेषां सर्वेषामुपेक्ष-
काणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्नादयः सर्वेऽप्युपल-
क्ष्यन्ते । अतएव पैठीनसिः,—

“हन्ता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः* ।

प्रोत्साहकः सहायस्य तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च शक्तिदाता च कर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांस्य देशवक्ताऽऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणान्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्^(१)—इति ।

* सम्प्रतिघातकः,—इति शा० ।

† भक्तदाता विक्रमिण्याम्,—इति मु० ।

‡ दोषवक्ता,—इति मु० ।

§ अकार्यकारिणस्तेषां,—इति मु० ।

- (१) सम्प्रतिपादकः बध्यस्य निवेदकः । प्रोत्साहकः स्वतः प्रवृत्तस्य हन्तव्या-
योपदेशादिना प्रोत्साहकः । सहायोऽनुयाहकः । स च द्विविधः, एको-
बध्यप्रतिरोधकः अपरः स्वल्पप्रवृत्ता । मार्गानुदेशकः, येन मार्गेण
बध्यः पलायितस्तस्य मार्गस्योपदेशकः । आश्रयोहन्तराश्रयदाता ।
उपेक्षकः शक्तिमानिति शक्तिमान् समुपेक्षक इत्यर्थः । देशवक्ता,
यस्मिन् देशे बध्यस्तिष्ठति तस्य देशस्य वक्ता । अनुमोदकोऽनुमन्ता ।
अनुमतिश्च द्विविधा । यदिरोधेन हननं न सम्भवति, तस्य विरोधिभो-
मया निरोधः कर्तव्य इति प्रयुक्तिरेका । अपरा च एतं हन्तीति
वचने शक्तस्याप्रतिषेध एव । तदुक्तं न्यायभाष्ये, परमतमप्रतिवि-
ज्जमनुमतं भवति,—इति । अकार्यकारिणस्तेषामिति पाठे, अकार्य-
कारिणोऽनुमोदक इति ऽऽतेन संबन्धः । हन्तादयः पूर्वोक्ताः सर्व-
थाकार्यकारिणो भवन्तीति वा अर्थः ।

व्यापन्नानामित्यत्र, बध्वबहुलं घातकैकलं चोपजीव्य प्रायश्चित्त-
मुक्तम् । इदानीं बध्वैकले हन्तृबहुले कथमित्याशङ्क्याह,—

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-

र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।

दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता

निवर्तनीयो नुपसन्नियुक्तैः ॥४८॥ इति ॥

यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति, तत्र सर्वेषां प्रहा-
रकाणां* वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्त-
मिति न ज्ञायते, अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारि-
प्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुलान्यादिदिव्येन^(१) निश्चित्य राज-
पुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोव्रतं कारयेत्

इतरेषां प्रहन्तॄणां प्रायश्चित्तमाह,—

एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्वाद्यापादिता यदि† ।

पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥ इति

* प्रहाराणां,—इति सु० ।

† समेऽपि,—इति सु० ।

‡ एका चेद्बहुभिः कापि देवाद्यापादिता भवेत्,—इति ।

ग्रन्थान्तरीयः षाट् ।

(१) दिव्यानि तु, “घटोऽग्निरुदकस्यैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।

बहुश्च तण्डुलं प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकम् ।

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

दिव्यान्वैतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा”—इत्युक्तानि ।

गोहत्याया यद्ब्रतमभिहितं, तस्य ब्रतस्य पादमेकैकः पुरुषो-
ऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवादित्यभिधानात् । कामकारे
तु दिगुणम् ।

“एकं घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताङ्घ्रिगुणोदमः”—इति
स्यत्यन्तरेऽभिधानात् ।

सर्पव्याघ्रहतेष्वित्यत्र सर्पादिभिर्गवि हते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम् ।
पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति प्रत्यवायः । यत्र बह्वेषु निमित्तेषु सन्देहः,
तत्र बधनिमित्तं कथं निश्चयमित्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य
लिङ्गानि प्रदर्शयति,—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।
लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥ इति ।

यत्र रुधिरं दृश्यते, तत्र प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यम् ।
कार्श्यमात्रोपलक्ष्ये व्याधिर्दृष्टिहेतुः । जालादर्शने सर्पदर्शनं निमित्तम् ।
एवमन्यैरपि तत्र तत्रोदितैर्लिङ्गैर्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ।

शृङ्गादिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम्* ।
अस्त्वेवं वाह्यावयवभङ्गे, यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्मृतः तदा
कथमित्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुलिङ्गविशेषं दर्शयति,—

ग्रासार्थं चोदिता वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति† । इति ।

* अत्र, प्रायश्चित्तविशेषोऽभिहितः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अध्वानं चैव गच्छति,—इति सु० ।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्र तत्रोचितं प्रायश्चित्तं अनुष्ठेयम् ।

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येनेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु पूर्वमनुदिता निमित्तविशेषाः, ये च लिङ्गैरप्यनिश्चयाः* शक्यमानाः, तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥५१॥

प्रायश्चित्तन्तु तेनाक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

यथा, कलिधर्मरहस्यं, तथा, तत्प्रतिपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोबधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः ; एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं, गोबधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ? गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्,— इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ।

पूर्वाध्याये गोबधस्थेतिकर्त्तव्येषु वपनमुक्तं, सग्निखं पवनं ह्रत्वेति । तथाऽस्त्रिष्यध्यायेऽभिहितम्,—

“पादेऽङ्गरोमपवनं द्विपादे ऋश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु ग्निखावर्जं सग्निखन्तु निपातने”—इति ।

* लिङ्गैरप्यनिश्चयाः शक्यमानाः,—इति मु० ।

† जातस्यासाधारणम्,—इति मु० ।

तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेय-
मित्याह,—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥ इति ।
द्विगुणे व्रतआदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं, तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ।

केशरक्षणं न सर्वविषयं, किन्तु राजादिविषयमित्याह,—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥५३॥ इति ।
अकृत्वा पवनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ?

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रतआचीर्णं दक्षिणा द्विगुणा भवेत्”—इति ।

वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पाप-
निवर्त्तकम् । तदाहापस्तम्बः,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णं द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः^(१) ।

(१) केशान् परिरक्षतायस्य न द्विगुणं दानमित्यर्थः ।

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् वक्त्रा च नरकं व्रजेत् ॥
 यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेद्विजः^(१)—इति ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह,—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥ इति ।
 एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु
 वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची, किन्तु
 सभर्तृकस्त्रीवाची, कुमार्यस्तु विवाहरहिताः । तथाच, सभर्तृकाणां
 विवाहरहितानां चैतदुक्तं भवति^(२) । ततो विधवानां सर्वात्मना
 मौण्ड्यमङ्गीकृतं भवति ।

पूर्वाङ्गेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति,—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाशनम् ॥ ५५ ॥

(१) सशिखं वपनं कारयेदित्यर्थः ।

(२) नारीशब्दस्य स्त्रीमात्रपरत्वे कुमारीपदं व्यर्थं स्यात् । तथाच नारी-
 पदं सधवापरं । नरेण पुंसा संबन्धित्वात्तस्याः । एवञ्च सति विधवानां
 सर्वात्मना मुण्डनमङ्गीकृतं भवति । “सधवानान्तु नारीणामसङ्गाराय
 सर्वदा । केशसन्धारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः”—इति,
 “विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसोवपनं तस्मात् कार्यं
 विधवया सदा”—इति चानयोर्वधनयोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽप्येतत्
 सिध्यति ।

न च गोष्ठे वसेद्राचौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।

नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥

न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् । इति ।

(१) न स्त्रियाः केशवपनं, शिरसो मुखेनमित्यनयोर्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः, निषेधस्य ह्यत्त्रकेशविषयत्वात् । केशवपनमेव मुखेन पूर्व्वच विहितम् । अतो न विरोधः । संविशन्तीषु संविशेदित्यनेन गृह-मध्ये यामादहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तं, तन्निराकरणाय, न दूरे शयनमित्युक्तम् । राचौ गोष्ठादस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव न स्त्रियाः । नदीसङ्गमेखरणेषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्व्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते । चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृत इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्धते । व्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानुच्यते ।

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रसक्तावाह,—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं* सुराणामर्चनं तथा ॥ ५७ ॥

बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । इति ।

* कुर्यात् त्रिसन्ध्यस्नानं,—इति सु० ।

(१) एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुखेन स्मृतमित्यनेन स्त्रीणामपि मुखेनमङ्गीकृतं, परन्तु द्यङ्गुलच्छेदनमात्ररूपं तदित्येतावान् विशेषः । न स्त्रियाः केशवपनमित्यनेन तु स्त्रीणां मुखेनमेव निषिद्धम् । तदनयोर्विरोधः प्रसज्यते । तमिमं विरोधमाशङ्क्य परिहरति, न स्त्रिया इत्यादिना ।

त्रिसन्ध्यामवगाहनमिति यत्पूर्वमुक्तं, तत् स्त्रीणामपि समानम् ।
सुरार्चनं नमस्कारादि । कञ्चचान्द्रायणादिकं यद्गतं तद्योषितो-
बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः, न पुरुषादव विजने देशे ।

नियमान्तरमाह,—

गृहेषु सततं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥ इति ।

प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहस्त्रीजनो न वहिर्गच्छेत् ।

अध्यायद्वयेन यत्प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं, तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं
भौमं च नरकविशेषं दर्शयति,—

द्रुह यो गोबधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ॥

स्त्रीवो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥६०॥ इति ।

मित्रादीनामुत्कीचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छा-
दनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं, कालसूत्रमिति । सोऽयं
दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु स्त्रीवत्वादिदोषयोगोभौमो-
नरकः ।

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति*,—

* तत्रकाशार्थमुपसंहरति,—इति शा० ।

तस्मात् प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततञ्चरेत्* ।

स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेषतिकोपं विसर्जयेत् ॥ ६१ ॥ इति ।

यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेद-
विदामये प्रकाशय तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्थोचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेष-
माचरेत् । तत ऊर्द्धमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्रीबालादिषु कोपरहितो-
भवेत् ।

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतौ ग्रन्थके †

रोधो बन्धनताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।

कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्वान्तरा निष्कृति-

स्तद्वाख्यामकरोत्कृती शुभधिया भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ० ॥

* निर्दिष्टं व्रतमाचरेत्,—इति मु० ।

† नृप,—इति मु० ।

‡ स्मृतेर्मर्यादे—इति मु० ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पादपद्मं महात्मनः ।

यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽव्ययम्* ॥

अष्टमनवमाध्याययोरूपपातकस्य गोबधस्य सामान्यविशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह, —

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥ इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेष्वनुलोमप्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबद्धत्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम्^(२) । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्यते[†] विनाश्यते यथा

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितानि रित्तपुस्तकेषु ।

† निःसार्यते,—इति मु० ।

(१) चत्वारोवर्णाएव चातुर्वर्ण्यम्, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययादतच्चाह चतुर्षु-वर्णेष्विति ।

(२) उक्तमवर्णनाधमवर्णायामुत्पादितोऽनुलोमजो भवति । सोऽयमनु-लोमक्रमः । एतद्विपरीतः प्रतिलोमक्रमः । अनुलोमप्रतिलोमाभ्यामुत्पन्ना ये मूर्द्धावसिक्तसूतादयः सञ्जीर्णजातास्तेषां ग्रहणार्थं सर्वेष्वित्युक्तम् । ब्राह्मणादीनां ग्रहणार्थं चातुर्वर्ण्येष्वित्युक्तम् । अतोऽन कस्याप्यानर्थक्यमिति भावः ।

प्रायश्चित्ता, सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारक-
त्वाद्विदितत्वम् । अतौ भार्यामुपेयादिति शास्त्राद्गम्या स्वभार्या,
तदितरा सर्वाऽपि योषिदगम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धि-
निमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह,—

एकैकं ह्रासयेद्भ्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः॥२॥इति ।

द्विविधं हि चान्द्रायणं यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा
यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ, तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रति-
दिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य
प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्धासे सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौ-
ल्याद्यवमध्यत्वम् । यथा पिपीलिकानां शिरःपृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं
सूक्ष्मं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासवृद्धासः,
तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिका-
मध्यमाचार्य्येणोपन्यस्यते । तथाहि, कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतु-
र्दश ग्रासान् भुञ्जीत, ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य
वृद्धासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि
ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश
ग्रासाः सम्पद्यन्ते । मएष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्र-
कारः । तदिदं वसिष्ठोऽपि स्पष्टमाह,—

“मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासान्नाञ्चतुर्दश ।

ग्रासापचयभोजी^(१) सन् पचशेषं समापयेत् ॥

तथैव शुक्लपचादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।

ग्रासोपचयभोजी^(२) सन् पचशेषं समापयेत्”—इति ॥

चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्थानं कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“एकैकं ह्नासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

उपस्यृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम्” इति ।

वपनादीतिकर्त्तव्यतान्तु* गौतम आह । “अथातश्चान्द्रायणम् । तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे । पवनव्रतं चरेत् । श्वोभृतां पौर्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व सन्ने पयांसि नवोनव इति चैताभिस्तरपणम् । आच्यहोमो-हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलनमिति चतसृ-भिराच्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः । ॐ भूर्भुवः स्वर्म-हर्जनस्तपः सत्यं यशः श्रीरूर्मिर्दौजोजः पुरुषोधर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासा-नुमन्त्रणम् । प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा । ग्रासप्रमाणमास्या-विकारेण । चतुर्भेससक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींभ्योत्तरोत्तरप्रशस्तानि । द्वादशैतानि पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वापचयेनापरपचमश्रीयात्^(३) । अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन^(४)

* वपनाद्यङ्गस्येतिकर्त्तव्यतान्तु,—इति मु० ।

(१) प्रतिदिनमेकैकग्रासह्नासो।ग्रासापचयः ।

(२) प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्धिर्ग्रासोपचयः ।

(३) एकापचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासापचयेन ।

(४) एकोपचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या ।

पूर्वं पचम् । विपरीतमेकेषाम्^(१) । एष चान्द्रायणोमासः”—इति ।
एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्यपचाद्विपरीतं यव-
मध्यचान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्वष्टमाह,—

“एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।

शुक्लपचादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्—इति” ।

* तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याह । “चान्द्रायणं द्विविधं यवमध्यं
पिपीलिकामध्यमिति । एकयासममावस्यादि यवमध्यम् । पञ्चदश
यासान् पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्”—इति* । यमोऽपि ।
“अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा,—

पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

केशशश्रूणि लोमानि कचोपस्थं च वापयेत् ।

।यथाविधि ततः कृत्वा गृहीयात् सुसमाहितः ।

मधु मांसञ्च लवणं शुक्लवासांसि वर्जयेत् ॥

स्त्रीशूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः ।

पालाशं धारयेद्दण्डं शुचि चर्मा च मेखलाम् ॥

* नास्त्ययमंशोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† नास्त्ययं श्लोकः मु० पुस्तके ।

‡ शुचिमौञ्जी,—इति शा० ।

(१) शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकयासवद्वा पौर्णमास्यां पञ्चदश यासान्
भुञ्जीत, ततः कृष्णप्रतिपदाद्येकैकयासङ्गासेनामावस्यायामुपवसेदिति
विपरीतमित्यर्थः ।

थज्ञोपवीती करकं धारथेन्नियतः शुचिः ।

शाणवस्त्रलक्ष्मीरे वा* मार्गं वा वास उच्यते ।

सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत्^(१) स्नानमौनघृतप्रतः ।

स्थानासनाभ्यां विहरेद्वा ब्रह्मचारी चपाशनः ।

गोमयेन गोचर्ममात्रं^(२) स्थण्डिलमुपलिप्याभ्यक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य
ब्राह्मणं दक्षिणत उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगयान्
दर्भानास्त्रीर्याज्यभागं कृत्वा^(३) महाव्याहृतिभिराज्याहुतिं जुहुयात् ।
अतपतये चतं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्निषोमौ बृहस्पतिं यजेत ।

* शाणवस्त्रलक्ष्मीरे वा,—इति शा० ।

† विरमेद्,—इति मु० ।

‡ ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य,—इति शा० स० ।

(१) सर्वाण्यहानीत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सन्तिष्ठेत् उच्यते भवेत्,
नासीत् न वा ज्ञयीतेत्यर्थः ।

(२) गोचर्ममात्रं गोचर्मपरिमाणम् । स्थण्डिलविशेषणमेतत् । गोच-
र्मपरिमाणञ्च, “ऋषभैकशतं यत्र गवां तिसृति संघतम् । बालवत्स-
प्रसूतानां गोचर्म इति तं विदुः”—इति । “षट् पञ्च चतुरो वाऽपि
त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ । गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपा-
त्यते”—इति । “गवां शतं वृषसैको यत्र तिस्रेदयन्ततः । एतद्गोचर्म-
मात्रन्तु प्राङ्मूर्धेदविदो जनाः”—इति चैवमादिस्मृतिपरिभाषितं
नागाविधं बोद्धव्यम् ।

(३) आष्यभागो नाम होमविशेषः । अग्नेरुत्तरभागे अग्नये स्वाहेत्यनेन
होमः, अग्नेर्दक्षिणभागे च सोमाय स्वाहेत्यनेन होमः आष्येन
प्रकृतहोमात् पूर्वं कर्त्तव्यतया विहितः । सोऽयं होम आष्यभाग-
इत्युच्यते ।

एतानेवमर्चयित्वा* महाव्याहृतयस्तथा ।
 ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्व्वं पृथक् पृथक् ।
 ऋतं सत्यञ्च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
 दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमाङ्गिकं जपेत् ।
 इन्द्रशुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
 तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
 वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
 आर्द्रवासाश्चरेत् कच्छं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चरुं वा अपथेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकम् ॥
 पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।
 आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ।
 असुराणां हि तत् पात्रमथस्त्रैजसचक्रंजम् ॥
 तथैवान्यतरालाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ।
 यन्निथानान्तु वृक्षाणां तेषां पत्रे स्वयं च्युते ॥
 हसन्न तु निरीचेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ।
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं व्रजेत् †(१) ॥

* एतावानेवमर्चयित्वा,— इति सु० ।

† तत्रैव गायत्रीसामानि,— इति शा० ।

‡ न सत्पात्रं परित्यजेत्,— इति सु० ।

(१) भिक्षार्थं गत्वा गोदुहमात्रं कालं तिष्ठेद्वातोऽधिकमित्यर्थः । यावता
 कालेन गौर्दुह्यते, तावान् कालो गोदुहमात्रः । स च मुहूर्त्तस्या-
 वृत्तमागात्मकः । (मुहूर्त्तश्चाङ्गः पञ्चदशो भागः) । तच्चैतत्, “ततो

तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ।
 अग्नयो यत्र ह्ययन्ते ब्रह्म^(१) वा यत्र पद्यते ।
 प्रयतः कृतग्रौचस्तु भैक्षमभ्युचयेत्ततः ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्दिवर्षिपितृपूजनम्* ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सन्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ।
 आहारार्थं द्विजे दत्त्वा तदन्नं नियमं अितः ।
 घासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ।
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा घासं कुर्यात् समाहितः ॥
 अङ्गुल्यग्रस्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान्नाखादयेत् पुनः ॥
 न निन्देन्न प्रशंसेत् खादखादु च भक्षयेत् ।
 प्राङ्मुखो नित्यमग्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
 द्वाषोष्टद्विर्धया सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ।

* अनुज्ञातः सदा कुर्याद्देवर्षिपितृवन्दनम्,—इति सु० ।

† अन्नं दृष्ट्वा प्रशम्यादौ,—इति सु० ।

गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेदुग्रहाङ्गने । अतिथिग्रहणार्थाय”—
 इति, “मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्दीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्”—इति चानयो-
 र्वाक्ययोस्तात्पर्यपर्यालोचनया व्यक्तम् । न सप्तानां परं व्रजेदिति
 भिक्षाचरणार्थं सप्तानां सहायामधिकं न व्रजेदित्यर्थः ।

(१) ब्रह्म वेदः ।

अमावास्यां पौर्णमास्यां* व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
 यासान् प्रवर्द्धयेत् सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च^(१) ॥
 एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
 अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
 एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
 एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
 वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
 एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्^(२)—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम्, ऋषिचान्द्रायणं
 शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह,—

“त्रैस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
 हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ।
 चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेवच ॥
 पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।
 पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यंदिने वरौ ।
 यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्व्वकल्मषनाशनम्”—इति ।

विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह । “अथ चान्द्रायणम् । यासाना-

* अमायां पौर्णमास्याच्च,—इति सु० ।

† अमायान्तु,—इति सु० ।

- (१) सोमोयथा क्रमेण पञ्चदशकलाभिर्वर्द्धते, तथा पञ्चदशयासान् वर्द्धयेदित्यर्थः ।
 (२) तथाच, पिपीलिकामध्यस्य कृष्णपक्षे उपक्रमः, यवमध्यस्य शुक्लपक्षे उपक्रमइति भावः ।

स्याविकारमश्रीयात् । तांश्चन्द्रकलाऽभिष्टुतौ क्रमेण वर्द्धयेत् । हानौ च ह्रासयेत्^(१) । अमावास्यायाञ्च नाश्रीयात् । एष^(२) चान्द्रायणो यव-
मध्यः, पिपीलिकामध्यो वा । यस्यामावास्या मध्या° भवति, स
पिपीलिकामध्यः । यस्य पौर्णमासी, स यवमध्यः^(३) । अष्टौ घासान्
प्रतिदिनमश्रीयात्, स यतिचान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्चतुरो-
घासान् समश्रीयात् स शिशुचान्द्रायणः । यथा कथञ्चित् पिण्डानां
तिस्रोऽश्रीतीर्त्वा अश्रीयात्, स सोम्यचान्द्रायणः”-इति ।

चान्द्रायणेऽभिहितस्य घासस्य परिमाणमाह,—

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।

अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्धति ॥२॥ इति ।

उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः^(४) । तेन जातो-

* मध्यवर्तिनी,—इति मु० ।

- (१) हानौ ह्रासे । तथाचैकैकचन्द्रकलाऽसकमेकैकं ग्रासं ह्रासये-
दित्यर्थः ।
- (२) एषइति निर्विशेषितस्य चान्द्रायणमात्रस्य परामर्शः, न तु पूर्वनि-
र्दिष्टप्रकारस्य चान्द्रायणविशेषस्य । तस्य निरुक्तद्वैविध्यासम्भवादिति
बोध्यम् ।
- (३) यच्चान्द्रायणं कृष्णप्रतिपद्युपक्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत् पिपीलि-
कामध्यम् । यत् पुनः शुक्लप्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्यते तत्
यवमध्यमित्यर्थः ।
- (४) यद्यप्युक्तपरिमाणादल्पपरिमाणत्वेऽप्यन्यथाभावः समानः, तथाप्युक्त-
परिमाणादधिकपरिमाणत्ववच्छेदे वचनस्य तात्पर्यादधिकपरि-
माणत्वस्यान्यथाभावोर्वर्जितो न न्यूनपरिमाणत्वे । अतएव, “कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः । अकृत्ययस्थितं वाऽपि”-

दोषो व्रतवैकल्यं, तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो-
व्रतविशेषः, स न सम्पद्यते । नाथस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायण-
साध्यं फलं द्विविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभय-
मधिकपरिमाणप्राप्तानश्रतो न मिथ्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं
यम आह,—

“यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।
व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्”—इति ।

व्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ३ ॥ इति ॥

संख्याविशेषानुपादानात् शक्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदि-
तथ्यम् ।

इत्यनेन साक्षादेव न्यूनपरिमाणं विहितम् । युक्तञ्चैतत् । तथाहि,
यद्योक्तपरिमाणस्य न तावदपूर्वविधिः, रागतः प्राप्तत्वेन तद-
सम्भवात् । नापि तत्परिमाणभोजनस्यावश्यकत्वायं नियमविधिः,
नियोज्यादिकल्पनापत्तेः । तत्परिमाणभोजनसमकालमन्यभोजनेऽपि
दोषाभावापत्तेः । अङ्गुल्यग्रस्थितं वापीत्यनेन न्यूनपरिमाणस्याभि-
हितत्वाच्च । तस्मात् चान्द्रायणस्य तपस्वात् तपसश्च क्लेशसभा-
वत्त्वादुक्तपरिमाणादधिकपरिमाणनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधि-
रयम् । तस्मात् सुसूक्तम्, उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथा-
भाव इति ।

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने* प्रायश्चित्तमाह,—
 चण्डालीं वा श्वपाकीं वा अनुगच्छति यो द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ४ ॥
 सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिंपाराशरोऽब्रवीत् ॥५॥ इति ।

ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता, चण्डाली; आरूढपतिताज्जाता च^(१),
 सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधचण्डालत्वं यम आह,—

“आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः ।

चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद्यश्च जायते”—इति ।

एतत्त्रिविधचण्डालमन्तौ जाता स्त्री चण्डाली । चतुस्रयो-
 जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः,—

“चतुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्तितः” ।

द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । चत्रियवैश्ययोः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । उ-
 पवासित्वा उपवासश्चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थं क्विप्त्वात् शब्दनिष्पत्तेः^(२) ।

चत्रियवैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह,—

* तत्र पतितनीचजातिगमने,—इति शा० ।

(१) यस्तु नैष्ठिकं धर्ममारूढः प्रमादतस्तस्मात् व्यवते, स आरूढपतितः
 इत्युच्यते ।

(२) उपवासशब्दादाचारार्थं क्विप्, ततः क्विपोलोपः, ततः क्वाच्प्रत्ययेन
 ‘उपवासित्वा’ इति पदं निष्पन्नमिति भावः ।

श्वचियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दद्यान्नोमिथुनद्वयम् ॥ ६ ॥ इति ।

सष्टम् ।

शूद्रस्य त्वल्पं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह,—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् छच्छं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७ ॥ इति ।

ननु स्यत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते ।
तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् नूनानि, कानिचिदधि-
कानि । यथा सुमन्तुः । “मादध्वसृपितध्वसृषुषाभगिनीभागिनेयौ-
गोचण्डालीनामभिगमने तन्नछच्छम्”—इति । तदेतदकामतः प्रवृ-
त्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्तद्विरसोक्तम्,—

“पतितान्यस्त्रियो^(१) गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा”—इति ॥

तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तस्या-
ग्रक्तस्यावगन्तव्यम् । अग्रक्तस्य तु मासोपवासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य

(१) पतिताः पतनवन्तः । पतनश्च महापातकादिदोषेषु द्विजातिकर्म्म-
नधिकारः नरकभागित्वश्च । तदुक्तम् । “द्विजातिकर्म्मभ्योद्धानिः
पतनं परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्”—इति । अन्ते भवा अन्त्या-
जवनश्चपचादयः ।

प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण^(१) मासोप-
वाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि शङ्खेनोक्तम्,—

“अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तप्तहृच्छ्रेण शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा ।

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।

चान्द्रायणेन शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा”—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पञ्च-
द्वयमाह,—

“चण्डालपुष्कसानान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

हृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्द्वद्वयम्”—इति ॥

एतच्चोभयं, रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये । यत्तु गौतमेनोक्तम् ।

“अन्यावसायिनीगमने^(२) हृच्छ्राब्दममत्या द्वादशरात्रम्”—इति ।

तत्राब्दहृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रन्तु सुमन्नुपरोक्ततप्त-
हृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“अन्यजानान्तु^(३) गमने भोजने च प्रमापणे ।

(१) धेनुसङ्कलनाद्यनुकल्पव्यवस्था प्रत्याम्नाय इत्युच्यते ।

(२) अन्यावसायिनः कुले जाता स्त्री अन्यावसायिनी । अन्यावसायिनश्च,
“चण्डालः श्वपचः क्षन्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव
सप्तैतेऽन्यावसायिनः”—इत्युक्तलक्षणाः । “निषादस्त्री तु चण्डालात्
पुत्रमन्यावसायिनम् । अशानगोचरं सूते”—इत्युक्तलक्षणाश्च ।

(३) अन्यजाश्च, “रजकश्चर्मकारश्च नटोवरुडएवच । कैवर्त्तमेदभिह्लाश्च
सप्तैते अन्यः सूताः”—इत्युक्तलक्षणाः ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽप्रवीत्”—इति ॥

तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “द्वादश-
रात्रमब्भक्षोद्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । एतेनैव
चाण्डालीववायोव्याख्यातः”—इति । एतदपि बृहद्दयमोक्तचान्द्रा-
यणद्वयसमानविषयम् । यच्च सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“यश्चाण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धोत प्राजापत्यानुपूर्वकैः”—इति ॥

एतच्चाण्डायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“यः करोत्येकरात्रेण वृषस्त्रीसेवनं द्विजः ।

स भैचभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति”—इति ॥

वृषस्त्री चाण्डाली* । तथाच स्मृत्यन्तरे,—

“चाण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका^(१) ।

ऊढा या च सगोत्रेण वृषत्यः पञ्च कीर्त्तिताः”—इति ।

तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुभारौष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः”—इति ॥

याञ्चवस्त्रेणापि,—

“सखिभार्याकुभारौषु स्वजातास्वन्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्”—इति ।

* वृषत्यश्चाण्डाल्यादयः,—इति सु० ।

(१) कन्यका रजःस्था, विवाहात् पूर्वम् ऋतुमतीति यावत् ।

एतच्च पञ्चाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्,—

“गुरुत्पत्रं कुर्याद्वैतः सिक्का स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च”—इति ।

एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्,—

“रेतः सिक्का कुमारीषु चण्डालीष्वन्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते”—इति ।

एतच्च सम्बन्धराभ्यासविषयम् ।

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकं, तस्यातिपातकेषु पाठात्^(१) । तथाप्यगम्याग-
मनावान्तरभेदप्रसङ्गादत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने
प्रायश्चित्तमाह,—

मातरं यदि गच्छेत् भगिनीं स्वसुतां तथा ।

एतास्तु मोहितोगत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥ ८ ॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्रच्छेदेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां, “पितृदारान् समारुह्य”—
इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकोदरा, तस्याएव मुख्यत्वात् । तथा,
स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि ;
प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्रच्छेदस्तृतीयम् । एतच्च
मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम्,

(१) “मातृगमनं दुहितृगमनं सुषागमनमित्यतिपातकानि”—इत्या-
दाविति श्रुतः ।

“स्मरणं कीर्तनं केशिः प्रक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्वसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेवच ।

एतन्नैयुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्”—इति

स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमल्पत्वाद्प्रवर्त्तकस्मरणादिपञ्चविधाप-
राधविषयं, द्वितीयन्तु पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्त्तकसङ्ख्याध्वसाय-
विषयं^(१), तृतीयन्वतिमहत्वात्क्रियानिष्पत्तिविषयम् । ननु मोहित-
इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदं, तथाच संकल्पाध्वसायौ तत्र न
सम्भवत इति चेत् । मैवम् । मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा
गमिष्याम्येनामिति सङ्ख्याध्वसायसम्भवात् । यद्वा, मातेयमिति
ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्वसायसम्भ-
वात् । न च मातरि भगिन्याञ्च समानं प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्* ।
भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्रच्छेदोत्तरकर्त्तव्यं
मनुराह,—

“स्वयं वा शिश्रवृषणावृत्त्याधाय चाञ्जलौ ।

नैच्छतीं दिग्गमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः”—इति ॥

---

* प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्,—इति पाठोऽस्य प्रतिभाति ।

---

(१) अनेन कर्मण्या इदमिदं फलं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्ख्यः ।
अध्वसायः पुनः, करिष्याम्येतदिति निश्चयश्चिकीर्षा वा । सङ्कल्पोऽध्व-
सायश्च इयमपि प्रवृत्तिहेतुत्वात् स्मरणादिभ्यो गुरु,—इति बोध्यम्

उगनाऽपि । “खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्रमुत्कृत्य
नैच्छतीं दिशमञ्जलिनाऽऽदाय* ब्रजेदानिपातात्”—इति । शङ्ख-
लिखितावपि । “क्षुरेण शिश्रवृषणानुक्त्यादायावेक्षमाणो ब्रजेत्”—
इति । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते, तत्रैवामरणान्तं
तिष्ठेत् । तदाह वशिष्ठः । “सवृषणं शिश्रमुत्कृत्याञ्जलावाधाय
दक्षिणाभिमुखो गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्राणविमो-
कात्”—इति ।

अज्ञानकृतभ्यासाज्ज्ञानकृतसहज्जननीगमनेऽपि पूर्वाक्तादधिक-
क्षेत्रोत्पादकं व्रतविशेषं वशिष्ठ आह । “निष्कालकोघृताभ्यक्तो गोम-
थेनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं दाहयेत्, पूतो भवतीति विज्ञायते”—
इति ॥ केशाः शिरस्यवस्थिता अलकाः, के अलकाः कालकाः,
निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः, मुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

नन्वस्य बधस्य कामकृतसहद्गमनविषयत्वे ततोऽप्यधिकक्षेत्र-
प्रदस्य बधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति
चेत् । मैवम् । गोमथस्यैवेषदाहृत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन चिरचि-
प्रदाहिनो बधभेदस्य कल्पनीयत्वात्^(१) । यत्तु शिश्रच्छेदादिवधात्

* दिशमञ्जलावाधाय,—इति सु० ।

† दाप्रणयात्,—इति शा० ।

‡ प्रतान्तरस्याभावात्,—इति मु० ।

(१) अतिशुष्कगोमयाग्निना क्षिप्रदाहेन बधोनिष्यद्यते । ईषदारङ्गगोमया-
ग्निना तु चिरदाहेनैव बधोनिष्यद्यते । क्षिप्रदाहापेक्षया चिरदाहे
क्षेत्राधिक्यमिति भावः ।

न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं, तत्रो-
भयेच्छाऽन्यतरेश्चादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह
मनुः,—

“गुरुतल्प्यभिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।
सूर्मीं जलन्तीं वाऽऽस्त्रिय मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥
स्वयं वा शिश्रुवृषणावृत्तत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैच्छतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद् गुरुतल्पगः ॥
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽस्त्रिय मृत्युना स विद्ध्यति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तप्तेऽयःशयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैच्छत्यां वोत्सृजेत्तनुम्”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।
मरणाय तदा पद्भ्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम् ॥
शरीरस्य विमोचेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
स्वपयन् गुरुतल्पी वा* तप्ते शैवायसे स्वपेत् ॥
समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तं कार्णायसीं नरः”—इति ॥
तप्ते सौहृशयने गुरुतल्पगः शयीत, सूर्मीं ज्वलन्तीं वा

* गुरुतल्पीति,—इति मु० ।

अस्त्रियेत्, लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं
 ब्रजेदजिह्वाभाशरीरनिपातनान्मृतः शुद्धतीति । बौधायनोऽपि ।
 “गुस्तल्पगस्तप्ते लौहशयने शयीत ज्वलन्तीं वा सूमींमास्त्रिय
 लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योरन्यत-
 रेण गच्छेदानिपातात्”—इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे
 तप्तलौहशयनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूम्यालिङ्गनम्, आत्मना
 प्रोत्साहितायान्तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्तनादि ।

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं, तत् तद्भगिनीगमने-
 ऽप्यतिदिशति,—

मातृष्वसृगमेचैवमात्ममेदृनिकर्त्तनम् ॥ ९ ॥ इति ।

एवमितिसाम्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ यथोक्तं* व्रतद्वयमव-
 गन्तव्यम् । मेदृनिकर्त्तनेन भरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च
 जननीतद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जनन्या-
 मकामहते तद्भगिन्यां कामहते च समानत्वसम्भवात् । उपरित-
 नवचनेन लज्जानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामहतविषय-
 त्वमवगम्यते ।

अकामहते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह,—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ इति ।

* वशिष्ठोक्तं,—इति शा० ।

गवोर्धनुदृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनं, दशसङ्ख्यकं गोमिथुनं दशगो-
मिथुनं, विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु याज्ञवल्क्येन मातृस्व-
सृगमने गुरुत्पत्रतमिति निर्दिष्टम्,—

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ॥

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुत्पत्रगः”—इति ।

वाङ्म । कामकृते गुरुत्पत्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं,
चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एतदेवाभिप्रेत्य हारौत आह ।
“पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ मातृस्वसृपितृस्वसृगमने कन्यासगोत्रास्वस्त्री-
यागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्”—इति । शङ्खलिखितावपि ।
“एवं मातुलानीमातृस्वसृस्नुषादुहितगमने तथाऽऽचार्य्यदुहितरि
चान्द्रायणम्”—इति । बृहन्मनुरपि,—

“चण्डालीं पुल्कशीं स्नेच्छीं^(१) स्नुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।

मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्रां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ॥

शिष्यभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“पितृस्वसा मातुलानीं श्वश्रूमातृस्वसा तथा ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

* श्वश्रू,—इति मु० ।

(१) स्नेच्छी स्नेच्छकुलजाता । स्नेच्छस्तु, “गोमांसखादकोयस्तु विसृजं बद्ध
भाषते । सर्वाचारविहीनश्च स्नेच्छश्च इत्यभिधीयते”—इत्युक्तलक्षणः ।

यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चन्द्राय॑द्वयं विंशतिगावस्थाभि-
हिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमने विषयत्वादेकचान्द्रायण-
वचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वाच्च कोऽपि
विरोधः । यदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“पितृव्यभ्रातृभार्याश्च भगिनीं मातुरेवच ।

श्वश्रुमारुह्य धात्रीश्च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ॥

यदपि सर्वर्तनाभिहितम्,—

“भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमाह्वयाम् ।

एता गत्वा स्त्रियोमहान्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ॥

एतदुभयमारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात् प्राङ्-
निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह,—

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तान्तु भ्रातृजाम् ।

गुरुपत्नीं लुघाञ्चैव भ्रातृभार्यां तथैवच ॥ ११ ॥

मातुलानीं सगोत्राञ्च प्राजापत्यवयञ्चरेत् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्* शुद्ध्यते नाच संशयः ॥ १२ ॥ इति ॥

पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या अश्वर्णाः सर्वर्णाश्च ।
मातुराप्ता मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ऋषस्य कनिष्ठस्य वा सुता ।
गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे । तथा च मनुः,—

* दद्यात्,—इति शा० ।

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति”—इति ।

पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्य्यपि मुख्यो गुरुः* । तच्च मनुनैवोक्तम्,—

“अल्पं वा बह्वं वा यस्य श्रुतस्थोपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा”—इति ॥

व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरुन् सर्वान् संगृह्य दर्शयति । “गुरवो-
भाद्रपितृपत्याचार्या विद्यादाढ्येष्ठभ्रातृच्छत्विजोभयत्राताऽन्नदाता
च”—इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात्
तद्भ्रतिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यचानेन गुरुशब्देन विव-
क्षितः । स्त्रुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सदक्षिणं
प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।

गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते”—इति ॥

विष्णुस्मृतावपि,—

“मातृगमनं दहितृगमनं स्त्रुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेद्युर्जताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन”—इति ॥

यत्तु शङ्खेन,—

* श्रुतोपकार्य्यमुख्यगुरुः,—इति शा० ।

“अधःशयी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
 एककालं समग्रं वै वर्षं तु द्वादशे गते ॥
 हृत्स्लेयी सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 व्रतेनैतेन शुद्धान्ति महापातकिनस्त्रिभे”-इति ॥

तत्सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् । यच्च सम्बर्त्त-
 नोक्तम्,—

“पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।
 भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ॥
 एतास्त्रिभः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ।

तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःशेकाद्वर्णां द्रष्टव्यम् । यच्च याज्ञवल्-
 क्येनोक्तम्,—

“प्रायश्चित्तं चरेत् कृच्छ्रं समा वा* गुरुतल्पगः ।
 चन्द्रायणं वा चीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्”—इति ॥

एतत् चैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं^(१) ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरु-
 भार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणी-

* प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं प्रमादाद्,—इति सु० ।

† यच्च व्याघ्रेणापि, “यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णां व्यभिचारिणीम् ।
 अत्रुद्धिपूर्व्वं गच्छेत् प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्”—इति । तदा वेदजप-
 सहितचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च तेनैवोक्तम्,—इति सु० ।

(१) समाइति बहुवचनात् असति बाधके बहुवचनस्य त्रिले पर्यवसानाच्च
 चैवार्षिकप्राजापत्यलाभ इति बोध्यम् ।

मबुद्धिपूर्वं गच्छति, तदा वेदजपसहितत्रैमासिकचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् ।
यच्च व्याघ्रेणोक्तम्,—

“कच्छं चैवातिकच्छञ्च तथा कच्छातिकच्छकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः चत्रियागमने गुरोः”—इति ॥

तत्र* बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिकच्छः,
तथा प्रोत्साहितस्य कच्छः, स्वेनैव प्रोत्साहितायां कच्छातिकच्छः ।
तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवलः †,—

“मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः चत्रसुतां द्विजः ।

अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चन्द्रायणं तप्तकच्छमतिकच्छं तथैवच ।

सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् चत्रियां द्विजः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकच्छम्, तथा प्रोत्साहितस्था-
तिकच्छं, स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु
जातृकर्णः,—

“गुरोः चत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

वृषणं मात्रमुत्कृत्य शुद्धोज्जीवन् मृतश्च सः”—इति ॥

वैश्यायां बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्ठ आह,—

“तप्तकच्छं पराकञ्च तथा श्रान्तपनं गुरोः ॥

भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासञ्चरेद्विजः”—इति ॥

* तच्च,—इति मु० ।

† कण्वः, इति मु० ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तत्रहृच्छं, तथा प्रोत्साहितस्य
ग्रान्तपनम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे लिङ्गस्या-
यच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाचिः,—

“गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः* ।

लिङ्गायं केदयित्वा तु ततः शुध्यति किल्विषात्”—इति ॥

अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतत्प्रायश्चित्तं, तदेव ब्रह्म-
ग्रोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह,—

“पञ्चरात्रं तु नाश्रीयात् सप्ताष्टौ वा तथैवच ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृद्ज्ञानतो द्विजः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, तथा प्रोत्साहितस्य पञ्च-
रात्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं
ब्रह्मचर्याचरणम् । तदाह हारीतः,—

“अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्†”—इति ॥

शूद्रागमने बुद्धिपूर्वं जाबालिराह,—

“अतिहृच्छं तत्रहृच्छं पराकञ्च तथैवच ।

गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तत्रहृच्छं, तथैव प्रोत्साहितस्याति
हृच्छम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे
तु दादश्रवणं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् । तथाऽऽहोपमन्युः,—

* भार्यामज्ञानतो द्विजः,—इति शा० ।

† स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं स षरेदामरञ्चान्तिकम्,—इति स० शा० ।

“पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा सञ्चरेद्वाद्दशैः समाः”—इति ॥

अज्ञाने दीर्घतमा आह,—

“प्रजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनं, तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम्, आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम् —

“चन्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येन यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये”—इति ॥

साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्ति, इत्याह व्याघ्रः,—

“जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतल्पमेवच ।

साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेवच”—इति ॥

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

“मातृष्वसा च श्वश्रूश्च मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसखिश्विष्यस्त्री भगिनौ तत्सखी स्नुषा* ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णात्तमा च या ।

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते”—इति ॥

* माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी च स्वसुता । पितृष्वसा पितृव्या च श्विष्यस्त्री तत्सखी स्नुषा,—इति शा० ।

तदेतदकामतोऽभासे कामतः सङ्गद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च
वशिष्टेनोक्तम्,—

“* सखीस्वयोनिसगोत्राशिष्यभार्यास्तृषासु च ।

कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः*”—इति ॥

यच्च मनुनोक्तम्,—

“गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रितः सिक्वा स्वयोनिसु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीस्वन्त्यजासु च”—इति ॥

यदपि व्याघ्रेण,—

“आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।

आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा ॥

धार्त्रो पुत्रो च पौत्रो च† सखीं मातृस्तथैव च ।

पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्”—इति ॥

सम्बन्तनापि,—

“पितृव्यदारगमने भ्रातृस्त्रीगमने तथा‡ ।

गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्सिष्कृतिर्नान्यथा भवेत्”— इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“पितृव्यदारं मातृश्च मातृलानीं तृषामपि ।

* सखीस्वयोनिसगोत्राशिष्यभार्यास्तृषायां गति च गुरुतल्पसमः,—
इति सु० ।

† धार्त्रो पुत्रो प्रपौत्रो च,—इति सु० ।

‡ पितृव्यभार्यागमने भ्रातृभार्यागमे तथा,—इति सु० ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः”—इति ।

तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्भवस्थापनीयानि^(१) । यानि त्कृत्वविषयएव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि, तानि सम्बन्धकनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्बन्धकनीयस्त्वं सुमन्नुना प्रदर्शितम् । “पितृपत्न्यः सर्व्वामातरः, तद्भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यश्च मातृस्वसारः, भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः, तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि कृत्वाऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति”—इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं सिद्धति । एतदेवाभिप्रेत्य सम्बन्धं आह^(२),—

“गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।

तस्या दुहितरञ्चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥

सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।

गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्धति ॥

सखिभार्यां समारुह्य श्वश्रूञ्चैव हि मानवः ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा तप्तकच्छद्वयञ्चरेत् ॥

कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्”—इति ।

* पितृव्यपत्नीं,—इति मु० ।

(१) मातृस्वसा च श्वश्रूश्चेत्यादिनारदवचनवदित्यर्थः । तथाचैतानि वचनान्यक्तामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च व्यवतिष्ठन्ते ।

(२) तथाचाल्पप्रायश्चित्तविधायकानि सम्बन्धादिवचनानि आतिदेशिकविषयाणीति भावः ।

सुमन्तुरपि । “मातृपितृष्वसृष्टुषाभगिनीभागिनेयीगीचण्डाली-
गमनेषु तप्तहृच्छ्रयं सान्तपनञ्च”—इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“भ्रातृस्यैव कनिष्ठस्य भार्याङ्गत्वा तु कामतः ।

शान्तपनं प्रकुर्वीत हृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥

मातृस्यस्य स्त्रियं गत्वा पितृस्यतनयां तथा ।

तप्तहृच्छ्रं प्रकुर्वीत वङ्गाचं तत्सुतासु च ॥

गुरोर्दुहितरं गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चाश्रायणं व्रतम् ॥

मातृस्यस्य सुतां गत्वा पितृस्य स्वस्त्रियां तथा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

मातृस्य स्वस्त्रीयस्यैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।

पितृस्यतनयस्यैव सपादं हृच्छ्रमाचरेत् ॥

द्वैहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चाश्रायणं व्रतम् ।

तत्सुतां च द्युषां गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ॥

चरेच्चाश्रायणं विप्रो गत्वोपाध्यायबोधितम् ।

आचार्यस्य पराकन्तु बौधायनवचो यथा ॥

सम्बन्धिनः स्त्रियं गत्वा सपादं हृच्छ्रमाचरेत् ।

विधवागमने हृच्छ्रमहोराचसमन्वितम् ॥

व्रतस्त्रागमने हृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत् ।

सखिभार्यां समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोधितम् ॥

स कृत्वा प्राकृतं हृच्छ्रं पादहृच्छ्रं* ततः पुनः ।

* पादं कुर्यात्,— इति स० श्रा० ।

कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायतव्रतम् ॥

पतितान्तु द्विजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत्"—इति ।

अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरवरलाघने परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वाभ्यासानभ्यासादिविषयत्वं* योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने ब्राह्मोक्तां द्रष्टव्यम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादद्भमेव प्रमादतः ॥

अद्भमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ ।

अद्भमधं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्व्रतं चरेत् साङ्गं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तमधमेषु च?”—इति ॥

कण्वोऽपि,—

“शूद्रदारगतो विप्रोह्यति कृच्छ्रं समाचरेत् ।

चन्द्रायणं विशो राज्ञः समञ्च ब्राह्मणव्रतम्”—इति ॥

यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण॥ निर्दिष्टं, तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं, तदेव पादहीनं चडियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्,—

* यथायथं बुद्धिपूर्वाभ्यासादिविषयत्वं,—इति स० शा० ।

† व्याघ्रोक्तम्,—इति मु० ।

‡ कृच्छ्रचान्द्रायणे,—इति मु० ।

§ द्विगुणं सगुप्तमद्भमेव च,—इति मु० ।

॥ यदि ब्राह्मणेनैव तच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतासंक्रमणे,—इति मु० ।

“विप्रेणैवातिदिष्टास्त्रे*चातुर्वर्ष्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादग्रो हीनं व्रतन्तासु गतश्चरेत्”—इति ॥

अथमेव न्यायः चत्रियादिपरिगृहीतास्त्रपि द्रष्टव्यम् । ब्राह्मण-
भार्यां शूद्रां ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।
“ब्राह्मणस्त्रेदपेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्, निवृत्तधर्मकर्मणः
कृच्छ्रः, अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः”—इति । इदमबुद्धिपूर्वं
सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वं द्विगुणम्, “अर्द्धमेव प्रमादतः”—इति
लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य चत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं, तदेव चत्रि-
यादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः ?

“विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।

तदेव चत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे”—इति

प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह,—

“वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि अत्रियदारके”—इति ।

प्रातिसोम्येन परदारगमने सम्बन्ध आह,—

“कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् चत्रियो वैश्वएववा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धैन विशुध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

* विप्रे तावन्नविष्टास्त्रे,—इति सु० ।

† इत्यमेव पाठः सम्बन्ध । मम तु, अपेक्षापूर्वकं,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये बधस्म-
 रणात् । तथा च वशिष्ठः । “शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेद्द्वीरपैर्वैष्ट्यि-
 त्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽ-
 भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति
 विज्ञायते । वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, लोहितदर्भैर्वैष्ट्यित्वा
 वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽ-
 भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति
 विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, शरपत्रैर्वैष्ट्यित्वा राजन्य-
 मग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य
 नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते ।
 एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः” —इति । स्वैरिणीगमने
 शङ्खलिखितावाहतः । “स्वैरिण्यां वृषल्यां चावकीर्णः सचेलस्नान उद-
 कुम्भं दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोज-
 येत् । चित्रियायां त्रिरात्रोपोषितोयवाटकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
 अहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात्” —इति । बन्धकीगमने* षड्त्रिंशन्मते
 प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्विजातये ।

राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥

शूद्रां गत्वा तु वै विप्रं उदकुम्भं द्विजातये ।

दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्यात् विप्राय भोजनम्” —इति ॥

बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्,—

* ‘बन्धकी’ स्थाने बर्धकी पाठः सु० । एवं परत्र ।

“चतुर्थं खैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्”—इति ।

इदञ्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यद्विशेषेण प्रायश्चित्तशुक्रं, तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । तद्राहोग्रना,—

“गमने तु व्रतं यत्स्याद् गर्भे तद्विगुणञ्चरेत्”—इति ।

शूद्र्यां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः । “वृषभ्या-
मभिजातस्तु चौषि वर्षाणि चतुर्थकाले यक्तुं* क्षुञ्चीत”—इति
गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्,—

“शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः”—इति ॥

पुस्तक्यादिगमने सम्बन्धं आह,—

“पुस्तकसीगमनकृत्वा कामतोऽकामतोऽपिवा ।

शुद्धं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किञ्चिषात् ॥

मटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्”—इति ॥

यत्तु वृहत्संवर्तः,—

“रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीः ।

एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“क्षेत्री मटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।

एतास्तु गमनकृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्”—इति ॥

तदभ्यासविषयम् । यच्च ग्रातातपेन,—

* चतुर्थकालेन,—इति शा० ।

“कैवर्त्ती” रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।

प्राजापत्यविधानेन हृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति”—इति ।

चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्वेतःसेकात् प्राङ्निवृत्ति-
विषयम् । कापालिकास्त्रीगमने यम आह,—

“कापालिकान्नभोक्त्रुणां तन्नारीगामिनां तथा ।

ज्ञानात् हृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्”—इति ॥

जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“ब्राह्मणीगमने हृच्छं गर्भं सान्तपनं चरेत् ।

राज्ञीगर्भं पराकः स्याद्वैश्यागर्भं त्र्यहाधिकम्* ॥

शूद्रागर्भं द्विजः कुर्यात्तद्वृत्त्यायणव्रतम् ।

षण्डाख्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्”—इति ॥

विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विधवागमने हृच्छ्रमहोरात्रसमन्नितम् ।

व्रतस्यागमने हृच्छं सपादन्तु समाचरेत्”—इति ॥

मुखमैथुने तृशानसोक्तम् । “यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं
सेवेत स दुष्यति, प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति । रजस्वलागमने
सम्बन्त आह,—

“रजस्वलान्तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिहृच्छ्रो विशोधकः”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।

* त्र्यहादिकम्,— इति मु० ।

प्राजापत्येन शूद्धोत ब्राह्मणानां च भोजनात्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

शान्तपनं द्वितीयेऽङ्घ्रि प्राजापत्यं परेऽहनि”—इति ॥

ग्रातातपोऽपि । “अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्रपाकस्यर्गने सचेख-
स्त्रानं महात्याहतिहोमश्च, रजस्वलाऽभिगमने चैव तदेव”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलादिव्यवाये शूक्लमृषभं दद्यात् कृष्ण-
सिङ्गम्”—इति । अनुरपि,—

“अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु* ।

रेतः शिक्वा जले चैव कृच्छ्रं शान्तपनश्चरेत्”—इति ॥

गौतमोऽपि । “उदक्यागमने चिराचर्मा”—इति । शङ्ख-
सिखितावपि । “रजस्वलाऽवधूतादिगमने चिराचोपवासो दृत्-
प्राग्रनं कुर्व्यात्”—इति । अत्र यानि ह्रासदृद्धियुतानि, तान्यु-
भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुता-
दिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः । “पितृष्वसृसुतां मातृसुतां
मातृसुतां समागोचं समागोचं विवाहं चान्द्रायणश्चरेत्, परित्यज्य
चैनां विभृथात्”—इति । ग्रातातपोऽपि,—

“मातृसुतां सुतामूढा मातृगोचं तथैव च ।

समानप्रवराश्चैव द्विजसान्द्रायणश्चरेत्”—इति ॥

* अमानुषीषु पुत्रेषु उदक्यायामयोनिषु,—इति सु० ।

† चिराचोपवासः,—इति सु० ।

‡ समानवर्षीणां,—इति सु० ।

बौधायनोऽपि । “सगोत्राञ्चेदमत्योपगच्छेत्* मातृवदेनां विभ्र-
यात् । प्रजाताञ्चेत्† कच्छपादं चरित्वा, यन्मन्त्रात्मनो निन्दा-
भूत्‡ पुनरग्निश्चतुरदादित्येताभ्यां जुहुयात्”—इति । ननु पितृ-
ष्वसृसुतामातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चि-
त्तविधानं विरुद्धमिति चेत् । मैवम् । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः
सापिण्डानिवृत्त्या विवाहाङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्^(१) ।

ननु गुरुतल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्गतानि
स्मर्यन्ते । तत्राङ्गिराः,—

“महाव्रतक्षरेद्वाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।

गुर्वर्धे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः”—इति ॥

सुमन्तुरपि । “गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परि-
ष्वज्याधः श्रायी त्रिषवणभैचाहारः पूतो भवतीति, अश्वमेधावमृथ-
स्नानेन वा”—इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नी-
तारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं बोधनीय व्यवस्थापनीयानि ।

पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादल्पत्वेन तत्राल्पं प्रायश्चित्त-
माह,—

* यच्छेत्,—इति सु० ।

† प्रजाता चेत्,—इति सु० ।

‡ निन्दाभूत्,—इति सु० ।

(१) ब्राह्मणदिविवाहोत्पन्नयोः पितृष्वसृसुतामातुलसुतयोः सापिण्डानि-
वृत्त्या तद्विवाहो न निषिद्धः । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोस्तु तयोः
सापिण्डानिवृत्त्या तद्विवाहो निषिद्धः । तद्विवाहपक्षे इदं प्राय-
श्चित्तमिति भावः ।

पशुवेश्याभिगमने महिष्युर्ध्रीं कपीन्तथा ।

खरीञ्च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतञ्चरेत् ॥ १३ ॥

पशुरश्वादिः । वेगोभृतिः, तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वाच्च मनुष्यैर्गन्तुं योग्या, तथापि केषु-
चिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सङ्गावात् तदुपगमनविषयमिदं
व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भं तु
कस्मिन् आह,—

“प्रसूते^(१) यस्तु वेश्यायां भैक्ष्ययुङ्नियतेन्द्रियः ।

श्रतथाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

* चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्,—

“सर्वेषां^(२) यशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।

शुनीञ्चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत्”—इति ॥

वेदविदस्तु^(३) तिर्यग्गमने कुष्माण्डकैर्मन्त्रैर्हीमः । तदाह गौतमः ।

“ऋमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कुष्माण्डैर्घृतहोमः”—इति ।

* अत्र, ‘यन्तु’ इत्याधिकः पाठः प्रायः सर्वत्र ।

† वस्तुतस्तु,—इति सु० ।

(१) प्रसूते इत्यन्तर्भूतण्डिजर्धतया प्रसवप्रयोजकत्वावगतेः गर्भात्पादनपर्यन्त-
न्तलाभः । प्रसूत इति पाठेऽपीत्यमेव व्याख्येयम् ।

(२) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ‘सर्वेषां’—इति पाठः प्रतिभाति ।

(३) तथाच, वेदविदस्तिर्यग्गमने कुष्माण्डमन्त्रैर्हीमएव प्रायश्चित्तं, व्रतन्तु
अवेदविद्विषयमिति भावः । कुष्माण्डमन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्यके पठिताः ।

पश्चन्तरेभ्योऽगोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

गोगामी च चिराचेण गामेकां ब्राह्मणो ददत् । इति ।

शुद्धतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने सम्भर्त्त आह,—

“नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा”—इति ।

आवृत्तौ जावालिराह,—

“तप्तकृच्छ्रन्तु गां गत्वा परदारांस्तथैवच ।

इतरेषां पशूनान्तु कृच्छ्रपादो विधीयते”—इति ॥

बहुचौरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ।

तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह । “कुर्यात् परदारगमने गोव्रतं गोगमने च तिर्यग्योनावाकाशेऽपु दिवा गोयाने सवासाः स्नानमाचरेत्”—इति ।

वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्खलिखिता-
वाहृतुः । “तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचेलस्त्रातो यवसाहारं गोभ्यो-
दद्याद्गोश्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यञ्चरेत्”—इति । यथोक्तविशेषण-
विशिष्टायां सवनस्यविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह । “सखि-
सयोनिसगोत्रशिश्याभार्यासु स्तुषायां गवि च गुरुतल्पसमः श्वकीर्ण
इत्येके”—इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जा-
नस्य यम आह,—

* स्त्रिया व्यवहारे,— इति मु० ।

“यदि गोभिः समायुक्तं ध्यानमारुह्य वै द्विजः ।
 मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्नायन्भुवोऽब्रवीत् ॥
 त्रिरात्रं चपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ।
 गोभ्यो यवाटकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“मैथुनन्तु समारोप्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
 गोयानेऽप्यु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्”—इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत्प्राजापत्यमुक्तं, तदभ्यासविषयम् । सङ्घट्ट-
 गमने त्विदानीमाह,—

महिष्युद्धीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१४॥ इति ।

महिषी च उद्धी च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युद्धीखरी-
 गामी । स एकोपवासेन शुद्ध्यति इति ।

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्थ्याश्चण्डालसम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्त-
 व्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विगेषानुवादेन तत्र तावत्
 पुरुषकर्त्तव्यमाह,—

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिष्वे वा जनश्लये ।
 वन्दीग्राहे भयार्त्तौ वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१५॥ इति ॥

डामरः परसेन्यकृतोपद्रवादिः । समरः सेनयोर्युद्धम् । दुर्भिष्वं
 वृष्यभावादिनाऽग्रनाभावः । जनश्लयः मारिकादेवतानिमित्तैः* प्रचुरैः

* मारिकादिनिमित्तैः,—इति शा० स० ।

रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । वन्देयाहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः । भयार्त्तिश्चौरराजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आप्तु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानोऽस्ति स्त्रियमुपेक्षेत, किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ।

यदा पुरुषो रचितमशक्तः, तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चि-
च्चण्डालसम्पर्कं किं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दश परान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १६ ॥
आकण्ठसन्मिते कूपे गोमयोदककदम्बे ।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥ १७ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।
चिराचमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १८ ॥
शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।
सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च क्वाथयित्वा पिबेज्जलम् ॥ १९ ॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद्द्यावत्तावत् वत्संवर्त्तते वहिः ॥ २० ॥ इति ॥

परान्, वेदवेदाङ्गत्यादिप्रोक्तगुणविशिष्टान् । तादृशान् दश-
सङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवसृजेन
निवेदयेत् । यदा, चातुर्वेद्य इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां
अग्रे निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्डप्रमाण

कूपं स्थात्वा षोडशेन गोमयेन तमापूर्व्यं तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्था-
योपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च धावकमस्रं भुञ्जीत । ततो-
दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्डजले स्त्रित्वा, पञ्चमे दिने शङ्ख-
पुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च* क्वाथितं जलं
पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं चरेत् । व्रत-
दिनेषु न गृह्येऽवतिष्ठते, किन्तु वहिरेव निवसेत् ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्षं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२१॥इति॥

अथञ्च दक्षिणाग्निरस्कोव्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः,—

“चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।

सशिखं वपनं हत्वा भुञ्जीयाद्द्यावकौदमम् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।

आत्मना संक्षिते कूपे गोमथोदककर्दमे ॥

तत्र स्त्रित्वा निराहारा त्रिरात्रन्तु ततः क्षिपेत् ।

शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥

क्षीरं सुवर्णसन्निभं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।

एकभक्तं चरेत्यस्यात् यावत्पृष्यवती भवेत् ॥

वह्निस्तावच्च निवसेद्द्यावच्चरति सा व्रतम् ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्षं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्वायम्भुवोऽब्रवीत्”—इति ।

* सह,—इति शा० स० ।

तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु महद्गमने च्छ्यष्टङ्ग-
 श्रीह,—

“संपृक्ता स्यादथान्यैर्या* सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्”—इति ।

यद्याहितगर्भायाएव पञ्चाक्षण्डालादिव्यवायः, तदा तेनैवा विप्रोष-
 उक्तः,—

“अन्तर्वन्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्धयोनिना ।

प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्द्यावद्गर्भेन निःसृतः ॥

न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।

न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥

प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।

हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

यदा तु कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं † करोति, तदोग्रनसोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अन्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।

प्रविशोत्सम्प्रदीप्राग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति”—इति ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात्
 प्राङ् निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह,—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीनां कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम् ।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥ २२ ॥ इति

* संसृक्ता स्यादथान्यैर्या,—इति पाठान्तरम् ।

† यदा त्वाहितगर्भायास्तत्स्यण्डःकगृहीतायास्तेनैव,—इति मु० ।

‡ कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं,—इति मु० ।

चण्डालगमनस्यात्यन्तं जुगुप्सितत्वादयोषितः परित्यागएव न
तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिं दृष्टान्त-
मुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खननलेपना-
दिभिः संग्रोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः
स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् ।
यद्यप्यत्र चातुर्वर्षस्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणी-
व्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मण्यां सम्बर्त्तनं विशेषाभि-
धानात्,—

“चण्डालं पुष्कलं चैच्छं श्रपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मणकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

रजकव्याधशैलूषरेणुचर्मोपजीविनः ।

ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवद्वयम्”—इति ॥

आपत्काले चण्डालवशङ्कताया नार्थारेतःसेकासेकयोः प्रायश्चि-
त्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नायाएव* बलात् शूद्रादिष्वर्कं सति
रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह,—

वन्दीग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्धा बलाद्गयात् ।

हत्वा सान्तपनं कृच्छं शुद्धोत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥

सकङ्कुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राजापत्येन शुद्धोत ऋतुप्रसवणेन च ॥ २४ ॥ इति

रज्वादिभिर्बद्धा कशादिभिसाङ्घित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्गुक्ता

* अपन्नाया ब्राह्मण्याः,—इति मु० ।

भवति, सा सान्तपनं कृत्वा* शुद्धेदिति पराशरस्य मतम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे प्रासादात् प्रेक्षते इति यथा पञ्चमी, तथा
भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि,
हत्वा बद्धेत्यनुषञ्जनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन दिजातिव्यवाये
सम्पर्तं आह,—

“ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेत्तु चत्रियं वैश्वमेववा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति”—इति ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि । “ब्राह्मणी चत्रियवैश्वसेवायामतिहृच्छं हृच्छा-
तिहृच्छं चरेत् । चत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्वसेवायां हृच्छार्द्धं
प्राजापत्यमतिहृच्छं च । वैश्वयोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्वसेवायां हृच्छ-
पादः हृच्छार्द्धं प्राजापत्यञ्च । शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मण-
राजन्यवैश्वसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं हृच्छार्द्धम्”—इति । यदा
त्वाहितगर्भेव पश्चात् शूद्रादिभिर्ब्यभिचरति, तदा गर्भपातशङ्कया
प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथा च सत्यन्तरे,—

“अन्तर्वन्तौ तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिता† ।

प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भा न निःसृतः ॥

जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासन्तु यावकम् ।

न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि”—इति ॥

* सा शिशोवपनं कृत्वा सान्तपनेन,—इति सु० ।

† क्रमेदाक्रम्य कामिता,—इति सु० ।

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तं* किन्तु तद्गर्तुर-
षीत्याह,—

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत् ।

पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥ इति ॥

यस्य विप्रस्य ब्राह्मणादिषु चतसृषु भार्यास्तु अन्यतमा या काचि-
त्सुरां पिवेत्; तस्य विप्रस्य स्त्रीपुंसदयात्मकं यत् शरीरं, तस्य शरी-
रस्यार्द्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् ।
“अर्द्धी वाएष आत्मनोयत् पत्नी”—इति ।

तत्र पतितस्यार्द्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यति-
रिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते, किन्तु सुरापान-
व्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः । यदा, पतितं स्त्रीरूपमर्द्धशरीरं यस्य
पुरुषस्यासौ पतितार्द्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिवतोऽपि भार्या-
कृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते ।
अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य
मनुवशिष्टाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् ।

योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्ठि-
तधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति† न शङ्कनीयं, यतो याज्ञ-
वल्क्य आह,—

* योषित्कृतापराधो न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तमापादयति,—
इति सु० ।

† भविष्यतीति,—इति सु० ।

“पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत् ।

इहैव सा शुनी मृध्नी शुकरी चोपजायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “या ब्राह्मणी सुरां पिवति न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति । इहैव सा भ्रमति चीणपुण्या आस्योक्ता भवति शुक्लिका वा”—इति ।

पतितार्द्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं, तदाह,—
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । इति ।

जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद्यावद्गतसमाप्तिस्तावज्जपः कर्त्तव्य-
इत्यवगम्यते ।

सान्तपनस्थानेकधा भिन्नत्वाद्वा विवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्श-
यति,—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २६ ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् । इति ॥

अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधसान्तपनं निर्दिश्यते^{१)} ।
तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन
विशदीकृतम् ।

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरतायाः अनुतापं गतायाः
योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथानुतापरहि-
ताया दुःसङ्गादनुपरतायाख्यागमाह,—

- (१) गोमूत्रादिषट्कमेकदिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति द्विरात्रं सान्त-
पनम् । गोमूत्रादिकं षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकं पीत्वा सप्तम-
दिने उपवसेदिति सप्तरात्रं सान्तपनम् ।

जारेण जनयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ ॥ २७ ॥
तान्त्यजेदपरे राश्रे पतितां पापकारिणीम् । इति ॥

पत्न्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया* गते वा या स्त्री
निरङ्गुशा सती जारं स्त्रीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्तुं श्रील-
मस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अतएव
पतितां तादृशीं खराद्वादुस्वार्थं परराश्रे प्रेषयेत् । ननु स्त्रीपरि-
त्यागस्यतुर्विंशतिमते निषिद्धः,—

“स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्व्यम् वाऽपि किञ्चन ।
तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
धावन्ति नारीरोमाणि तत्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी† स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद्यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
पितृमातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्त्यजः‡ ।
असिपचवनं चैव चण्डास्त्रानां शतं ब्रजेत्”—इति ॥

* ज्ञाततया,—इति शा० ।

† परित्यागात्,—इति मु० ।

‡ सुहृत्जनसूत्यजः,—इति मु० ।

मैवम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयत्वात् । प्रायश्चित्तानि कारयेदित्यभिधानात् । श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्,—

“चतस्रएव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।

श्वपाकोपहता या तु भर्तृन्नी पितृपुत्रगा”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या”—इति ॥

जुङ्गितो जुगुप्सितः श्वपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि”—इति ।

न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहितस्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु निरुन्ध्यादिति भर्तृकर्तव्यत्वाऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

“यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां कारयेद्ब्रतम् ।

सा चेत्युनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता ।

कच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्युतम्”—इति ।

यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्वाभिचारिणीम्”—इति ॥

तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन समानविषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाधकमस्ति ।

जारेण जनयेदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहितम् ।
अथ श्रद्धितव्यभिचारां प्रत्याह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२८॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।

स्त्रियास्तावद्रचकाः याज्ञवल्क्येन परिगणिताः,—

“रचेत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रस्तु वाङ्मते ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न स्त्रियाः क्वचित्”—इति ।

मनुरपि,—

“पिता रचति कौमारे भर्ता रचति यौवने ।

पुत्रस्तु स्याविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

वाक्ये पितुर्व्यग्रे तिष्ठेत् पणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्रस्य स्याविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ॥

अत्र प्रोक्तेभ्यो रचकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्, पर-
इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता, प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहार-
पुरःसरं सम्यगन्विता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्वाजेन ग्रामान्तरं
देशान्तरं वा गत्वा निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्दिष्टा बन्धुमध्ये प्रस्था-
पनीया । न तु तस्याः पुनः खगटहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताऽपि
निर्वासनीयेत्यर्थः ।

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता
स्त्री परित्याग्येत्याह,—

कामान्मोहाद् या तु गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून् सुतान् पतिम्
॥२६॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः—इति ॥

बन्धादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा
च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह,—

“पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्ता गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्”—इति ॥

एवञ्च सति या स्त्री कामादा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानाद्वा
बन्धादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु
शास्त्रोक्तधर्माङ्गनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विषा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्,
तथापि मानुषेषु बन्धादिषु सर्वथा प्रवेशं न लभते,—इत्यभिप्रेत्य
विशेषत इत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह,—

मदमोहगता नारी क्रुद्धा दण्डादिताडिता ॥३०॥

अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् । —इति ॥

मदः पतिश्वशुरादिः तिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादि-

* क्रुद्धा,—इति मु० ।

† क्रोधाद्,—इति मु० ।

‡ पतिश्वशुरादिषु,—इति मु० ।

शुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्थाभावोमोहः ।
 उक्तदोषदयोपेतां नारीं शिचयितुं वृद्धाः पत्यादयो यदा दृष्टा-
 दिभिस्ताडयेयुः, तदा व्यथिता सा* यथोक्तबन्धादिषहायं विना
 स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत्, तथापि स्वगृहे पुनरा-
 गमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । “भू प्राप्नो”-इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः ।
 एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्,—

“अधिविज्ञा तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ”—इति ।

नन्वचाधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तं, मूलवचने तु ताडन-
 मिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याप्रयोजकत्वात् । निर्गमनभ्रंशा-
 भावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना
 केनाप्युपायेन गृहएव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या,
 तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या; तद्दोषशान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये
 स्थापनीयेति ।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीचणीयं कालावधि-
 माह,—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३१॥

दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतान्तथा । इति ॥

या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीचां दश
 दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तथा गृहे प्राप्ते सति नेयं

* व्यथमाना सती,—इति मु० ।

† दशमे दिने तथा गृहं प्राप्तायां सत्यां,—इति मु० ।

प्रायश्चित्तभाग्नवति । *ऊर्द्धन्तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चित्त-
भाग्नवति* । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न
परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते, तदा दशाहमध्ये तद्व्रतप्राय-
श्चित्तां तां परित्यजेत् ।

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः, तदा तेषां
प्रायश्चित्तमाह,—

भर्ता चैव चरेत् कच्छं कच्छार्द्धं चैव बान्धवाः ॥३२॥

स्यष्टार्थः ।

अद्यतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवा-
सेन शुद्धातीत्याह,—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति । इति ॥

ननु या ब्राह्मणी परपुंसां समन्विता भवति, युक्तस्तस्यास्वागः ।
या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छन्त्यपि न पुरुषान्तरेण
समन्वेति, तस्याः को नाम दोषः? येन दशाहादूर्द्धं तस्या अपि
त्यागो विधीयते, इत्यत आह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसां विवर्जिता ॥३३॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोविणः । इति ॥

यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण सम-

चेति, तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति
मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या अपि बड्पुरुषसञ्चारिण्या-
गणिकालं भवति । तदाह प्रजापतिः,—

“अभिगच्छति या नारी बड्भभिः पुरुषैर्मिथः ।

यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यङ्गणिकेति च”—इति ॥

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति,—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तद्गृहं गृहं भवेत् ॥ ३४ ॥

पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैवां तु तद्गृहम् । इति ॥

येयं दुर्ब्रह्मिणी खनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्थान्यस्य वा,
दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्बन्धोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाधु-
षितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

“अविज्ञातसु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति”—

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता,
तथा पुंस्यस्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या ।

तच्छुद्धिप्रकारमाऽथायपरिसमाप्तेर्दर्शयति,—

उल्लिख्य तु गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३५ ॥

त्यत्रेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान् ॥ ३६ ॥

* अभिचारोति,—इति मु० ।

† पिटमातृगृहं यच्च राज्ञश्चैव,—इति श० सो० स० ।

‡ तद्गृहं,—इति मु० ।

ताम्रास्त्रि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७ ॥
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ।
 इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ॥ ३८ ॥
 उपवासैर्ब्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः ।
 जपहोमदयादानैः शुद्धान्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३९ ॥
 आकाशं वायुरग्निश्च मेघं भूमिगतं जलम् ।
 न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसायथा ॥ ४० ॥

उल्लेखनं भूमेः । तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्य-
 सेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्यागएव,
 न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्रकाष्ठयोर्धात्वादिष्वश्ववा-
 नाश्च* द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्यात् । नारिकेलकपित्था-
 स्त्रावुविल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । ताम्रस्था-
 स्त्रादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपा-
 त्राणां दशकृत्वोभस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषदिनिर्दिष्टं
 सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषान्तु तद्गृहवासिनामुपवासः,
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तृणां गृहान्तरवासिनां
 ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृह-
 सम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपत्वाच्च सम्पादनीया शुद्धिरस्ति । तत्र
 दृष्टान्तोयज्ञेऽस्ति । अलिङ्ग-मुखसंस्पर्शोऽपि चमसानां यथा नोच्छि-

* काष्ठादीनां धान्यादिसम्भाराणाञ्च,—इति मु० ।

चेति, तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या अपि बह्वपुरुषसञ्चारिण्या-गणिकालं भवति । तदाह प्रजापतिः,—

“अभिगच्छति या नारी बह्वभिः पुरुषैर्मिथः ।

व्यभिचारिणीति * सा ज्ञेया प्रत्यक्षगणिकेति च” —इति ॥

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति,—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तद्गृहं गृहं भवेत् ॥ ३४ ॥

पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैवां तु तद्गृहम् । इति ॥

येयं दुर्ब्राह्मणौ खनिवामायं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्थान्यस्य वा, दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्बन्धोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाद्यु-षितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

“अविज्ञातसु चण्डालो यत्र वेष्मनि तिष्ठति”—

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता, तथा पुंस्यन्त्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्तव्या ।

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति,—

उल्लिख्य तु गृहं † पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३५ ॥

त्यग्नेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकुशैश्च फलोद्भवान् ॥ ३६ ॥

* व्यभिचारोति,—इति मु० ।

† पिष्टमातृगृहं यच्च राज्ञश्चैव,—इति श० सो० स० ।

‡ तद्गृहं,—इति मु० ।

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्थानि दश भस्मभिः ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७ ॥
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ।
 इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ॥ ३८ ॥
 उपवासैर्ब्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः ।
 जपहोमदयादानैः शुद्धान्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३९ ॥
 आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।
 न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसायथा ॥ ४० ॥

उल्लेखनं भूमेः । तेन कुद्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्य-
 सेचनं भूमौ कुद्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्यागएव,
 न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्रकाष्ठयोर्धात्वादिसम्भवा-
 नाच्च* द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्यात् । नारिकेलकपित्था-
 खावुविल्लादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । ताम्रस्था-
 खादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्थपा-
 चाणां दशरत्नोभस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषदिनिर्दिष्टं
 सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषान्तु तद्गृहवाशिनामुपवासः,
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च । तद्गृहवाशिभिः सह व्यवहर्तृणां गृहान्तरवाशिनां
 ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृह-
 सम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपलाभ सम्पादनौघा शुद्धिरस्ति । तत्र
 दृष्टान्तोपप्लविति । अतिह्युखसंस्पर्शेऽपि चमसानां यथा नोच्छि-

* काष्ठादीनां धान्यादिसम्भाराणाञ्च, — इति मु० ।

ष्टदोषः, शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्; तद्ददाकाशादिस्वव-
गन्तव्यम् । अत्र चण्डालीन्यायस्याभिप्रेतत्वाच्चिरकाल*विषयमिदं
परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सक्तप्रवेशे तु मार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ।

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या

सा यत्र साधुहितकारणमभ्यधाति ।

अथायमूर्जितमतिर्दशमं ख्युक्त्वा

व्याख्यत्पराशरकृताविह माधवार्थः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवौ-
रबुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्युति-
व्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥०॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

शौलनीरदनिभं निरन्तरं

निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।

मन्महेऽमलविशाललोचनं

मास्तात्मजविभुं रघूदहम् * ॥

दशमेऽध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभि-
धाय तत्प्रसङ्गाद्गुरुतत्त्वादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकाद-
शाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ष्यते । तच्चानुपा-
तमित्येके । सुरापानसमलेन मनुनोपवर्णनात् ।

“ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्दधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”—इति ।

उपपातकमित्यपरे । भनुनैव,—

“आत्मार्थं च क्रियारम्भोनिन्दितान्नादनं तथा”—

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्यान्ते “नास्तिक्यं चोपपातकम्”—
इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः । यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हा-
धिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा यश्चित्तगौरवं स्मर्यते, तस्याभक्ष्यस्य
भक्षणमनुपातकं, यच्च प्रायश्चित्ताल्पत्वं तदुपपातकम् । यथा पूर्वचा-
गम्यगमनत्वोपाधिनेकाकारेऽपि प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्यमुपपा-
तकम्, मादृग्भगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तबाहुल्यादतिपातकमिति
विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्व्वत्र नामसाम्नेऽपि गौरवसाधवाभ्यां

* नास्तिक्यं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† त्वोपाधिनेकेनापि,—इति मु० ।

तत्तदवान्तरविशेषोनिश्चेतव्यः । तत्रादौ तावदमेधादिभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

अमेध्यरेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा ।

यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १ ॥

अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य* भोजनममेध्यभोजनम् ।
न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं क्वचित् सम्भवति । तदुपस्पृ-
ष्टान्नभोजनन्तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके
दर्शनात् । रेतोभोजनन्तु गलयोन्यादिव्याधियस्तेषु सम्भावितम् ।
तथा गोमांसचण्डालान्नभोजनं वन्दीगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र
चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा । चतुर्विधं मेध्यं, तद्विपरीतममेध्यम् ।
तदाह देवलः,—

“वक्ष्यतेऽतः परं सर्वं मेधामेध्यसमुद्भवम् ।

शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥

मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरत्रवीत् ।

दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥

चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।

नवं वा निर्मलं वाऽपि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥

शुद्धं पवित्रभूतञ्च पूतमित्यभिधीयते ।

स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ॥

* तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य,—इति मु० । एवं परत्र ।

† समुच्यम्,—इति मु० ।

स्वावरं जङ्गमं वाऽपि स्वयं शुद्धमति स्थितिः ।
 अन्यद्रव्यैरदुष्टं* यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ॥
 इत्यकव्येषु पूज्यं यत् तत्पवित्रमिति स्थितिः ।
 अथ सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्याभरणानि च ॥
 अवर्ज्यं भक्षजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्”—

इत्यादिना चतुर्विधं मेघं निरूप्य, दूषितादिचतुर्विधममेधमित्यं
 निरूपितम्,—

“शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 मानुषास्त्रिवशाविष्टारेतीमूत्रार्त्तवानि च ॥
 कुण्ठपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चाप्युदाहृतम् ।
 खेदाश्रुविन्दवः फेनं निरस्तं नखरोम च ॥
 आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दृष्टमाहुर्द्विजातयः ।
 बङ्गैः पतितचण्डालैर्याम्यशूकरकुक्कुटैः ॥
 श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षड्भेदे धर्मतः समाः ।
 दुर्वर्णकामिकाभूमिर्म्मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ॥
 मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकासतः”—इति ।

अत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामेधेनोपहतस्यास्य शुद्धिमकृत्वा
 भोजने चान्द्रायणञ्चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं बृहस्पति-
 रप्याह,—

* अन्यद्रव्यैरदुष्टं,—इति मु० ।

† प्रेरणं सूतिकाभूमि,—इति शा० । सप्रबः सूतकौ सूती,—इत्य-
 न्यत्र पाठः ।

“अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोभूत्रपुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्युतम्”—इति ॥

गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं सम्बर्त्त आह,—

“गोमांसं मानुषञ्चैव सूतिहस्तात् समाहृतम् ।

अभक्ष्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

श्वविडालखरोद्वाणां कपेर्गोमायुकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“विड्वराहखरोद्वाणां गोमांयोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पूरीषां वा द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

समयं यद्यतिक्रमेत्ततश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,—

“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

शङ्खलिखितावपि । “शृगालकुक्कुटदंष्ट्रिकव्यादवानरखरोद्भगज-
वाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्”—इति । चाण्डा-
ल्लान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह,—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यद्यकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृमथापिवा”-इति ॥

शारीतोऽपि,—

“चाण्डालान्नं प्रसादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्”-इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विष्णुचमचणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।

श्वादीनाञ्चैव विष्णुचे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

शकाकोच्छिष्टगोच्छिष्ट*कमिकीटादिभक्षणे ।

अमेधानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्”-इति ॥

तदेतदभासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्य-
भिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेदिति
विभज्य व्याख्यायते, तदा कृच्छ्रशब्देन ऋषिकृच्छ्रतप्तकृच्छ्रप्राजा-
पत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र ऋषिकृच्छ्रमाशाङ्गिराः,—

“अलेद्धानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणाञ्च ऋषिकृच्छ्रं विगोधनम्”-इति ॥

तप्तकृच्छ्रमाह देवतः,—

“रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राग्नेऽमतिपूर्वके ।

नाश्रीयान्तु अहं मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद्द्विजः”-इति ॥

प्रजापत्यमाह समर्त्तः,—

“विष्णुचमचणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्”-इति ।

तप्तकृच्छ्रस्य विषयस्तदचने संस्पष्टः । अमत्या अहोपवासस्तप्त-

* शकाकोच्छिष्टसंस्पर्श,—इति मु० ।

कृच्छ्रं मत्येति तत्राभिधानात् । यन्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं, तद्भक्तितोद्गारितविषयम् । अल्पव्रतत्वात् । षड्विंशत्यं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्तव्यः । तदाह यमः,—

“असुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपिवा ।

तत्रकृच्छ्रपरिक्लिष्टो भौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेवच ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः”—इति ॥

विष्णुरपि । “विद्वराहयामकुक्कुटगोमांसभक्षणेऽपि सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्”—इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः । “चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि* गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति”—इति । यच्च वृहद्दयमेनोक्तम्,—

“वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभक्ष्याये च कीर्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेवच ।

श्वगोमायुकपीनां च तत्रकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

उपोष्य दादशाहानि कुम्भाण्डैर्जुहुयाद् घृतम्”—इति ।

* प्राचीमुदीची वा दिशं,—इति मु० ।

तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः, अभ्यासे तु कुम्भाण्डसहितपराक^(१) इति व्यवस्था । घत्तग्रनसोक्तम्,—

“नरमांसं श्रमांसञ्च गोमांसञ्च तथैवच ।

भुक्त्वा पञ्चनखानाञ्च महाशान्तपरनञ्चरेत्”—इति ॥

तदकामविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्,—

“भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

ऋत्वं गव्यं* तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्”—इति ॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्यत्यन्तरोक्तम्,—

“जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विद्वुराहं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्चरोद्गाणां सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

क्रथ्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम्”—इति ।

तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्यङ्गिरसेनोक्तम्,—

“अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भोजने ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

पद्मोदुम्बरबिल्वानां कुशाश्वत्यपलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

* उद्भगव्यं,—इति सु० ।

† यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—इति सु० ।

(१) उपोष्य द्वादशाहानीत्यनेन पराकोऽभिहितः । पराकस्य द्वादशाहोपवासरूपत्वात् । तच्च मनुनोक्तम्,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—ति ।

तद्दीपदभ्यासविषयम्* । यदपि मनुनोक्तम्,—

“भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नमत्या तु अहं चपेत् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कच्छं रेतोविण्मूत्रमेवच”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं च्छर्दनासम्भवे अहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षण-
स्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः,—

“चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्षपशुभक्षणे ।

एकमेवां सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः”—इति ॥

— मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादौनामन्नमप्युपल-
क्ष्यते । अतएव हारीतः,—

“यदन्नं प्रतिश्लोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्रीकृतघ्नयोः ॥

आरूढपतितस्यैव भगोत्राभर्तुरेवच ।

पाषण्डानाश्रितानाञ्च यतेश्चैव तथैवच ॥

अतिकच्छं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामञ्जेर्दधमेवच ॥

तद्भक्षभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानौये चार्द्धमेवच ॥

कच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने† ।

अत्यभ्यासे तथा कुर्यात् त्रिंशत्कच्छं दिजोत्तमः”—इति ॥

* तदभ्यासविषयम्,— इति मु० ।

† एवमेव,—इति मु० ।

‡ कच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासाञ्ज्ञानभोजने,—इति मु० ।

उत्तमस्त्री ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिलोभ्येन शूद्रादुत्पन्नस्रण्डालः ।
 महापातकी ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवदुष्टं
 नास्ति, तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमथ्यन्नं पातक्यन्नवद्*
 गर्हितमेव । अस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनु-
 मोदते प्रत्युतापद्गतस्यापकारित्वमापादयति, स कृतघ्नः । उत्तमाश्रम-
 मारुह्य तं परित्याज्याधमाश्रमे उन्नार्गे वा वर्त्तमान आरूढपतितः । यः
 समानगोत्रासुदहति, स सगोत्राभर्त्ता । वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्ग-
 मुत्सृज्य जैनबौद्धादिमार्गं वर्त्तमानः, पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि
 सामर्थ्यं नास्तिक्येन कश्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वेषामग्रे
 समानं प्रायश्चित्तम् ।

विप्रस्थानेश्चादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह,—

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥ इति

तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रा-
 यणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेश्चादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते ।
 न तु भोजनसाम्यं, व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ।

व्रतान्ते चतुर्वर्णानां कर्त्तव्यमाह,—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्द्विजः ।

एकद्विचिचतुर्गा वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात् ॥३॥ इति

* उपपातक्यन्नवद्,—इति मु० ।

पञ्चगव्यब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्या-
मन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रोगामेकां
दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे, वैश्यस्त्रिसः, शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे
सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वाग्ब्रह्मः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्या-
न्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः,—

“गवामलाभे निष्कं वा* निष्काद्धं पादमेववा”—इति ।

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्च अभोज्यस्यान्नमेव च ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥४॥

यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदोऽपि वा ।

ज्ञात्वा समाचरेत् कच्छं ब्रह्मकूर्चन्तु† पावनम् ॥५॥ इति

अत्र शूद्रान्नस्य गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता‡,—

“आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्येत् तु ।

भोगात्तत्समतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति ।

शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति? ॥

* निष्कं स्यात्,—इति शा० ।

† ब्रह्मकूर्चम्,—इति सु० ।

‡ निषेधः आङ्गिरसा प्रपञ्चितः—इति सु० ।

§ याति स द्विजः,—इति सु० ।

आप्रात्वा चोष्णं चैव सृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
 प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥
 एते दोषा भवन्तीह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे ।
 अनुग्रहन्तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
 आमं वा यदि वा पकं शूद्रान्नमुपसाधयेत्* ।
 किल्बिषं भजते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
 गुर्वर्थं ह्यतिथीनान्तु भृत्यानान्तु विशेषतः ।
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु त्येत् स्वयं ततः ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुक्तो वाऽपि गतिरूद्धां न विद्यते ॥
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते शूद्रस्थानं निरन्तरम् ।
 जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः स्या चापि जायते ॥
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान्मिषयते द्विजः ।
 आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभाग्यवेत्"—इति ॥

व्यासोऽपि,—

"शूद्रान्नरसपुष्टस्य दिक्षोरपि च नित्यशः ।
 यजतो जुक्तो वाऽपि गतिरूद्धां न विद्यते ॥
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
 अहमेव न जनामि कां कां योनिं निगच्छति ॥
 मृतोदादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

* साकयेत्,—इति मु० ।

† गर्भिष्यति,—इति मु० ।

श्वा चैव सप्त जन्मानि द्रव्येवं मनुरुक्तवान्* ॥
 शूद्राग्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।
 स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।
 इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥
 शूद्रान्नं शूद्रसंस्पर्शः† शूद्रेण च महासनम् ।
 शूद्राज्जानागमस्यैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
 आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राग्नेन प्रवर्त्तते ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्रयः”—इति ॥

सुमन्तरपि,—

“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावर्त्तनः‡ ॥
 कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
 गणान्नं गणिकाञ्च लोकेभ्यः परिक्रन्ति ॥
 रूपं चिकित्सिकस्थान्नं पुंश्ल्याश्च तथा अश्रयम्§ ।
 विष्टा वाङ्मुषिकस्थान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

* जन्मानौद्येवं मनुस्वाच ह,—इति सु० ।

† शूद्रसम्पर्कः,—इति सु० ।

‡ यशश्चर्मावर्त्तनः,—इति सु० । यशश्चर्मावर्त्तनः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ पुंश्ल्याश्चान्नमिन्द्रियम्,—इति सु० ।

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः* क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः”-इति ॥

तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते, स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं, बह्ममन्त्रसंस्कृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्क्ते, स प्रजापत्यमाचरेत् । तथा च मनुः,-

“भुञ्जानोऽन्यतमस्त्राक्षममत्या चपणं अहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् छच्छं रेतोविष्णुचमेवच”-इति ॥

न च ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् अहश्चपणेन विरोध इति शङ्कनीयम् । तयोः शक्ताशक्तविषयत्वात् । अत्र दिनचर्योपवासं स्त्रिंश-
तोऽप्याह,-

“भुक्त्वा वाङ्मूषिकस्यान्नमवृत्तस्यासुरस्य च ।

शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा चिरात्रं स्यादभोजनम्”-इति ॥

प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह,-

“ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्त्तितम् ।

सहस्रहृत्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सङ्कल्पिवेत् ॥

अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम् ।

मत्या चिरात्रं कुर्वीत छच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्”-इति ॥

जाताग्रौचेन मृताग्रौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं सूतकाण्डम् ।
तन्निन्दा च मनुना दर्शिता,-

“सूतान्नां रजकस्यान्नं चोरस्यान्नं तथैवच ।

* एतेभ्योऽन्यत्र भोज्यान्नाः,-इति सु० ।

† तद्भ्रातृन्,-इति सु० ।

मृतके सूतके चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्”—इति ॥

नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् । तथाच
वृहस्पतिः,—

“नटनर्त्तकतचाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्थाणुपाषण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कदर्थ्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिग्रस्तवाङ्मथ्यगणिकागणरचिणाम् ॥

चिकित्सकातुरोन्नत्तपुंश्चलीक्रुद्धविद्धिषाम् ।

क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकेच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

स्त्रीविक्रयिकर्मकारतन्तुवायश्चटत्तिनाम्* ॥

नृशंभराजरजककृतप्रबधजीविनाम् ।

चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा”—इति ।

शङ्कितमित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता, विषप्रचेपिका शास्त्रनि-
न्द्यालशङ्का चेति । तथाहि, केषुचित् कौकटदेशेषु प्रेतभूतगणादिरूपा-
स्तामसादेवतास्तोषयितुं नरवलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं अन्नमध्ये
गूढं विषं प्रचिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तन्तु न भोक्तुं योग्यम्,

“विषं चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति

* नास्तीदमर्द्धं सु० एरुके ।

चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा, केचित्
 श्राद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य
 श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्वा भोजयन्ति । तादृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य
 गृहे सिद्धमन्नं निन्दत्वेन शङ्कितम् । प्रतिषिद्धान्नं गोघ्रातादि ।
 तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“गोघ्रातन्तु शुनोच्छिष्टं श्वसृष्टं* पतितेक्षितम् ।

उदक्यास्पृष्टसंघृष्टं पर्यायान्नं विवर्जयेत्”—इति ॥

पात्रे पतितस्यान्नखाङ्गं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि
 संगृह्यते, तदा तदन्नं पूर्वाच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेष्वेतेषु सूत-
 कास्त्रादिषु पूर्वाच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रास्त्रवद्ब्रह्मकूर्चहस्त्रौ
 वेदितव्यौ । सूतकास्त्रे ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्ठादक्ष्यन्ते ।
 यत्त्रभोव्यास्त्रे सुमन्तुनोक्तम् । “अभिग्रस्तपतितपौनर्भवपुंस्यस्यशुचिश-
 खकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेखकसैङ्गिकपण्डकान्धकगण-
 गणिकास्त्रानि चाभोव्यानि, सैनिकक्रव्यादनिषादबुद्धचर्मकारा-
 अभोव्यान्नाश्रप्रतिपाद्यास्य, अग्रनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।
 तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्केनोक्तम्,—

“शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः ।

चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीशूद्रजीविनः? ॥

* गोघ्रातं शुकनोच्छिष्टमुच्छिष्टं,—इति सु० ।

† संघृष्टं,—इति सु० ।

‡ बद्ध,—इति सु० ।

§ स्त्रीशूद्रजीविनः,—इति सु० ।

षण्डस्य कुलटायाश्च तच्छणो रजकस्य च* ।

कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।

गणान्नं गणिकाञ्चञ्चं मृगजीविश्ववृत्तिनाम् ॥

सौनिकान्नं सृतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रतौ भवेत्”— इति ।

एतच्च पूर्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् ।

यदपि वृहस्पिनोक्तम्,—

“शौण्डिकान्नं नटस्थान्नं क्लीवदण्डिकयोरपि ।

दुष्टान्नमवशिष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

सूत्यन्नं सूतिकान्नञ्च वाङ्मुषेः पतितस्य च ।

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिवेत्”—इति ।

यदपि शृङ्खलित्वाभ्यामुक्तम् । “अभिग्रस्तपतितरजकचाक्रिकतै-

लिकग्रामयाजकशूद्रसांवत्सरिककुलिकसुवर्णकारचर्मकारचित्रवृत्ति-

घोषकतन्तुवायरङ्गावतारिमानकूटशौण्डिकबधजीविनृशंसात्मविक्र-

यिवाङ्मुषिकश्यावभटवृत्तिव्रात्यतस्करान्नभोजनेष्वतिहृष्टं चरेत्”—

इति । एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्तं प्रति वेदित-

व्यम् । यदपि वृहस्पतिना दर्शितम्,—

* षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धकरक्षिणः ।

अभिग्रस्तस्य घोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥

चर्मकारस्य फेनस्य क्लीवस्य पतितस्य च ।

हृक्कारस्य तक्ष्णश्च रजकस्य च वाङ्मुषेः—इति मु० ।

† भूमिपालान्नं,—इति मु० ।

“गान्धर्वी लोहकारश्च मौनिकस्तन्नुवायकः ।
 चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
 यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।
 कुलटश्चिकर्मा च वार्द्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
 समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्द्धुषिको नाम यस्य वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
 वृथाऽऽरामाश्रमाणाञ्च भेदकः पुण्यविक्रयी ।
 विक्रयी ब्रह्मणो यस्य योनिसाह्वरिकश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कूटाग्रः कुरुको गुप्तिकस्तथा* ।
 भिषजो गरदस्यैवां रूपाजीवी च सूचकः ॥
 मौनिको वर्षिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
 कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्तते सदा ॥
 प्रायश्चित्ते तु चरिते परिहार्या भवेत् स हि† ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥
 तस्माद् दैवे च पितृये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु‡ मृग्यताम् ॥
 भैक्षान्मुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां ब्राह्मणोभुक्त्वा दत्त्वा दत्त्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन शूद्धोत् तु तस्मात् पापाच्च संग्रहः”—इति ।

* कुरुको गुरुगुप्तिकः,—इति मु० ।

† भिषक् च रजकश्चैव,—इति मु० ।

‡ भवेद्दहिः,—इति मु० ।

§ प्रत्यासत्तिस्तु,—इति मु० ।

तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजाप-
त्यन्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तव्यं, ब्राह्मण इति विशेषा-
भिधानात् । यच्चोक्तमङ्गिरसा,—

“अभोज्यानान्तु सर्वेषां भुक्त्वा चात्रमुपस्कृतम् ।

अन्यावसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

यदपि विष्णुनोक्तम् । “गणगणक*स्तेनगायनान्त्रानि भुक्त्वा सप्त-
रात्रं पयसा वर्त्तत । तत्रात्रं चर्मकर्तुंश्च† । वार्द्धुषिककदर्थ्यदीचितवद्ध-
निगलाभिग्रस्तषण्डानाञ्च । पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छि-
ष्टभोजिनां च । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसपत्नपतितानाञ्च । पिशुनानृतवा-
दिक्रतुधर्मसोमविक्रयिणाञ्च । शैलूषतन्तुवायं कृतघ्नरजकानां च । चर्म-
कारनिषादरङ्गावतारिवैण्‍शैस्त्रविक्रयिणाञ्च । श्वजीविशौण्डिकतै-
लिकचेलनिर्णैजकानाञ्च । रजस्वलासहोपपतिवेश्मनां च । भ्रूणघ्नावेचि-
तमुदक्यासंस्यूष्टं पतत्रिणाऽवलीढं शुना संस्यूष्टं गवाघ्रातञ्च । कामतः
पादस्यूष्टमवचुतं च । मत्तक्रुद्धातुराणां च । अनर्चितं वृथामांसञ्च पाठी-
नरोहितञ्च राजिलसिंहतुण्डं च सशल्कवर्जं सर्व्वमत्स्यमांसाग्ने चिरा-
चमुपवसेत्”—इति । तत्र चिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।
तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्वस्वशक्तं प्रति वेदितव्यः ॥ ।

* गणगणक,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† चर्मकारकृतं च,—इति मु० ।

‡ तुघ्नवाय,—इति मु० ।

§ वैद,—इति मु० ।

॥ ब्रह्मकूर्चमशक्तं प्रति वेदितव्यम्,—इति मु० ।

सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । अङ्कितप्रतिषिद्धाङ्गयोर्हार्त्त-
रीत आह,—

“मृतसूतकशूद्राङ्गं सदोषेणापि संकृतम् ।

अङ्कितं प्रतिषिद्धाङ्गं विद्विषोऽन्नमथापिवा ॥

यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत् ।

एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टग्रतं जपेत्* ॥

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।

एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोव्यभोजनैः”—इति ॥

एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वाच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं
व्रतं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“खमुच्छिष्टन्तु योभुङ्क्ते यो भुङ्क्ते सुक्तभाजने ।

एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्नपनं चरेत्”—इति ॥

पूर्वाच्छिष्टस्य पूनर्भाजने व्रतचरणमभिहितम् । तेनैव दृष्टान्तेन
नास्त्राद्युच्छिष्टस्याभोव्यलमाशङ्क्य खल्पशुद्ध्या भोव्यलमाह,—

वालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छिष्टितं† यदा ।

तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥६॥

उच्छिष्टितम्‡ उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य? अङ्का-
जङ्गलोच्छिष्टलशुद्ध्याऽनपापात् पूर्णव्रतमाचरणीयमिति संशयः स्यात् ।

* भवेत्,—इति स० प्रा० ।

† मुक्केषितं,—इति सु० ।

‡ उक्केषितम्,—इति सु० ।

§ प्रोक्षितस्य भोजने,—इति प्रा० ।

अतो नात्र संग्रहः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह सम्बर्त्तः,—

“शुक्लाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु ग्रहं क्षिपेत् ।

विडालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्विजः” —इति ॥

शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽग्रक्तः, तं प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“भुक्त्वाकोच्छिष्टन्तु काकानां विशुद्धोत् ग्रहोषितः ।

भुक्त्वाकोच्छिष्टं विडालादेः पञ्चगव्यं पिवेद्विजः” —इति ॥

मनुः,—

“विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च विप्रेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्” —इति ॥

विष्णुरपि । “विडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलां पिवेत् । खोच्छिष्टाग्ने दिनेमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् । पञ्चनखविण्मूत्राग्ने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः । शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्, दिनेमेकं चोदके वसेत् । मधुमांसाग्ने प्राजापत्यम् । सप्तरात्रं वैश्योच्छिष्टभोजने । पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टभोजने । त्रिरात्रं राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाग्नी, पञ्चरात्रं वैश्योच्छिष्टाग्नी । त्रिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाग्नी । चण्डालानं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धानं भुक्त्वा पराकम्” —इति । उग्रनाऽपि । “ब्राह्मणोच्छिष्ट-

* शुक्लाकोच्छिष्टभक्षणे ग्रहं क्षिपेत्, विडालमूषकोच्छिष्टभक्षणे पञ्चगव्यं पिवेद् द्विजः,—इति सु० ।

† सुवर्चलाम्,—इति शा० सू० । एवं परत्र ।

भोजने प्राणायामशतं कुर्यात् । चत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणा-
यामसहस्रम् । वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम् । मतिपूर्वम्
प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं
यवागूपानं, मतिपूर्वम् चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छिष्टभोजने
शूद्राणाञ्च । ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां पाने षोडशप्राणायामं धारयेत् ।
चत्रियाणां त्रिंशद्वैश्यानाञ्चत्वारिंशत् शूद्राणां कुशवारिपानं ग्रहम् ।
बुद्धिपूर्वम् चेत्, ग्रहं चतुरहं सप्तरात्रञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्य-
जानामुच्छिष्टभोजनेऽबुद्धिपूर्वम् महासान्तपनं, बुद्धिपूर्वम् चान्द्राय-
णम्”—इति । मनुरपि,—

“शूद्रोच्छिष्टञ्च पीत्वा तु कुशवारि पिवेत् ग्रहम् ।

अभोज्यान्तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिवेत्”—इति ।

जादृक्कर्मोऽपि,—

“जम्बूककाकमाज्जरश्चगोधानाङ्गवामपि ।

मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि*,—

“विप्राङ्गं चत्रियस्य स्याद्वैश्यानां च तदङ्गकम् ।

तदङ्गमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः”—इति ।

ट्टहद्विष्णुः । “ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाग्ने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं
पिवेत् । वैश्योच्छिष्टाग्ने पञ्चरात्रं, राजन्योच्छिष्टाग्ने चिरात्रं,
ब्राह्मणोच्छिष्टाग्ने एकाहम्”—इति । शङ्खः । “ब्राह्मणोच्छिष्टाग्ने

* कण्वोऽपि,—इति सु० ।

महाव्याहृतिभिरभिमन्व्यापः पिवेत् । चत्रियोच्छिष्टाग्ने ब्राह्मणो-
रसपक्वेन अहं चौरिण वर्त्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो-
ब्राह्मीं सुवर्चलां पिवेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम्”—
इति । यमः,—

“भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

भूभुजा सह भुक्त्वाऽन्नं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ॥

वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्”—इति ।

आपस्तम्बः । “शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनं स्त्री-
णाञ्च”—इति । शङ्खः,—

“शूद्रोच्छिष्टाग्ने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।

चत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्”—इति ॥

वृहद्दयमः,—

“माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।

न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बः,—

“अग्निनां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्नं कृच्छ्रं तदङ्गं तु ब्रह्मचक्रविशां विधिः”—इति ।

अङ्गिराः,—

“चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः चत्रः सान्तपनं चरेत् ॥

षड्रात्रञ्च त्रिरात्रञ्च वर्षयोरनुपूर्वशः”—इति ॥

वृद्धश्रुतातपः,—

“पौतशेषन्तु यत् किञ्चिद्भाजने सुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद् भुक्त्वा चाश्रायणं चरेत्”—इति ।

श्रुतातपः,—

“शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु चिराचोपोषितः शुचिः* ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा कर्द्धितो हृतसेवकः ।

अहोराचोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः”—इति ॥

षट्चिंशन्मते,—

“दौपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं राचौ रथ्याहृतन्तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्त्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्विषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्धनीया ।

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्याचं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

मेहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभाजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा† ॥ ८ ॥ इति ।

* क्वचित्,—इति सु० ।

† षट्चिंशन्मते,—इति सु० ।

‡ चरेत्,—इति सु० ।

एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद्
विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु
स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत्, तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तग्रिष्ट-
मन्नं न भोक्तव्यम् । तमिमं शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते, स
सान्तपनं चरेत् । निमित्तस्थाल्पत्वाद्च द्विराचसान्तपनं वेदितव्यम् ।
अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

“यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

वज्रादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एतच्चाचारकाण्डे
दर्शितम् ।

अभिनवचौरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

पीयूषं* श्वेतलशुनवृन्ताकफलगृञ्जनम् ।

पलाण्डुवृक्षनिर्यासं देवस्वकवकानि† च ॥ ९ ॥

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः ।

चिराचमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १० ॥ इति ।

पीयूषत्वं पयसोऽभिनवलं, प्रसवकालीनत्वमित्येके । दशाहान्तः-
पातिलमित्यपरे । दशाहादूर्द्ध्वमपि प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासङ्गाव-
कालीनत्वमिति केचित् । श्वेतशब्दो लशुनवृन्ताकाम्यां सम्बध्यते ।

* पीयूषम्,—इति सु० । एवं परत्र ।

† करकानि,—इति सु० । एवं परत्र ।

तेन रक्तसङ्गनकृष्णवृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रविशेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्धार्थं भक्षयन्ति । विटासु खराद्यर्थम्* । मूलविशेषो वा गृञ्जनापरपर्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दो-
लसङ्गनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिङ्गुकपूर्वादिव्यतिरिक्तः । हिंम्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुष्ठानात् । देवतार्थमुपकल्पिते चेन्नादावुत्पन्नमन्नं देव-
स्वम् । कवकं भूमौ कृत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रग्रब्धवाच्यम् । पीथूषादिभोजी त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिवेत् । मतिपूर्वं तु भोजने मनुराह,—

“कृत्राकं विश्वराहस्य सङ्गुनं याम्यकुक्कुटम् ।

पलाण्डुगृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः”—इति ॥

अमतिपूर्वं सएवाह,—

“अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृष्कं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः”—इति ॥

तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम् । “अबुद्धिपूर्वं सान्तपनं सप्तरात्रं वा”—इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात् । एवञ्च सति मूलवचनोक्तत्रयोपवासोभक्षितोद्धारितविषयः द्रष्टव्यः । चान्द्रायणत्वावृत्तिविषयम् । शेषेषूपवसेदहरित्येतत् कुसुभादिषु द्रष्टव्यम् । तथा चतुर्विंशतिमते,—

“पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकां कुसुभं वनकुक्कुटम् ।

* वेण्यासु मदाद्यर्थम्,—इति सु० ।

† क्षुद्रवृन्ताकम्,—इति सु० ।

नालिकां बालपुष्पञ्च भुक्त्वा दिनमभोजनम्”—इति ॥

न चैतस्य पलाण्डौ मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः । अवान्तर-
जातिभेदेन व्यवस्थापनात् । “पलाण्डोर्दश जातयः”—इत्यभिधानात् ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण
मूर्द्ध्नि सम्यतान्नयेत्” । तद्वलात्कारेणानिच्छतोभक्षणविषयम् । तदे-
कसाध्यव्याध्युपशमार्यभक्षणविषयं वा । अतएवानन्तरं तेनैवोक्तम् ।
“एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि
चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्वप्यदोषः”—इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनु-
क्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्यन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानु-
सारेणावृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते ।
तत्र शातातपः,—

“लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं कृष्णवृन्तकम्* ।

कृत्वाकं विद्धराहञ्च ग्राम्यकुक्कुटमेव च ॥

उष्ट्रीं च मानुषीं वाऽपि रासभीक्ष्णैरभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“पलाण्डुं विद्धराहं च कृत्वाकं ग्राम्यकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

वृहद्दयमः,—

“नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेष्मातकफलानि च ।

* पलाण्डुं च तथा शुनीम्,—इति सु० ।

भृक्षणं शिषुकस्यैव खडाङ्गं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः”—इति ।

विष्णुः । “शुनां मांसाग्ने कृचाकवकाग्ने सान्तपनम् ।
यवगोधूमजं पयोविकारं खेहाक्तञ्च शुष्कखाडवञ्च वर्जयित्वा* पर्यु-
षितं प्राश्यापवसेत् । अन्ननामेष्यप्रभवांश्च लोहितान् वृचर्निथासान्
तैलञ्च वृथा कसरञ्च यवपायसापूपशष्कुलीञ्च देवान्नानि हवींषि
च गोऽजाविमहिषीवर्जं† सर्वपयांसि चानिर्दंशाहैतान्यपि च ख-
न्दिनीसन्धिनी विवल्गाचीरञ्चामेष्यभोजनञ्च दधिवर्जं‡ केवलं सर्व-
शुक्लानि ब्रह्मचर्याश्रमी आङ्गाग्नेऽ चिराचमुपवसेत्॥ दिनमेकं
षोडशो वसेत्”—इति । यमः,—

“सशुनं च पलाण्डुञ्च॥ शृङ्गं कवकानि** च ।

चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अखातुं†† किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।

* खेहाक्तञ्च वर्जयित्वा,—इति सु० ।

† गोऽजामहिषीवर्जम्, इति शा० ।

‡ नाख्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

§ अङ्गधानः,—इति सु० ।

॥ नाख्ययमंशः सु० पुस्तके ।

¶ खड्गं सपलाण्डुं च,—इति शा० स० ।

** कवकानि,—इति शा० स० । एवं परच ।

†† अखातुम्,—इति सु० ।

शैदुम्बरञ्च कामेन* तप्तकच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

शङ्खलिखितौ । “लशुनपलाण्डुगृञ्जनक्रियाकूवकुसुम्भाभक्षणे
द्वादशरात्रं पयः पिवेत् । कलञ्जसिग्धुश्लेष्मातककोविदारघनच्छचाक-
टनकभक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत्”—ति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“लशुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा ।

वल्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

कन्दमूलफलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः ।

उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ॥

स्त्रीचौरन्तु† द्विजः पौत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

पुनः संस्त्राय चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अजोद्वीसन्धिनौचौरं मृगाणां वनचारिणाम् ।

अनिर्द्देशाहगोश्वैव पौत्वा दिनमभोजनम्”—इति ॥

पूर्वञ्च गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं, न त्वन्यस्य । इदानीं
मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह,—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति ॥११॥ इति ॥

अज्ञानकृते सङ्गद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम्^(१) । असङ्गद्भक्षणे तृशनसोक्तं

* दुम्बरञ्च सकामेन,—इति शा० ।

† कोपातुङ्गभीक,—इति शा० ।

‡ त्रिवारन्तु,—इति सु० ।

(१) मूलवचने भक्षयित्वा ज्ञात्वा इत्यभिधानात् अज्ञानतोभक्ष्यानन्तर-
मेतन्निषिद्धमांसं मया भुक्तमिति ज्ञात्वैत्यर्थोऽवसेयः, न तु ज्ञान-
पूर्वकभोजनं तदर्थादिति ध्येयम् ।

द्रष्टव्यम् । “बलाकञ्जवहंसकण्टक*चक्रवाकखञ्जरीटगट्टकपोतभार-
चटकरक्तपादोलूकशुकसारसटिट्टिभमद्गुचाषभासजालपादनक्रकुचि-
विह्वतमत्स्यक्रव्यादामेधानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत् चिराचम्”—
इति । शङ्खलिखितौ मतिपूर्वे प्रत्याहृतुः । “बकबलाकहंसञ्जवचक्र-
वाकखञ्जरीटकाककारण्डकटभारचटकगट्टकपोतशुकसारसटिट्टि-
भमद्गुभलूकवक्रपाद† जालपादचाषभासमद्गुशिशुमारनक्रमकर-
निमित्तिमिङ्गिलनकुलविडालसर्पमण्डूकमूषकवस्त्रीकादिमांसभक्षणे
द्वादशाहमनाहारः, पिवेद्वा गोमूत्रयावकम्”—इति । एतच्च काम-
कृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तु याञ्जवत्स्य आह,—

“देवतार्थं हविः शिशु लोहितान् ब्रह्मनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्वानिःकवकानि‡ च ॥

क्रव्यादपचिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।

सारसैकगफान् हंसान् सर्वान् यामवाचिनः ॥

कोयष्टिञ्जवचक्राख्यबलाकावकविष्किरान् ।

वृथा कसरसंयावपायसापूपशङ्खुलीः ॥

कलविंशं च काकोलं कुररं रज्जुवायुकम्॥ ।

जालपादान् खञ्जरीटानज्जातांश्च मृगदिजान् ॥

* कण्टक,—इति मात्स्य सु० पुस्तके ।

† टिट्टिभोलूकरक्तपाद,—इति सु० ।

‡ विविधानि,—इति सु० ।

§ करकानि,—इति सु० ।

॥ दाककम्,—इति श्रा० ।

चाषांश्च वक्रपादांश्च* सौरं वल्लूरमेवच ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं वसेत्”—इति ॥

विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह । “खरोद्भका-
कश्यहंसाग्ने चान्द्रायणं कुर्यात् । प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं
च । क्रव्यादमृगपक्षिमांसाग्ने तप्तद्वन्द्वम् । कलविङ्गवहंसचक्राङ्ग-
सारसरञ्जुबालक्रींदात्यूहशुकसारिकाबकबलाककोकिलखञ्जरीटाग्ने
त्रिरात्रमुपवसेत् । एकशफोभयदन्ताग्ने च” —इति । शङ्खस्तु भक्ष्या-
भक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह,—

“भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं मद्यञ्च कवकानि च ।

नारं शौनं तथा मांसं विद्वराहं खरं तथा ॥

गामथं कुञ्जरोद्भौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाश्चैव गोधाकच्छपशान्यकाः ।

खड्गञ्च शग्रकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

हंसं मत्स्यञ्च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुकसारिकाः ॥

चक्रवाकं श्वं काकं मण्डूकं॥ भुजगं तथा ।

* रक्तपादांश्च,—इति यु० ।

† दालकः,—इति शा० ।

‡ शूनां मांसाग्ने च,—इति शा० ।

§ सङ्भुञ्ज,—इति शा० ।

॥ काकं रन्दगृकम्,—इति शा० ।

मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ।
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशस्त्रांश्च* तथैव च ॥
 पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आद्विकाः ।
 यामेचरान् जालपादान् प्रतुदान् नखविष्करान् ॥
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ।
 तित्तिरिं च मयूरं च लावकञ्च कपिञ्चलम् ॥
 पाठीनञ्चैव संवर्त्तं भोज्यानाह यमः सदा ।
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकग्रफानपि ॥
 दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मांसं मांसं समाचरेत् ।
 माहिषं चाजमौरभं मार्जारं सौर्ममेव च ॥
 भक्षमार्गं समुद्दिष्टं यश्च वै पार्षदं भवेत् ।
 वाराहञ्च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ॥
 मांसमज्ञानतोः भुक्त्वा मांसं प्रोक्तं समाचरेत् ।
 शूनां मांसं शुष्कमांसमात्मार्घ्यं च तथा कृतम् ॥
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात्? प्रयतः सुसमाहितः"—इति ।

अत्र श्रुतव्रतविशेषाः आदृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ।
 शूद्राणं सूतकाणं चेत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रासभोजननिषेधमभिप्रेत्य

* शलजांश्च,—इति सु० ।

† जलेष्वरांश्च जलजान्,—इति सु० ।

‡ मांसमद्ये तथा,—इति सु० ।

§ मत्सा,—इति सु० ।

तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्
 “राजास्रं हरते तेजः”—इत्यादिशास्त्राच्च चत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि
 विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्येत । अतस्तदपनुत्तये चत्रियाद्यन्नभोजन-
 मनुजानाति,—

अत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिब्रतौ ।

तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥ इति ॥

क्रियावन्तौ विहिताध्ययनयजनादियुक्तौ । शुचिब्रतौ ; व्रतं
 स्मार्त्तं धर्मः, तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति, तद्युक्तौ
 शुचिब्रतौ । औतस्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः चत्रियवैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा
 शिष्टेर्विप्रैर्भोज्यम् । क्रियावन्तौ शुचिब्रताविति विशेषणात् तदि-
 तरचत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथाच
 षतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्,—

“सहस्रन्तु जपेद्देव्याः चत्रियस्यान्नभोजने ।

तथोपवासं* वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धमेवच”—इति ॥

चत्रियान्नवत् शूद्रास्यपि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुष्ठा-
 नाच्च,—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन† पाचितम् ।

गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

* एकोपवासं,—इति सु० ।

† मुहुतैस्नेह,—इति शा० ।

क्षेपपाचितं* पूरिकाशक्नुस्त्रादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्य-
द्रव्यं, शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् । तादृशघृतादिकं यथा
भोक्तव्यं भवति, तदा चत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यं, किं
तर्हि तद्गृहेऽतीत्वा शूद्रगृहात् निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च
चत्रियादिवर्षत्रयभोजनस्याश्वनुज्ञानं मार्गश्राव्यादौ पूर्ववर्णासम्भवे
वेदितव्यम् । आपदि यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्न-
मनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् । अतएव कन्दोगा उद्गीयपर्वण्युष-
स्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्त्रोषक्षेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपाक्षोच्छि-
ष्टानां कुस्त्रापाषाणां जीवनाय भक्षणं, ततोऽधिकस्य तदीयोच्छि-
ष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति । “हम्नानुपानमिति, उच्छिष्टं वै
ने पौतं स्त्रादिति होवाच, न क्षिदेतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वाश्रजी-
विष्यमिमानस्त्रादन्निति होवाच, कामो मउदकपानम्”—इति ।
एतच्च, “सर्वान्मानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् (वे० २ अ० ४ पा०
२८ सू०)”—इत्यस्मिन् वैद्याधिके सूत्रे सम्यङ्मीमांसितम् ।
अतिस्य भवति,—

“जीवितात्ययमापन्नो द्योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

स्त्रियते न स पापेन पशुपशुमिवाश्रया”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्गतः संप्रत्यक्षन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

* तैत्तिपाचितं,—इति श्रा० ।

† इत्यमेव पाठः सम्बन्धे । मम तु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

लिप्यते नैनसा* विप्रोज्वलनार्कसमो हि सः”—इति ॥

एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह,—

“सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्भूर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।

न चालिप्यत दोषेणां क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥

श्रमांसमिच्छन्नार्त्ताऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ॥

भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।

बद्धीर्गाः प्रतिजयाह वृहत्प्रज्ञो महातपाः ॥

क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्रजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः”—इति ॥

स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतु-
र्विंशतिमते,—

“आरनालं तथा क्षीरं कौतुकं दधिसक्कवः ।

* न लिप्येतैनसा,—इति मु० ।

† पापेन,—इति मु० ।

‡ कान्दकं,—इति मु० ।

स्नेहपकञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति”—इति ॥

अङ्गिराञ्च शूद्रं* प्रकम्याह,—

“मांसं दधि घृतां धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम्^(१) ।

गुडोरसस्तथोदश्विद् भोज्यान्येतानि नित्यम् ॥

अश्वत्थारनालञ्च कान्दकाः सक्तवस्त्रिलाः ।

फलानि माध्वीकमथो† याञ्चमौषधमेवच”—इति ।

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति,—

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजशुश्रूषणरतान्मद्यमांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद्विजः ॥ १५ ॥

जातिशूद्राः, नीचाः प्रतिलोमजाः सूतमागधादयः, तेषां कर्माश्वषारथ्यादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिव घृतादिकं न स्वीकार्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः? शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरताः, तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ।

* शूद्रप्रतिग्रहं,—इति सु० ।

† दधिघृते,—इति शा० स० ।

‡ पिण्याकमथो,—इति सु० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सन्मार्गवर्त्तिनः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद्घृतम्—इत्याज्यघृतयोर्भेदः ।

घृतशब्द उदकपर्यायोऽपि पठितो नै घण्टककाण्डे ।

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्चेत्यत्र सूतकान्नस्य* सामान्येन प्रायश्चित्तम-
भिहतम् । इदानीं सूतक-जाति-विशेषाननूद्यां तत्र व्रतविशेषान्
प्रश्नपूर्वकमाह,—

अज्ञानाद् भुञ्चते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं † विनिर्दिशेत् ? ॥ १६ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ‡ ।
अथवा वामदेव्येन साम्ना चैकेन शुद्ध्यति ॥ १८ ॥

सूतकिनः शूद्रस्थानं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं
जपेत् । सूतकिनोविशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः ।
क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं
कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्थानं यो भुङ्क्ते, तं प्रति द्विसहस्रगाय-
त्रीजपं विदध्यात् । कथानश्चिन्नं आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां
प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सहस्रजपो-

* सूतकान्नस्य,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† सूतकविशेषाननूद्य,—इति मु० ।

‡ सर्व्ववर्णे,—इति शा० ।

§ जापयेत्,—इति मु० ।

द्विषहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते । ते च अपरूपा व्रतविशेषा अग्र-
क्तविषये वेदितव्याः । अकृन्तु प्रति हागलेषु आह,—

“अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके सूतके तथा ।

प्राणायामगतं कृत्वा शुद्धान्ते शूद्रसूतके ॥

वैश्वे षष्टिर्भवेद्वाग्नि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।

एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः”—इति ॥

ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहादयो थोच्याः । अन्तु मार्कण्डेये-
नोक्तम्,—

“भुक्त्वाऽऽनं* ब्राह्मणाग्रौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु चत्रियाग्रौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ॥

वैश्याग्रौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्राग्रौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

“शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।

वैश्वस्य च तथा भुक्त्वा चतुर्मासान् व्रतं चरेत् ॥

चत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।

ब्राह्मणस्य तथाऽग्रौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्”—इति ।

* भुक्त्वा तु,—इति शा० ।

† त्रीन् मासान् व्रतमाचरेत्,—इति शा० अ० ।

‡ भवेत्,—इति शा० ।

तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गोक्तम्,—

“शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वा भुक्त्वा चरेत् ।

मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् ऋच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।

अहं चाकामतः कुर्यादभ्यासे ऋच्छमेव च ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

चत्रविट्शूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्तितम् ॥

सवर्णानान्तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।

क्रमादृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमं प्रति” ॥

तदेतद्गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुणवत्सूतकि-
विषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव* प्राय-
श्चित्तं द्रष्टव्यम् । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सहदेवान्ममभ्राति तस्य
तावदेवाशौचं यावत्तेषामाशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात्”—इति
विष्णुस्मरणात् । यच्च विष्णुनैव व्रतमुक्तम् । “सवर्णाशौचे द्विजो भुक्त्वा
स्रवन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्यघमर्षणं जप्त्वात्तीर्थ्य सावित्र्यष्टशतं
जपेत् । चत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे
राजन्त्यः चत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।
शूद्राशौचे द्विजोभुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥
शूद्रोवैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

* सर्वाशौचकालान्तरमेव,—इति सु० ।

† नास्तीदमर्षं सु० पुस्तके ।

शूद्राग्रौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिवेत् सदा”-इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । यदपि वसिष्ठेन,-

“आग्रौचे यस्तु शूद्रस्य* सूतके वाऽपि भुक्तवान् ।

हृमिर्भुत्वा स देहान्ते तद्विष्टासुपजीवति ॥

अनिर्द्देशाहे पारश्रवे शूद्राणां भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्गोन्याञ्च जायते ॥

द्वादश मासान् द्वादशाङ्कमासान् वा संहिताध्ययनमधीयानः
पूतो भवतीति विज्ञायते”-इति । तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननूक्त-
रीत्या जातिविशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ सत्यां ब्राह्मणादि-
जातिविशेषविहितस्य † सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् शूद्राणां
सूतकान्तं चेत्युक्तविषयः कोऽपि न लभ्यते । अत्र हि प्राजापत्यं
ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नयं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य
प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषे व्यवस्थापनात् । विष्णुः,-

“शूद्राग्रौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्”-इति ।

ब्रह्मकूर्चन्तु गर्गप्रोक्तत्र्यहव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । द्वा-
हविषये अङ्गिरा आह,-

“अन्तर्द्देशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा”‡ ।

* आग्रौचे ब्राह्मणोयस्तु,-इति शा०

† नियोगाद्,-इति सु० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, ‘ब्राह्मणादिजातिविशेषरहित-
तस्य’,-इति पाठः प्रतिभाति ।

§ एतावन्मात्रमेव सर्वेषु पुस्तकेषु ।

मूलवचनोक्तसूतकास्यभोजनप्रसङ्गेन आद्धभोजने प्रायश्चित्तानि
लिखन्ते । तत्र विष्णुः,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धन्तु पञ्चगव्यं द्विमासिके”—इति ॥

इदञ्चापद्विषयम् । अनापदि तु,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु^(१) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति

हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यन्तु मिश्रके,—इत्येतदाद्यमासि-
कविषयम् । जनमासिकादिषु पादोन्नप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि ।
बदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्पादौ द्वौ मासिके ततः ॥

पादोनं छच्छसुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्”—इति ॥

अत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्* ।

अत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।

वैश्वस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं अत्रियस्य मनीषिभिः ॥

* पराकोमासिके स्मृतः,—इति सु० ।

(१) नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्वृत्तुन् । अतःपरं पुराणं स्यात्,
—इत्यतदिशा नव-मिश्रक-पुराणानि ज्ञेयानि ।

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 सार्द्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे तैन्दवं स्मृतम् ।
 मासद्वये पराकः स्याद्दूर्द्धं सान्तपनं स्मृतम्”—इति ।

यत्तु शङ्खवचनम्.—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
 पञ्चत्रयेऽतिशङ्खं स्यात् षाण्मासे शङ्खएव तु ।
 आब्दिके शङ्खपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥
 अत ऊर्द्धं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा”—इति ।

तत्सर्पादिमरणविषयम्* । ये स्तेनपतितक्लीवाः,—इत्यपाङ्क्तेय-
 विषयं वा ।

“चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणद्वैद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्चां मरणं पापकर्मणाम् ॥
 पतनानाशकैश्चैव† विषोद्वन्धनकैस्तथा ।
 भक्लिषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुम्रतं द्विजः”—इति,
 “अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।
 आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तशङ्खेण शङ्कति ॥
 सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा चिरान्नं क्षपणं भवेत्”—इति

* सर्पाभिहितविषयम्,—इति शा० ।

† पशुभ्यश्च,—इति शा० ।

‡ पतनानाशकैश्चैव,—इति सु० ।

भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारिणस्तु वृहद्-
यमो विशेषमाह,—

“मासिकादिषु योऽश्रीयात्समाप्तव्रतो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धति”--इति ।

इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह,—

“मधु मांसं च योऽश्रीयात् श्राद्धे सूतकएवच ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्”--इति ।

आमश्राद्धे* तु सर्वत्रार्द्धम् ।

“आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजपत्यन्तु सर्वदा”--इति

षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । यत्नूग्रानसोक्तम्,—

“दग्गृहलः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धोच तदनन्तरम्”--इति ॥

तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराङ्गश्राद्धभोजने व्यासेन
विशेष उक्तः,—

“निवृत्तो चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणान्ततः ॥

चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ।

अतोऽन्येषु च भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ॥

नियोगादुपवासेन शुद्धते निन्द्यभोजनात्”--इति ।

* अमाश्राद्धे,—इति शा० । एवं परत्र पङ्क्तौ ।

† प्रवृत्ते,—इति सु० ।

सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह,—

“ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं, सोमंसाहचर्यात् । यत्तु
भरद्वाजेनोक्तम्*,—

“भुक्तञ्चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासंस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्तितम् ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असंख्येः सृतं नक्तं व्रतपारणकेऽ तथा ।

द्विगुणं चत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव सृतं शूद्रस्य भोजनम्”—इति ॥

तदप्यापद् विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्थोक्तत्वात् ।

घृतं तैलं तथा चीरमित्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां भोजनम-
भ्यनुज्ञातम् । इदानीं शूद्रतण्डुलादीनामभ्यनुजानाति,—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम् ।

पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत् ॥१६॥ इति ।

शुष्कान्नं ब्रीहितण्डुलादि । गोरसः बीरादिः । स्नेहस्त्रैलादिः ।

* यदपि सृष्टवन्तरम्,—इति सु० ।

† कुर्यादहोरात्रं,—इति सु० ।

‡ असमाप्ते,—इति सु० ।

§ व्रते वा पार्वण्ये,—इति सु० ।

तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति, तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्त्वामपकयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः, सोऽयम-सच्छूद्रविषयः । अतएव, मद्यमांसरताः,—इत्युक्तम् ।

पूर्वमज्ञानादापदोऽपि वेत्यत्रापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्म-कूर्चव्रतमभिहितम् । तद्विद्वद्विषयम् । इदानीं विद्वांसं प्रत्याह,—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धोत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥ इति ।

द्विविधा हि विद्या ; वेदपाठमात्रावसाधिनी, तदर्थज्ञानानु-ष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मनस्तापेन शुद्ध्यति । केवलवेदपाठकस्तु द्रुपदादिव मुमुक्षान इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं प्रतह्यन्ते जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“पश्चात्तापोनिराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापहन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तिनम् ।

विद्याभ्यासो ह्युपस्यर्गः सप्ताङ्गं* पापनाशनम्”—इति ।

द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

* सर्वं तत्,—इति मु० ।

“द्रुपदा नाम गायत्रीं यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ।

सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्”—इति ।

द्विजशुश्रूषणे रतानित्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः ।

तानेतानिदानौ विशेषतो निर्दिशति,—

दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥ इति ।

दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ।

दासादीनां लक्षणमाह,—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः* ॥२२॥

श्रुत्रियात् शूद्रकन्यायां सुतो जायेत नामतः† ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्योविप्रैर्न संशयः ॥२४॥ इति ।

ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स यद्य-
भन्तकैर्निषकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति, तदा दास इत्युच्यते ;

* असंस्काराद्भवेद्दासः संस्कारादेव नापितः,—इति शा० ।

† समुत्पन्नस्तु यः सुतः,—इति मु० ।

संस्काराभावे तु नापित इत्यभिधीयते । चत्रियः शूद्रकन्यामूढा तस्यां
यं पुत्रमुत्पादयति, स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितो न लर्थतः ।
गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कथादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं, तथापि शब्द-
सामर्थ्यात् प्रकभवलादा तल्लक्षणमुच्येयम् । शब्दसामर्थ्यतः तावत्,
कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृपितामहादिक्रमादायात-
आप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रकमानुसारेण लेवमुप-
संख्यातव्यम् । वैश्यः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स
कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्रुतः स नाम्ना
आर्द्धिक इति वा अर्द्धसौरौति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनःकाय-
कर्मभिस्तुवाहमित्यात्मानं निवेदयति, स आत्मनिवेदकः । यदा,
आर्द्धिकसाहचर्यात् चत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्रुत आत्म-
निवेदकः । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि
नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधी-
यते,—इत्यदोषः । दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यस्यात्मानं निवेदयेत्”--इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः यस्यात्मानं निवेदयेत्”--इति ॥

दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह देवलः,—

“सदासो*नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शुद्ध्योनयः!”—इति ॥

सत्यन्तरेऽपि । “गोपालनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धुषीरिनि-
वेदितात्मनोभोज्यान्नाः”—इति ।

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।

अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य । निष्कृतिः ॥२६॥

शूद्रस्य नोपवासः स्यात् शूद्रे दानेन शुद्ध्यति ।

ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥ इति ।

अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं
जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत्, तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् ।
यथा सूतकान्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः, न तथा
जलादिपाने; किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य

* सदासो,—इति मु० ।

। शुद्ध्योनयः,—इति शा० ।

। योज्या वर्णस्य,—इत्यशुद्भः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुप-
सादयतीत्यर्थः* । अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् ।
ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चापवासः, तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य
निष्कृतिर्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्यान्वायोदानम् । अतः शूद्रोदानं
कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्मकूर्चं
शुपाकषट्शमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति, तत्र किमु वक्तव्यं
अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह,—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

निर्द्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥ इति ।

गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं, यच्च कुशोदकं, तदुभयं स्वतः पवित्रं; अतः
पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्द्दिष्टम् ।

ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूताः याः
पञ्च गावः, तासां वर्णविशेषानाह,—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥२९॥

कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्व्वं कापिलमेव वा । इति ।

विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिपञ्चकं सर्व्वमपि
कापिलमेव ग्राह्यम् ।

* परिषदमुपसेवेदित्यर्थः,—इति मु० ।

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां घृणां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाण-
विशेषमाह,—

मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धं तु गोमयम् ॥३०॥

क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ।

घृतमेकं पलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥३१॥ इति ।

पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं
ग्राह्यम् । दध्यादीन्येकस्मिन् पलाशादिपात्रे* यथोक्तपरिमाणेषु-
द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह,—

“पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।

गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः कर्म समाचरेत्”--इति ।

वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह,—

“गोमूत्रं माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।

गोमूत्रवद् घृतस्याष्टौ तदङ्गं तु कुशोदकम्”--इति ॥

एतदशक्तबालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह,—

“गोमयाद्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं दधेयं दधि पञ्चगुणं तथा”--इति ।

* पलाशादिपात्रे,—इति शा० ।

† समारभेत्,—इति मु० ।

‡ गोमूत्रं,—इति मु० ।

अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठाद्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते, वैषम्यस्थाल्पत्वात् ।

गोमूत्रादीनां षष्ठां प्रत्येकं मन्त्रानाह,—

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च श्वीरं दधिक्रावणस्तथा दधि ॥३२॥
 तेजोसि शुक्रमित्याज्यं* देवस्य त्वा कुभ्रोदकम् ।
 पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥३३॥ इति ।

ऋचेति पदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेजोसिं देवस्य त्वेत्यनयोर्मन्त्रत्वस्याद्यादृक्कसुपचरितम्^(१) । तैरेतेर्मन्त्रैर्दहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत् ।

* तथा शुक्रमसीत्याज्यं,—इति सु० ।

† शुक्रमसि,—इति सु० ।

(१) पादवद्भामन्त्रा ऋचः । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “तेषाम्गव्यवार्थवशेन पादव्यवस्थितिः (मी० ३७० १ पा० ३५ सू०)”—इति । एवञ्च गायत्र्यादीनां पादवद्भत्वात् (कन्दोवद्भत्वात्) ऋक्त्वम् । तेजोसीत्यादि मन्त्रद्वयन्तु न ऋक्, पादवद्भत्वाभावात् । किन्तु यजुः, गन्धरूपत्वात् । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “शेषे यजुःशब्दः (मी० ३७० १ पा० ३७ सूत्रम्)”—इति । “या न गीतिर्न च पादवद्भं, तत् प्रसिद्धपठितं यजुः”—इति श्रावरभाष्यम् । तथाचात्र ऋचिन्वायेन यजुष्यपि ऋक्शब्दप्रयोग इति भावः ।

स्थापयित्वा चालोड्वाभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह,—

आपोद्दिष्टेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत्* ।

आपोद्दिष्टा,—इत्यादिकं व्युत्पन्नं विज्ञेयं, प्रायश्चित्तस्था विनियोगात्^(१) । मानस्तोके,—इत्येकैव ऋक्^(२) ।

अत्रावदानहोमसाधनानां सुवादीनामभावात् केनावदाय होतव्यमित्याकाङ्क्षायामाह,—

सप्तावरास्तु ये दर्भा अञ्चिन्नाग्राः शुक्त्विषः ॥३५॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इति ।

सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते सप्तावराः । सप्ताष्टाद्यधिकसंख्या ग्रहीतव्या, न तु षट्पञ्चादिन्यूनसंख्येत्यर्थः । शुक्वत् त्विट् दीप्तिर्येषां, ते शुक्त्विषः, हरितवर्णा इति यावत् । आङ्गाणां

* मानस्तोकेभिमन्त्रयेत्,— इति मु० ।

(१) विशेषविधिं विना व्युत्पन्नानामादिप्रतीकमात्रोपादानेऽपि ऋक्त्रयस्यैव ग्रहणमिति नियमः । तथाच लाट्यायनसूत्रम् । “ऋक्सूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे (६प्र० ३क० १सूत्रम्)—इति । आपोद्दिष्ट्यादि ऋक्सूक्तस्य सामवेदसंहितोत्तरार्चिकविंशतितमाध्यायसप्तमंखण्डोद्धृतौयम् ।

(२) “मन्त्रविधिस्त्रादिग्रहणेन (१प्र० १क० २ सूत्रम्)—इति लाट्यायनसूत्रेणादिमात्रोपादानेऽपि समस्तस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणीयत्वादिति भावः ।

कायाशुष्काणां वा भवति हरितत्वम् । तैर्दर्भैर्वदाय पलाशपत्रेण
होतव्यम् । तथा च प्रजापतिः,—

“स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्”—इति ।

दर्भैश्चित्यभिधानात् पत्रस्थाधस्तादपि* दर्भानास्तृणुयात् ।

अथ होममन्त्रानाह,—

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके तु† शंवती ॥३५॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिवेद्द्विजः ॥ इति ।

इरेत्यादीनि त्रीणि ऋक्प्रतीकानि । शमित्येष शब्दो यस्यामृचि
अस्ति, सा शंवती । शमग्निरग्निभिस्करदिति वा, शं नो देवीरभि-
ष्टये इति वा, सा द्रष्टव्या । एतच्चाग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्रा-
णामुपलक्षणम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अग्नये चैव सोमाय सावित्र्यै च‡ तथैवच ।

प्रणवेन तथा ऊत्वा खिष्टकृच्च तथैवच ।

एवं ऊत्वा च तच्छेषं पिवेच्चैव समाहितः”—इति ॥

पानस्येतिकर्त्तव्यतामाह,—

आलोच्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥३६॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिवेच्च प्रणवेन तु ॥ इति ।

* पात्रस्थाधस्तादपि,—इति सु० ।

† इरावतीदं विष्णुश्च मानस्तोके च,—इति शा० ।

‡ सावित्र्या च,—इति शा० ।

आलोडनं हस्तेन, निर्मन्थनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः ।

ननु गोबधादिषु यः प्रत्यवायः, स केवलादृष्टरूपत्वात् तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृता पूर्व्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः, किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते, इत्यत आह,—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोधभक्ष्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाशयन्ति, न तु केवलमदृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्चैर्नाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरूपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह,—

“चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्”—इति ।

जाबालिरपि,—

“अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चं ततः स्मृतम्”—इति ॥

देशविशेषं शातातप आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु ।

। ब्रह्मकूर्चमिति, इति मु० ।

“नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येध्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्”—इति ।

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति,—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥३८॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दग्धि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥३९॥

वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ।

अभोज्यान्नानां भाण्डेऽवस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तम् ।

अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य* पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह,—

पिवतः पतितं तेयं भोजने† मुखनिःसृतम् ।

अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

जलं पिवतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिना पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं, किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्द्धं पीत्वाऽवशेषितं; तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः,—

“पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः”—इति ।

* ‘निःसृत’ स्थाने, निःसृत,—इत्थेवं पश्यते सर्वत्र मु० पुस्तके ।

† भाजने,—इति शा० ।

श्वशृगलादिमरणोपहतकृपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्त-
विशेषमाह,—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगलौ च मर्कटम् ।
अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥
नारन्तु कुणपं काकं विड्वराहखरोऽष्टकम् ।
गावयं सौप्रतीकञ्च मायूरं खड्गकं तथा ॥४२॥
वैयाघ्रमार्क्षं सिंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।
विप्रः शुद्धोत् चिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तनेन शुद्ध्यति । इति ।

कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं व्याघ्रादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या
अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य संबन्धि
कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विड्वराहादिषु सम्बन्धिवाची
तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथाच सति वैड्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं
भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः प्रतीका अवयवा-
यस्य गजस्य स सुप्रतीकः, तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम् । मायूरस्य सम्बन्धि
मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः, तस्य सम्बन्धि खड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि
वैयाघ्रम् । श्वस्य सम्बन्धि श्वार्चम् । सिंहस्य सम्बन्धि सिंहम् । एतेषा-
मन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूपतटाकयोः स्नानपाने यः

कुर्यात्; तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः, एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण, प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः । अहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः । “मृतपञ्चनखात्कूपपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्यहमुपवसेद् ब्रह्मं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वं चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः”—इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति, तदा हारीतोविशेषमाह,—

“क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृमयापि वा ।

यदि कश्चित् तत्र* स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।

जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ।

इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् ।

अकामतस्तु षड्रात्रं,—

“क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे दिगुणं स्मृतम्—

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह,—

“सुराभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् दिजः ।

कुशमूलविपक्वेन अहं चीरेण शुद्ध्यति ॥

द्वादशाहं च पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रां वा जपं कुर्वीत मानसम्”—इति ।

एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह,—

* ततः,—इति सु० ।

† गायत्र्यष्टसहस्रं,—इति सु० ।

“अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थिताः तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः”—इति ।

यत्तु विष्णूक्तम् । “अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पी-
शृतं पयः पिबेत्”—इति । तत् कामतः सक्त्याने द्रष्टव्यम् । यत्तु
शातातपेनोक्तम् । “सुराभाण्डोदकपाने कर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रो-
पवासश्च”—इति । तत् शुष्कसुराभाण्डस्योदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्,—

“सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पादिपक्वन्तु चीरं स तु पिबेत् अहम्”—इति ॥

सुरापस्य मुखगन्धाम्राणे तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाप्राय सोमपाः ।

प्राणानसु त्रिरायस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”—इति ।

स्त्याद्युच्छिष्टपाने हारौत आह,—

“स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन अहं चीरेण शुद्ध्यति ॥

शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

कुशमूलविपद्धेन अहं चीरेण पावयेत्”—इति ॥

यमः,—

“शूनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपद्धेन अहं चीरेण शुद्ध्यति”—इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषाञ्चिद्भोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने प्राय-

श्चित्तमाह,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति ।
तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं*, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्भूत-
मविरुद्धम् । अनभ्यासेन ईदृशान्नभोजने भरद्वाज आह,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य चां ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्द्विनमेकमभोजनम्”—इति ॥

अपचस्थान्नप्रदत्त्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा त्वपचो-
भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति, तदानौमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह,—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ । इति ।

अपचस्य, अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते, तस्मिन्
दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः, किन्त्वसौ दाता
सह ग्रहीत्रा नरकं याति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह,—

ग्रहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्व्वपेत् ॥४७॥

* यद्यपि महद्भूतस्यानिमित्तं,—इति मु० ।

† नास्तीदमङ्गं मुद्रितातिरिक्त्वापुस्तकेषु ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥

सततं प्रातरुत्थाय* परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मो यो विप्रो ददातिपरिवर्जितः ॥ ४९ ॥

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः । इति ॥

परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मान्निवृत्तः, परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यद्वा, वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उल्लिखत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः, पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं, विवक्षितत्वान्तन्वेणोच्चरितम् । तथाच सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् ।

अचरार्थस्तु, अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तमात्मनि[†] समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरतत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वान्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

* परपाकाग्नी,—इति शा० ।

† विवाहं कृत्वा आत्मनि,—इति शा० स० ।

यस्य विप्रोविधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः
केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते, सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुता-
वाच्यते,—

“नार्थमणं पुष्यति नो सखायं

केवलाघो भरति केवलादी”--इति ।

ददातिपरिवर्जितः,—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्द्देशत्वादानक्रिया-
माचष्टे । “ईक्षतेर्नाशब्दम् (वे० १ अ० १ पा० ५ सू०)”--इत्यस्मिन्
व्याससूत्रे, “यजतेः पूर्ववत्त्वम् (मी० ७ अ० ४ पा० १ सू०)”--इत्य-
स्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्द्देशेऽपि स्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् ।
“इक्षिपोधातुनिर्द्देशे”--इत्येतत्तु वाररूचं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगा-
भिप्रायं, न त्वर्थनिर्द्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्भोजने
तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाहतुः शातातपवृहस्यती,—

“योगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामन्विरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”--इति ।

प्राणायामशतङ्कृतेति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम् । वृथा-
पाके यत्प्रायश्चित्तं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दा-
वचने सहपाठात् । तथाच व्यासः,—

“पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः”--इति ।

वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह ज्ञातातपः,—

“प्रख्यापनं प्रत्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः”—इति ।

ननु कुरीत्या कलियुगे सर्वेऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च ; तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकं, कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसंभवाच्च । न हि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तं, स्वकर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तादृगस्य पुरुषस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वादेतदेव युगमुद्धिश्य प्रवृत्तस्य पराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्काह*,—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥५०॥

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इति ॥

अस्याच्चरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अथमाशयः । द्विविधाश्च धर्मप्रवृत्तिः ; युगप्रयुक्ता, प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वाच्च तन्निवृत्तये पराशरसौद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तदयथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे^(१) । न च

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, निर्विषयत्वमित्याशङ्काह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† दर्शज्ञानानुष्ठानपर्यन्तं,—इति शा० ।

(१) “साध्याद्योऽध्येतव्यः”—इति तावदध्ययनविधिरस्ति । तच्चाध्ययनं किमक्षरग्रहणमात्ररूपं, किं वाऽर्थावगतिपर्यन्तपर्यवसितमिति

कलौ युगे तादृशं विप्रं कञ्चिदप्युपलभामहे । तथा, ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । न च तान् सर्वान् यथावदनुतिष्ठन्माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदाऽध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः, तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा सति ग्रास्तीयमुख्यब्राह्मणोपेतस्य कस्याप्यभावात्, चित्रियवैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात्, शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तत् शुश्रूषकस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात्^(१), किं चातुर्वर्ष्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यतां, किं वा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ष्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्ततामिति मीमांसायां, स्वरूपलोपाद्वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैर्यवर्जनैयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या,-- इत्युक्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादालस्यादिरहितानाञ्च परिषत्त्वं कुतो न स्यात् । कृतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रञ्च सार्थकमिति ।

सन्देहे, अक्षरग्रहणमात्रपरत्वे विश्वजिन्नग्रायेन स्वर्गएव तत्फलं वाच्यम् । निष्पत्ते प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तथा चादृष्टार्थत्वापत्तिः । तस्मादर्थवगतिपर्यन्तमेवाध्ययनम् । तत्रार्थावगतिस्तु दृष्टमेव फलमिति नादृष्टकल्पनादोषः । स्पष्टमिदं सङ्गतजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाधिकरणएव ।

(१) द्विजशुश्रूषयैव शूद्राणां मुख्यत्वम् । द्विजाएव तु यदा केचिन्मुख्या न सन्ति केचिच्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नाः, तदा तच्छुश्रूषकरूपस्य मुख्य-शूद्रस्य सद्भावः शङ्कितुमपि न शक्यइति भावः ।

इत्यमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जाति-
भ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह,—

ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् । इति ॥

ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तं प्रति लौकिके शास्त्रीये वा
व्यवहारे तद्गर्तनाय ह्रङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते, यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं
पुरुषं प्रति लभित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते; तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं
निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादानेन तं चमापयेत् । निराहारत्वं
मनुराह,—

“ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारन्तु गरीयसः ।

स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्”--इति ।

यमोऽपि*,--

“ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः† ।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं‡ प्रणिपत्य प्रसादयेत्”--इति ॥

शङ्खोऽपि§,—

“ह्रङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः ।

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः”--इति ।

* शङ्खोऽपि,—इति मु० ।

† प्रायश्चित्तं विधीयते,—इति शा० ।

‡ अहोरात्रोषितः स्नात्वा,—इति शा० ।

§ यमोऽपि,—इति मु० ।

एतदभ्यासविषयम् । ननु, ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या,—इति जाति-
भ्रंशकरेषु परिगणनाद्दृश्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरं, न
तत्रं हङ्कारादिकमिति चेत् । न, हङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य
मनसि रुजःसमुत्पादनात् ।

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह,—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वाऽपि वाससा ॥ ५२ ॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् । इति ॥

यद्यपि तृणताडनवस्त्रबन्धनविवादजयैर्न शरीरोपघातः, तथापि
प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपिशब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युप-
सृज्यते । तदाह वृहस्पतिः,—

“गुरुं त्वं कृत्य गर्भेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।

ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”--इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“गुरुं त्वं कृत्य हङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”--इति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्,—

“वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

चिराच्चोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्”--इति ।

* क्षमापयेत्,—इति मु० ।

तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ षण्वाह,—

“पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्पथा ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

कच्छ्रातिकच्छ्रं कृत्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा कच्छ्रं कुर्वीत मानवः”—इति ।

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तमाह,—

अवगूर्य त्वहोरात्रं चिरात्रं क्षितिपातने ॥ ५३ ॥

अतिकच्छ्रञ्च रुधिरे कच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते । इति ॥

अवगूर्यं बधार्थं दण्डमुद्यम्य, दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य चिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अतिकच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र* घनीभूतञ्चेत्, तदा कच्छ्रं चरेत् । अवगोरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुलोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् । “योऽवगुरेत्, शतेन यातयात्, योनिहनेत् सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य यावतः पांशून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानादिति, तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसाऽयुक्तो भवति”—इति । गौतमोऽपि । “अभिक्रुद्धावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं, निपाते† सहस्रं, लोहितदर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णीयात्”—इति । मनुरपि,—

* अन्तरे कुत्रचित्,—इति मु० ।

† निहते,—इति मु० ।

“अवगूर्यं त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य तु ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णीयाद्द्विजन्मनः ।
तावन्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते”—इति ।

यमः,—

“ताड़ने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ।
दशसंख्यासु गादद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत्”—इति ।

दृहस्यतिः,—

“काष्ठादिना ताड़यित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रसु पराकस्वङ्गकर्त्तने”—इति ।

पैठीनधिरपि । “त्वङ्कारहङ्कारावगोरणनिपातनलोहितप्रवर्त्तनो-
त्तरजयेषु प्रणिपत्यैकरात्रोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रश्चरित्वा प्रसादयेत्
यथासंख्यम्”—इति । एतत् सर्व्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु
प्रजापतिराह,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापिवा ।

अत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य बधे व्रतम्”—इति ।

आक्रोशादौ शङ्खलिखितावाहृतः । “आक्रोशेऽनृतवादे वा एक-
रात्रं त्रिरात्रं चोपवासः”—इति । सुमन्तुः । “देवर्षिगोब्राह्मणाचार्य-
माहपितृनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्धिरण्यं दद्यात्”
—इति ।

अतिहृच्छं च रुधिरं,—इत्युक्तम् । कोऽसावतिहृच्छः? इत्याकाङ्क्षायां
तत्स्वरूपमाह,—

नवाहमतिहृच्छः* स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिहृच्छः स उच्यते । इति ।

अतिहृच्छमाचरन् विप्रस्त्रिराष्टनैकभक्तनक्तायाचितदिनेषु नवसु
यावता पाणिः पूर्यते तावदेव मुञ्जीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्य-
वदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिहृच्छ इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य
याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिहृच्छं
निर्दिशति,—

“अयमेवातिहृच्छः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने”—इति ।

गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चानन्तरमाह । “एतेनैवातिहृच्छो-
व्याख्यातो यत् सहदाददीत तावदश्रीयात्”—इति । यद्वा, नैरन्तर्येण
नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपरवसेत् । तदा ह
यमः†,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, नवाहमतिहृच्छे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† प्राजापत्यव्रतानन्तरमाह,—इति मु० ॥

‡ मनुः,—इति मु० ।

“एकैकं पिण्डमश्रीयात् अहं कल्पे अहं निशि ।

अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं अहम् ॥

अतिहृच्छं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्”—इति ॥

अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य हृच्छोऽभ्यन्तरशोणिते,—इत्यन्ते-
खष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरू-
पिताः । यानि लन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि, तेषां साधा-
रणं प्रायश्चित्तमाह,—

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् । इति ।

अथञ्च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः । तानि च प्रति-
पदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तत्र
मनुविष्णुविश्वामित्राः,—

“अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतियहेष्वनादिष्टप्राय-
श्चित्तेषु सर्व्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च”—इति । स्यत्यन्तरे,—

“भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।

तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति स्मृतिः”—इति ।

ग्रातातपः,—

“अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

उग्रना,—

“यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्धते नात्र संशयः”—इति ।

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा

प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संकृतिमतः ।

मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-

वकार्षीद्दध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धर-१ माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां मध्वीयायां एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आचारकाण्डे त्रिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः, प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ; तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाञ्च विधानायायं द्वादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ दुःस्वप्नादिनिमित्तकं स्नानमाह,—

दुःस्वप्नं यदि पश्येत् तु वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥१॥ इति ।

स्वप्नादिविधिः, सुस्वप्नो दुःस्वप्नश्च, तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति, स सुस्वप्नः । तस्योदाहरणं कन्दोगा-
श्रामनन्ति,—

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

ममृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने”--इति ।

तद्वैपरीत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं यः सूचयति, स दुःस्वप्नः । एतस्य तदाहरणं बह्वृचाः पठन्ति । तत्र हि मरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बह्वन्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपमंहत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमास्त्रायन्ते । “अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णादन्तं पश्यति स एनं हन्ति पराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्यागु वायुनेन प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽवगिरति मध्वश्राति

विसानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्त्रैर्याति कृष्णां
धेनुं कृष्णवत्सां नलदमालौ दक्षिणाभिमुखः प्रजति”--इत्यादि ।
स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः,--

“आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां
प्रासादशैलायवनभ्यतीनाम् ।
विष्टाऽनुलेपोरुदितं* मृतञ्च
स्वप्नेष्वगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥

कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।

अवगूहति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्”--इति ।

एतत्सर्व्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् वादरायणः सूत्र-
यामास । “सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः (व० ३ अ० २
पा० ४ सू०)”--इति । तत्र भाव्यरिष्टसूचके दुःस्वप्ने दृष्टे सति
प्रातरुत्थाय तन्निमित्तकं स्नानं कर्त्तव्यम् । तथा, भुक्तेऽन्ने वान्ते सति
तदैव स्नातव्यम् । तथा, चौरमैथुनप्रेतधूमान्नाणेषु च स्नानमाचरेत् ।
एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । तदाह यमः,--

“अजीर्णोऽभ्युदिते वान्ते चुरकर्म्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते”--इति ॥

दृष्ट्वापराशरोऽपि,--

“दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते चुरकर्म्मणि ।

चित्तिथूपश्रानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्”--इति ।

* बधिरं,--इति सु० ।

† उपगूहति,--इति सु० ।

मैथुने स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह ग्रातातपः,—

“स्रतौ तु गर्भशंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्रतम् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्रपुरीषवत्” —इति ।

वमनादौ विशेषमाह मनुः,—

“वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्रतम्” —इति ।

भुक्त्वाऽन्नं अनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ।

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥२॥ इति ।

अथञ्च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी । तत्र वचनानां च पूर्वाध्यायएव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि ।

आद्यसंस्कारवत् पुनः संस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति,—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥३॥ इति ।

अजिनादिवद् वपनमपि निवर्तते । तदाह विष्णुः । “सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् । वपनमेखलादण्ड-भैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्जनीयानि” —इति । व्रतानि शौम्यप्राजापत्यादीनि, मधुमांसाञ्जनादिवर्जनानि च ।

* तत्र पुरीषवत्,—इति शा० ।

† तत्रैव साक्षिवचनानि,—इति शा० ।

पूर्वाध्यायादावसेधरेतोगोमांसविण्मूत्रप्राग्ने चान्द्रायणमित्यु-
क्तम् । तत्कामकारविषयम् । अतएव तत्र बालापत्यसहभोजनमस्मा-
भिरुदाहृतम् । अत्र त्वकामतोविण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यर्थं* प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यञ्च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥४॥ इति ।

प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत्पञ्चगव्यं
प्राग्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । “प्राय-
श्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्”—इतिविष्णुवचनात् । जप्ते तु
विण्मूत्रोपहते कूर्मपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अपोमूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा ।

तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्”—इति ॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्घातात्
प्रागेव विवर्त्तते, तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनाशकेषु च ।

प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ५ ॥

प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।

दृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्धान्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ।

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ७ ॥

* विण्मूत्रस्य च शुद्ध्यर्थं,—इति सु० ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

जलाम्यादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्नि-
प्रवेशेन भृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनानशनेन च म्रियते । तत्र
जलादिमरणं त्रिविधं, विहितं प्रतिषिद्धमनुज्ञातञ्च । विहितं च
द्विविधं; काम्यतपोरूपं, प्रायश्चित्तरूपञ्च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे
नर्मदामाहात्ये प्रदर्शितम्,—

“अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे^(१) नराधिप ।

जले वाऽनाशके वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते”—इति ॥

तत्रैव प्रयागमाहात्येऽभिहितम्,—

“गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाग्निं विशेत्तु यः ।

अहीनांगोह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।

यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ॥

राज्यस्थे यदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ।

सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते”—इति ।

तदेतन्प्रायश्चित्तरूपं मरणम् । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं,
तत्प्रतिषिद्धम् । तथाचाग्नौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्मृति-
वाक्यमुदाहृतम् । प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्जलादिमरणं, न तद्विहितं

(१) सोमतीर्थं नर्मदा । “रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा”—इत्युक्तेः ।

नापि प्रतिषिद्धं; किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तत्र* तस्मिन्नेव प्रकरणे दुश्चिकित्स्यैरित्यादिवाक्येनोदाहृतम् । तत्राभ्यनुज्ञानस्यै-
च्छिकत्वात्तत्र फलालाभमात्रं केवलं भवति, न त्वसौ प्रायश्चित्ती ।
योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्यापि पूर्वपापं
न निवर्त्तते इत्येतावदेव; न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्रायश्चि-
त्तान्तरमस्ति । एवञ्च सति प्रतिषिद्धमेव परिशिष्यते । तत्रापि
मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तच्चेदं प्रायश्चित्तं, तत्कर्त्तु-
रेवाभावात्^(१) । यस्त्वद्यम्य मरणान्निवर्त्तते, तस्चेदं प्रायश्चित्तम् ।
ननु तस्यापीदं न युक्तम्, आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तन्नि-
वृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । वाङ्म । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं
प्रायश्चित्तं ब्रूमः, किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यम-
मात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलान्यादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः प्रत्यावधिताः, तादृ-
शानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति प्रश्न-
वाक्यस्यार्थः । तत्र चत्रियस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्यस्य तीर्थयात्रा,
शूद्रस्य वृषभसहितगोदशकदानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिप्रतर्त्ता ।

* इत्येव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्र,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वनगमनादि प्रपञ्चितम्,—इति सु० ।

(१) दुर्मरणं हि पापजनकम् । मरणात् परमेव दुर्मरणं पापमु-
त्पद्यते । एवञ्च सति मृतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायश्चित्त-
कर्त्तृत्वसम्भवः । जीवतएव तत्राधिकारादिति भावः ।

आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतं, चण्डालत्वमायातम् । पुनर्व्रताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । तदाह वृद्धपराशरः,—

“अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।

चण्डालः स तु विज्ञेया वर्जनौयः प्रयत्नतः ॥

लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः ।

तेभ्योजातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनशने तथा ।

प्रत्यावस्थितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन* तीर्थाभिगमनेन च ।

गवाञ्च दशदानेन† वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथम् ।

सग्निखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥

सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेच्चैव दिने दिने ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥

भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त वने वसन् ।

तां च भिक्षां समश्रीयाद्बद्धैर्न विगृह्यति”—इति ॥

अत्रैव व्रतान्तराण्याह वसिष्ठः,—

“जीवन्मात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ।

* प्रवदिन,—इति सु० ।

† शतदानेन,—इति शा० ।

‡ दत्तां,—इति सु० ।

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्निग्धेन वाससा ॥

प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेद्घमर्षणम् ।

अपिवैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् ॥

अपिवाऽग्निं समाधाय कुक्काण्डैर्जुहुयाद्घृतम्”—इति ॥

तत्र जपाहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ । द्वादशरात्रत्रिरात्रौ
त्वविद्वद्विचये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनीयौ ।

मूलवचने प्रब्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् ।
अथवा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथाच सति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य
ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति । तदिदं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादि-
पुरःसरं पारिव्रज्यं जिष्टचोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न
जिष्टचति, तस्य मरणान्तं राजदासत्वादिकम् । अत्र नारदः,—

“राज्ञएव तु दासः स्यात् प्रब्रज्याऽवसितोद्विजः ।

न तस्य प्रतिशोधोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन”—इति ॥

कात्यायनः,—

“प्रब्रज्याऽवसिता यत्र त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

निर्व्यामं कारयेद्विप्रं दास्यं चत्रविशोर्नृपः”—इति ।

दक्षः,—

“पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राज्याच्छीघ्रं प्रवासयेत्” इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“प्रब्रज्याऽवसितो राज्ञोदासः स्यात् मरणान्तिकम्”—इति ।

* प्राजापत्यं प्रायश्चित्तमुक्तं भवति.—इति मु० ।

अथाचारकाण्डशेषत्वेन स्नानभेदानाह,—

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनौषिभिः ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥९॥ इति ।

आग्नेयादीनामुद्दिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विविक्रि,—

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥१०॥
यत्तु सातपवर्षेण तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।
तच्च स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥११॥ इति ।

भस्मस्नानं द्विविधं, पादादिकं मूर्द्धादिकञ्च । तत्र पादादिकं
विरक्तविषयं, संहारक्रमत्वात् । तच्च कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“आग्नेयं भस्मना पादमस्तकाद्देहधूलनम्”—इति ।

मूर्द्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्,—

“ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।

उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रतः ॥

सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्”—इति ।

जलावगाहनरूपन्तु वारुणस्नानं, प्रथमाध्याये “सन्ध्या स्नानं
जपो होमः”—इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मन्तु तिसृभिरापोहिष्ठेतृग्भिः^(१)
पादद्दयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्माज्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

(१) यद्यपि “आपोहिष्ठेति”—इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि आपोहिष्ठे-
त्यादि ऋक्त्रयमेव याह्यम् । “दृषत्स्नानानामादियज्ञेन विधिर-

“ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुग्रैः सोदकविन्दुभिः”—इति ।

तच्च त्रिःशतलोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्यम् । तत्प्रकारश्च बौधायनेन दर्शितः,—

“भुवि मूर्द्ध्नि तथाऽऽकाशे मूर्द्ध्नाकाशे तथा भुवि ।

आकाशे सुवि मूर्द्ध्नीति मन्त्रस्नानं विधीयते”—इति ।

सायंकाले गोषु मार्गध्वागच्छन्तीषु वायुना समुत्थिते गोपा-
दरजस्रवस्थानं वाच्यम् । आतपयुक्तेन वर्षादक्तेन देहस्याप्लावनं
दिव्यस्नानम् । तदिदं पूर्वाक्तेभ्यः प्रशस्तम् । एतेन यौगिकसारस्वते
अपि द्वे स्नाने उपलक्ष्येते । यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् ।
तदाह व्यासः,—

“ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वाच्यं दिव्यमेवच ।

वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा स्नानं समासतः ॥

वारुणं चावगाहस्तु मानसं त्वात्मवेदनम् ।

यौगिकं स्नानमाख्यातं योगैर्विष्णुविचिन्तनम्”—इति ।

विद्वदाग्निषा सम्पादितं सारस्वतं स्नानम् । तदाह वृहस्पतिः,—

“वाच्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्युतम्”—इति ।

विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः,—

“स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन द्विजातये ।

नादेशे (६, ३, १.)”—इति लाञ्छायनसूत्रात् । आपोद्दिष्टेति तृच-
सूक्तस्य सामवेदीयोत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे पठ्यते ।
तच्च तत्र दशमं सूक्तम् ।

तज्ज्ञः सन्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ।

दाद्यायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्जाह्नवीजलैः ॥

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ।

आदौ तावत् प्रभासे वज्रगुणमलिले मध्यमे पुष्करे वा

गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसहिते भद्रकर्णे गयायाम् ।

राजग्रहे च सोमे दिनकरसहिते सन्निपात्यां विशेषा-

देतैर्विस्थाततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु”—इति ।

एतेषु सप्तषु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड्गौणानि ।

मुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्डएवोदाहृतम् । तत्र गौण-
स्नानान्यशक्तविषयानि । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत् ।

ब्राह्मादीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याहर्मनीषिणः”—इति ।

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तरभावित्व-
मुपपत्तिपुरःसरं विदधाति,—

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्व्वे देवाः पितृगणैः सह ।

वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृष्णार्त्ताः सखिलार्थिनः ॥१२॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥१३॥ इति ।

स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति, ते सर्व्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते
सति निराशाः गच्छन्ति,—इत्येवोपपत्तिः । अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञ-
वल्क्यादिस्मृत्यन्तरवचनानि पूर्व्वमेवोद्धतानि ।

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पात्रान्तरे वा स्थापनी-
याः, न तु सलोन्निपाणिपृष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह,—
रोमकूपेष्ववस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितृन् ।

तर्पितास्तेन ते सर्वे हृदिरेण मलेन च ॥१४॥ इति ।

अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्वमुदाहृतम् ।

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति,—

अवधूनेति यः केशान् स्नात्वा प्रस्रवतोद्विजः* ।

आचामेद्वा जलस्थोऽपि स वाह्यः पितृदैवतैः ॥१५॥ इति ।

स्नात्वेत्येतत्पदं काकाच्चिवदुभयतः सम्ब्रूयते । तथा च सति यः
स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधुनुयात्, यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो-
मलमूत्रे विस्तृजेत्, यश्च नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा
आचामेत्, स त्रिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च वाह्यः कृतः ।
पैतृकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमर्ह इत्यर्थः ।

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति,—

शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥१६॥ इति ।

वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्त्य नाचामेत् । तथा, मुक्तकच्छो-
वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ।

आचमने नियमान्तरमाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु, “यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रोमलमूत्रे
विस्तृजेत्”—इति व्याख्यादर्शनात्, प्रस्रवते द्विजः,—इति पाठ एव
समीचीनः प्रतिभाति ।

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च वहिः स्थले ।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥१७॥ इति।

योहि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थलएवोपविश्य प्रकृजलएव विन्दून् पातयन्नाचमति, स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्ध्यति । यश्च तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले विन्दून् पातयन्नाचमति, सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति । अतस्तथा नाचान्तयं, किन्त्वेकेन पादेन स्थलमपरेण जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत् । तथा चोभयत्र शुद्ध्यति । एतच्च स्नात्वा य आर्द्रवस्त्रस्तद्विषयम् ।

द्विराचमननिमित्तान्याह,—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्दासोविपरिधाय च ॥१८॥ इति ।

आचमनप्रतिनिधित्वेन ओत्रस्पर्शं निमित्तान्याह,—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽन्ते ।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥१९॥ इति ।

ओत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमुपपादयति,—

अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्यानिलास्तथा ।
सर्व्वे एव तु विप्रस्य ओत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥२०॥ इति ।

अरण्योदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति,—

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥२१॥ इति ।

यहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवचिता राहोरन्यत्र दर्श-
नादित्युक्तम् ।

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह,—
 स्नानं दानं जपोहोमः कर्त्तव्योराहुदर्शने ।
 अन्यदा त्वशुचीरात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥२२॥ इति ।

यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रसृतः, तथापि
 शास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं हृदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् ।
 अन्यदा राज्ञदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्वशुचिः, तस्मात्
 स्नानादिकं चिकीर्षुसां रात्रिं परिवर्जयेत् ।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति,—

मारुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।
 सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु संग्रहे ॥ २३॥ इति ।

राज्ञदर्शनद्वय खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति,—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।
 शर्व्वर्यां दानमस्त्येव नान्यत्रैवं विधीयते ॥ २४ ॥ इति ।

पुनरपि राज्ञदर्शनं दृष्टान्तेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदान-
 मभ्यनुजानाति,—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।
 राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥२५॥ इति ।

अत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रसृते सति गोदानतिलपात्रा-
 दिदानं निश्चयि कर्त्तव्यम् ।

नान्यदा निग्रीत्यथं निषेधो दानइव स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य
पूर्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥२६॥ इति ।

निग्निनिषेधो महानिशाविषयः । महानिशाशब्दश्च द्वितीय-
द्वितीययामावभिधत्ते । तथाच सति प्रथमचतुर्थयामौ दिनवत्
स्नानादियोग्यौ । तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत् । एतच्चापद्विष-
यम् । अन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विरुद्धोत् । काम्यनैमित्तिके
स्नाने तु महानिशाऽपि न निषिध्यते । तदाह देवलः,—

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते”—इति ।

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राज्जदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं
निमित्तान्तराणाह,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत् ॥२७॥ इति ।

चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारोपितो वृक्षः
चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रमिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तं,
तद्यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते, तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्य-
भिप्रायः ।

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह,—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥२८॥ इति ।

प्रथमेऽङ्गीत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसञ्चयनं क्रियते, ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तं, न तु स्नानस्य ।

ननु सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तम् । तद्युक्तम् । उदकस्य शुद्धभावात् । तदाह पैठीनसिः,—

“अपेयन्तु तथा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया” —इति ॥

तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्य, सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥२९॥ इति ।

सोमग्रहस्योपसृक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नाख्यशुद्धिदोषः ।

सोमग्रहादीनां यथोदकप्राशस्त्वहेतुत्वं, तथा कुशस्थापीत्याह,—

कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपसृशेद्द्विजः ।

कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं भवेत् ॥३०॥ इति ।

कुशैर्माञ्जनं कृत्वा स्नानं क्रियते यत्, तत् कुशपूतं स्नानम् ।

कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं, तत्कुशोदकोपसृग्मनम् ।

सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनाथं कुशाद्यैरुद्धृतं विन्दुजातं, कुशोद्धृततोयम् ।

तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ।

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्य-
यनाभावं निन्दति,—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
वेदं चैवानधीयानाः सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥३१॥ इति ।

उभयोः सन्ध्योर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्यम् । तेन
गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्यादिरहितानां वृषलत्वं
शूद्रादिसमानत्वम् ।

कियदंशाध्ययनमभ्यनुजानाति,—

तस्माद्दृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥३२॥ इति ।

न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्यसन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्क-
नीयम् । प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्त्यसम्भवात् । क्वचित्तदर्जनस्य
नास्तिक्यालस्यादिमूलकत्वात् । वृषलभीतेन वृषलत्वाङ्गीतेनेत्यर्थः ।
अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य † नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरुद्धी न विद्यते ॥३३॥ इति ।

* शूद्रादिसमानत्वम्,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† नास्तिक्यादिमूलकत्वात्,—इति मु० ।

‡ पुष्टस्य ह्यधीयानस्य,—इति मु० ।

अध्ययनजपहोमास्तावद्गोषपापक्षयहेतुतथा पवित्रतामापादय-
न्तीति धर्मशास्त्रेषु नियमः* । तथाच मनुः,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि”—इति ।

दृहस्यतिरपि,—

“यथा जातबलोवक्त्रिर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“यथाऽग्निर्वायुना पूतो हविषा चैव दीप्यते ।

तथा जप्यपरोनित्यं † मन्त्रयुक्तः समाहितः”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैवच ।

क्षतादृतीं प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्”—इति ॥

यस्तु नैरन्तर्येण शूद्राक्षं भुञ्जानः तद्रसेन पुष्टो भवति, तं
पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पूतयितुं क्षमाः । तस्मात्
शूद्राक्षं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ।

शूद्राक्षं दृष्टान्तीकृत्य तद्रक्षूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥३४॥ इति ।

* द्विष्टिमः,—इति सु० ।

† तथैवाध्यापकोनित्यं,—इति सु० ।

एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह वासः, शूद्रसम्पर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीदलैः शूद्रैः सह ऋदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशनं, महासनम् । पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ।

वर्ज्यान्तरमाह,—

यः शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥३५॥ इति ।

यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्त्रलादौ निवसन्* स्वकीयमेवात्रं शूद्रस्त्रिधा पाचयेत् । यस्य च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढा-
ऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति । द्विविधोऽपि स विप्रो ह्य-
कव्यानुष्ठानायोग्यः सन्नरकमाप्नोति ।

शूद्राच्चवत् सूतकात्रं निन्दति,—

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्रान्नभोजिनम् ।

अहन्तन्न विजामि कां कां[†] योनिं गमिष्यति ॥ ३६ ॥

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

श्वयोनौ सप्त जन्मानि इत्येवं[‡] मनुरब्रवीत् ॥३७॥ इति ।

मृताग्रौचे जातःग्रौचे वा अग्रौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दश-

* परस्त्रलादौ निवसन्,—इति नास्ति शा० ।

† कां वा,—इति सु० ।

‡ जन्म स्यादित्येवं,—इति शा० ।

स्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्पाति, सोऽयं शूद्राक्षपुष्टाङ्गो-
विप्रः* वज्रेषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत्
न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितं, न तु स्वाज्ञानं
प्रकटीकृतम् । अन्यथा मृधादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च
मृधादिवाक्यं मनुरप्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं, स्वाज्ञानमुपवर्णित-
मिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णनेन प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाह-
रणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्राक्षसूतकाक्षयोः कष्टत्व-
स्यात्यन्तं प्रतिपादितत्वात् तदुभयं सर्व्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ।

शूद्रार्थं होमानुष्ठानं प्रतिषेधति,—

दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३८॥ इति ।

यो विप्रः शूद्राद्विष्णामादाय तदीयं हविः शान्तिपुण्यादि-
सिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति, तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्तु
होमफलं लभेदिति ।

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति,—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।

अज्ञानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥३९॥ इति ।

यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते,

* इत्यनेन पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सोऽयं मृतसूतकपुष्टाङ्गः, यस्तु
शूद्राक्षं भुक्त्वा शरीरं पुष्पाति सोऽयं शूद्राक्षपुष्टाङ्गोविप्रः,—इति
पाठो भवितुमुचितः प्रतिभाति ।

स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् । यदि प्रमा-
दाङ्गोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत्, तदाऽवशिष्टमन्नं परित्यजेत् ।

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति,—

अर्द्धे भुक्ते तु* यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
हतं† दैवं च पितृभ्यश्च आत्मानं चोपघातयेत्‡ ॥४०॥ इति ।

कांक्षादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्र-
मुद्धृत्य जलं यः पिबेत्, तेनानुष्ठितं ह्ययं कथं च देवान् पितृभ्य-
तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वाऽवघातयेत् ।

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति,—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नश्च खलूच्यते ॥४१॥ इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनस-
माप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्तउदकं पीत्वा तिष्ठति,
तस्य निन्दाऽतिमहतौ । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ।

आद्धकाले भोजनपात्रचलनात्पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति,—

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥४२॥ इति ।

* अर्द्धे भुक्त्वा तु,— इति नु० ।

† रूपं,— इति मु० ।

‡ चोपघातयेत्,— इति मु० ।

अस्नातभोजनादिकं निषेधति,—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजम्नाऽऽज्यमङ्गय च ।

पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥४३॥ इति ।

यद्यपि स्नानजपहोमानां भोजनकासात् प्राचीनकाले विहितत्वाद्स्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं*, तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात्; तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा, पचावस्थां भुञ्जानः पचाणामन्तर्भागे भुञ्जीत, न तु पृष्ठभागे । तथा, रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ।

अथापहरादिना † धनार्जनं प्रतिषेधति,—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं^(१) न्यायवर्ती[†] तु बुद्धिमान् ॥४४॥

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।

अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्व्वकर्मवह्निष्कृतः ॥४५॥ इति ।

गृहस्थः पुत्रमित्रकलत्रादयः सर्व्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये धर्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवञ्च सति न्यायवर्ती

* दस्तावेत्वादि यदुक्तं तन्न प्रशस्तं,—इति मु० ।

† अथान्याशादिना,—इति मु० ।

(१) पोष्यवर्गश्च, “पिता माता गुरुभ्राता प्रजादीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवर्ग उदाहृतः”—इत्युक्तञ्चक्षः ।

सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपा-
 र्जितेनैव याजनादिसाध्येन विज्ञेनात्परक्षणं कर्त्तव्यम् । यस्त्व-
 न्यायेन दौर्घ्यापलापादिना लब्धेन विज्ञेन जीवेत्, स दैवे पित्र्ये
 च कर्मण्यनर्हा भवति । यत्तु मनुवचनम्,—

“दृष्ट्वौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अयकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्”—इति ॥

तदापद्विषयम् ।

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते,—

अग्निचित् कपिला सञ्जी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ ४६ ॥ इति ।

दृष्टकाचयनसंस्कृतेजाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा
 धेनुः । सञ्जी दादशाहमारभ्य सहस्रसम्बत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य
 कस्यचित् सत्रस्थानुष्ठाता । शास्त्रीयेन मार्गेण प्रजानां पालको-
 राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत् पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवण-
 समुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति । कुशहिरण्यादयो-
 द्रव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण
 पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्यात्, दृष्टमात्राः,—इत्युक्तम् ।

रक्षणमात्रेण प्रबुद्धिप्रदान् पदार्थानाह,—

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।

तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥ ४७ ॥

इति ।

यो ऽश्वत्थः शमीगर्भः, - इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमयनो-
पयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ।

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह,—

गवां शतं सैकवृषं यच्च तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्मं परिकीर्तितम् ॥४८॥ इति ।

एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रण-
रहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते, तावान् भूप्रदे-
शोदशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्त-
रमाह,—

“तिर्यग्भवोदराण्यष्टावूर्द्धा वा ब्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्दादशाङ्गुला ॥
वितस्तिर्द्वितयं हस्त इति खायम्भुवोऽब्रवीत् ।
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशतन्तु समन्ततः ।
पञ्च चाभ्यधिकं हत्वा एतद्गोचर्मं कौर्त्तितम्”—इति ॥

वृद्धमनुः,—

“सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्मं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पापचयकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते,—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनावाक्कायकर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥४९॥ इति ।

मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापाराः, तेभ्योजातानि मनोवाक्-
कायकर्मजानि । न चैतेषां त्रयाणामन्याधिकभावेन व्यवस्थितानां
साधारणोनिवृत्तिहेतुरयुक्त इति वाच्यम् । अन्यन्तावृत्तानां मान-
सानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सकृच्छतानां कायिकानां च सम-
त्वसम्भवात् ।

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह,—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥५०॥ इति ।

विशेषतइति पदं कुटुम्बिवादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । तथाच सति यस्य महत् कुटुम्बं, दारिद्र्यञ्चाधिकं, बद्ध-
वेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं, तादृशाय दीयमानं शुभस्य फला-
तिशयस्य कारकं भवति ।

परकोयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह,—

वापीकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुध्यति ॥५१॥ इति ।

वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । तादृशै-
र्बद्धभिरपि न शुद्धीतव्युक्तैः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च
सर्वात्मना शुद्धिर्नास्तीत्येवंपरमिदं वचनं, तथा सति सुवर्णस्लेषध-
र्मेषु, अभावितशुद्धिषु मध्ये तत्याटानुपपत्तेः ।

अथ रजस्वलाविषये कञ्चिद्विशेषमाह,—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥५२॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत्रार-
भ्याष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति, तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु
त्रिरात्राग्रौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्रा-
ग्रौचं कर्तव्यम् ।

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चण्डालादीनां व्यवधाने देश-
परिमाणमाह,—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥५३॥ इति ।

अधः क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् ।
पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया-
युगत्रयेण, चण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहा-
रादवगन्तव्यम्^(१) ।

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह,—

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृश्यते* यदि ॥५४॥ इति

मात्रशब्देन सर्गाव्यवर्धते । सर्गाभावे स्नानमेव । सर्गोऽप्यका-

* स्पृश्यते,—इति मु० ।

(१) युगोरुथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युगमे हस्तचतुष्केऽपि षड्भि-
नामौषधेऽपि च,—इति मेदिनिः ।

मकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते दैगुण्यं, शुद्धान्तरं वा द्रष्ट-
व्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्वर्गभावे स्नानाभावः,
यथासम्भवव्यवधानस्य सम्बर्त्तनाभ्युपगतत्वात् ।

“सङ्कटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

हृदपट्टनमार्गं च सम्भवन्तु यथा भवेत्” ॥

अथ तटाकादौ पशुवत् सुखेन जलपानं निषेधति,—

विद्यमानेषु पात्रेषु* ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते भ्रुवम् ॥५५॥ इति ।

“स्नानानि पञ्च पुण्यानि”—इत्यारभ्य, “श्वयोनौ जायते भ्रुवम्”—
इत्येतदन्तेन गन्धसन्दर्भेण योऽयमाचारग्रेषः† प्रतिपादितः, सर्वस्य
तस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्चितः‡ ।
न चैवं सति पुनरक्तिः शङ्कनीया, मूलवचनेषु तत्र तत्र सङ्गृहीतार्थ-
स्यात्र विवृतत्वात् ।

अथ प्रायश्चित्तकाण्डग्रेषः । तत्र केनचिन्निमित्तेन प्रपथमुल्ल-
ङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह,—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाद्भार्याया मातृगम्यताम् ।

पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५६ ॥

आन्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धोवा क्षुत्पिपासाभयार्दितः ।

दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनचम् ॥ ५७ ॥

* हस्तेषु,—इति मु० ।

† विशेषः,—इति मु० ।

‡ प्रपञ्चते,—इति मु० ।

उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्योस्तु सङ्गमे ।

चीर्णान्तेचैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश॥५८॥ इति ।

यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रति-
जानीयात् ; अतः परं त्वां न गमिष्यामि त्वं मम माता भगि-
नीति, पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदि
इच्छति, तदा परिषदये स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । अहं शपथ-
प्रतिज्ञावेत्तायां ग्रामान्तरगमनेन वा गृहव्यापारेण वा आन्तःआसम् ।
मदीयवचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावेऽपि
तमसा भ्रान्त्या अन्यः परामर्शरहितोऽभूवम् । चुधा पिपासया
राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अतः अमादिदोषप्रयुक्तमिदम-
गम्यत्वं प्रतिज्ञातं, न तु विवेकपूर्वम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चि-
त्तमनुगृह्यन्तु भवन्तः,—इति । यस्य दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं
प्रतिज्ञाय तथैवाश्रया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति ।
तथा, काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथा कथञ्चित्* किञ्चिद्दूरं
गत्वा पश्चाद्भ्रष्टां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति । तेषु त्रिषु† निमि-
त्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः
सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्, चतुर्थदिने
गां दद्यात्, दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । एतेष्व्याद्यनिमित्ते वर्णभेदेन
प्रायश्चित्तमाह यमः,—

* यथाविधि,—इति सु० ।

† तेष्वतीतेषु,—इति शा० स० ।

“स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः चत्रियो दिवसान्नव ॥

षड्रात्रन्तु चरेद्वैश्वस्त्रिरात्रं शूद्राचरेत्”-इति ।

‘एतस्य कार्यस्याकरणे चतुर्षु वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मि’-इति
ग्रपथं कृत्वा यः तत्कार्यं न करोति, तस्य प्रायश्चित्तं यमएवाह,-

“विप्रस्य बधमंयुक्तं कृत्वा तु ग्रपथं मृषा ।

ब्रह्महा यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

चत्रियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विप्रः ।

वृषलस्य त्रिरात्रन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥

केचिदाङ्गरपापन्तु वृषलस्य बधं मृषा ।

नैतन्मम मतं यस्मात् कृतस्तेन † भवत्यसौ”-इति ॥

मनुरणनृतप्रायश्चित्तमाह,-

“वाग्देवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तत्र कुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥

कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्दृष्टमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यृचा च वारुण्या तृतेनाब्देवतेन च”-इति ॥

प्रजापतिः,-

“अनृती सोमपः कुर्यात् त्रिरात्रं परमं तपः ।

पूर्णाङ्गतीर्वा जुहुयात् सप्तवत्या दृतेन तु”-इति ॥

* वैश्वस्त्रिरात्रोपवासं षड्रात्रं शूद्राचरेत्,-इति शा० ।

† अतस्तेन,-इति मु० ।

| पूर्णाङ्गतिश्च जुहुयात् सप्त तेन दृतेन हि,-इति शा० ।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीतआह,—

“प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापिवा ।
स तप्तकच्छुसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह,—

“त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।
मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
अभ्यासे चैन्द्रवं चैव नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।
वनस्थस्त्रिगुणं कुर्यात् यतिः कुर्यात् चतुर्गुणम् ॥
मांसाग्नेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा”—इति ।

कच्चित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“वर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः”—इति ॥

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत ।
तत्पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य शुद्धये सारस्वत-
श्वरुनिर्वाप्यः । वर्णिवधवदात्मबधप्राप्तावप्यनृतं वदेत् । तदाह ब्राह्मणः,—

“यत्रोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं भवतीति चेत् ।
तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा”—इति ॥

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात् दिनमेकमभोजनम् ॥५६॥इति।

दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुति-
ष्ठति निषिद्धं चाचरति, तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ।

तदग्रक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः ॥ ६० ॥ इति ।

एकस्मिन् दिने सहस्रसहस्रा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन कृतं यत्पापं,
तस्य सदाचारविप्रगृहे वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यदा,
एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिचुद्रपापजातं, तत्
सर्वं शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति । पवित्रगृहास्रभोजनेन पापविशुद्धिं
बोधायनोऽप्याह,—

“भैचाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

यायावरवनस्येभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥

एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कपोतव्रतनिष्ठस्य पीलाऽपः शुद्ध्यति द्विजः”—इति ॥

मरणकालोपहतेः* प्रायश्चित्तमाह,—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

ऊच्छत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा ॥ ६१ ॥ इति ।

मरणकाले वान्धादिकमूर्द्धोच्छिष्टं, मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् ।
तयोरन्यतरत् यदा सम्पद्यते, तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धनादिना

* कालोपहते,—इति मु० ।

प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं* कुर्यात् । मञ्जादौ मरणमन्त्रिचमृ-
तिः । रजस्वलासूतिकामरणमाग्नौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधे
मरणे ऋच्छत्रयं कुर्यात् ।

प्राजापत्यऋच्छस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह,—

ऋच्छं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसंख्यया ॥६२॥

द्वियोजने तीर्थयात्रा ऋच्छमेकं प्रकल्पितम् । इति ।

देवौ गायत्री, तस्या अयुतसंख्याकोजपो देव्ययुतम् । सएकः
प्रत्याम्नायः । प्रणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्रं
शिरोयस्यासावनार्द्रशिराः, तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत्स्ना-
त्वा तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं
स्नानमाचरेत् । एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थं कृतं तृतीयः
प्रत्याम्नायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोद-
कवासादयोऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“ऋच्छोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

तिलहोमसहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥

* प्राजापत्यद्वयं,—इति सु० ।

† वेदस्याध्यायमेव च,—इति शा० ।

अन्यानि वा पवित्राणि सामान्याङ्गर्मनीषिणः”—इति ।

अथ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह,—

गृहस्थः कम तः कुर्याद्रेतसः स्खलनं भुवि ॥६३॥

सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैः त्रिभिः सह । इति ।

अकामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“यन्नेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्नानान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत्”—इति ॥

यन्नेऽद्य रेत इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् । पुनर्मांमैत्विन्द्रिय-
मित्युपरितनो मन्त्रः । तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय
स्नानयोः भ्रुवोर्मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गं
कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम् *”—इति ॥

स्वप्ने तु काश्यप आह,—

“सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणम्”—इति ॥

ब्रह्मचारिणं प्रति मनुराह,—

“स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारौ द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तु पुनर्मांमित्यृचं जपेत्”—इति ॥

भयादौ प्रजापतिराह,—

* चरेच्चान्द्रायणत्रयम्,—इति सु० ।

“भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।

आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्माभैत्यृचं जपेत्”-इति ॥

नैष्ठिकस्य हारीत आह,—

“उपकुर्वाणस्तु* यः कुर्यात् कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्यात् ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः”-इति ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह,—

चतुर्विधोपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके ॥ ६४ ॥

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । इति ।

अगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विधाः, ताभिरुपपन्नस्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन “चतुर्विधोपपन्नेन द्वाभ्यां च”-इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाग्ररथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः, तद्द्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षायां तदितिकर्तव्यतामाह,—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्† ॥ ६५ ॥

वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः । इति ।

चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि, तेभ्यो विरू-

* उपकुर्वन्तु,—इति मु० ।

† समाचरेत्,—इति मु० ।

द्वानि विकर्माणि । तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्त्तमानाच्चातुर्वर्ष्यात् सेतुबन्धमार्गं भिचां चरेत् । कृत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिचाबेलायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

भिचमाणेन वक्तव्यं मुक्तिप्रकारमाह,—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥६६॥

गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः । इति ।

पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिचागृहमहं दुष्कृतकर्मेत्यादि वाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः,—

“कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्द्धते”—इति ।

दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्यावान्तरसामान्यतद्विशेषवाचित्वात्पुनरुक्तिः^(१) ।

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह,—

* कर्त्तव्य,— इति सु० ।

(१) दुष्कृतकर्मा,—इति पापत्वमहासामान्यवाचि पदम् । महापातककारक इति महापापत्वरूपावान्तरसामान्यवाचि पदम् । ब्रह्मघातक इति ब्रह्मबधपापत्वरूपावान्तरसामान्यविशेषवाचि पदम् । सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । “आचार्याणामियं श्रौली यत् सामान्येनाभिधाय तदेव विशेषेण विवृणोति”—इत्युक्तेरिति भावः ।

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ॥६७॥
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रश्रवणेषु च । इति ।

बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो ब्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्वह्निर्निवासोऽशक्यः, तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवताऽऽयतनान् नदीपुण्यप्रदेशे निवसेत् । अस्ति व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदीप्रश्रवणेषुऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।

न केवलं भिचागृहेष्वेव पापप्रख्यापनं, किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह,—

एतेषु स्थापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥६८॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥६९॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । इति ।

यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ।

सेतुदर्शनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥७०॥ इति ।

स्थितोऽर्थः ।

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पचान्तरमाह,—

यजेत वाऽश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ इति ।

अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे श्रूयते । “सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अरक्षन्पिवा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते यउ चैनमेवं वेद”-इति । तदुपासनं च,
“उषा वा अश्वस्य”-इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च
प्रपञ्चितम् ।

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह,—

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ७१ ॥
सह पुत्रकलत्रैश्च* कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
गाश्वैवैकशतं दद्यात् चातुर्वैद्येषु† दक्षिणाम् ॥ ७२ ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते । इति ॥

ब्राह्मणानां प्रसादोनाम, विपापः शुद्धस्त्वमपीत्येवमाद्युक्तिः ।
इदञ्च व्रतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य बधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

विद्यातपोयुक्ते पात्रे गोभृहिरष्टादिकं जीवनोपायपर्याप्तं
दद्यात् । वाग्रब्देन सर्वस्वं सपरिच्छदं गृहं वा दद्यात् । तदाह
मनुः,—

* सपुत्रः सह भृत्यैश्च,—इति सु० ।

† चातुर्वैद्ये तु,—इति सु० ।

“सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्”—इति ॥

अपुत्रस्य सर्वस्वदानं, सपुत्रस्य सपरिच्छदगृहदानमिति व्यवस्था ।
अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः । तत्र
याज्ञवल्क्यः,—

“शिरःकपालौ ध्वजवान् भिचाश्री कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपालध्वजवान् । “हत्वा श्रवशिरो-
ध्वजम्”—इति मनुस्मरणात् । “ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव
शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्”—इति शातातपस्मरणाच्च ।
एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्, । “खट्वाङ्गपाणिः”—इति गौतम-
स्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो
गृह्यते । भिचार्यं त्वन्यदेव मृत्कपालं ग्राह्यम् । “मृत्पयकपालपाणिः
भिचार्यै ग्रामं प्रविशेत्”—इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि ।
“ब्रह्महा परिषदाऽनुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृत्पयपात्रपतित-
भिचान्नभोजी स्वकर्मविख्यापनेन* चरेद्भैक्षमेककालाहारः शून्या-
गारनदीपर्वतवृक्षमूलगुहानिकेतनः, सएवं द्वादशवर्षे शुद्धिमाप्नोति”
—इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाऽऽह मनुः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं हत्वा वने वसेत् ।

हृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोब्रजेऽपिवा ॥

* स्वकर्म विख्यापयन्,—इति मु० ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः”—इति ।

कृतवापनो वेति वाग्भ्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते ।

अतएव सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्महा दादशाब्दानि वालवासा* जटी ध्वजी”—इति ।

लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा चापस्तम्बः ।

“लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति ।

अत्र मृष्टं लभ्यते इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्षमाचरेत् । तदाह वशिष्ठः ।

“सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरद्भैक्षमेककालाहारः”—इति । इदञ्च

भैक्षमग्रक्तविषयम् । तथा च सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेदनवासी जटी ध्वजी ।

वन्यान्येव फलान्यश्रन् सर्वकामविवर्जितः ॥

भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वनैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्षं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुनः ॥

भैक्षं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।

वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् सदाकालमतन्द्रितः ॥

ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृतमः ।

अनेन तु विधानेन दादशाब्दं व्रतं चरेत्”—इति ॥

नियमान्तरास्थाह यमः,—

“अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनः ।

मण्मयेन कपालेन स्वकर्म ख्यापयंस्तथा ॥

* वल्कवासा,—इति सु० ।

† आवयंस्तथा,—इति शा० ।

ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
 शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ॥
 चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः ।
 एवं दृढव्रतोनित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
 सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवर्जिते* ॥
 ब्रह्मघ्नो देहि मे भिक्षामेनोऽभिख्याय सञ्चरेत् ।
 एककालं चरेद्भैक्षमलन्ध्रोपवसेद्दिनम् ॥
 एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति"—इति ॥

ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः । “खट्वाङ्गी कपालपाणिर्द्वादश
 संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचचाणः यथोप-
 क्रामेत्† सन्दर्शनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकस्पर्शी
 शुद्धेत्”—इति । काश्यपोऽपि‡,—

“पवित्रपाणिर्दण्डी च पचदन्तोरजस्वलः ।

तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्”—इति ॥

इयं विशुद्धिकामकृतब्राह्मणबधविषया । तथा च मनुरेतद्-
 द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति,—

* भुक्तिवर्जितः,—इति शा० स० ।

† बधोपक्रमेत्,—इति मु० ।

‡ कण्वोऽपि,—इति मु० ।

“इयं विशुद्धिरदिता प्रमायाकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ॥

आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात् प्राग्व्रतमयावर्त्तनीयम् । तदाह तुर्मनु-
देवलौ,—

“विधेः प्राथमिकादस्माद्धितीये द्विगुणं चरेत् ।

द्वितीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

यत्स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्धिर्मनीषिभिः”—इति ।

तदेतद् देवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्,
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोच्चावृत्तौ द्वैगुणादि-
षिद्धिः । यस्तु न साक्षाद् ब्राह्मणं हन्ति ; किन्तु तिरस्कारादिद्वारा
तन्निमित्ततामापद्यते, तं प्रति सुमन्तुराह,—

“तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद् गृहचेत्रादिकारणात् ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्”—इति ॥

निर्निमित्तं भर्त्सने स एवाह,—

“अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद् द्वियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ॥

वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्ध्ये”—इति ।

यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवानात्मघाती चात्यन्तनिर्गुणः,
तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

“केशशम्भुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षाणिकेन शुद्ध्यति”—इति

तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती, यथा वा निमित्ती,
तथैवानुमन्त्रादथोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथाच पैठीनसिः,—

“हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांशेद् दोषवक्त्राऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डन्तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ॥

एतेषां मध्ये यो यो बधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्याधिकं प्राय-
श्चित्तं, विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षा-
त्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति । तदाह यमः*,—

“अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्युनघोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः†”—इति ॥

क्वचित्कर्तुः प्रतिनिधिमाह सएव,—

“अपूर्णाकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्योवाऽथ बान्धवः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

* मनुः,—इति सु० ।

† स्त्रियोरोगिण्येवच,—इति सु० ।

“अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तञ्च नेष्यते”—इति ॥

तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रति-
पादनपरम् ।

“पादो बालेषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति

विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यल्पत्वाव-
गमात् । यद्वा, माभृङ्गालतरस्य पापं, वचनेन साक्षाच्चिवारणात् ।
न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्,—

“गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत सर्वपापेभ्यएवच”—इति ॥

तच्च,

“द्विगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम् । “प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट्त्रि-
सार्द्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च द-
द्यात्, सर्वेषां वर्षानामानुपूर्व्येण”—इति । तदाचार्यादिहननविषयम् ।

तथा च दत्तः,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्य्यं व्रतसाहस्रं सोदर्थ्यं दत्तमन्नयम् ॥

समद्विगुणसाहस्रमानन्यञ्च यथा क्रमात् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तददेव हि”—इति ॥

अथेवं वचनान्तरं साचित्तेनोदाहृत्य यच्च विशेषव्यवस्थोच्यते,

तत्र साऽसु ; यत्र तन्नरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते, तत्र ख-
कपोलकल्पिता कथं अद्वेयेति चेत् । मैवम् । स्वतिकारैः कल्पनी-
यत्वाभिधानात् । तथा च देवलः,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सद्बहुद्विद्युतं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

यदिदं, द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याप्रतं, तद्द्वादशवर्षे संपूर्णं वा
समापनीयम्, अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः ।
“द्वादशे वर्षे शङ्खिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा, गवां द्वाद-
शानां परित्राणात् सद्योवा अश्वमेधावभ्यखानाद्वा पूतो भवति”—
इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“ब्राह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाऽश्वमेधावभ्यखानात् शङ्खिमवाप्नुयात् ।

दीर्घतीव्रामययस्तं ब्राह्मणं गामथापिवा ॥

दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ।

अनीय विप्रसर्वस्वं हतं घातितएववा ॥

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति”—इति ।

न तद्ब्रतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम् । व्रता-
न्तराणि अनुराष्ट,—

“लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्दिदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्राखेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन खर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा चिष्टताऽग्निष्टुताऽपिवा ॥

जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ।
 ब्रह्महत्याऽपनोदाय मितभुङ्गनियतेन्द्रियः ।
 सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
 धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।
 हविष्यभुम्वाऽनुचरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ॥
 जपेदा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम्”—इति ।

एते सर्वे पक्षाः कामकाराकामकारविद्वद्विद्वद्विषयत्वेन व्यवस्था-
 पनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“लोमभ्यः स्नाहेत्येवं हि लोमप्रथति वै तनुम् ।

मज्जान्तं जुहुयाद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः । “लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोम-
 भिर्मृत्युं नाशय* इति प्रथमम् । त्वं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं
 नाशय इति द्वितीयम् । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं
 नाशय इति तृतीयम् । मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं नाशय
 इति चतुर्थम् । मेदोमृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं नाशय इति पञ्च-
 मम् । स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं नाशय इति षष्ठम् । अस्मीनि
 मृत्योर्जुहोमि अस्मिभिर्मृत्युं नाशय इति सप्तमम् । मज्जां मृत्यो-
 र्जुहोमि मज्जया मृत्युं नाशय इत्यष्टमम्”—इति । मरणान्तिकस्य
 सर्वस्य† व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह,—

* वाशय,—इति शा० । एवं परत्र ।

† मरणान्तिकस्येष्टस्य,—इति मु० ।

“प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनोषिभिः ।

तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्* कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते”—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “ब्रह्महा संवत्सरं ह्यञ्चं चरेत् । अधःशायी त्रिषवणस्त्रायी कर्मवेदकोभैचाहारो दीव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठ-
पर्वतप्रस्ववणतपोवनविहारी स्यात् स्थानवीरासनी । संवत्सरे पूर्णं हिर-
ण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पीषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, पूतो भवति”
—इति । तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतोजातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् ।
यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । “द्वादशरात्रमञ्जो द्वादशरात्रमुपवसेत्”—
इति । तन्मनोऽवसितब्रह्महृत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् ।
यत्पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्,—

“षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याप्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेवच”—इति ।

तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य प्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु वृह-
स्पतिराह,—

“अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धेत् त्रिषणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितोद्विजः”—इति ॥

एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । चत्रि-
यादेशु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः,—

“पर्षद् या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

* कुर्याद्विप्रः,—इति मु० ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षदस्य व्रतं स्मृतम्*—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

चत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्”—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्,—

“प्रायश्चित्तं यदाब्जातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चत्त्रियः कुर्यादधं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत्यादमशेषेष्वपि पापसु”—इति ।

तन्प्रातिलोभ्यानुष्ठितचतुर्विंशसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्द्धा-
वशिक्षादीनामपि दण्डवत्प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह
याज्ञवल्क्यः,—

“दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः”—इति ।

एवं च सति मूर्द्धावशिक्षस्य ब्राह्मणवधे चत्रियादूनमथर्द्धद्वादश-
वार्षिकं भवति । अनयैव दृशा प्रतिलोभ्योत्पन्नानामपि प्रायश्चि-
त्तसमूहनीयम् । तथोक्ताश्रमिणामपि प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा
दर्शितम्,—

“ऋहस्योक्तानि पापानि कुर्वन्थाश्रमिणो यदि ।

शौचवत् प्रोधनं कुर्युर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्”—इति ॥

प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापत्रयो भवति ।

तथा च हारौतः,—

* शूद्राद्यान्तु चतुर्गुणा,—इति सु० ।

† चत्रियादूनमथवधं दशवार्षिकं भवति,—इति शा० ।

“प्रायश्चित्ते व्यवहिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

पूतस्तदहरेव स्यादिह लोकपरत्र च”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“धर्मार्थं यतमानस्तु षट्श्रेत् कोऽपि मानवः ।

प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संग्रहः”—इति ॥

बधोद्यमेऽपि बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः”—इति ।

यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

सवनस्थस्त्रीबधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह,—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥७३॥ इति ॥

आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अतएवाङ्गिराः,—

“आहिताग्नेर्द्विजातस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादाग्नेयीन्नस्तथैवच”—इति ॥

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७४ ॥

अनडुत्सहिताङ्गां च दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम् । इति ।

पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुलस्त्यः,—

“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैत्रवम् ।

मधूत्थं सौरमाविष्टमैरेथं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु”—इति ।

एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणञ्च-
रित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । तदेतत्कामकार-
विषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह,—

“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रेत् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्वा विप्रांस्तु भोजयेत्”—इति ॥

तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव, न चत्रियवैश्ययोः । मद्य-
पानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात् ।

“यच्चरचःपिशाचाच्चं मद्यमांससुराऽऽषवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता इविः”—इति स्मरणात् ॥

बृहद्विष्णुरपि,—

“माधूकमैक्षवं शेरं तालखाजूरपानसम् ।

धूस्ररश्चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

श्रमेधानि दशैतानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु”—इति ।

राजन्यवैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्याज्ञवल्क्यः,—

“कामादपि च राजन्यो वैश्वो वाऽपि कथञ्चन ।

मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“उभौ मध्वासवं पीत्वा उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कप्रयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ”—इति ॥

उपमयनात् पूर्वं मद्यपाने प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्त्तव्यम् ।

तदाह आढकर्थः,—

“अनुपेतसु यो बालो मद्यं मोहात् पिवेत् यदि ।

तस्य हृच्छ्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता”—इति ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

सुरापानं सकृत्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिवेत् ॥ ७५ ॥

स पातयेद्यथात्मानमिह लोके परत्र च । इति ।

पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः,—

“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः”—इति ।

तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडीमाध्वोर्गौणः । पुलस्त्येनैका-
दशममद्येषु गौडीमाध्वावनुक्रम्य सुरायाः सकृत्पाने गौडीमाध्वोर-
मुख्ययोरसकृत्पाने चाग्निमानवर्णात्पत्तिपर्यन्तमन्तप्रामत्युष्णं सुरां
पीत्वा ब्राह्मणो विद्येतेत्यभिधानात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।

चिपेत् तथा विनिर्द्ग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

गौडीमाध्वोरभ्यासे तत्रया मरणं व्याज्र आह,—

“मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।

ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्धोत् स किल्बिषात्”—इति ॥

कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम् । अकाम-
कृते तु याज्ञवल्क्य आह,—

“बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिष्ट्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत् त्रिसमा निग्नि”—इति ॥

एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं कर्दनविषयम् । तथाच वर्षत्रय-
व्रतं प्रकृत्य व्यास आह,—

“एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपश्चर्हने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृत् निशि ।

सुरापानाघनुत्यथं बालवासा जटौ ध्वजी”—इति ॥

तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवलेनोक्तम् । “सुरापाने
ब्राह्मणो रूष्यताम्रसौसानामन्यतममग्निक्तस्यं पीत्वा शरीरपरित्या-
गात् पूतोभवति”—इति । यदपि मनुनोक्तम्,—

“गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयोघृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्दसमेवच”—इति ॥

तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदं प्रत्यङ्गिरा-
आह,—

“बृहस्पतिसवेनेद्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।

समलं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्मृतिः”—इति ॥

सकृद्गौलसुरापाने अङ्गिरा आह,—

“भूमिप्रदानं वा कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।

पुनर्न च पिबेत् जातु संस्तुतः स विशुद्धति”—इति ॥

यत्तु सुमनुनोक्तम् । “ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासानुद्धृतसमुद्रो-
दकस्नानं सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासः । तप्त-
कच्छेण पूतो भवति अश्वमेधावभ्यस्नानेन च”—इति । तत्पूर्वीक्त-

बृहस्पतिसवविषयएव द्रष्टव्यम् । सम्यक्त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत्
पुनः बृहस्पतिनोक्तम्,—

“गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पौत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्”—इति ॥

तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपग्रमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्याल्पत्वात् । अतएव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम् ।
अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह,—

अपहृत्य सुवर्णान्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७६ ॥

गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स बधाय तु ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्तएवच ॥ ७७ ॥

कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा बधमर्हति । इति ।

अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । स च परि-
माणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिखा तु तास्त्रिस्तो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश”—इति ।

उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयमेव राज-
कर्तृकं मरणं सत्यादयितुं प्रहारसाधनं मुषलमादाय राजसमीपं
गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राज-
कर्तृकात् मुषलसाधनाद्बधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुषल-

प्रहारेण न मृतः, तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथाच सम्बर्त्तः,—

“ततो मुषलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयादिमुच्यते”—इति ॥

अथवा, मुक्तएवचेति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम् । यत्र स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्रमित्रकलत्रादयो बहवः सन्ति, तत्र स्तेने मृते बहवो-
विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा धनदण्डांदिपुरःसरं स्तेनो-
ऽप्रहृतो मुच्येत, तदाऽपि विशुद्ध्यत्येवेति । नचेवं सति, “अघ्नन्नेनस्त्री
राजा”—इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य
पोष्यवर्गादि कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्तविषयत्वेऽप्युपपत्तेः । ननु ब्रा-
ह्मणबधस्यातिगर्हितत्वात् मुक्तएवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न
व्याख्यायते । मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः । तथाच मनुः,—

‘सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूथान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सकृत् कुर्यात् हतं स्वयम् ।

बधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपमैवच”—इति ॥

अत्र बधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःपक्षस्तु सवनस्थत्वा-
दिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च तादृशस्य स्तेयमसम्भावितमिति
शङ्कनीयम् । कदाचित् क्वचिच्चित्तगततानसृष्ट्या लोभातिशयोदये
सति तत्सम्भवात् । एवञ्च सति मुक्तएवेति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि
योजयितुं शक्यते । यच्चैर्यं कामकृतं स्यात्, तत्रायमुक्तोबधो द्रष्टव्यः ।
अन्यथा प्रामादिकचौर्यं बधं नार्हति । न च लोभैकमूलस्य चौर्यस्य

प्रमादिकत्वमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णलेनाज्ञात्वाऽपहरति, अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा ; न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति, तदा सम्भवत्येवाकामतोऽप्यपहारः । तादृशोऽपहारे सवनस्य ब्राह्मणवत्तपसा षड्विद्भिर्द्रष्टव्या । तपसो-विशेषस्तु मनुना दर्शितः,—

“तपसाऽपनुत्तुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

बालवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मवधव्रतम्”—इति ॥

सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिंशन्वते दर्शिताः,—

“बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

लिचमात्रेऽपिच तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत् पापविशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकण्ठलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्व्यात् सान्तपनं ह्यङ्गं तत्यापस्थापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥

सुवर्णस्यापि हरणे वत्सरं यावको भवेत् ।

ऊर्द्धं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्मवधव्रतम्”—इति ॥

वत्सरयावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे दादश्वार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्भिर्ग्रथितमतेऽभिहितम्,—

“श्रात्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिद्वाऽथवा क्रतुम् ।

षडब्दं वा चरेत् ह्यच्छं जपयज्ञपरायणः ।

तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्तेयात् प्रमुच्यते”—इति ॥

तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुर्धनिकश्रो-
त्रियविषयः । षड्वार्षिकन्तु तीर्थयात्रासहितं निर्द्वनश्रोत्रियविषयम् ।
स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्रापहृतं धनं स्वामिने दत्तैव कार्यम् ।

“स्तेये ब्रह्मस्वभृतस्य सुवर्णादिः कृते पुनः ।

स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्तां लेकादग्नाधिकम्”—इति

स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा वसिष्ठोक्तं
द्रष्टव्यम् । “स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजा
उडुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति”—
इति । उडुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तदभुक्त्वा तदानौ-
मेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “चतुर्थकाल-
मिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्”—इति । मानसापहारे तु सुमन्तु-
राह । “सुवर्णस्तेयो द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति”—इति ।
गुरुश्रोत्रिययागस्थत्वादिब्रह्मगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयशोऽसकृदप-
हारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । “निष्कालकोष्ठताभ्यक्तो गोमयाग्निना
पादप्रभृति श्रात्मानं प्रमापयेत् पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति ।

इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पगप्रायश्चित्तं
दशमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपञ्चितम् । यस्तु पतित-
ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य
प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“द्योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विप्रुद्धये”—इति ॥

आचार्यस्तु, कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अतएव स्मृत्यर्थसारे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे संसर्गदोषः पापेष्वित्युक्तम् ।

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह,—

आसनात् शयनाद्यानात्सम्भाषात् सह भोजनात् ॥७८॥
संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाभ्रसि ॥ इति ॥

यथा तैलविन्दुरभ्रसि प्रचिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति, तथा पतित-संसर्गद्वतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह,—

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एवच ॥७९॥

गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् । इति ॥

तुलापुरुषः कञ्चविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । यत्र यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तत्रोपलभ्यते, तत्र सर्वत्र पापगौरवलाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तानि* चानुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ।

* चान्द्रायणादीनि व्रतानि,—इति मु० ।

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
पातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि,
तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गात् पठितानि स्मृत्यन्तराण्यु-
दाहृत्य व्यवस्थापितानि । अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि, तान्युदा-
हृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात्प्राय-
श्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरू-
पमेवं विनिर्दिदेश्च । “मातृगमनं दुहितृगमनं सुषागमनमित्यति-
पातकानि”—इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये, मातरं यदि
गच्छेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवकृतः ।
“ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महा-
पातकानि तत्संयोगश्च”—इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां
चतुर्णां द्वादशाध्याये चतुर्विधेत्यादिना सर्वपापप्रणाशनमित्यन्तेन
ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये पितृ-
दारान् समारूह्येत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम् ।
“यागस्यस्य चत्रियस्य बधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्व्याश्वाचेय-
गोत्रया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्या-
समानौति । कूटसाक्ष्यं सुहृद्बध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मण-
भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल्यशरुरनृपपत्न्य-
भिगमनं - गुरुदाराभिगमनसदृशम् । पितृमातृस्वसृगमनं श्रोत्रिय-

र्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तम-
वर्णायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निचि-
न्नायाश्च”—इति । तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह,—

“अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा”—इति ॥

तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः । “राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत”—इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणं
प्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा,
तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्यचत्रबधस्य तादृशवैश्वबधस्य च
षष्ठाध्याये वैश्वं वा चत्रियं वाऽपीत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं
दर्शितम् । तथा चान्तर्वत्या अत्रिगोत्रायाश्च बधे तत्रैव प्रायश्चित्त-
मभिहितम् । अविज्ञातगर्भबधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातञ्च
या कुर्व्यादित्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतबधः परिशिष्यते ।
मनुस्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह,—

“अनृतञ्च समुत्कर्षं राजगामि च पेशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया”—इति ॥

याज्ञवल्क्यश्चापराष्ट्याह,—

“गुरूणामध्यधिकेपो वेदनिन्दा सुहृद्बधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्”—इति ॥

अत्र शरणागतबधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तव्यम् ।
समशब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषन्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्व-
धीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह,—

“ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाध्यं सुहृद्बधः ।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”—इति ॥

तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह । “ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात्”—इति । इदञ्च प्रायश्चित्तं प्रमादव्याध्यादिविषयम् । नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनसुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “गुरोरलौकनिर्वन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचेलं स्नात्वा* गुरुप्रसादात् पूतो भवति”—इति । तदेतदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् । विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कौटसाध्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तथाच तद्गतानुवृत्तौ शङ्खआह,—

“कौटसाध्यं तथा कृत्वा निचेपमपहृत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्थात् तथाच शरणागतम्”—इति ॥

यत्र साध्यनृवदनेनां वर्णिनां बधप्राप्तिः, तद्विषयमिदम् । अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति,—

“आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाङ्गब्रह्मघातकम्”—इति ॥

आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः, न त्वद्येयस्य । तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

“अकारणन्तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।

तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्त्तयेत्”—इति ॥

* सचेलस्नानतः,—इति मु० ।

† कौटसाध्यकृतवचनेन,—इति मु० ।

याञ्जवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार,—

“निषिद्धभक्षणं जैह्व्यमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखाखादः सुरापानसमानि तु”—इति ॥

एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यं उच्यते, तदीयं प्रायश्चित्तं किञ्चि-
न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कल्पनीया ।
सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्यहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्व-
कल्पनाऽसम्भवाद्वाद्दशवार्षिकादिप्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि ।
याञ्जवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह,—

“अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निचेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“निचेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणौनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्यतम्”—इति ॥

पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये मातृ-
स्वसृगमे चैवमित्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरूपपातकं अनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश्च ।

“अनृतवचनमुत्कर्षं राजगामि पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धो वेद-
निन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमातृपितृसुतदारणाञ्चाभोज्यान्नभक्षणं
परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनं अयाज्ययाजनं विकर्मणा जीवनमस-
प्रतियहः चत्रियविट्शूद्रगोबधोऽविक्रेयविक्रयः परिवित्तिताऽनुजेन
ज्येष्ठस्य परिवेदनञ्च ब्राह्म्यता भृतकाध्यापनं भृतादध्ययनादानं सर्वा-
करेस्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं द्रुमगुल्मलतौषधीनां हिंसा स्त्रिया

जीवनं अभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिः आत्मार्यं च क्रियारम्भोऽना-
हिताग्निता स्तेयो देवर्षिपितृणामृणस्थानपाक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं
नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमुपपातकानि”—इति ।
याज्ञवल्क्यसु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि च्छणानप-
क्रियादीन्युदाजहार,—

“गोबधोव्रात्यता सैन्यमृणानां चानपक्रिया ।
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥
भृतादध्ययनादानं* भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिविच्यं वाङ्मूर्खं लवणक्रिया ॥
स्त्रीशूद्रवित्त्वन्नबधो निन्दितार्थीपजीवनम् ।
नास्तिक्यं व्रतलोपञ्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः† ॥
कन्यासु दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भोमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्यागएवच ॥
दम्भनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयंत्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
शूद्राप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।

* भृतकाध्ययनं चैव,—इति शा० सो० ।

† नास्त्ययं श्लोकः शा० पुस्तके ।

तथैवान्वाश्रमे* वासः परान्नपरिपुष्टता ॥

असञ्च्रास्त्राधिगमनमाकरेखधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्”—इति ॥

यद्यप्यनृतवचनमुत्कर्ष इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं, याज्ञ-
वल्क्येन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु ; तथापि विषयभेदेन
त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वात् न किञ्चिदसाङ्कर्यम् । विषयभेदस्त्वच्यते । देयं
पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्तमप-
राधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्ब्रह्महत्यासमम् । बधपर्यवसायित्वात् ।
यस्य लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि
चतुर्व्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते, तत्सुरापानसमम् । अति-
गर्हितत्वात् । यस्य मुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते,
तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्व्वमेवोक्तम् । तृतीये तु
कामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“अर्पिा तेज इति ह्यायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापत्ये चानृतेऽपिच”—इति ॥

अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“सुप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्”—इति ॥

राजाये साक्षात्परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् ।
गुरोवलीकनिर्व्वन्धो द्विविधः । तत्र राजभृद्वादादौ स्वयं समर्थः सन्

* तथैवान्वाश्रमे,—इति मु० ।

† यि,—इति मु० ।

असमर्धस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्वन्धं कतोति चेत्, सोऽयमलीकनिर्वन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः। यत्र वाक्पाख्या-दिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते, सोऽयमलीकनिर्वन्ध उपपातकम्। वेदनिन्दा त्रिविधा; बुद्धार्हतादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्य-प्रतिपादने निर्वन्धएका निन्दा। सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषु-पवर्णिता। सत्यामपि वेदप्रमाण्यबुद्धौ जल्पवितण्डादिहेतुशास्त्रय-सनितया श्रुतिस्मृत्युक्तस्थानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा। एतदे-वाभिप्रेत्य मनुराह,—

“योऽवमन्येत ते तूभे” हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।

स साधुभिर्विहिस्कार्यी नास्तिको वेदनिन्दकः”—इति।

सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता।

यस्तु वैदिकमानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्ततः श्रद्धते, किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामीत्येवं निन्दति, सेयं निन्दोपपातकेषु पद्यते।

एवमध्ययनत्यागादरेकैकस्य बह्वविधस्थानुक्रान्तस्य गौरवलाघवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः। अग्निमातृसुतदाराणामित्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति। अनुक्रान्तानामुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपा-तकमहापातकानुपातकेभ्योऽल्पत्वादुपपातकत्वम्। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु।

तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुपपातकम्”—इति ॥

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह,—

* मूलं,—इति मु० ।

“उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं मराः ।

पराकमथवा कुर्युर्थजेयुर्गोसवेन च”—इति ॥

तत्रैतेषामाष्टत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्यः । एकैकस्याशक्तं प्रति पराकः, शक्तं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह,—

“उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पथसा वाऽपि मासेन पराकेणथवा पुनः”—इति ॥

एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोबध्नतमतिदिश्यते । अतिदेश-
स्योपदेशान्बन्धुनविषयत्वाद् गोव्रताङ्गानि गोचर्मादौनि कानिचि-
द्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्तपेक्षया
विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु,—

“एतदेव व्रतं कुर्युर्न उपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णं तु शुद्धयर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्”—इति

मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रति-
पदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलभ्ये वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
गुरोरस्त्रीकनिर्वन्धस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह । “समुत्कर्ष-
ऽनृते गुरोरस्त्रीकनिर्वन्धे तदाक्षरणे च मासं पथसा वर्त्तत”—इति ।
अग्नित्यागे स एवाह । “वेदान्युत्सादितस्त्रिषवणस्त्राय्यधःप्रायी संवत्सरं
सहस्रैश्चेण वर्त्तत”—इति । वसिष्ठोऽपि । “योऽग्नीनपविह्योत्, स ह्यच्छं
द्वादशरात्रञ्चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्”—इति । मनुरपि,—

“अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीन्मासादूर्द्धन्तु कामतः ।

ह्यच्छं चान्द्रायणञ्चैव कुर्यादेवाविचारयन्”—इति ॥

हारीतः । “संवत्सरोत्सन्नाग्निहोत्री चान्द्रायणं कृत्वा पुनराद-
ध्यात् । द्विवर्षीत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणञ्च कुर्यात् । त्रिवर्षीत्सन्ने संवत्स-
रह्यच्छमभ्यस्य पुनरादध्यात्”—इति । शङ्खोऽपि । “अग्न्युत्सादी संवत्सरं
प्राजापत्यं चरेत् गाञ्च दद्यात्”—इति । भरद्वाजः । “द्वादशाहातिक्रमे
श्वहसुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहसुपवासः । संवत्सरातिक्रमे
मासोपवासः पथोभक्षणं च”—इति । एतत्सर्वमालस्याग्नित्यागवि-
षयतया* यथायोगमूहनीयम् । यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम् ।
“प्राणायामशतमादशरात्रं कुर्यात् । उपवासमाविंशतिरात्रं कुर्यात् ।
अत ऊर्द्धमाषष्टिरात्रं तिस्रोरात्रीः उपवसेत् । अत ऊर्द्धमासंवत्सरात्
प्राजापत्यं व्रतं चरेत् । अत ऊर्द्धं कालवज्रत्वे दोषवज्रत्वम्”—इति ।
तत्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह,—

“योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैवच”—इति ॥

प्राजापत्यस्थोपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण
व्रतान्तरान्यूहणीयानि । व्रतानन्तरकर्तव्यमाह जातृकर्णः,—

“अतीतकालं जुहुयादग्नीं विप्रोयवानयम् ।

नष्टेऽग्नौ विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः”—इति ।

* आलस्यादित्यागविषयतया,—इति मु० ।

। कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजे,—इति मु० ।

एतच्चौपासनाग्निविषयम् ।

दारत्यागे शातातप आह । “कौमारदारत्यागी मासं पयो-
भक्षः शुद्ध्यति”—इति ।

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

परस्वहरणे मनुराह,—

“धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

सजातीयगृहादेव हस्त्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां चेचगृहस्य च ।

कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ।

चरेत् सान्तपनं हस्त्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्याऽऽसनस्य च ।

पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

तणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुक्रान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्मामिषाणाञ्च त्विरात्रं स्यादभोजनम् ।

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ॥

अयःकांशोपलानाञ्च द्वादशाहं कणाक्षता ।

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ॥

पत्त्रिगन्धौषधीनाञ्च रज्जाश्चैव त्र्यहं पयः”—इति ।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः

स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः”—इति ।

यत्तु जावालिनीक्रमम्,—

“तिलधान्यान्नवस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सराद्धं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः”—इति ॥

तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्षस्य तु सङ्गद्भोजनपर्या-
प्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह । “भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे
त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः”—इति । यानि तु मनुक्तेषु विषयेषु
व्रतान्तराख्यैर्मूर्तिभिर्दर्शितानि, तेषु व्रतेषु यानि समानि, न तत्र
विवादः । न्यूनानामकामकारविषयत्वं, अधिकानान्तु, कामकृताभ्यास-
विषयत्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि । “द्रव्यानामल्पसाराणां
सान्तपनम् ! भक्ष्यभोज्यथानशय्याऽऽसनसूक्ष्मपुष्पफलानां हरणे पञ्च-
गव्यपानम् । दणकाद्द्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्माभिषाणां त्रिरात्रमुप-
वसेत् । मशिसुक्ताप्रवालानां ताम्ररजतायःकांस्थानां द्वादशाहं कणा-
नश्रीथात् । कार्पासकौटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत । द्वि-
शफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् । पविगन्धौषधिरज्जुवैदलानाम-
पहरणे दिनमुपवसेत्” ।

“दलेवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्पापस्थापनुत्तये”—इति ।

जावालिः,—

“अश्वगोभूमिकन्यास इत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अपहृत्य पशुन् क्षुद्रान् प्रजापत्यं समाचरेत् ॥

गुडकार्पासधान्यानि सर्पिल्वणमेव च ।

पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

कांस्थायस्नासशीघ्रं वा कृच्छ्रं कृच्छ्राद्धमेव च ।
 उदके फलमूलेषु पुष्यवर्णसुगन्धिषु ॥
 मृद्गाण्डमधुमांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 व्यापादनापहारेषु सक्तोद्य स्वाभिनं ततः ॥
 पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
 अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
 प्रायश्चित्तञ्च यत् प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
 राजस्रस्त्रापहरणे रमणीनां जनस्य* च ॥
 धनापहरणे चैव क्षुर्व्यात् संवत्सरव्रतम्”—इति ।

परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् । अयाज्य-
याजने मनुराह,—

“ब्राह्मणां याजनं कृत्वा परेषामप्यकर्म च ।

अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति”—इति ॥

यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम् । “एते पञ्चतपोभूमौ
जलशयनाद्यनुष्ठेयम् । क्रमेण धीश्ववर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयाव-
कमश्रीयुः”—इति । तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणोयः प्रवर्तते ।

क्षेष्टार्धप्रसङ्गादा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्”—इति ॥

तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सति

* मखीनां च जनस्य,—इति मु० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, जलशयनाद्यनुष्ठेयम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

सहस्रानुवाकं* जपेत्”—इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठि-
नसिनोक्तम् । “शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । प्राणा-
यामसहस्रेषु दशहत्तोऽभ्यस्तेषु”—इति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् ।

असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह,—

“गोष्ठे वसेद् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्धतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

अत्र जपसंख्या मनुना दर्शिता,—

“जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

एतच्च दाहद्रव्ययोर्हभयोरसत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु
षट्चिंशन्मते दर्शितम्,—

“पवित्रेभ्या विशुद्धान्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

विन्द्वेन मृगारेभ्या कयाचिन्नित्रविन्द्या ॥

देव्यासत्त्वजपेनैव शुद्धतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

यत्तु वृद्धहारीतवचनम्,—

“राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णं मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः”—इति ।

तदापदि कुरुचेत्रोपरागादौ ह्यणाजिमादिप्रतिग्रहविषयम् ।
अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः । “मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावि-

अष्टसहस्रं जपेत्”—इति । षट्त्रिंशत्तमतेऽपि,—

“भिक्षामाघे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रसुदीरयेत्”—इति ।

चतुर्विंशत्तमतेऽपि,—

“प्रतिषिद्धेषु सर्षपेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्”—इति ।

दानार्थमिति शेषः ।

विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथाच नटादीन् विकर्मणा
जीविताननुक्रम्य यम आह,—

“एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मृग्यताम् ।

भैक्षान्नमुपभुञ्जानो दिजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कर्मणा गर्हितेनैव यद्विज्ञं समुपार्जितम् ।

तस्य त्यागेन शु ण्ति धर्मस्थान्वेषणेन वा ॥

अप्सु प्रास्थे तद्द्रव्यं गयेन यदागतम् ।

उपयुक्तानुशिष्टञ्च देयं ब्रह्मवादिने”—इति ।

चचियावधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्, वर्षितम् । गोबधस्य त्वष्टम-
नवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशत्तमते दशितम्,—

“सुरायाविक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम् ।

लाचालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

पयःपायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणप्रतम् ॥

दध्वाज्येक्षुरसानाञ्च गुडस्वप्डादिविक्रये ।

सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥
 सिद्धास्रविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासन्तु तक्रस्य नक्तं काञ्चिकविक्रये ॥
 पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये ह्यङ्गं पनसस्य दिनत्रयम् ॥
 कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् +
 एतेषां पादह्यङ्गः स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ॥
 कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये ह्यङ्गमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तद्वृद्धं स्याद्दिनं हिङ्गादिविक्रये ।
 तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञार्थं ह्यपिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रये ॥
 रक्तपीतानि वस्त्राणि ह्यष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये ह्यङ्गं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
 खराश्याजाविकानां च शरभाणाञ्च विक्रये ।
 पराकं तत्र कुर्वीत नृणां द्विगुणमाचरेत् ॥
 नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषाणाञ्च व्रतमाहुर्मण्यपिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अज्ञानान्तु पराकं स्यात् स्मृतीनां ह्यङ्गमाचरेत् ॥
 इतिहामपुराणानां चरेत् मान्तपनं द्विजः ।

रहस्यपञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ।

गाथानां नीतिग्राह्याणां प्राहृतानां तथैव च ॥

सर्वासांमेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

हारीतोऽपि । “गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सौम्यायनम् ।

लाञ्छालवणमधुमांसतैलदधितकटतगन्धचर्मवासभामन्यतमविक्रये चा-
न्द्रायणम् । तथोर्णकेशरिभूधेनुवेश्मशस्त्रविक्रये च । मत्स्यमांसस्त्राय-
स्थिशृङ्गनखशक्तिविक्रये तत्रकृच्छ्रम् । हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनः-
शिलाऽस्त्रनगैरिकचारस्रवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृत्समयेषु च । आरा-
मतटाकोदपानपुष्करिणीसुहृतविक्रये त्रिषवणस्त्रायधःशायी चतुर्थे-
कालाहारो दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति । हीन-
मानोन्मानसङ्कीर्णविक्रये च”—इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु अस-
हत्पूर्वमुक्तानि यानि, तेषु यथा योगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

ब्राह्मणेनाम सावित्री पतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ
यावत्केन वर्त्तयेत् मासं पयसाऽर्द्धमासमामिच्छया अष्टरात्रं हृतेन
षड्रात्रमयाचितं हवित्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमवभृच्छोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । ब्राह्मणस्त्रोमेन वा यजेत”—इति । तत्र
मानवमापद्विषयं, उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

सग्निखं पवनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥
 एकविंशतिरात्रञ्च पिवेत् प्रसृतियावकम् ।
 हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
 ततो यावकशुद्धस्य तस्थोपनयनं स्युतम्”—इति ।

तत् मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुपनीताः, तस्याप-
 स्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “यस्य पिता पितामहइत्यनुपनीतौ स्यातां ते
 ब्रह्मप्रसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्येत् ।
 तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे चतुरेवं संवत्सरः ।
 अथोपनयनम् । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्स-
 रान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । सप्तभिः पावमानीभिः यदन्ति यच्च
 दूरकइत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । अथवा व्याह-
 तिभिरेव । अथाध्याप्यः । यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं,
 ते श्मशानसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्येत् ।
 तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरे-
 दथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम्”—इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह,—

“भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितश्च यः ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिवेत्”—इति ।

द्रुमादिहिंसायां भनुराह,—

“फलदानान्तु वृक्षाणां हृदने जयमृक्शतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ।

कृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्त्रयं वने ॥

दृथाऽऽलम्भेऽनुगच्छेद् गान्दिनमेकं पयोव्रतम्”—इति ।

एतच्च यज्ञार्थवृत्तच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव याज्ञ-
वल्क्योऽपि वृथेति विभिनष्टि,—

“वृत्तगुल्ललतावीरुच्छेदने जप्यमृक्प्रतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदौ चीराशौ गोऽनुगोदिनम्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “स्यावरसरीष्टपादीनां बधे धस्येदं प्राण-
मित्येतथाऽऽज्यं ऊत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्”—इति । तदश्व-
त्थादिपुण्यस्यावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनमनारिकेलादिवृत्त-
जातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह,—

“संवत्सरव्रतं कुर्याच्छ्रित्वा वृत्तं फलप्रदम्”—इति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । “फलपुण्योपगान्
पादपान्न हिंसात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्”—इति स्मरणात् ।

नास्तिक्यन्तु वाचनिकं चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः,—

“नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैवच ॥

उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी ।

अभ्यासान्तु* क्रियादुष्टो महापातक इव्यते”—इति ॥

तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह । “नास्तिकः छच्छं द्वादशरात्रं
चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्”—इति । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “नास्तिकोना-
स्तिकवृत्तिः कृतघ्नः क्रूरव्यवहारी मिथ्याऽभिशंसीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्रा-
ह्मणगृहे भैचं चरेथुः”—इति । तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

* अभ्यासेन,—इति सु० ।

व्रतलोपिनोऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य आह,—

“अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैच्छतं स विशुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्यथे ।
स्थालीपाकविधानेन* यजेत निर्ऋतिं निशि ॥
ऊत्वाऽग्नौ विधिवद्भोममन्तस्य समित्यूचां ।
वातेन्द्रगुस्वक्लीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान् चरेद् भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥
तेभ्यो लभ्येन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।
उपसृष्टंस्त्रिषवणमन्देन स विशुद्ध्यति”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्यथे
लौकिकेऽग्नौ रचोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत । नैच्छतं वा चरुं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहा”—इति । तत्र ओत्रियस्य पशुरओत्रियस्य चरुरिति
द्रष्टव्यम् । शङ्खस्तु वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह । “गुप्तायां वैश्यायामव-
कीर्णी संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् चत्रियायां द्वे वर्षे ब्रह्मण्यां
त्रीणि वर्षाणि”—इति । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

* पाकयज्ञविधानेन,—इति सु० ।

† शमित्यूचा,—इति सु० ।

चौरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्”—इति ।

तदीषद्भ्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख-
आह । “खैरिष्ठां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् ।
चत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं दृतपात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकाला-
हारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्या-
मवकीर्णः सचेत्स्रस्त्रात् उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोध्ववकीर्णः
प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामवकीर्णः पलालभारं शीसमाषं च
दद्यात्”—इति । अत्र च, ब्राह्मणस्याङ्गं चत्त्रियस्य,—इत्यादिन्यायो-
नास्ति, किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह ग्राण्डिल्यः,—

“अवकीर्णीं द्विजोराजा वैश्यापि खरेण तु ।

इद्वा भैचाग्निनोनित्यं शुद्ध्यन्त्यद्वात् समाहिताः”—इति ॥

अभ्यासे कथं आह,—

“प्रथमे दिवसे रात्रावकीर्णीं गर्दभेन यजेत ।

यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तत्र विशेषमाह गौतमः । “तस्याजिनमूर्द्ध्वात्वं परिधाय
लोहितपात्रं सप्त गृह्णान् भैचं चरेत् कर्माचक्षाणः”—इति । अव-
कीर्णस्रस्त्रणमाह जातुकर्ष्यः—

“खण्डितव्रतिना येन रेतः स्याद्ब्रह्मचारिणा* ।

कामतोऽकामतः प्राङ्करवकीर्णिति तं बुधाः”—इति ।

यतिवनस्त्रयोस्त्रधिकं व्रतमाह ग्राण्डिल्यः—

“वानप्रस्थोयतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, रेतःसिग्ब्रह्मचारिणा,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्”—इति ।

यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे सम्बन्ध आह,—

“संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यहं प्रतम्”—इति ।

वृद्धपराशरोऽपि—

“यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।

चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः संकृतः शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः, क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयं, वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सक्रम्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः,—

“अहत्वा भैक्षरणमसमिधं च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्य आह,—

“भैक्षान्निकार्थं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ।

उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्रासिंचत्वनेन तु”—इति ।

होममन्त्रौ तु, कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा,
कामाभिद्रुग्धोऽस्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति । एतच्च

गुरुशुश्रूषादिकार्यव्ययतया करणे द्रष्टव्यम् ।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुण्यसेतुसु-
तविक्रयं कृत्वा तप्तकच्छं चरेत्”—इति । यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

“विक्रीय कन्यकां गाञ्च कच्छं सान्तपनं चरेत्”—इति ।

तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतभाङ्गमनीषिणः”—इति ।

तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह । “आरामतटा-
कोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिषवणस्त्रायधः शायी ब्रह्मचारी
चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति”—इति । तदभ्यासविषयम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख
आह । “कन्यादूषी सोमविक्रयी च कच्छाब्दं चरेयाताम्”—इति । यच्च
हारीतः । “कन्यादूषी सोमविशयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी
सुरामद्यपः शुद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः
कृतघ्नः क्रूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नः मित्रघ्नोमिथ्याऽभिग्रंथी पतितसंख्यवहारी
मित्रभुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभूजस्र-
नाद्यनुतिष्ठेयुः, धीश्रवर्षाहेमन्तेषु, मासं गोमूत्रवावकमश्रीयुः”—इति ।
तत् प्रातिसोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ।

धूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु
बौधायनः संवत्सरव्रतमाह । “अथाशुचिकराणि द्यूतमभिचारोऽना-
हिताग्नेरुच्छृत्तिः समावृत्तस्य भैक्षचर्या आनाशं च गुरुकुले वास-

ऊर्द्धञ्चतुर्भोमासेभ्यो यश्चिरमध्यापनं नचत्रनिर्द्देशनं चेति । द्वादश-
मासान् द्वादशाूर्द्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षडहान् द्वादश
त्र्यहान् त्र्यहमेकाहमिति अशुचिकरनिर्द्देशः”—इति । तदभ्यासविष-
यम् । यदप्याह प्रचेताः । “अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृत्तारोपकट्ट-
त्तिर्गरोऽग्निदश्च रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वर्गणिकः शूद्रो-
पाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नचत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी
चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवोमद्यपः कूटकारकोऽपत्यवि-
क्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति । तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यव-
स्थया सर्व्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपसृशेयुः ।
तस्यान्ते देवपितृवर्षणं गवाङ्गिकं चेत्येवं व्यवहार्याः”—इति । तद-
भ्यासविषयम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । “अनाश्रमी संवत्सरं
प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्द्धं चान्द्रायणम्”—इति ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह । “समुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे
सर्वापण्यैर्व्यवहरणे भूम्यनृते शूद्रसेवायाञ्च शूद्रायामभिजायते तद-
पत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्द्देशश्चतुर्थकालं मितभोजनाः स्युः अपो-
ऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पस्थानासनाभ्यां विहरन्तएते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति
पापम्”—इति । तद्वृद्धकालाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि । “ब्रा-
ह्मणस्य रुजः करणं अग्नेयमद्ययोर्प्रातिः ज्यैष्ठ्यं पशुषु मैथुनाचरणं चेति
जातिभ्रंशकराणि” । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनुविष्णु आहतुः,—

“जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत् सान्त्वनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया”—इति ।

अत्र, ब्राह्मणस्य रुजः करणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम् ।

पशुमैयुने दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः । “ग्राम्या-
रण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्”—इति । तत्र साधारणं
प्रायश्चित्तं स एवाह,—

“सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्रीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्”—इति ।

प्रतिपदन्तु षष्ठाध्यायेऽभिहितम् ।

सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “निन्दि-
तेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कृषिजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्य-
पात्रीकरणम्”—इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्धति ।

श्रीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा”—इति ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनौकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “कृमि-
कौटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि”—इति । तत्र
साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

“मलिनौकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”—इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते ।

शरणागतत्यागे मनुराह,—

“श्रवणागतं परित्यज्य वेदं विज्ञाय च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्त्यापमपसेधति*”—इति ॥

पतितादिसन्निधावध्यने वसिष्ठ आह । “पतितचण्डालादि-
श्रवणे त्रिरात्रं वाग्यतोऽनश्रन्नाश्रीनः सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः
पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति । एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् । श्रुद्धि-
पूर्वके षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम् । “चण्डालश्रोत्रावकाशे कृते श्रुति-
स्यतिपाठे एकरात्रमभोजनम्”—इति ।

सर्पाद्यन्तरागमने तु यमः आह,—

“सर्पस्य नकुलस्थाय अजमार्जारयोस्तथा ।

मूषिकस्य तथोद्भस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुरुषस्यैडकस्यापि शूनोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरा गमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥

त्रिरात्रमुपवासस्य त्रिरहस्याभिषेचनम् ।

यामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संग्रहः”—इति ॥

खरोद्भयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोद्भयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्तियम्”—इति ॥

इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु मनुराह,—

“उद्भयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।

सवासाजलमाप्तुत्य प्राणायामेन शङ्कति”—इति ।

असु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह,—

* पापमुपसीदति,—इति सु० ।

“विनाऽङ्गिरसु वाऽप्यार्तः शारीरं सन्निवेश्य तु ।
 सचेलोवज्रधाऽऽप्त्य गामालभ्य विप्रुध्यति—इति ॥
 इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः आह,—
 “आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।
 एकाहं वपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्”—इति ॥
 यच्चाह सुमन्तुः । “अश्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकच्छं कायविशोधनम्”—
 इति । तदनार्त्तपरतया योज्यम् ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मादिलोपे भनुराह,—

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
 स्नातकप्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्”—इति ॥

अचोपवासस्य प्रतिपदोक्तेष्वादिना समुच्चयः ।

पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे वृहस्पतिराह,—

अनिर्वृत्य महायज्ञान् योभुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
 अनातुरः सति धने कच्छार्द्धेन विशुध्यति ॥
 आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।
 चतैः न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कच्छार्द्धमाचरेत्”—इति ।

एकपङ्क्तुरपविष्टानां वैषम्येन दानादौ यमः,—

“न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः”—इति ॥

पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः । “न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह
 सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा
 सम्भाषेत”—इति ।

अशुचिभोजने शातातप आह,—

“मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्ता* त्रिरात्रं स्याद्भुद्धा सान्तपनं चरेत्”—इति ।

वृद्धशातातपोऽपि,—

“मूत्रयित्वा ब्रजन्मार्गे स्मृतिभ्रंशाञ्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतौः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“असृशस्यर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।

अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत् ॥

यतिसैव वनस्थस्य कुर्यातां तौ तदेव तु”—इति ।

उग्रानाऽपि,—

“चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विष्णुमूत्रोच्छिष्टएवच ।

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षड्राचरेत्”—इति ॥

वृत्त्यतिरपि,—

“अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वाऽपि तद्ब्रवी ।

स्पृष्ट्वा शवमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥

अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्भुद्धा सान्तपनं चरेत्”—इति ।

* मोहाद्भुक्ते,—इति मु० ।

† अहोरात्रन्तु कामतः,—इति मु० ।

‡ कदाचन,—इति मु० ।

§ प्रजापतिः,—इति मु० ।

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे स्यत्यन्तरे प्रायश्चित्त-
मुक्तम्,—

“विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं जपेत्”—इति ।

इदं कामकारविषयम् । अकामतस्तु,—

“पिवतोमेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामचयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्”—इति ।

भोजनानन्तरमाचमनमकृत्वैवासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्वमेधि-
केऽभिहितम्,—

“यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानसनात्तः* ।

सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्” —इति ।

अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह,—

“अपाङ्केयस्तु† यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

नीलौरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्बआह,—

“नीलौरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

रोमकुपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसोनील्यास्तु कस्यचित् ।

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

* भुक्त्वा चैवासनात्ततः,—इति मु० ।

† नान्यथा प्रयतो भवेत्,—इति मु० ।

‡ अपाङ्केयस्तु,—इति मु० ।

पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या त्वपजीवनम् ।
 पातकन्तु भवेद्विप्रे त्रिभिः कृच्छ्रैर्वपोहति ॥
 खानं दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञो नीलीसूत्रस्य धारणात् ।
 नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित् ॥
 अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धति ।
 नीलीदारूपदा भिन्नाद्* ब्राह्मणस्य शरीरतः ॥
 शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति ॥
 नीलीरक्तेन त्रस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।
 दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्”—इति ।

ऋगुरपि,—

“स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
 जृपश्च वृद्धवैश्वस्य स्यर्गो वर्ज्यन्तु धारणम् ॥
 कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति”—इति ।

ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्कः,—

“अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
 द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रस्तु व्रती भवेत् ॥
 खचिद्यस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिन्ना वृक्षं फलप्रम् ॥
 दौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजात्तमौ ।

* नीलीदारु यदा विद्याद्,—इति मु० ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

शोमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंगहे ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजाश्चन्द्रायणं चरेत्”—इति ।

दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ सपवाह । “दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्”—इति ।

तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह,—

“सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति”—इति ।

सूर्यादयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“सूर्योदये तु यः श्रुते सूर्याभ्युदित उच्यते ।

अस्तं गते तु यः श्रुते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥

ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितः शुचिः ।

गायत्र्याः दशसाहस्रं कुर्यादिकाङ्गिके बुधः”—इति ।

मनुरपि,—

“तच्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।

निम्नोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्मूपवसेद्दिनम्”—इति ।

गौतमस्तु ब्रह्मचारिणोविशेषमाह । “सूर्याभ्युदिन्ने ब्रह्मचारी तिष्ठेद्दहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्”—इति ।

यतिवनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः,—

“वनस्थश्च यतिसैव सूर्य्येणाभ्युदितो यदि ।

ब्रह्मकूर्वाग्निनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं लहः*—इति ।

दण्डकमण्डलादिनाग्रे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः । “नष्टे दण्ड-
काष्ठे मैत्रं गत्वा तद्दत्त्वा ब्राह्मणाय तदहूरुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्-
गुरुः । कमण्डलावप्येवमेव । नष्टायां मेखलायां चित्तमा-
चरेत्”—इति ।

-सन्ध्याग्निकार्यलोपे सर्वर्तः,—

“सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।

सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः”—इति ।

स्वग्नहन्निरीचणे प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ।

भोजनकाले अशुचित्वे वृद्धशातातपः,—

“यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तं घासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥

भक्षयित्वा तु तं शाममहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

अग्नित्वा सर्वमेवाह्नं चिरात्रेण विशुद्ध्यति”—इति ।

आद्धे निमन्वितस्य कालातिक्रमे यम आह,—

“केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोर्नौ प्रजापते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा* ततश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

चत्रियाद्युपसंग्रहे हारीत आह । “चत्रियाभिवादाने ऽहोरात्र-
मुपवासः स्यात् । वैश्वस्यापि । शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः ।
तथा, श्रव्याऽऽरूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छ्रिष्टान्धकारस्यश्राद्ध-
कृञ्जपदेवतापूजाऽभिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यात् । अन्यत्र
निमन्वितेनान्यत्रभोजनेऽपि त्रिरात्रमुपवासः।” —इति ।

मिथ्याऽभिग्रंसने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“महापापोपपापाभ्यां योऽभिग्रंसेन्मृषा नरम् ।

अन्नचोमासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः”—इति ।

जपश्च शुद्धवतीनां† कार्यः । तथाच वसिष्ठः । “ब्राह्मणमनृते-
नाभिग्रस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमन्नचः शुद्धवतीरावर्त्त-
येत्‡ । अश्वमेधावभ्यं वा गच्छेत्”—इति । हारीतोऽपि,—

“अनृताभिग्रंसनाक्रोशे गुरूणां पैशुन्ये च ।

एकविंशतिरात्रन्तु पिवेद्ब्राह्मणौ सुवर्चलाम्”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारौ ब्राह्मण-
वृत्तिघ्नोमिथ्याऽभिग्रंसन इत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः ।
संवत्सरं धौतं भैक्षमश्रीयुः । षण्मासान् गा अनुगच्छेयुः”—इति ।
एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

* तीर्त्वा,—इति सु० ।

† भोजनेऽहोरात्रमुपवासः,—इति सु० ।

‡ शुद्धमतिना,—इति सु० ।

§ शुद्धमतिरावर्त्तयेत्,—इति सु० ।

अभिग्रस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभिग्रस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निष्पेत्तु पुरोडाशं वायव्यं चरुमेव वा”—इति ॥

यत्तु वसिष्ठवचनम् । “एतेनैवाभिग्रस्तो व्याख्यातः”—इति । तत्तद्देवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । “अनृते-नाभिग्रस्तः कृच्छ्रं चरेन्मांसं पातकेषु महापातकेषु दिमासम्”—इति । तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां दण्डविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रति-पादितानि ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत्पापं कर्तव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं, तद्रहस्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्त्तव्यम् । तथाच हारीतः । “अथ भ्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुक्रमिष्यामः । रहस्यकृते रहस्यमेव कर्त्तव्यं, प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्त्तव्यम्”—इति । रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाह तुर्हस्यति याज्ञवल्क्यौ,—

“विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदाऽनुमतं व्रतम् ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्”—इति ॥

न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति शङ्कनीयम् । शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि बुद्धिमता विद्वद्गोष्ठ्यां केनचि-

ज्ञाजेनावगन्तुं शक्यत्वात् । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽप्ये पापं प्रकटीकुर्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बद्धं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते, ऐहिक्यामुष्णिकी च । तयोरेहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्णिकी तु नरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाशुद्धिसङ्गावान्तच्छिष्टतये प्रायश्चित्तवाङ्मन्यमपेक्षितम् । रहस्ये* त्वैहिकाशुद्ध्यभावादामुष्णिकमात्राशुद्धिः स्वल्पेनापि जपहोमादिना निवृत्तंते । अतएव मनुः प्राजापत्यादिभ्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह,—

“एतैर्द्विजातयः श्रोद्धा व्रतेराविष्कृतैः नसः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रेहेमैश्च शोधयेत्” इति ।

तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं भएवाह,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्या महायज्ञक्रिया चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

यथैधस्तेजसा वक्त्रिः प्राप्तां निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भूणहणं मासात् पुनन्यहरहः कृताः”—इति ।

वसिष्ठः,—

“यद्यकार्यंशतं सायं कृतं वेदश्च धार्यते ।

सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्”—इति ।

* रहस्येषु पापेषु,—इति मु० ।

† प्राणं,—इति मु० ।

चतुर्विंशतिमते,—

“कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संग्रहः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेद्विजः”—इति ।

यमः,—

“सहस्रपरमां देवीं शतमधां दशावराम् ।

गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥

विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति ।

वामदेवं चिरावर्च्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥

पौरुषं सूक्तमावर्च्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।

वृषभं शतधा जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति ॥

रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदङ्गैव विशुद्ध्यति”—इति ।

विष्णुः । “अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अघमर्षणं देवकृतं शुद्ध्यवत्यस्तर-
त्समन्दी धावति कुष्माण्डः पावमान्यो दुर्गासावित्री अभीषङ्गाः
पदस्तोभाः सामानि व्याहृतयो भारुण्डानि चन्द्रसाम पुरुषव्रते सामनी
अलिङ्गं वार्हस्पत्यं गोसूक्तमाथसूक्तं सामनी चन्द्रसूक्ते च शतरुद्रिय-
मथर्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च,—

त्रीण्याज्यादोहानि रथन्तरञ्च

अग्नेर्व्रतं वामदेवं वृहञ्च ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्

जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेवच ।
 जम्बा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुच्छन्दसम् ॥
 मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोचकस्तथा ।
 वामदेव्यं वृहत्साम जम्बा पापैः प्रमुच्यते ॥
 यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
 पारुच्छेपञ्च सामानि जम्बा मुच्येत किल्बिषात् ॥
 आथर्वशिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैवच ।
 नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जम्बा पापैः प्रमुच्यते ॥
 आथर्वणाञ्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।
 ते सर्व्वे पापहन्तारो याज्ञल्क्यवचो यथा ॥
 संहोमे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद्द्विजः ।
 जम्बा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ॥
 ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापिवा ।
 सामानि सरहस्यानि अथर्व्वीङ्गिरसस्तथा ॥
 ब्राह्मणानि च कल्पाञ्च षडङ्गानि तथैवच ।
 आख्यानानि तथाऽन्यानि जम्बा पापैः प्रमुच्यते ॥
 इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च ।
 जम्बा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः”—इति ॥

बौधायनः,—

“विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत्* ।

* समाचरेत्,—इति शा० स० ।

यदुपसृक्तं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ॥
बाहुभ्यां मनसा वाचा ओत्रत्वक्प्राणचक्षुषा”-इति ।

मनुः,-

“महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसेव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषान्ततः ॥
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।
तत् सर्वं निर्णुदन्त्याशु तपसैव तपोधनाः”-इति ।

पैठीनसिः,-

“सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन् निमिषमच्युतम् ।
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः”-इति ॥

कूर्मपुराणे,-

“जपस्तपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
देवताऽभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भुवम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
सम्यूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
दृष्ट्वां प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ।
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥
 श्रौडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन् ।
 स्नात्वा नद्यां तु पूर्व्याङ्गे मुच्यते सर्वपातकैः”—इति ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
 दृष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्तिनः ।
 भविव्यन्ति महावाहो, वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
 नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
 सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे”—इति ॥

इति साधारणप्रायश्चित्तानि ।

अथ प्रतिपदेक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“त्रिरात्रोपेषितो जप्त्वा ब्रह्महा लघमर्षणम् ।
 अन्नर्जले विशुद्धोत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्”—इति ॥

ग्रह्ण-लिखितावपि । “ब्रह्महा त्रिरात्रोपषितोऽन्तर्ज्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्”—इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये यमः । “एवं ब्रह्महत्यासुरापानसुपर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः आन्तोऽघमर्षणं जपेत्”—इति । बौधायनः । “ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्याय-मधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतं सायाह्ने शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकमश्रीयात् । ज्ञानकृतेभ्य उपपातकेभ्यश्च सप्त-रात्रात् प्रमुच्यते । द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्यां सुवर्ण-स्तेयं सुरापानञ्च वर्जयित्वाकविंशतिरात्रेण तान्यभितरति”—इति ।
मनुरपि,—

“अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः”—इति ।

बृहद्विष्णुरपि । “ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-निष्क्रम्य प्रभूतेनेन्वनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्याहुती-र्जुहुयात् तदेतस्मात् पूतो भवतति”—इति । एतानि कामाकाम-कारादिभेदेन* व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने यम आह । “सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्व्य पिबेत् । ततोऽप्सु निमग्नोमानस्तोकीयं जपेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“त्रिरात्रोपषितोऽङ्गुला कुष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः”—इति ।

* कामाकामकारभेदेन—इति मु० ।

मनुः,—

“कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वासिष्ठञ्चेत्यृचं प्रति ।
 माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्धति ।
 मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं ऊत्वा घृतं द्विजः ॥
 सुगुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नमदित्यृचम्* ।
 महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
 अश्वस्त्राब्दं पावमानौर्भेचाहारोविशुद्धति”—इति ॥

वासिष्ठः,—

“सुरां पीत्वाऽप्यु निर्मज्य त्रिः पटेदघमर्षणम् ।
 यथाऽश्वमेधावभ्यस्तादृशं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या ।

सुवर्णस्तेये प्रातातपः,—

“मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
 स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
 भस्मच्छन्नोभस्मशय्याशयनो-
 रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः”—इति ।

यमः । “ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्यापु
 स्नातो घौवामात्रमुदकं हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य चीन्
 प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात्पापात् पूतो भवति”—इति ।
 दृश्यतिः,—

* मनइत्यृचम्,—इति सु० ।

“सकृच्चक्ष्मास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।

अपहृत्य सुवर्णं वा चणाद्भवति निर्मलः”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः”—इति ।

जपश्चैकादशकलः कार्यः । तदाह अत्रिः,—

“एकादशगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र मंशयः”—इति ॥

गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः,—

“सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पथस्विनी”—इति ॥

यमोऽपि । “अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽधमर्षणमन्तर्जले त्रिरावर्त्य
तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति”—इति । मनुरपि,—

“हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंह दतीति च ।

जप्या च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः”—इति ॥

संसर्गं येन सह संसर्गं करोति, तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

“स तस्यैव व्रतं कुर्यात्”—इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

अथ यमः,—

“दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि”—इति ॥

मनुरपि,—

“एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च”—इति ॥

अत्र सङ्गदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्रतलक्षणानि ।

सर्व्वव्रतसाधारणाङ्गानि याज्ञवल्क्यब्राह्मणम्,—

“ब्रह्मचर्य्यं दया चान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्य्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

स्नानमौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा श्रौचाक्रोधप्रमादिता”—इति ॥

अत्र ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिरोधः ।

तयोर्गोबलीबद्धन्यायेनापुनरुक्तिः । अकल्कत्वमकुटिलत्वम् । मनुरपि,—

“अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।

चिरङ्गि त्रिनिशायाञ्च सवासा जलनाविशेत् ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेदक्रोधोऽधः शयीत वा ॥

ब्रह्मचारी व्रतौ च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ।

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिनः ॥

सर्व्वेष्वव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृताः”—इति ।

अत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः,—

“अहं सायं अहं प्रातस्त्यहमद्यादयाचितम् ।

परं अहं वायुभञ्ज एष कृच्छ्रः प्रजापतिः”—इति ॥

मनुरपि,—

“अहं प्रातः अहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः”—इति ।

अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः,—

“अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमथाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

वालवृद्धातुराणाञ्च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह”—इति ॥

एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति । याज्ञवल्क्यः,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते”—इति ।

एकभक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन । नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन ।

अथाचितेन, न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने, तदयाचितम् ।

तेन । अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन । उप-

वासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनघनेन च पादकृच्छ्रो भवति । अय-

मेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा

कथञ्चित् त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्ता-

दिषु ग्रामसङ्घा आपस्तम्बेन दर्शिता,—

“सायं द्वाविंशतिर्घासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम्”—इति ॥

तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्,—

“कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यथा वाऽऽस्यं विभेत् सुखम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते,—

“प्रातस्तु द्वादश घासाः सायं पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते च द्वावष्टौ परं वै मारुताशनः”—इति ॥

अत्र शक्त्वपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु चतुरः पाद-
कच्छान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह,—

“अहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं अहम् ।

सायं अहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्वस्य दापयेत् ।

अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्”—इति ।

अर्द्धकच्छपादोनकच्छयोरपि स्वरूपं स एवाह,—

“प्रायं प्रातर्दिनार्द्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्”—इति ।

अथमर्थः । अयाचितोपवासयोस्त्यहदयानुष्ठानेनार्द्धकच्छो भ-
वति । नक्तयहव्यतिरिक्तयहत्रयानुष्ठानेन पादोनकच्छो भवति ।

अर्द्धकच्छप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः,—

“सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ।

* अहं,—इति मु० ।

† नक्तयतिरिक्तयहानुष्ठानेन,—इति मु० ।

दिनदयन्तु नाश्रीयात् श्चाङ्गं तद्विधीयते"—इति ।

अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जपहोमादिवङ्ग-
सहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम् । "हविष्यान् प्रातराशान्
भुक्त्वा तिस्रोरात्रौर्नाश्रीयात् । अथापरं अहं नक्तं भुञ्जीत । अथा-
परं अहं न कञ्चन याचेत । अथापरं अहमुपवसेत् । तिष्ठेदहनि
रात्रावासीत । चिप्रकामः । सत्यं वदेत । अनार्यं न मन्नाषेत ।
रौरवथौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीत । अनुसवनमुदकोपस्यर्शनमापोहिष्ठेति
तिसृभिः पवित्रवतीभिर्सार्जयित्वा हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका-
दत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणम् । नमोहमाय संहमाय धुन्वते ताप-
हाय पुनर्भवे । नमोमौञ्ज्यायोभ्याय वसुविन्दाय । नमः पराय
महापराय परदाय पारयिष्णवे । नमो रुद्राय पशुपतये महते
देवाय अम्बकायैकचरायाधिपतये हरायेश्वरायेशानाधोग्राय वज्रिणे
घणिने क्रपर्दिने । नमः सूर्यायादित्याय नमः नौलकण्डाय श्रिति-
केशाय । नमः कृष्णाय पिङ्गालाय । नमः ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धा-
थेन्द्राय हरिकेशायोर्द्वरतसे । नमः सत्याय पावकाय पावकसर्गाय †
कामाय कामरूपाय । नमः दीप्ताय दीप्ररूपिणे । नमः तीक्ष्णाय
तीक्ष्णरूपिणे । नमः सौम्याय सुपुरुषाय ‡ मध्यमपुरुषाय उत्तम-
पुरुषाय ब्रह्मचारिणे । नमः चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे । एतदेवा-

* श्रितिकण्डाय,—इति मु० ।

† पावकरूपाय,—इति मु० ।

‡ सौम्याय सौम्यरूपाय महापुरुषाय,—इति मु० ।

दित्योपस्थानम् । एता आज्याहुतयः । दादग्ररात्रस्थान्ते चरुं अपयित्वै-
ताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नी-
षोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये सिष्ट-
कृते इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनम्”-इति ।

इदित्यादित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम् ।
तिष्ठेत्यादिना तस्मैवेतिकर्त्तव्यतोच्यते । अहनि तिष्ठेदित्यनेन भोज-
नाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थितएव स्यात् । रात्रावशीतेत्यनेन निद्राया
आवश्यकत्वात् तामाशीनएव सेवतेत्युक्तं भवति । चिप्रकामोऽपि
भवेत्, शीघ्रं शुद्धः स्यामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा,
शीघ्रं शुद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् रात्रावशीतेत्यर्थः ।

एवं, सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे चिप्रकामः,-इति अधिका-
रिविशेषणमनुषञ्जनीयम् । अनेन, यः शनैः शनैः शुद्धोभवामीति
मन्यते ; तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरवथौधाजये सामनी ।
नमोहमायेत्याद्यस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थानाज्यहोमेषु द्रष्ट-
व्याः । अथवा, सस्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनु-
षवनं कर्त्तव्यम् । स्नानाङ्गत्वात् तर्पणस्य । तथा च भृगुः,-

“नित्यं नैमित्तिकं काभ्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेषएव त्रिधिः सदा”-इति ।

आदित्योपस्थानाज्यहामौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत् कर्त्तव्यौ ।
अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्चेति वक्तव्ये एतदेवादित्यो-
पस्थानं, एता आज्याहुतय इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् ।

एतद्दारीताद्युक्तप्रहोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यदयस्थाने वेदित-

व्यम् । बह्वप्रयाससाध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा, येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो नोस्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अतएवोक्तमङ्गिरसा,—

“तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्”—इति ॥

येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिस्वधिकारः, तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम् ।

अथातिहच्छः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकैकं ग्रासमश्रीयात् अहानि त्रीणि पूर्ववत् ।

अहं चोपवसेन्नित्यमतिहच्छं चरन् दिजः”—इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवस्त्रैकैकं ग्रासमश्रीयात् । अहञ्चोपवसेत् । एवं चातिहच्छोभवतीत्यर्थः । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“अयमेवातिहच्छः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने”—इति ।

अयमेव प्राजापत्यहच्छं एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिहच्छो भवतीत्यर्थः । तदेतदग्रक्तविषयम् । पाणिपूरान्नस्य ग्रासपरिमितादन्नादधिकपरिमाणत्वात् ।

अथ हच्छातिहच्छः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“हच्छातिहच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

विष्णुरपि,—

“हच्छातिहच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

चपयेदिति शेषः । यत्तु गौतमः । “अभ्वत्सृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रः”—इति । एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः,
तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रोभवतीति । तदे-
तच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्ते-
तिकर्त्तव्यता द्रष्टव्या । “एतेनैव कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ”—इति
गौतमवचनात् ।

पराकलक्षणमाह यमः,—

“द्वादशाहं निराहारो यातात्मा संश्रितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामेष सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञबल्क्यः,—

“पर्णादुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकेः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः”—इति ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दबिल्वपर्णानामेकैकेन* कथितमुदकं प्रत्यहं
पिवेत् । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः,—

“एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

क्वाथयित्वा पिवेदङ्घ्रिः पर्णकृच्छ्रोविधीयते”—इति ॥

यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्यांभसा क्वाथयित्वा त्रिरात्रोपवा-
सान्ते कथितं तत् पिवेत्, तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । बिल्वपर्णकुशानामेकैकेन,—इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पर्णकृच्छ्रोऽभिधीयते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

फलकच्छादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः,—

“फलैर्मासेन कथितः फलकच्छोमनीषिभिः ।

श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥

मासेनामलकैरेवं श्रीकच्छमपरं स्रुतम् ।

पत्रैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तृकच्छ उच्यते ॥

मूलकच्छः स्रुतोमूलैस्तोयकच्छो जलेन तु”—इति ।

यदा विल्वादिफलान्यंभसा काथयित्वा मासमेकं तदम्भः पिवति,
तदा फलकच्छो भवति । यदा विल्वपद्माक्षमूलानामन्यतमस्य
काथं मासं पिवेत्, तदा श्रीकच्छो भवति । यदा त्वेतेषां पत्रपुष्प-
मूलानां काथं पिवेत्, तदा पत्रपुष्पमूलकच्छाणि भवन्ति ।

वारुणश्रीकच्छयोर्लक्षणमाह यमः,—

“ब्रह्मचारौ जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कच्छं वारुणमुच्यते ॥

अहं पिवेत् तु गोमूत्रं अहं वै गोमयं पिवेत् ।

अहं वै यावकेनैव श्रीकच्छं ह्येतदुच्यते”—इति ॥

सौम्यकच्छस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पिण्याकाचामतक्राम्बुमक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवामस्य कच्छः सौम्योऽयमुच्यते”—इति ॥

आचामत्रोदननिम्बावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिनमुपभुज्य षष्ठेऽहस्युपवसेत् । एष सौम्यकच्छः । यत्तु जावालनेन
चतुरह्वयापी सौम्यकच्छ इत्युक्तम्,—

“पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।

वासोवै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते”—इति ।

तदेतदशक्तविषयम् ।

अथ तुलापुरुषः । तत्र जाबालिः,—

“पिण्याकञ्च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।

त्रिरात्रमुपवासञ्च तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

सोऽयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदशदिवससाध्यमाह,—

“एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुषद्वत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः”—इति ॥

एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्व्याणाम् । यमस्त्वेकविंश-

तिदिवससाध्यमाह,—

“आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।

त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्त्यहद्वयम् ।

एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेति-
कर्त्तव्यतामाह हारीतः । “अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः ।

अथाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।

अप्रतियाह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

एतत् कृच्छ्रं तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥

स्वर्गद्वारमिदं पुष्टं महादेवेन निर्मितम् ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तकान् ॥
 अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहृद्यम्* ।
 वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ।
 भिचाञ्च दारुणञ्चैतत् केशकीटहतञ्च यत् ॥
 आखोर्मूत्रपुरीषञ्च ब्रह्महस्पृष्टमेव च ।
 पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्वा तु यत् स्थितम् ॥
 आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
 खरोद्गमुखसंस्पृष्टमुयसंस्पृष्टमेव च ।
 तत्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम् ॥
 कनकाश्रतिलागावो मूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
 सर्व्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ॥

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं
 क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति ।

तच्चन्दनोग्रीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे ।

नदीमृत्तिकया वाऽपि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥

महापशुर्येन श्रेणे विद्धो-

यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।

तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा

प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ॥

* वायुभक्षः परं अहम्,—इति शा० ।

† दारुणं किञ्चित्,—इति मु० ।

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।

अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥

तस्यास्त्राभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते ।

पुरुषं पिङ्गुं चक्रहस्तमुसलशूलवज्रपाणिमावाहयामि । स्वसरे-
हि मातरेहि सुषाम एहि नाग एहि ह्यणाजिन एहि । स्वाग-
तमनुस्वागतम् । भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं
पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाल्यधूपदीपनैवेद्यं प्रतिगृह्याण प्रसीद-
देव, तुभ्यं नमः । अक्रुद्धः सुमनाभव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।
अषिसत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं* वर्द्धयिष्यसि ।

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किमस्त्राकं भविष्यति† ॥

यदात्मानमसत् कर्तुं तुलासमधृतं परम् ।

यदा च लघु मन्येत तदा कर्म समारभेत् ॥

अग्रथे पृथिव्यधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा ।
सूर्याय दिनाधिपतये‡ स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा ।
वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा ।
देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । हस्तकंठकाय स्वाहा । कुम्भाण्डराज-
पुत्राय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । महाविनायकाय स्वाहा ।

* कोदेशो,—इति मु० ।

† अयच्छसि,—इति मु० ।

‡ दिव्याधिपतये,—इति मु० ।

महामहाविनायकाय स्वाहा । वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा ।
धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय
स्वाहा । देव्यै पुनरगमनाय स्वाहा । सकृच्चरित्वा शुचिः पूतः
कर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । तृतीयं
चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । आषाढ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां
वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः” —इति ।

वारुणकृच्छ्रमाह यमः,—

“ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते” —इति ॥

अघमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः । “अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं
नाश्रीयात् । प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्* । मग्नस्तिरघमर्षणं
जपेत् । दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावामौत । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं
दद्यादित्यघमर्षणम्” —इति । शङ्खस्मृ प्रकरणान्तरेणाह,—

“अहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादघमर्षणम् ।

मनसा त्रिः पाठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥

अघमर्षणमित्येतद्भूतं सर्वाघसूदनम्” —इति ।

अथ यज्ञकृच्छ्रः । तत्राङ्गिराः,—

“युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनमंस्थितः† ।

प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्याज्जप्यञ्च नित्यशः ॥

मावित्रीं व्याहृतीञ्चैव जपेदष्टसहस्रकम् ।

* अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं त्रिषवणं स्नानमाचरेत्,—इति सु० ।

† मौनमाश्रितः,—इति सु० ।

ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्तः ॥
 भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं संसृतः ।
 आसीनश्च स्थितोवाऽपि पिवेद्भयं पयः सकृत् ॥
 गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।
 दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥
 एषामन्यतमं यच्चेदुपपद्येत तत्पिवेत् ।
 गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥
 एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्रिंशत्स्वयम् ।
 सर्वपापहरोदिव्योनाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥
 एतत्पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।
 महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्—इति ॥

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः,—

“यवागूं यावकं शाकं चीरं दधि घृतं तथा ।
 व्यहं व्यहन्तु प्राञ्जीयाद्वायुभक्षः परं व्यहम् ॥
 कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
 मरुद्भिर्वसुभीरुद्रै रादित्यैश्चरितं व्रतम् ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्काहि तेऽभवन्”—इति ॥

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः,—

“गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः ।
 व्रतन्तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये”—इति ॥

देवस्योऽपि । “यवानामप्यु साधितानां सप्तरात्रं पञ्च मासं वा प्राशनं

यावकः । एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि । यावकपाय-
सोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति”—इति ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः । “यत्रात्मकृतैः कर्मभिर्गुरु-
मात्मानं पश्येत्, आत्मार्थं प्रसृतियावकं अपथेत् । ततोऽग्नौ जुहुयात् ।
“तदेव वलिकर्म* । शृतं चाभिमन्त्रयेत् ।

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र ऋषिभिः† स्मृतः ॥
घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः ।
सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनीत मे यवाः ॥
मातापित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितां‡ तथा ।
शशूकरावलोटञ्च उच्छिष्टोपहतं च यत् ॥
सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा‡ ।
ब्राह्मणानां परीत्रादं सर्वं पूनीत मे यवाः ॥

वक्ष्यमाणां रक्षां कुर्यात् । नमोरुद्राय भूताधिपतये द्यौः सावित्री
मानसोकेति पात्रे त्रिर्निषिच्य ये देवा मनोजातामनोयुजः सुदचा-
दचपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहु-
यात् । त्रिरात्रमेवार्थार्थी, पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति । सप्त-

* नास्त्ययमंत्रः सु० पुस्तके ।

† पवित्रऋषिभिः,—इति सु० ।

‡ वयसा कारितां,—इति सु० ।

§ बाधित्वा चात्मनस्तथा,—इति सु० ।

रात्रं महापातकी । द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्हृति ।
निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । गणाधि-
पतिं पश्यति । विद्यां पश्यति । विद्याऽधिपतिं पश्यति । योऽग्नीयाद्-
यावकं पक्कं गोमूत्रेषु सहृद्धि चीरसर्पिः प्रमुच्यते सोऽहसः क्षणा-
दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः”-इति ।

इत्थं प्रजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि । अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।
तत्र विष्णुः,—

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्* ।
ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥
दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमयमृदारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥
मलापकर्षणं कार्यं वाह्यशौचोपसिद्धये † ।
दन्तधावनपूर्व्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
व्रतं निग्रासुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।
आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥
मनःसन्नापनं तीव्रमुद्दृष्टेः श्लोकमन्तः”-इति ।

वहिः, ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्व्वद्युर्निग्रासुखे व्रतं परिषदुद्दिष्ट-
प्रकारेण संकल्प्य परेद्युस्तिषवणस्नानप्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनु-
ष्ठातुमारभेत । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च आबालेन दर्शितानि,—

“आरभ्ये सर्व्वदृष्ट्याणां समाप्तौ च विशेषतः ।

* विधिब्रूयते,—इति मु० ।

† वाह्यशौचं विमुद्दये,—इति मु० ।

आज्येनैव हि शालाग्रौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
 आहुं कुर्याद्भ्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाहुतयोदितम् ।
 नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥
 गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
 व्रतस्योवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्द्वलरागहत्”—इति ।

मृतीतस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यावायमाह ङागलेयः,—

“पूर्वं व्रतं मृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
 जीवन् भवति चण्डालो मृतः स्या चाभिजायते”—इति ॥

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाग्रक्तौ यथा-
 योगं प्रत्याह्वाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याह्वायास्यतुर्विंशति-
 मते दर्शिताः,—

“हृच्छ्रोदेऽयुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
 तिलहोमसहस्रन्तु वेदपारायणं तथा ॥
 विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
 अथवा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः”—इति ॥

स्वत्यन्तरेऽपि,—

“हृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्र्या उद्वास* स्तथैव च ।
 धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्”—इति ॥

स्वत्यन्तरेऽपि,—

* उपवास,—इति सु० ।

“प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः ।

धेनोरभावे दातव्यं मूख्यन्तुल्यं न संग्रयः”—इति ॥

मूख्यञ्च यथाशक्ति देयम् । अतएव ब्रह्मपुराणे,—

“गवामभावे निष्कं स्यात्तदङ्गं पादमेव वा”—इति ।

यत्र यावत्सङ्ख्या प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तत्र तावत्
सङ्ख्या गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षड्ब्रह्मचरैः ॥

प्रत्याम्नाये गवां देयं साश्रीति धनिनां शतम् ।

तथाऽष्टादशलक्षणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः”—इति ।

ननूक्त्तरीत्या द्वादशवार्षिकस्य^१ प्रत्याम्नायत्वेन षट्त्रिंशत्संख्या-
कोगायत्रीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकसु चतुर्विंशतिमते एक
स्मर्यते,—

“गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षाश्रीतिं जपेद्यस्तु सुरापानादिमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः”—इति ॥

तथा सति परस्परविरोधः स्यादिति चेत् । एवं तर्ह्यन्यैवानुप-
पत्या कोटिजपोन प्रत्याम्नायः, किन्तु द्वादशवार्षिकत्रनमसानविष-
यतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् । चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्ना-
यास्तत्रैव दर्शिताः,—

^१ द्वादशवार्षिकप्राजापत्यस्य,— इति शा० ।

“चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।
 मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रामासत्रयं* तथा ॥
 तिलहोमायुतश्चैव पराकदयमेव च ।
 गायत्र्या लक्षजप्यञ्च समान्याह बृहस्पतिः ॥
 नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।
 दृष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्युताः ॥
 पराकतप्रकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयां चरेत् ।
 व्रतहोमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्”—इति ॥

यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च, स कृच्छ्रादिप्रतानि ब्राह्मण-
 भोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

“कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं द्वितीये
 चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणभगुणिताविंशतिः स्यात् पराके ।
 कृच्छ्रे सन्नापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीमा
 दार्भ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृच्छ्रबलोभोजयेदिप्रमुखात्”—इति ॥

अहरहरिति सर्वत्र सम्बध्यते । द्वितीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । यस्तु
 प्राजापत्यप्रत्याघ्रायत्वेन, “विप्रादादश वा भोज्याः”—इति पूर्वमुदा-
 हृतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्च षष्ठेति द्वाद-
 शसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् । अतएव स्यत्यन्तरे,—

“प्राजापत्यं चरन् विप्रो यशःशक्तः कथञ्चन ।

अहानि पञ्च विप्राय्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्”—इति ॥

* मासकृच्छ्रत्रयं,—इति मु० ।

† कृच्छ्रदयं,—इति शा० ।

सान्तपनादीनां गोदानप्रत्यान्नायस्तत्रैव दर्शितः,—

“प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।

पराकतप्रातिहृच्छे तिस्रस्त्रिस्रसु गास्तथा ॥

अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्यान्नायविधौ सदा ।

यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये”—इति ॥

यत्तु सृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्,—

“प्राजापत्ये तु गामेकामतिहृच्छे द्वयं सृत्यम् ।

चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्तादृशिणा तथा*”—इति ।

तत् निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादाशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् ।

तथाह कण्वः,—

“एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापिवा ।

दद्याद्वा दशमाहसं गवां मुष्टिं विचक्षणः”—इति ॥

अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते
दर्शिता,—

“धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

नामधारकविप्रा ये मूर्खाधर्मा विवर्जिताः ।

हृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥

धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।

एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्”—इति ॥

* सृता,—इति मु० ।

† धन,—इति मु० ।

अनयैव दिशा स्तत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रत्याक्षाया-
द्यथायोगमुच्चेयाः । अतएव देवलः,—

“अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥

सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्यानगोत्तमाः ।

सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्यावनाश्रयाः”—इति ॥

तीर्थानि, गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता
कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयुः उत्पथवर्ती* सिन्धुः कृष्णा
बेल्गी† शोणा तापी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी
बाह्यदा‡ पम्पा देविका कावेरी ताम्रपर्णी चर्मणती वेचवती
गोदावरी तुङ्गभद्रा सुचचुररुणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः ।
गङ्गादारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागे गङ्गासागरमिति
एतानि गङ्गायास्तीर्थानि । श्रावणं प्रश्रवणं वृद्धकन्याकं सारस्वतमा-
दित्यतीर्थं वदरी पाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनश्रमं चा-
पोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं
गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति१। पुष्करं मूर्द्धञ्जं
गयाशिरः कुरुचेत्रमिति पुण्यचेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देव-
दारुवनं सौरं प्राचीनवाहः केदारं मध्यमं महारुद्रं महावलं महा-

* उत्पथवर्ती,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

† कृष्णवेणी,—इति मु० ।

‡ बह्यदाही,—मु० ।

१ पुण्यतमानौति,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

लयं कुमारमहालयं रुद्रावतारं वङ्गलं विष्णुशिवं महाकालं पुरु-
षोत्तमं जम्बूमार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुद्यो महेन्द्रो-
विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो विन्ध्यपर्वतः परियात्र-
श्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि चेत्रायतनपर्वता-
श्रमतीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः,—

“कच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धभुदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संग्रयेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकच्छ्रः पराककः ।
अतिकच्छ्रः पर्णकच्छ्रः सौम्यः कच्छ्रातिकच्छ्रकः ॥
महासान्तपनं शोधेत्तप्तकच्छ्रस्तु पावनः ।
जपोपवासकच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ।
एते व्यस्ताः समस्तावा प्रत्येकं ज्ञेयतोऽपिवा ॥
पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु यन्नतः ।
कार्याश्चान्द्रायणयुताः केवला वा विशुद्धये ॥
उपवासास्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्द्धकम् ।
षडहोदादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना ॥
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ।
शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्दुद्धिक्तं लघु ॥
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथाऽऽगमम् ।

* चगलयं,—इति मु० ।

† श्रीपर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतः,—इति मु० ।

प्रकाशउक्तं यत्किञ्चिद्विंशोभागो रहस्यके ॥

त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कस्यो जात्याद्यपेक्षया” इति ।

*जमदग्निः,—

“तीर्थं तु पादकच्छं स्यान्मधामर्द्धफलं लभेत् ।

द्विगुणन्तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्”—इति* ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके धर्मशब्दः सुकृतदुष्कृतयोः साधारणः, तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वान्तद्विवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वान्तत्रैव पर्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदशाः कर्षणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः, जन्म चायुर्भोगश्चेति । एतत् सर्वं पतञ्जलिर्यागशास्त्रे सूत्रयामास । “सति मूले तद्विपाकोऽजा त्यायुर्भोगाः”—इति । अस्य सूत्रस्यायमर्थः । अविद्याऽस्मितारागदेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्षणां मूलम् । “क्लेशमूलः कर्षा-शयः”—इति सूत्रितत्वात् । सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसात् कृत्वात् । यथा वितु-षोत्रीहिर्न प्ररोहति । तद्वत् । तस्मात् बीजस्थानौयं क्लेशपञ्चकमुप-जीव्यैव कर्माणि जन्मादिचयरूपेण विपच्यन्ते ।

तत्र जन्म क्रिम्यादि ।

“पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते”—

* नास्त्ययमंशः मु० पुस्तके ।

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्चदशवर्षादिकम् ।

“तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च वा दिज्,—

इत्यभिधानात् । भोगोद्यमयातनादिः ।

“यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्”—

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भागलक्षणं विपाकं सामान्यविशेषशास्त्रोदाहर-
णेन बद्ध्वा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु नायं विपाकोविधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते, अननुष्ठेय-
त्वादवर्जनीत्वाच्च । अतएव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण शास्त्रेण
तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्य
विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च विधिप्रतिषेधैक्यतां
भजते इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्मकत्वाद्वा-
गतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तव्या ।

ननु विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोच-
यितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षयरोगादीनां तु
प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद-
नीयम् । न तत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किन्तु हिं
क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम् ।

नन्वेवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूपेण प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्म-

णोविपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः । तस्याप्ररोचकत्वात् । मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः, संचिताः सञ्चेद्यमाणाश्च । तत्र सञ्चेद्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु चयरोगाद्युपन्यासो ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् तन्निवर्त्तकार्थवाद्त्वेनावेति । संचितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा तत उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकांक्षति । अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि पवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकद्विविधार्थवाद्त्वेनायं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते ।

तदेवं सञ्चितसंचेद्यमाणयोरुपयोगः । आरम्भकलेषु प्रतिकूलफलस्य प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकन्तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः चयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपस्य विपाकोऽत्र निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः,—

“अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः ।

नरकादौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“आतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकालउपस्थिते ॥

याम्येनैरेर्मनुष्याणां तत् शरीरं भृगूत्तम ।

नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ।

मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेववा ॥

नेवान्ये प्राणिनः केचित् सर्व्वे ते फलभोगिनः ।

शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां मृगनन्दन ॥
 सञ्जयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ।
 तस्मान्मनुष्यश्च मृतोयमलोकं प्रपद्यते ॥
 नान्यः प्राणी महाभाग, फलथोनौ व्यवस्थितः ।
 याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा धमः ॥
 योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा”-इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः ।
 यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम् ॥
 इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।
 प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्”-इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पापकृद्द्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
 पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद्दृश्या ॥
 तथा तथैव संसृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः”-इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

“प्रायश्चित्तेः च्चं याति कृतं पापं च संग्रथः ।
 प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चापदण्डिताः ॥
 नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैवच ।

* यानि च,—इति सु० ।

† यथा,—इति सु० ।

मानुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाऽङ्किताः ॥
 प्रायश्चित्तमतः कार्य्यं कल्पाषस्थापनुत्तये”-इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“देवतिर्य्यङ्मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
 धर्मराजः स्युतः शास्ता सुघोरैर्विधिर्विधैः ॥
 नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्वलितात्मनाम् ।
 प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ।
 पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम् ॥
 नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ।
 तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”-इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
 तत् कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥
 तत्प्रमाणवयोऽवस्थासंस्थानैः प्राक्तनं यथा ।
 विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥
 अन्यत् शरीरमादत्ते यातनायं स्वकर्मजम् ।
 तन्मात्रगुणसंयुक्तं नानात्म्यं स्वकर्मजम् ॥
 दृढं शरीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुक्तये ।
 तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो भृशम् ॥
 सुखानि धार्मिकोभुङ्क्ते इहानौतो यमक्षयात्”-इति ।

भनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह,—

“चातुर्वर्ण्यस्य कृतस्तोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो मृगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
 शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजागतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि ह्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 द्वितयाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चैव सर्वशः ।
 अनिवद्धप्रलापस्य वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
 परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ।
 मानसं मनसेवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
 वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।
 शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः ।
 वाचिकेः पश्चिमृगतां मानसैरन्यजातिताम्—इति ।

हारीतोऽपि । “सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमगम्यागमनम-
 याज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
 हिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं त्रिवादः श्रुतिविक्रयश्चेति
 वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभोमोहोऽहङ्का-
 रश्चेति मानमानि । तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन्

यस्मिन् करोति यः, स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीरवाचिकमा-
नसानि प्राप्नोति । एवं ह्याह,—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शूभाशुभम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।

शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।

सानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शूभाशुभम्”—इति ॥

आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः,—

“यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ।

करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ॥

वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ।

अन्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ॥

दैवैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ।

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ।

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ॥

इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ।

परद्रव्याण्यभिधायस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ॥

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यादियोनिषु ।

परूषानृतवादी[†] च पिशुनः पुरुषस्तथा ॥

* पापैः,—इति मु० ।

† एवं प्राण्युपघाती,—इति मु० ।

अनिवद्धप्रलापी च मृतः[†] पक्षिषु जायते ।

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥

हिंसकश्चाविधानेन स्यावरेष्वभिजायते”—इति ।

मत्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह,—

“आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्मद्वेदविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयाचकः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतोजन्माधिगच्छति ॥

निद्रालुः क्रूरकृत्स्वो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्षु तामसः ॥

रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते”—इति ॥

मनुरपि,—

“सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनोगुणान् ।

यैव्याप्येमान् स्थितो भावान्महान् सर्वानग्रेषतः ॥

यो यदैषां गुणोद्देहे साकन्धेनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरौरिणम् ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्रुतम् ॥

एतद्भ्यामिमदेषां सर्वभूताश्रितं त्रयुः ।

• ऋनुवन्धी प्रलापी,—इति सु० ।

† मृतः,—इति सु० ।

प्राणिनां हिंसकोनित्यं स प्रेतो जायते नरः ।
 अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ॥
 योऽभ्राति मृत्यवर्गंभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ।
 परदाररतश्चैत्र परवित्तापहारकः ॥
 परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ।
 कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ॥
 कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ।
 देवस्त्रीगुरुवित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ॥
 विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ।
 दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
 विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणे भ्रियते यदि ॥
 त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
 चतुर्विधपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्त्ता गन्धकर्त्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुलदेशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत् ॥
 कामादा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ॥
 विषाम्निजलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः—इति ॥

अग्निपुराणे,—

“मातरं पितरं दृष्टं ज्ञातिं साधुजनन्तया ।

लोभात्प्रजति यस्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुप्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुञ्जानी च कुदेशिकः ।
 शूद्रानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विजदेवानां गीतवाद्यरतः सदा ।
 वृद्धं वालं गुहं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ॥
 कन्यां ददाति शुक्लेन स प्रेतो जायते नरः ।
 न्यासापहर्त्ता मित्रधुक् परपाकरतः सदा ॥
 निर्दीषं सुहृदं भार्यां ऋतुकाले न याति यः* ।
 न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्याऽऽसनानि च ।
 कृष्णजिनस्तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरं सग्रेलां मेदिनीं द्विजः ॥
 कुरुचेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा ।
 मासिके च नवश्राद्धे मुञ्चन् प्रेतार्थमेव च ।
 भूमिकन्याऽपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथापरम् ।
 दत्तापहारदानार्त्तां पैशाच्यं याति वै नरः ॥
 योनिकार्यञ्च यो देवि, अहितेन तु! कारयेत् ।

* त्यजन् काले न याति यः,—इति सु० ।

† दत्तापहारात् दानाच्च,—इति सु० ।

‡ न हि तेन तु,—इति सु० ।

सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥
 स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
 आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ॥
 मठापत्यञ्च* यो देवि, कुरुते मदमोहितः ।
 विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्मात्यं यश्च भवति ॥
 परस्य योषितं हत्वा ब्राह्मणस्त्वप्यहृत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 अधर्मं धर्ममित्याहुर्धे तु मोहवशं गताः ।
 हर्तारः परदारणां चौर्येण बलतोऽपि वा ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः—इति ॥

मनुः—

“संयोगं पतितैर्गत्वा परस्वैवच योषितम् ।
 अपहृत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 गुरुं त्वं हृत्य ऊं हृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 आचार्यमृत्तिजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ॥
 मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः”—इति ।

वामनपुराणे,—

“चण्डालादन्यजाद्वाऽपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
 याजको यजमानश्च स स्यात्तु स्थलकीटकः”—इति ॥

* मठोऽपत्यञ्च.—इति शा० ।

स्कान्दे रेवास्रष्टे,—

“बुभुक्षितेषु मृत्येषु यएकोऽभ्राति मानवः ।
 श्वयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥
 वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
 दश वर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥
 वेदार्थ* निन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
 इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति ह”—इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्लादकारणम् ।
 आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥
 पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि विप्रोमृतोजन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ।
 गर्दभत्वन्तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः ॥
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ च जायते ॥
 आशाऽपहर्त्ता तु नरः क्रिमियोनौ प्रजायते ।
 विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनोजायेत दुर्धृतिः ॥
 उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ।
 मोहात्करोति योविघ्नं स मृतो जायते क्रिमिः ॥
 छतन्नस्तु मृतो विप्रोयमस्य विषयं गतः ।

* वेदाग्नि,—इति मु० ।

यमस्य विषये क्रूरैर्वन्धं प्राप्नोति दारुणम् ॥
 घातनाः प्राप्य तत्रस्यस्ततोवह्नीश्च भोद्विजाः ।
 ततोगतः* हतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ॥
 जलप्रवहणं यस्तु भिन्द्यान्मृत्योभवेत्तु यः ।
 श्रयोनिगो वृकोहि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ॥
 प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्त्वा मधुको† भवेत् ।
 लभेद्देवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ॥
 वृत्तस्यैकादशाहे तु कुञ्चन् श्वा वाभिजायते"—इति ।

गर्हङ्गपुराणे,—

"कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा श्रमेथ्यक्रिमयश्चिरम् ।
 भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
 गुरुमित्रद्रुहः पापा ये च खामिद्रुहो जनाः ।
 द्विजशिश्याद्रुहश्चैव कृतघ्नानास्तिकास्तथा ॥
 त्यागिनो वाश्ववानाञ्च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
 श्रमेथ्यक्रिमयः सर्व्वे ष्टुगयाधा भवन्ति च ॥
 गुरुरोन्नगणीषेहाजायन्ते शम्बुकाजले ।
 चन्द्रार्क्ष्यहणे युक्त्वा जायते कुञ्चरो वरः"—इति ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

"विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा धोऽन्वमश्रुते ॥
 विद्वराहो भवेन्नित्यं क्रयाग्नी व्याधएवच ।

* ततोदंशः,—इति सु० ।

† द्विजेभ्यश्चादत्त्वा मधुवृको,—इति सु० ।

द्विजस्त्वेकग्रफानाञ्च विक्रयाज्जायते मृगः ॥

मत्स्योऽपि विट्क्रिमिश्चैव अवज्ञाकार्यधः क्रिमिः”—इति ।

वायुसंहितायाम्,—

“खरो वै बह्वयाचित्वात् काकोमन्वितभोजनात्* ।

अपरीक्षितभोजी स्यात् दानरो विजने वने ॥

अविद्यां यः प्रयच्छेत् वलीवर्द्धो भवेत्तु वः ।

अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुष्ठतां † प्रजेत्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात् तस्य रक्षणम् ।

पर्यातिक्रमकारी तु नृगलं याति ब्राह्मणः ॥

वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।

भवन्ति चेह काकाः‡ सुश्विरं विड्भुजएवच ॥

पायसं क्लृप्तं चैव हवींषि अधुराणि च ।

अदत्त्वा चाग्निविप्रेभ्यः प्राप्ननाद्भुजगोभवेत्”—इति ॥

नारदपुराणे,—

“भर्तुः शौख्येन या नारी शौख्ययुक्ता न जायते ।

सा श्येनी जायते राजन्, त्रींषि वर्षाणि यच्च च ।

वाचा चाक्रोशिका या तु अग्निहृद्य मतिं ह्रिया ॥

अकार्यं कारयेत्पापा सा नारी वसुरी भवेत् ।

* काकोनिमन्वितभोजनात्,—इति शा० ।

† कुष्ठतां,—इति सु० ।

‡ जाताः,—इति सु० ।

भर्तुरर्थं हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ॥
 जीवितं वा वरारोहे, विष्टायां जायते क्रिमिः ॥
 क्रिमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकौटा भवेत्तु सा ।
 न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
 भूत्वा* वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता हि ते”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“मौल्याद्देदोपदोष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
 जम्बूको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
 शूद्रात् पतति चण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“परद्रव्याण्यभिधायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
 वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यासु योनिषु ॥
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
 अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥
 अदत्तादाननिरतः परदारोपशेवकः ।
 हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते”—इति ॥

अथ नानानिषिद्धकर्मफलानि । उमामहेश्वरसंवादे,—

“श्रपाकपुल्कसादीनां कुम्भितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धावमानिनः ॥
 गुरुणां ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
 स प्रयाति विहीनेषु जायते भुवि मानवः ॥

अधर्मं धर्ममित्याङ्घ्र्यं तु मोहवशं गताः ।
 ते च कालहृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ॥
 निर्हीमानिर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः”-इति ।

स्कान्दे नागरखण्डम्,—

“प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
 स्वामिद्रोहरता ये च कुक्कुटे जन्म चाप्नुयुः ॥
 अदत्त्वा ये तथाऽअन्ति पितृदेवदिजातिषु ।
 दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
 ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
 विरूपा भ्रममाणाश्च सर्व्वलोकविवर्जिताः* ॥
 दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
 कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
 स कन्याः केवलां सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
 जायन्ते ताश्च बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा”-इति ॥

प्रभासखण्डे,—

“यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
 जायन्ते रोगिणोरौद्राहिंसाः कुजाश्च वामनाः ॥
 अपुत्राः कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
 महाराजर्काकर्माणः कुचेलाः कुश्रौरिणः ॥

* विगर्हिताः,—इति मु० ।

† केवलाः,—इति शा० ।

‡ वक्ष्याराजिक,—इति मु० ।

कुण्डलाञ्चपलालुम्बा मूर्खा निशुरभाषिणः ।

धनहीना* भवन्त्येते देवब्रह्मस्वभचकाः—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पिता माता गुरुभ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ।

इह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ॥

ये त्यजन्ति स्ककां भार्यां मूढाः पण्डितमानिनः ।

ते यान्ति नरकं घोरं तामिश्रं नात्र संग्रहः ॥

तत्र वर्षशतस्थान्ते इह मानुषतां गतः ।

दुष्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः संप्रजायते ॥

जायते ग्रन्थिसंयुक्तः परभार्यापसेवकः ।

गद्गदोऽनृतवादी श्यात् मूकश्चैव गवानृते ॥

अन्नं पुर्यषितं विप्रे ददद्वै कुञ्जतां व्रजेत् ।

मात्सर्यादपि जात्यन्धोद्वेषाच्च वधिरो भवेत् ॥

अदत्त्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः—इति ।

गरुडपुराणे,—

“अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः ।

बाधिर्यमुपयान्थाशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥

पश्यन्तो भगवद्द्वारं ताममास्तत्परिच्छदम् ।

अकृत्वा तन्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥

जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।

* दानहीना,—इति षा० ।

पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥
 विष्णुच्छाया भ्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यात् न संशयः ।
 तथाच भगवद्भ्रान्त्वायामाक्रमते तु यः ॥
 अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीडितः”-इति ।

विष्णुधर्मात्तरेऽपि,—

“पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।
 खल्वाटोमत्सरी चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
 भ्रूयएव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः ।
 घूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥
 प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽपस्मारी च जायते ।
 मिष्टाशेको महाभाग, वातगुल्मी प्रजापते ॥
 भगभक्षस्तु कुण्डाशी दौर्घरोगी च पीडकः ।
 गुरुस्वामिद्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैवच ॥
 श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्बधिरोमानवाधमः ।
 देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः† ॥
 जायते बुद्धदाज्ञोवा नेत्ररोगयुतोऽपिवा ।
 तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ॥
 हीनवर्णस्तथा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ।
 विरूपएव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ॥

† कृत्वा,—इति सु० ।

† कर्मणाणि दुर्मतिः,—इति सु० ।

विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम् ।
 स राजामयमाप्नोति व्यवहारे तथैवच ॥
 मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ।
 द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नात्र संग्रयः ॥
 परिवेत्ता तथा लोके सर्व्व्याधिसमन्वितः ।
 अथाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ॥
 वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ।
 नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्व्वकर्मविवर्जितः ॥
 अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ।
 श्वपाकपुष्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धापवादकाः ।
 श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्यावरजङ्गमैः ।
 परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ।
 चयी ज्वरी प्रमोही च गुल्मी दाही भगन्दरी ॥
 रजस्वलान्यचण्डालपापिष्ठपतितैः सह ।
 व्यवहारौ पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ॥
 अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ।
 निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्दयः परान् पुमान् ॥
 परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्मत्तकोऽपिवा ।
 अणं दत्त्वाऽधिकां वृद्धिं योग्यज्ञातौह मानवः ॥

* कारकाः,—इति सु० ।

† अत्र, प्राप्नोति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स भूत्वा धनिनां वंशे ब्रजेद्देशान्तरं ततः ।
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ॥
 अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ।
 सर्वाङ्गरोगः पापात्मा देष्टा मृतसमाङ्गभाक्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मृष्टाक्षेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
 बालानां वीक्षमाणानामददन्नन्ति निसृहः ॥
 न हतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे तनाट्टष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
 तस्मिन् देशे क्षुधान्तांश्च जायन्ते पापकर्म्मिणः”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य चत्रधर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः चत्रयोनी प्रजायते ॥
 वैश्यकर्मा च योविप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
 स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतोविप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
 चत्रियोवा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ॥
 ब्राह्मणः चत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्राक्षेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ॥

ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारण”-इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,-

“ब्राह्मणः चत्रियोवैश्यः स्ववर्णे पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा लन्यथा पाणेः पतन्ति नृप, संग्रहात् ॥

यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्”-इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः,-

“यां यां योनिञ्च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशोऽश्नाति लोकेऽस्मिन्नेतत्सर्वं निबोध मे ॥

बहून् वर्षगणाण् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षणात् ।

संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥

श्वशूकरखरोद्वाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुल्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति”-इति ॥

नन्दिपुराणे,-

“नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पाच्यते नरः ।

कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च प्रजायते ॥

तण्गुल्ललतावल्लीवीरुद्रुमविभेदतः ।

तण्भेदास्त्वगणिता गुल्लभेदास्तथा मताः ॥

लताभेदाश्च निःसंख्यावल्लीभेदास्तथैवच ।

वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ॥

तेषाञ्च देवभेदेन पुनः कष्टत्वमुच्यते ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्वाह्मणात् तथा ।
 गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपातनात् तथा ॥
 गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्म्मणाम् ।
 ताडितस्त्राड्यते लोके हारितोहार्यते तथा ॥
 हत्वा बधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 यद्यत् परस्थाचरति तत्तदस्थोपजायते ॥
 प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वहृतेन यः ।
 तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्”—इति ।

महाभारतऽपि,—

“ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
 अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥
 कुशीलाभिन्नमर्यादानित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
 अन्यायुषो भवन्तीह नरानिरयगामिनः ॥
 लोष्ट्रमर्द्दीं ढणच्छेदीं नखखादी* च योनरः ।
 नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥
 आयुरस्य निहन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।
 यः उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ॥
 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ।
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजम् ॥
 ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

* नखघाती,—इति मु० ।

शिवधर्मोत्तरे,—

“देवद्रव्योपजीवी च स भवेदपबाहुकः ।
 देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ।
 रसज्ञाविधुरः कुञ्जः कण्डूसर्वाङ्गदुःखितः ॥
 देवस्यग्रं नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥
 मिथ्याऽऽचारं चरेत् पश्चादर्वुदास्योनरो भवेत्* ।
 देवदासोधनं भुक्त्वा वृहद्गुल्मी च वै क्रमात् ॥
 सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरोभवति पापतः ।
 दीपं देवगृहाद्गृत्वा पङ्गुश्वान्धो भवेन्नरः ॥
 सूक्ष्मी भ्रमी सुरद्वेष्टा पचपाती ज्वरी भवेत् ।
 देवावमन्ता भवति सर्व्वदा मैथुने रतः ॥
 सदाऽपचतसर्व्वस्वः कुत्सितः काममोहितः”—इति ।

वृद्धगौतमः । “देवद्रव्योपजीवी हृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मण-
 स्थादानादल्पायुः । पत्नीबहुले सत्येकारामः क्लीबः । स्वामिना धर्मे
 नियुक्तः तदनुष्ठानाशक्तोजलोदरी । दुर्व्वलबाधे बलवतामुपेक्षा-
 यामङ्गहीनः । व्यवहारपचपाते जिह्वारोगी । स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानु-
 स्थानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः । स्वयमगभुक् शूलरोगी । परिची-
 णमित्रबन्धुस्वामिस्वजनावमन्ता परिभृतवृत्तिः । अतिथिं पश्यन्नश्रुतः
 कपालपट्टिका । सूर्यास्तकाले प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः । कृद्धाना
 गुरुस्वामिमित्रमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः । विश्रम्भापहारी सर्व्व-
 दुःखाश्रयः । गोदुःखकारी गोनामहा । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथना-

* पश्चादुर्वुदास्यो वनेचरः,—इति पाठान्तरम् ।

शकोनिलेजस्कः । सभायाङ्गलयन्थी पुण्याक्षेपी वक्रणासः । शिष्ट-
चीर्णधर्मदूषकः केकराचः । साधुजनतपस्विदेवद्विजगुरुज्ञानयोगद्वेष्टा
वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भ-
विकलः । परस्वाभिलाषौ चयरोगी स्यात् । चौररचकः,

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।

वाणिज्यलाभोनो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥

व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृत्तिलैव पापिनः"—इति ।

शिवधर्मात्तरे,—

“एवं पापविशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा* ।

ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥

तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कौटयोनिषु ।

निष्क्रान्ता कौटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥

संक्लिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।

एवं योनिषु सर्वासु परिक्रम्य क्रमेण तु ॥

कालान्तरवशात् यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।

उत्तमञ्चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥

विचित्रामतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् ।

ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥

* सावशेषेण कर्मणाम् —इति मु० ।

कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
 कृमिस्त्रीपरहन्ता च बालहा चोपजायते ॥
 वृषस्य वृषणौ च्छित्वा षण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
 परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
 कृमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयनरेषु च ।
 गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुच्छसादि जुगुप्सितः ॥
 गङ्गन्धधिरः कुष्ठो यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
 मुखरोगाच्चिरोगैश्च रोगैरन्यैश्च बाध्यते ।
 अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति ॥
 एषएव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
 विद्याऽपहारिणाञ्चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
 हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥
 लोष्ट्रैः स्तम्भैरुपायेर्वा जन्तूस्ताडयतेऽनिग्रम् ।
 हिंसार्थी निकतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ॥
 एवं शौलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
 स चेन्मनुष्यतां गच्छेद् यदि कालविपर्ययात् ॥
 बधवन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत मोऽधमे ।
 लोकदेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः”—इति ।

हिंसाकर्म्मविशेषफलानि स्वङ्खल्लिखिताभ्यां दर्शितानि । “अत-
ऊर्द्धं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु
दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा,
ब्रह्महा कुष्ठौ गोघ्नश्चान्धः अनेकरोगिणश्च”-इति । यमः,-

“अशुद्धानान्तु पापानां पतितानाञ्च कर्मभिः ।

उत्तीर्णानाञ्च तिर्यक्त्वात् देहे भवति लक्षणम् ॥

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥

द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।

व्यङ्गाश्चाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः”-इति ।

हारीतः । “कुनखौ भूणहा* । ब्रह्मघ्नः कुष्ठौ । परदुःखदायि-
नोनित्यान्धाः । परदारभिरतादीर्घरोगिणः । दृश्यपहर्त्तारोऽन्धाः ।
श्रोत्रापहर्त्तारोबधिराः । वाचोऽपहर्त्तारोमूकाः । एवं ज्ञाह,-

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।

नादत्त्वा† लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्”-इति ।

कश्यपः,-

“क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अश्रीवान् नृबधेऽपि च ।

जलोद्वरयतः स स्यात् स्वनारीणाञ्च हिंसकः ॥

कर्णभेत्ता कर्णमूली श्रोत्ररोग्योष्ठनाशकः ।

दन्तपातनकर्त्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

* स्वर्णहः,-इति सु० ।

† नादत्त्वा,-इति सु० ।

उरःस्तस्तादुरुस्तम्भौ अचिरोग्यक्षिणाशकः ।
 पदा तु यस्ताडयति विसर्पी स भवेन्नरः ॥
 पीडामप्रियकर्त्ता च धनुर्बाधिर्धनुग्रहात् ।
 पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविसृतान् ।
 शूलेन शूलौ भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः ॥
 असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्यादृथा पशून् ।
 नक्तान्धं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राण्यङ्गं मृगश्रावं च हत्वा बन्धो मृतप्रजः ।
 असाध्यरोगी† बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्व्वजीवहा ॥
 गात्रहच्छ्री ब्रह्मी श्वित्री विसर्पी परघातकः ।
 नेत्ररोगो भवेत् तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
 परेषां रसनाच्छेदाञ्जिह्वाऽऽस्यब्रणवान् भवेत् ॥
 हतघ्नः स्फुटिताक्षो वा हतीयज्वरसंयुतः ।
 चातुर्थकोष्णश्रीतोष्णज्वरी स्यात् सततज्वरी ॥
 ग्रामे वने वा जन्तूनां श्मिर्त्वी भीतिमर्षयेत् ।
 भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥

* मूलशूलौ स,—इति सु० ।

† अस्पर्शरोगी,—इति सु० ।

तलघाती च सभूतः कुलेषु धनिनां नरः ।

गत्वा देशान्तरन्तेषां तत्र रागो महान् भवेत्”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“वृचच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्”—इति ।

वायुपुराणे,—

“भवेत् स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद् वनस्पतीन् ।

प्राणिहिंसापरो जन्तुघाती वा मृतमन्ततिः ॥

मुखे वृष्णव्रणी श्वित्री बन्धोवा स्याद्विसर्पवान् ।

बल्मीकन्तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजोनरः ॥

गजचर्मा ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।

भ्रूणहा खिन्नहस्तः स्याद्गृहिणी दासपत्न्यपि”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“यं कञ्चिद्घातयित्वा तु प्राणिनां मृगनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ, भवतीह गदातुरः”—इति ॥

इति हिंसाविशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे,—

“कामिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

शालान्तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणोये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च ।
 पिवन्ति ये नरा देवि, सर्वे ते समभागिनः ॥
 ते श्रौण्डिका वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः ।
 दासत्वेनैव सुश्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
 तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च शृणु, तेषां गतिं श्रुभे ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि क्रमिर्भूत्वा महीतले ।
 क्रमियोनिचये भूते पापन्तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिशतं गच्छेत् जम्बूके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपश्य दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि, विष्ठाभवस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लक्षे स जीवेत्पापकर्मकृत् ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो देही वृद्धिमृच्छति ।
 तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यासु योनिषु जायन्ते नरमांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधिरोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा—इति ॥

मनुः,—

“कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

हिंसाणां चैव मत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत्”—इति ॥

त्रिष्णुरपि । “अभोज्यान्नभक्षणे क्रमिः”—इति । वृद्धगौतमः,—

“विप्रवृत्तविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मनि ।
 निषिद्धावन्तु यो भुङ्क्ते कर्कटः सोऽभिजायते ॥
 कौटाश्री सूतकान्नाश्री मत्स्याश्री याचितान्नभुक् ।
 आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्”—इति ॥
 अथापेयपानादिकर्मविशेषफलानि ।

तत्र हारीतः । “सुरापोवद्भुजिङ्गः । अभक्ष्यभक्षः श्याव-
 दन्तः”—इति । स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पापशेषात् तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः”—इति ।

शिवधर्मात्तरे । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमाली”—इति । मङ्गल-
 लिखितौ । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमाली”—इति । कश्यपः । “सुरापो-
 लोलजिङ्गः”—इति ।

अथ स्नेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः,—

“लूताऽहिमरटानाञ्च तिश्वाञ्चाम्बुचारिणाम् ।
 हिंसाणां सपिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रग्नः ॥
 संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषिताम् ।
 अपहृत्य च विप्रस्यं भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ॥
 मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवाः ।
 विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्द्वेषु ॥
 धान्यं हत्वा भवत्यारवुः कांस्यं हंसोजलं श्ववः ।
 मधुर्दग्धः पयः काकोरसं श्वा नकुलोद्यतम् ॥
 मांसं गृध्रोवसां मनुस्तैलं तैलवक्त्रः खगः ।

चीरवासस्तु लवणं बलाकः शकुनिर्दधि ॥
 कौश्रेयं तित्तिरिह्वत्वा चीमं हत्वा तु दर्दुरः ।
 कार्पासं तान्तवं क्रौञ्चो गोधागां वाद्गुदोगुडम् ॥
 कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् पत्रं शाकन्तु वर्हिणः ।
 श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥
 वको भवति हत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
 रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 वृकोमृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलपुष्यन्तु मर्कटः ।
 स्त्रीमृचस्लोककोवारि यानान्युद्रः* पशूनजः ॥
 यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
 श्रवश्यं याति तिर्यक्कं जग्ध्वा चैवाङ्गतं हविः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमावाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
 पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धान् कुकुन्दरी शुभान् ॥
 मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुद्रः फलं कपिः ।
 जलं स्रवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
 मधु दंशः पलं गृह्णो गाङ्गोधाऽग्निं बकस्तथा ।
 श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥

* पानान्युद्रः,—इति शा० स० ।

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोक्तं स्तेयकर्म्मणि* ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणि जायते"—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पुंसोऽपहर्त्ता नरकादिमुक्तो जायते ह्यग्निः ।

धान्यं यवांस्तिलान्भाषान् कुलुत्थान् सर्षपान् चणान् ॥

सख्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाच्चन्तुरचेतनः ।

संजायते महावक्रो मूषिको वज्रसन्निभः ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मच्चिका जायते नरः ।

हत्वा दुग्धं तु माञ्जरी जायते नरकाच्च्युतः ॥

तिलपिष्टाकसम्पिष्टमन्नं हत्वा तु मूषिकः ।

घृतं हत्वा तु नकुलः काको मुञ्जरजामिषम् ॥

श्लेनो मार्गामिषं हत्वा चीरी लवणहारकः ।

चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥

यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।

मधु हत्वा नरोदंशो घृतं हत्वा पिपीलिका ॥

चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः ।

आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्त्वमवाप्नुयात् ॥

अयो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते† ।

हते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यके हते ॥

जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहन्नरः ।

* श्लेषकर्म्मणि,—इति शा० ।

† वायसत्वं प्रपद्यते,—इति सु० ।

कुकुन्दरौ शुभान् गन्धान् रमं हत्वा शशो भवेत् ॥

षण्डः पलालहरणे काष्ठहृद्रणकीटकः ।

पुष्यापहद् दरिद्रश्च पङ्कुर्यानापहारकः ॥

शाकहर्ता च हारीतस्त्रोयहर्ता च चातकः ।

भृहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥

दणगुल्मलतावल्लीत्वक्शारतरुतां गतः”-इति ॥

गौतमः । “अनृतवागुल्लोमुज्जुमुज्जुः संलग्नवाक् । जलोदरो-
दारत्यागी । कूटसाची स्त्रीपदी उच्छूनजङ्गाचरणः । विवाहविघ्नकर्त्ता
क्षिप्रोष्ठः । अवगूरणः क्षिप्रहस्तः । मातृगोऽन्धः । क्षुषागामी
वातवृषणः । चतुष्यथे विण्मूत्रविमर्जने मूत्रहृच्छ्री । कन्यादूषकः
षण्डः । पर्युषितभोजी क्षमिः । ईर्यालुर्मशकः । पित्रोर्विवदमानो-
ऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यः । रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्या-
विक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बज्रयाजको जलग्नवः ।
अथाज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृष्टैकभोजी
वानरः । यतस्ततोऽश्रन् माञ्जारः । कचवनदाही खद्योतः । दारका-
चार्या मुखविगन्धः । अदत्तादायी बलीवर्द्धः । मत्सरी चमरः ।
अन्युत्सादी मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः ।
स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः ।

* मस्यं,—इति स० शा० ।

† पलालहरण,—इति शा० ।

‡ यतश्चिद्भान्तर्गता अंशाः न सन्ति शा० पुस्तके ।

§ भ्रमरः,—इति शा० ।

जलापहारी मत्स्यः । चीरहारी बलाकः । परद्रव्यापहारी परप्रेथ्यः—
इति ।

शङ्खलिखितौ । “वेष्मापहारी अद्रिसर्पः । जलापहारी शिशु-
मारः । सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः । ताम्राप-
हारी बलाकः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्रापहारी जडः । कृत्राप-
हारी कारण्डः । गन्धापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी ककलासः ।
शाकापहारी पशुः । ग्रव्यापहारी अग्रयनः । पुष्यापहारी दुर्गन्धौ ।
फलापहार्यफलौ । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुला-
हिविडालारहूनामन्यतमः”—इति ।

“यदा तदाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बद्ध ।

इत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः”—इति ॥

स्तेयकर्मशेषफलानि । तत्र विष्णुधर्मात्तरे,—

“मणिमुक्ताप्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।

अपहृत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्तृषु ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

प्राप्नोति भृगुशार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ॥

धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यन्तं मिश्रकोभवेत् ।

व्याधितश्चान्नहर्ता स्यान्मूकोवागपहारकः ॥

• कव्यापहारी,—इति मु० ।

† शास्त्रापहारी,—इति मु० ।

‡ कौदलः,—इति मु० ।

§ पलापहारी कपिः,—इति मु० ।

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः ।
 अन्धो दीपापहारी स्यात् काणोनिर्व्वापको भवेत् ॥
 दरिद्रः परवित्तन्नः उन्नतश्चाश्वहस्तिनः ।
 पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्व्व्यानापहारकः ॥
 अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ।
 वस्त्रभोज्यापहत्तारौ तथा नग्नबुभुक्षितौ ।
 रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः—इति ॥

वायुपुराणे,—

“वातव्याधियुतः स्लेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत् ।
 ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥
 प्रखिन्नपाणिपादः स्यादाहरेद्योरसादिकम् ।
 अन्नचौरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते ह्यशः ॥
 खरोपघाती वाक्यञ्च हत्वा मर्त्यः प्रजायते”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“धान्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहत्ता तु वा पुनः ।
 परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥
 खलं चेत्रं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।
 सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥
 आसनानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम् ।
 ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
 इहलोकगतानाञ्च तेषामेष विधिः स्मृतः ।
 नग्नदौनाः चुधत्ताञ्च कुचला दुःखिताः सदा ॥

बन्धुभिः परिभृताश्च भोग्यभोगविवर्जिताः ।
 सुखानि प्रार्थयन्तीह दास* वृत्तिमुपागताः ॥
 ये हरन्ति च त्वर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
 तेन पापेन ते देवि, तिर्य्यक्त्वां यान्ति मानवाः ॥
 हत्वा मद्गादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।
 तेन पापेन ते मूढा वाधिर्थां यान्ति मानवाः ॥
 क्रांसिकं सुरजं बंशं वीणां तूलविलं तथा ।
 ये हरन्ति च पापानि पिशाचास्त्रो भवन्ति च ॥
 पटहं लेपनञ्चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।
 हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
 प्रासादेषु च ये देवि, हरन्ति दीपिकां नराः ।
 गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्—इति ।

शङ्खलिखितौ । “सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्रौ ।
 हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी
 चयामयी । अजीर्णवान्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृध्रोदेव-
 द्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः ।
 कर्मफलविशेषेण कुञ्जषण्डपङ्कुरिद्राश्च जायन्ते”—इति ।

यमः,—

“द्रव्यौषधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।

* दान,—इति सु० ।

† पापेन बधिशास्त्रे,—इति सु० ।

‡ पट्टसं,—इति सु० ।

धान्यचोरो व्रणी च स्यात् काशी* भक्तापहारकः ॥

गलगण्डी गलद्द्रव्यहर्त्ता† भवति मानवः ।

विकृतिर्ब्रह्महर्त्ता च स्थान्मांसस्थापहारकः”—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“मणिकूटं तुलाकूटं कूटमाक्ष्यं वदन्ति ये ।

नरके तन्वनामिश्रे प्रपच्यन्ते नराधमाः ॥

शतमाहस्त्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।

इह शत्रुगृहे वद्धा भ्रमन्ते कालमीषितम् ॥

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्याहरतोऽपत्यं श्रियते नात्र संग्रहः”—इति ॥

अथागम्यागमन कर्मविशेषाद् योनिविशेषः ।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“गुरुदाराभिमर्शी च कृकलामो भवेद्भुवम् ।

राज्ञीगामी भवेद्द्रो वृष्यिको वृषलीपतिः”—इति ॥

गौतमः । “चाण्डालीपुल्कमीगमनेऽजगरः । प्रव्रजितागमने
मरुपिशाचः । शूद्रागमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः ।
गोगामी मण्डूकः”— इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते ।

शूद्रगालेभग्न्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते ॥

* कृमिः,—इति सु० ।

† गजद्रव्यापहर्त्ता,—इति सु० ।

भ्रातृभार्याञ्च दुर्वृद्धिर्धोर्धयति पापकृत् ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सपापो नरकाच्च्युतः ॥
 सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां च पापकृत् ।
 प्रधर्षयति पापात्मा सूकरो जायते नरः ॥
 गूद्रश्च ब्राह्मणौ गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कौटको भवेत् ॥
 सूकरः कृमिको मद्गुञ्जण्डालश्च प्रजायते”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“सखिभार्यां गुरोर्भार्यां शिष्यभार्यां* तथैव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतोजायते सूकरः ॥
 सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वै वृकः ।
 पिपीलिका तु मांसास्त्रीन् कौटः स्थान्मासमेव तु ॥
 एतानामाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जीवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥
 ततोऽधर्मचयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
 परदारभिमर्गं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
 द्या सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको वकस्तथा ॥
 भ्रातृभार्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ।
 कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः ॥
 मनसाऽपि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।

उग्रान् स याति संसारानधर्मणेह चेतसा ॥
 श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥
 कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन्तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ।
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ।
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः ॥
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ।
 श्वा भूत्वा ह्यकलामस्तु जायते मानवस्ततः ॥
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषिकः”—इति ।

नारदपुराणे,—

“चिन्तयेद्द्वीचयेद्दाऽपि जननीं वा सुतां च वा ।
 बधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपस्त्रियम् ॥
 स याति नरकं घोरं मच्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
 दृष्ट्वा हि प्रमदा ह्येता यः चोभं व्रजते नरः ॥
 तस्य पुण्यं कृतं सर्व्वं वृथा भवति नान्यथा ।
 पुण्यस्य सङ्ख्यात् पापं पाषाणञ्च भवेद्भ्रुवम्”—इति ।

व्यभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे,—

“ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
 कर्मचये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता भवेत् ॥
 न च सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता”—इति ।

“दण्डगुल्लतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मरतानाञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः क्रिमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परदिनोमत्याः प्रेत्यान्धस्त्रीनिषेवकाः”—इति ।

अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे,—

“उदरव्याधियुक्तसु तथा गुर्वङ्गनागमे ।

आचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ॥

तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्धजागमे”—इति ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

“षण्डश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।

परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत् ॥

कुष्ठी भवति धर्मज्ञ, अपहृत्य तथा स्त्रियम्* ।

लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥

गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ, लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।

दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन चेतसा ॥

जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।

अवकीर्णं च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः ‡ ॥

प्रकीर्णमैथुने जन्तुः क्लौवो भवति वै द्विज”—इति ।

* परस्त्रियम्,—इति मु० ।

† मनोदुष्टेन चक्षुषा,—इति मु० ।

‡ लिङ्गव्याधी न संशयः,—इति मु० ।

शङ्खलिखितौ । “पर्वमेयुने प्रमेही पुरुषव्याधिपीडितः । पर-
दारगाम्यगुप्तदारकः । गोध्ववकीर्णो दुश्कर्मा । खराश्याभिगामी
मधुमेही* । सगोत्राभिगामी मद्यपस्त्रीगामी स्त्रीपदी† । मातृपितृ-
भगिनीगाम्यबीजी । खदारान्यत्र दीव्यतः केशान्पलम् । गुरु-
तन्पगो दुश्कर्मा । चण्डाल्यत्रकीर्णो कन्यादूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी ।
धर्मपत्न्यामास्ये प्रवर्त्तकः खल्वाटः । मातृभगिनीगाम्यवकीर्णो
स्त्रीपदी बधी मधुमेही च”—इति ।

वृद्धबोधायनः,—

“गाङ्गत्वा मधुमेही स्थान्मूत्रक्षच्छी चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्यादिगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमनेऽदत्कः पितृहा पाण्डुरोग्यधः ।
अन्यजागमने मर्त्या जायते नात्र संशयः”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृष्टिकीभुजगस्तथा ।
पच्चिदंष्ट्रिमृगव्यालक्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठो तथा भवेत् ।
महोदरौ प्रमेही च दुश्कर्मा च भगन्दरी ॥
ज्वरातिमारी दाची च पाददाही क्रिमिव्रणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं जलेषु मधुमेहवान् ॥

* खराभिगामी मूत्रमेही,—इति शा० ।

† स्त्रियुपदी,—इति सु० ।

‡ दारेषु,—इति शा० ।

कन्यागाम्यश्मरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्रपि ।
 कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
 सगोत्रां च सवर्णाञ्च गत्वा स्यात् स्त्रीपदी नरः* ।
 मातरं च स्वभारं च गत्वा स्त्रीपद्यजीवकः† ॥
 अनस्थिपाणिपादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
 मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वः स्वुषागोमुष्कवृद्धिमान् ॥
 रजस्वलाऽभिगामी च चण्डालीगमने रतः‡ ॥
 दाहज्वरी भवेन्नर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्फवान् ॥
 गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्रपि ।
 स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ॥
 प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्याऽभिजायते ।
 परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः? ॥
 दासीगामी क्रूरकर्षा सदा कामरतो॥ भवेत् ।
 स्वजातिपरनारीगः कुष्टी मर्त्याऽभिजायते ॥
 वक्त्रमैथुनकर्त्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
 गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ॥
 नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।

* गत्वा स्त्रियपदी नरः,—इति सु० ।

† स्त्रियपद्यपजीवकः,—इति सु० ।

‡ गमनेऽपि च,—इति सु० ।

§ गुरुतल्पगः,—इति सु० ।

॥ कामातुरो,—इति सु० ।

बहुले योषितामेकां पुत्रीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
 खदारेभ्योऽन्यतो दीव्यन्नक्तकेशो भवेन्नरः ।
 पुंश्चस्थो योषितो बालरण्डा स्युर्वधिरास्तथा ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः” इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“परदारेषु ये चापि चक्षुर्दृष्टुं प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन स्त्रीवत्वमुपयान्ति वै ॥
 पशून्श्च ये विव्रजन्ति‡ ये चैव गुरुतल्पगाः ।
 प्रकर्णमैथुना ये च स्त्रीवा जायन्ति ते नराः”—इति ।

तदेवं कानिचिन् शस्त्राण्युदाहृत्य क्रियानपि कर्मविपाको-
 निरूपितः । अत्रयैव दिग्वा विपाकान्तराण्युन्नेयानि । न हि निःशेषेण
 केनचिदुदाहर्तुं शक्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मान्तरे,—

“उक्ता यथाशक्ति मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कात्स्न्येन मया न वक्तुं
 या योनयश्चैव नराधमानाम्”—इति ।

अशक्तिश्च कर्मानन्धात् । यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि
 पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि, तथाप्यतिपातकादि-

* चक्षुर्दृष्टुं,—इति सु० ।

† स्त्रीवत्वमुपजायते,—इति सु० । स्त्रीवत्वमुपयान्ति ते,—इति तु पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ निवभ्रन्ति,—इति सु० ।

जात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतोदेशकाल-
कर्त्तवस्यादिभेदाच्च नेयत्ता । यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति, तदा
तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बद्धविपाकस्मर-
णात् । उदाहृताश्च बद्धविपाकाभिधायिकाः श्वशूकरेत्यादिस्मृत्ययः ।
तथाच तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो-
दिज्ञात्रं प्रदर्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्ज्ञेयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् सञ्चि-
तेषु चोद्देशं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति
पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्त-
विधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि ।
प्रारम्भे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति । तत्र
तावदस्तीति केचिदाहुः । उदाहरन्ति च वचनम्,—

“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः”—इति ।

ननु नैतद्दृक्त्तिरुहम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्त-
निवर्त्तनौयत्वम् । यदा फलमारम्भं, तदैव कर्मत्वदशामतीत्य फलत्व-
दशायाम् प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं कश्चित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यन्तिकनिवृत्त्य-
भावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः ।
अथवा । प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकममधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फल-

* कर्त्तव्यावस्थाभेदाच्च,—इति शा० ।

स्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते, किन्तव च्छिद्यते* । उदाहृतञ्च शास्त्रं,
तच्छान्तिरौषधैरित्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्यैव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् । कुनखित्वा-
दिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते, तदा नैस-
र्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते । न त्वेवमुपलभा-
महे । यथा मुक्तस्वेषोर्लक्ष्यबेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारब्धफलं न
गतिसमाधातुं शक्यम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास । “अना-
रब्धकार्यं एव तु पूर्वं दत्तवधेः (शा० मी० ४अ० १पा०
१५सू०)”—इति । अस्यायमर्थः । ये सुकृतदुष्कृते तत्त्वज्ञाननि-
वर्त्यत्वेन पूर्वयोरधिकरणयोः^(१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्यं एव । न
त्वारब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः । तद्वधेः । “तस्य
तावदेव चिरम्”—इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षं प्रति शरीर-
पातावधिश्रवणादिति ।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिरिति चेत् । उच्यते ।
न ह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तद्व्यकरणे पाठाभावात् । चिकित्सा-
प्रकरणे हि इदं पठितम् । तथाच यथा चिकित्सा रोगनिवृत्तेर्दृष्ट-
उपायः, तथा दानादिरपि दृष्टउपायः । तथा सति चिकित्साव-
हानादेर्न प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्त्तकं किञ्चित्प्रबलं सुकृता

* किन्तवर्च्छिद्यते, — इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठस्त्वसमीचीनः ।

(१) तदधिगम उत्तमपूर्वाघयोरिति इतरस्याप्येवमसंश्लेषः इति चैत-
योरधिकरणयोरित्यर्थः ।

पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतं प्रवृत्तान्यपि फलानि
प्रतिबद्ध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्रादौ जन्मा-
न्तरे वोपयुज्यते । एतत्सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्,—

“शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च ।

विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंग्रयम् ॥

वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।

इह चामुत्र चाज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक् ॥

इहैव फलदं कर्म प्रारम्भं प्रतिबध्य च ।

फलं ददाति स्वप्ने वा जायत्कालेऽथवाऽनघ ॥

निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रारम्भं कर्म सत्तम ।

निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥

निरुद्धांशसमोभोगो यथोद्भूतश्च जायति ।

तथा निरुद्धन्तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥

एवं निरुद्धभागन्तु* स्वप्ने जायति वा फलम् ।

आरम्भस्थानगुणेन भुङ्क्ते देही न संग्रयः ॥

अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्यपापैः शरीरभृत् ।

प्रारम्भं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ॥

प्रारम्भशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु ।

भुङ्क्ते देही न नो भुङ्क्ते तल्लहयति कः पुमान् ॥

अवश्यं ननु भोक्तव्यं† प्रारम्भस्य फलं जनैः ।

* इदं निरुद्धभोगन्तु,—इति शा० ।

† अवश्यमनुभोक्तव्यं,—इति मु० ।

देहेनानेन* वाऽन्येन युगपद्वा क्रमेण वा ॥
 श्वसूकरखरोद्गादिविरुद्धैर्विद्यहैरपि ।
 भोक्ताऽस्यैव फलस्येह शुक, कर्माणि च क्रमात् ॥
 कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने ।
 आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
 सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।
 फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुध ॥
 दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।
 घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशौ गतिः—इति ।

प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः
 कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबन्धेरञ्जिते चेत् । प्रतिबन्धन्तां नाम ।
 यत्र प्रतिबन्धोन दृश्यते, तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम् । प्रबलाभ्यान्तु
 वर-शापाख्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्यते । तथाच स्कन्द-
 पुराणे व्याघ्र ईश्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम् । महाभारते
 नङ्गस्येन्द्रपदप्रेम्पौरगस्यशापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा
 जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किमु
 वक्तव्यं, कौनख्यादेरन्यथाभावः,—इति ।

एवञ्च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि
 प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिश्चौषधा-
 दिसाध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-

* देहेनैकेन,—इति शा० ।

कल्पब्रह्माण्डपुराणादिव्यवगन्तव्यानि । अपस्तु शौनकादिप्रोक्त-
श्चम्विधानसामविधानादौ बह्वधा प्रपञ्चितः । तथा च च्चम्विधाने
स्मर्यते,—

“श्चतस्येति जपेत् सूक्तं व्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
अशत्ये माघमासे च मूचरोगो विनश्यति ॥
वायोशुक्रो जपेत् सूक्तमशत्ये व्ययुतं तु चेत् ।
बह्वधा वातरोगोऽपि विनश्यति न संग्रयः ॥
बाह्वर्षं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमूलके ।
वातादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
सिद्धं सृष्ट्वाऽयुतं घौमाश्वीरोगः शीघ्रतस्तथा ॥
इमां हृद्राय तपसे जपेत् सूक्तं श्रियास्तये ।
उष्णज्वरविनाशाय श्ययुतं* नात्र संग्रयः ॥
इमां हृद्राय सूक्तान् जपेच्चैष्टिवमन्दिरे ।
कासशूलदिरोगघ्नमयुतं नात्र संग्रयः ॥
ईङ्गयन्ती जपेत् सूक्तं लज्जं विल्वश्रिरोऽपि वा ।
कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संग्रयः ॥
हंसमन्त्रं जपेद्धीमान् श्ययुतं† विष्णुमन्दिरे ।
अर्थं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ॥

* श्ययुतं,—इति सु० ।

† जले विल्वे विलेऽपि वा,—इति सु० ।

‡ श्ययुतं,—इति सु० ।

जपेच्छीघ्रं देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।
 आयुर्द्व्यादिकं पञ्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥
 अमीवहा स्वप्रयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 अयुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥
 मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।
 महापातकयुक्तोऽपि नीरोगी भूतले स्थितः ॥
 उदासोऽं कुचिशूली तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र संग्रहः ॥
 सूर्य्येण नो दिवः † सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्दृश ।
 बदर्यान्तु चिर्वर्षन्तु स्यादिव्याधिनाशनम्”—इति ॥

तएते अपा च्छ्विधाने शौनवेन प्रोक्ताः । होमश्च तत्र सएवाह,—

“ततश्च चित्रमन्त्रेण होमं कुर्यात् सप्तसकम् ।

अर्कं चिमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ।

सप्तभ्यां रवियुक्तायां अक्षमध्वे यथा तथा ॥

करवीरैश्च नाथश्चा होमं कुर्यात् सप्तसकम् ।

व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“सप्तमन्त्राध्याधिना यस्त उषेण प्राणहारिणः ।

अतिरौद्रेण सूक्तेन प्रकृचं वाग्मतः शुचिः ॥

* जपे चिचं,—इति सु० ।

† उदके,—इति सु० ।

‡ सूर्यादये जपेत्,—इति सु० ।

पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थाय च ग्रहणम् ।

हविःशेषेण वर्त्तत एकोत्तरमतन्वितः ॥

पूर्णे मासि जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते ।

होमकर्माख्यग्रहानां अपस्तद्विगुणो भवेत्”—इति ॥

तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्था होमा-
बहुधोपवर्षिताः । तत्र तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे प्रथ-
मानुवाके । “वायव्यं श्वेतमालभेत”—इति श्वेतपशालम्भनानुवृत्तैः
श्रूयते । “वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी”—इति । ज्योगा-
मयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वा नियुतः, तद्वते नियुत्वते । फलं
च वाक्यशेषे श्रुतम् । “सएवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदी-
तासुर्भवति जीवत्येव”—इति । सएव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन्
दीर्घरोगवति । इतासुर्गतप्राणः ।

द्वितीयानुवाके श्रूयते । “यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं
वारुणं कृष्णमेकश्रितिपादमालभेत”—इति । वरुणगृहीतो जलो-
दराख्यव्याधिगृहीतः* इत्येके । अज्ञातरोगइत्यन्ये । एकः श्रितिः
श्वेतः पादे यस्य स एकश्रितिपात् । “स एवैनं वरुणपाशाद्विमु-
ञ्चति”—इति फलम् । सएव वरुणएव । वरुणपाशादक्रुरोगात् ।

तस्मिन्नेवानुवाके । “आग्नेयं कृष्णधीवमालभेत सौम्यं बभुं ज्योगा-
मयावी”—इति । बभुः पिङ्गलवर्णः । तत्फलन्तु “अग्नेरेवास्य शरीरं
निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव”—इति ।

चतुर्थानुवाके । “यदि विभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-

* महोदरव्याधिगृहीतः,—इति सु० ।

पौष्णं श्याममालभेत”—इति । कण्डूत्यादिभिः* पूर्वभाविभिस्त्रि-
 ङ्गैर्भवित्यद्रोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव । तत्फलन्तु । “न
 दुश्चर्मा भवति”—इति ।

षष्ठानुवाके । “प्राजापत्यं त्वपरमालभेत यस्यावाज्ञातमिव
 ज्योगामयेत्”—इति । त्वपरः षट्ङ्गहीनः पशुः । तत्फलन्तु ।
 “सएवैनं तस्मात् स्नामान्मुञ्चति”—इति । सएव प्रजापतिरेव ।
 तस्मात् स्नामादस्यष्टात् दीर्घरोगात् ।

नवमानुवाके । “मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी”—
 इति । तत्फलन्तु । “मात्तादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत यदीतासु-
 र्भवति जीवत्येव”—इति । एवमेते रोगनिवर्त्तकाः पशवः प्रथमप्रश्ने-
 ऽभिहिताः ।

तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते ।
 “अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेद् यस्य गावो वा
 पुरुषा वा प्रमौघेरन् यो वा विभीथात्”—इति । भयप्रतियोगी
 तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः । वाक्यशेषे “पूतिगन्धस्याप-
 हत्यै”—इति, तत्फलकीर्त्तनात् ।

तृतीयानुवाके । “अग्नये पक्मानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्व-
 पेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी”—इति । तत्फलन्तु ।
 “यद्ग्नये पक्मानाय निर्व्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति । यद्-
 ग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति । यद्ग्नये शुचये आयु-
 रेवास्मिन् तेन दधाति । उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव”—इति ।

* कण्डूपूतिभिः,—इति मु० ।

तथा तत्रैव श्रुतम् । “एतामेव निर्व्वपेच्चक्षुष्कामः”—इति ।
चक्षुष्कामोनेत्ररोगग्रस्तः । “यद्ग्रये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन
दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति”—इति तत्फलश्रवणात् ।

अन्यैव दिशा वाक्यान्तराख्यपुदाहरणीयानि । अग्नेदथजुर्वे-
दाश्रितौ अपहोमौ प्रदर्शितौ । सामवेदाथर्व्ववेदाश्रितावपि साम-
विधानादिपर्यालोचनया* प्रदर्शनीयौ ।

अर्चनानि तु शैववैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्चनादि-
भिरित्यादिशब्देनार्थध्यानयोगप्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्या-
धिनिवर्त्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः । अस्मा-
भिर्यन्त्रविस्तरमिथा न लिख्यन्ते ।

न चोक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित् फलविशंवाद्दर्शनात्
न विश्वप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समान-
त्वात् । तथापि मा भूद्विश्व इति चेत् । हनैवमायुर्व्वेदोदत्त-
जलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे, प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिद्दोषात् निवर्त्त-
दोषप्रवृत्त्यादा निवर्त्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः,—इति । तर्हि
जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् । सङ्कतं कृते कृतः शास्त्रार्थः,—इति
न्यायस्तद्दृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अतएवावघातादिष्व-
दृष्टिः परिकल्प्यते । न खल्वनिष्पन्नेषु तण्डुलेषु सङ्कतं मुसल-
प्रहारेणावघातविधेश्चरितार्थतां मीमांसकामन्यन्ते । तत्र यथा
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः, एवमत्रापि रोगनिवृत्तिप-

* सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया,—इति शा० ।

र्यन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः ।

यत्तु क्वचिज्जपादीनामल्पसङ्ख्याश्रवणं, तदल्पदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम् । एवञ्च सति न कापि विस्वादः ।

अयञ्च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्धफलेषु कर्मसु योजनीयः । यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमात्रप्रतिबन्धः, उर्वथाऽपि विहिते जपादौ विश्रम्भेण प्रवृत्तिः ।

यदा भोगेकनिवर्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृशः प्रतीकारविश्रम्भः, तदाऽनारब्धफलेषु सञ्चितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्तिविश्रम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम् । तस्मात्, यथोक्तेषु प्रायश्चित्तेषु निःसन्दिग्धैः प्रवर्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम् ।

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचनसहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति,—

एतत् पराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ॥ ८० ॥
द्विनवत्या* समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः । इति ।

पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च ज्ञानप्रधानत्वात् तद्व्यवर्त्तुमेतदित्युक्तम् । अथातो हिमशैलाद्ये,—इत्यारभ्य प्रणीतो द्वादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परामृश्यते । अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् । शास्त्रशब्दोऽत्र विधायकं

* द्वनवत्या,—इति मु० ।

वचनमाचष्टे । शासनात् शास्त्रमिति तद्भ्युत्पत्तेः । ननु शंसनात्
शास्त्रमित्यपि तद्भ्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं पुराणे,—

“शासनात् शंसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते”—इति ।

वाढम् । सा व्युत्पत्तिर्माचशास्त्रविषया । तस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वा-
स्थानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनात् पूर्वोक्तैव व्युत्पत्तिः समी-
चीना । तदेवाभिव्यञ्जयितुं शास्त्रमित्युक्तम् । वचनान्तराणामापो-
द्वापनिवृत्तये सङ्ख्याऽभिधानम् । मन्वादिस्मृतिवद्ग्रन्थबाहुल्याभावाद्
केषाञ्चिद्ब्रह्मणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्भवच्छेदाय सङ्ग्रह इत्युक्तम् ।

अस्य शास्त्रस्थार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गं प्रत्यकिञ्चित्करत्व-
माशङ्क्य वेदाध्ययनवत् स्वर्गसाधनत्वमाह,—

यथाऽध्ययनकर्माणि* धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ ८१ ॥
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना । इति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

** ननु व्यासेन कलिधर्माणां स्पृष्टत्वात्, कलौ पराशर-
स्मृतिः,—इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च, पराशरोक्ताः सर्व्वे कलि-
धर्मा एवेति वक्तव्यम् । किञ्च । शेषं मुनिविभाषितम्,—इति
इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते । अतो-
मूलोक्ताघसङ्कोचादीनां मूलोक्तीतदूरयात्रादीनामस्मिन् युगे प्रवृ-
त्तावप्रवृत्तौ च विरोधो जागृहकः ।

* यथाऽध्यायनधर्माणि,—इति मु० ।

** एतच्चिक्रोडीकृतो ग्रन्थो वज्रौयपुस्तकेषु न दृश्यते ।

न च बाहुल्यमात्रेण स्यतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृत्वादिकस्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्वन्व्योक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघसङ्कोचादीनामपि कृत्वादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । संन्यासाद्याश्रम-कृत्वादिव्यतिरिक्तापहृत्ति-सेतुयात्राव्यतिरिक्त-दूरयात्रादीनामप्याह्वलापत्तेः । आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्यति-त्रैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत् ।

अत्रोच्यते । कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोच्चीतञ्च सर्व्वमप्यनुष्ठेयमेव, नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति । किन्वनुष्ठाने विशेषो विज्ञायते । समन्वयबलात् । तथाहि । निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः । अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्विविधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्ठानमननुष्ठानस्यानिन्दितम् । यत्रानन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिरुच्यते, तत्र दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते ।

“ दूराध्वोपगतं श्रान्तम् ”

“ यतिहस्ते जलं दद्यात् ”

“ वैश्वदेव उपस्थितम् ”

“ चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ”

“ एकपिण्डास्तु दायादाः ”

“ देशान्तरमृतः कश्चित् ”

“ ब्रह्मचारी गृहे येषाम् ”

“ सव्रतः सत्रपूतश्च ”

“आहिताग्निश्च यो द्विजः”

“राक्षसं सूतकं नास्ति”

“यस्य चेच्छ्रुति पार्थिवः”

“सम्प्रणीतः अग्नेषु”

“दासनापितगोपालकुक्षमित्रार्द्धसौरिणः”

“यजेत वाऽश्वमेधेन”

इत्याद्यन्यथाऽनुपपत्त्या दूरयात्रादिविधिरुक्षेयः । “एकाहा-
च्छुध्यते विप्रः”—इत्यस्यकोचविधिर्याथावरविषयत्वेन वा, चौपा-
सनोक्तापवादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा, अन्यथासिद्धः । “नष्टे मृते
प्रव्रजिते”—इति पुनरुदाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमविवाहविषयत्वे-
नान्यथासिद्धः । “चेचजस्यैव”—इत्यादि चेचजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं
कुण्डगोसकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेनान्यथासिद्धम् । न च दत्तौ-
रसयोरपि तथा स्यादिति वाच्यम् । अतुगमनप्रसंगनेन वैपरीत्य-
निन्दनेन च सौरसस्यैव लक्षणप्रणयनेन दत्तस्यापि विध्यभिप्राय-
विषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टी-
कृतम् । “संसर्गमाचरेद्विप्रः”—इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विद्यलक्ष-
याजनादिविषयत्वेनान्यथासिद्धम् । “आसनाच्छयनात्”—इति तु
पापित्वमात्रापादकत्वेनान्यथासिद्धम् ।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टाऽनुपपत्तिः कल्प्यते । तेषामनुष्ठानं
निन्दितम् । यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्वविधिर्दृश्यते कृत्यादौ, तस्याननुष्ठानं
निन्दितम् । तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात् । पूर्वोक्ता-
नान्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तेषामपि स्वविषयेषु

प्रत्यक्षापूर्वविधिनात् । एतदभिप्रायेणैव सर्वमपि व्याख्यानं सङ्गच्छते ।

अध्यायाचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
 काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि कश्चिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।
 अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनीन्द्र-
 स्तं शिष्टानुग्रहार्थं सुवित्तमकरोन्माधवाचार्यवर्यः ** ॥
 अध्यायेऽत्रावाशेष्टं समुदितमुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्यात्
 प्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमगमत् पातकादौ रहस्ये ।
 अन्यत् सौम्यादिह्यच्छं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
 सर्वं भावोपलक्ष्यं स्यतिहृदयमिदं व्याकृतं माधवेन* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
 बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
 व्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

समाप्तञ्चेदं प्रायश्चित्तकाण्डम् ॥०॥

** एतच्चिह्नक्रोडीकृतां ग्रन्थांशो बङ्गोद्यपुस्तकेषु न दृश्यते ।

* अथश्च श्लोकोमुद्रितपुस्तके नास्ति ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यत्नत्वा हतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाद्यायतीर्थं परं
मज्जन् सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सहृत्ततीर्थं अयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम्^(१) ॥

(१) सोऽहं माधवाचार्यनामा विवेकरूपस्य तीर्थस्य पदवीं मार्गं प्राप्य
हृदि अव्याहृतं श्रीकण्ठं महादेवं भजे ध्यायामीत्यर्थः । कीदृशो-
ऽहं ? आद्यायो वेदस्तद्रूपे तीर्थे परं केवलं मज्जन् खानं कुर्वन् ।
तदेकपरायण इत्यर्थः । तथा, सज्जनसङ्गरूपेण तीर्थेन निपुणः,
निर्णीतशास्त्रतत्त्वः । तथा, सहृत्तं साधूनामाश्रयं, तदेव तीर्थं
अयन् आश्रयन् । तथा, श्रीभारतीतीर्थतः तन्नामकाद्गुरोः सका-

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीः त्र्यर्थी चतुर्वेदिता
 पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
 अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यदृशप्रत्ययः
 स्मार्त्ताच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीवृक्कणः क्ष्मापतिः^(१) ॥

शात् लब्धां प्रभावलहरीमिष्टदेवताप्रसादरूपां लहरीमाकलयन्
 प्राप्नुवन्नित्येकोऽर्थः । भारतीरूपात्तीर्थात् लब्धां प्रभावलहरीं पाण्डि-
 त्वरूपामाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्माविद्या, तद्रूपं तीर्थ-
 मुपाश्रयन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्त्वैव विद्यारण्यइति नाम प्रसिद्धम् ।
 इति काशीपुस्तके टीका ।

- (१) धर्मवर्त्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् बुक्कणनामा
 क्ष्मापतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्यरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
 तत्पालकः । तथा द्विगुणधीरिति परापेक्षया द्विगुणबुद्धिमानि-
 त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्वरजरूपौ यस्यां, तादृशी धीर्यस्य,
 न तु तमोगुणशालिनीत्यर्थः । तथा, त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते
 प्रार्थयते, तच्छीलः । तथा, चतुर्णां वेदानां सामाद्युपायानां वा
 वेदिता ज्ञाता । तथा, पञ्चसु स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
 कृती कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“महायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिच्छते”—इति ।

अस्यार्थः । सहायाः राजकार्यं मन्त्रिसैनिकाद्याः । तथा, कार्यस्य
 साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागे व्यवस्था,
 अस्मिन् काले अस्मिन् देशे अयमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
 पातस्य दृष्ट (?) रोगोत्पातादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
 तथा, सिद्धिः इष्टलाभः । एते पञ्चस्कन्धा राज्याङ्गमित्यर्थः । कीदृशो-

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
 द्धौम्यो धर्मसुतस्य वैष्णवपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरन्वतीसहचरो^(१) रामस्य पुण्यात्मनो-
 यदत्तस्य विभोरभृत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकमलिलैः सिक्ता बलोपघ्निता^(२)
 मन्त्रैः* पञ्चविता विशालविटपा मन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

* बलोपघ्निकामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? षड्भव्यदृष्टः, षष्ठां गुणानामन्वयेन संबन्धेन दृष्टोऽजिय-
 इत्यर्थः । षष्ठां शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृशः ? सप्तभि-
 रङ्गैः सर्वसहनशीलः । तानि च,—

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च”—इति
 नीतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयानि । तथा, अष्टौ(?) व्यक्तयो भूतयो यस्य,
 तादृशस्य शिवस्य कलाया अंशस्य धारकः । तासु भूतयो जलाग्नि-
 यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा आगमोक्ताः । पुनः कीदृशः ? नव-
 निधिः, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रसिद्धाः ।
 नवानां रसानां निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो नूतनो निधिरिति वा ।
 पुनः कीदृशः ? पुष्यद्वयप्रत्ययः, पुष्यन्ती वर्द्धमाना दशा यस्य, तादृशः
 प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृशः । तथा, स्मार्त्तानां पाषण्डिभिन्नशिष्टा-
 नासुच्छायस्य वृद्धेर्धुरन्धरः तत्प्रवर्त्तक इत्यर्थः । इति काशीपुस्तके
 टीका ।

(१) अन्ततजडप्रतिकूल्येन सच्चिदानन्दरूपेणाश्नति प्रकाशते इति प्रत्यक्
 तथा दृष्टिर्धस्येति विग्रहः । इति काशीपुस्तके टीका ।

(२) प्रज्ञैव मूलं च मही च यस्याः, सा तथा । बलैरुपघ्निता जातोपघ्न ।
 उपघ्नः पुनराश्रयतरुः । स्पष्टमन्यत् ।

शक्त्वा कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
 प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।
 पराशरस्मृतिजगदीहिताप्तये
 पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्युणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
 व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
 वर्णानां क्रमेणाचारान् ब्रुवन्,—

“चत्रियस्तु प्रजाश्चैव चितिं धर्मेण पालयेत्”—

इत्यस्मिन् वचने चत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
 “चितिं धर्मेण पालयेत्”—इति । तत्र चितिपालनं नाम, चित्याश्रि-
 तास्तु प्रजासु दुष्टानां निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादिचत्रियावतारः । तच्च गीतासु भगवता
विस्पष्टमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां शिचायै रामाद्यवतारः, तथा चुद्राणां
चौरादीनां शिचायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
इन्द्रविन्तेशथोश्चैव मात्रा आहृत्य शाश्वतीः^(१) ॥
यस्मादेव सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चचूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बाह्योऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महता देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शाश्वतीर्नित्यामात्रा अंशान् आहृत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेषु सम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्थ्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः”—इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डेव राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रपञ्चितम् । वृहस्पतिस्तु विघोषतः ऋणादानादिव्यवहारविचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमलमुपपादयितुं इन्द्राद्यात्मकत्वं राज्ञ उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभूलेखसाक्षिणः ॥

विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोमग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ॥

तेजोमात्रं समुद्धृत्य राज्ञोमूर्त्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

नाराजके ऋषिवणिक्कुसीदपशुपालनम् ।

तस्माद्द्वर्णाश्रमाणान्तु नेताऽसौ निर्मितः सुरैः”—इति ।

लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः, भूपनृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्रयुक्तधर्मा व्यवहारविचारः । स च पूर्वं नाभिहितः, किन्तु वर्णाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन वृहस्पतिना राजन्यपि चत्रियत्ववर्णप्र-

युक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्माऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्त-
व्यवहारविचारात्मको राजधर्माऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता,
ऋणिकस्तदीयस्यार्थस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रति-
भूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य
बोधा । लेख्यं धनसङ्घाट्टद्विविशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्त-
माधमर्णयोः सम्प्रतिपन्नाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभ्वादीनां त्रयाणां
सन्दिग्धन्यायान्यायवर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति
योराजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः ।
यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशसम्भूतत्वाद्दृणादानादीन् व्यवहारान्
विचारयितुं प्रभवति, तस्मान्तानसौ विचारयेत् । तदाह शास्त्रवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो रूढियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थि-
विवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नसाधे विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं
मदीयं धनमन्येनापहृतम् ; तत् चेन्न धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-
स्येति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तरे विषयीभूते सति
तत्प्रवर्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं
अन्येनापहृतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धशब्दात् सप्तम्येकवचने निष्पन्नम् ।

तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा
सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये”—
इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वाङ्मूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने
चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा
विच्छिन्नो भवति, तदानीमयं विवाद उत्पद्यते । असति तु धर्म-
विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमबूभुजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

वृहस्पतिस्तु द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्तृत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-
व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरूढिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्भवहार इति स्मृतः”—इति ।

व्यवहार इत्यत्र विशब्दो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्त्तते । अवशब्दश्च सन्देहे वर्त्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणोव्यवहारानर्थ-दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “क्षितिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तन्निवन्धनानि चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहताभ्यां रूढियोगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूपयन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापिताद्दण्डद्रव्यात् अधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं, तदुत्तरम् । तेन सह वर्त्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरागद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात् विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुष्पात्त्वादिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्य अवान्तरभेदान्
सएव निर्दिश्य विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।
 चतुर्हितः चतुर्व्यापी चतुःकारी च कौर्त्तितः ॥
 त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैवच ॥
 धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
 चतुष्पाद्ब्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ।
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मा व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥
 चरित्रं तु खौकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
 सामाद्युपायसाधत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणञ्च चतुर्हितः ।
 कर्त्तारं तत्साक्षिणश्च सभ्यान्राजानमेवच ॥
 व्याप्नोति पादगो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
 धर्मस्थार्थस्य यशसो लोकहेतोस्तथैवच ।
 चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकौर्त्तितः ॥
 कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।
 त्रियोनिः कौर्त्तिते तत्र त्रयमेतद्विवादकृत् ॥
 द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
 शङ्काऽसतान्तु संयोगात् तच्चं होडादिदर्शनात् ॥
 पञ्चदश्याभिसम्बन्धात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
 पूर्ववादस्तयोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छलानुसारित्वात् दिगतिः स उदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥
 राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।
 हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥
 च्छणादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।
 दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥
 वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
 विक्रीयासम्प्रदानञ्च क्रीत्वाऽनुग्रय एव च ॥
 समयस्थानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
 स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥
 वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
 द्यूतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते”—इति ।

ननु धर्मादीनां पादत्वमयुक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयाणां व्यव-
 हारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुष्पाद्भवहारोऽयं विवादेशूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं
 निर्णयाख्यश्चतुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिश्चतुर्भिः निष्पद्यते ।
 तदाह वृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारौ तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकन्धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी च यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः[†] स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी[‡] व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्भूनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“स्मृतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं[§] धर्ममाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिर्गर्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

[†] अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पारुष्यादिकारीत्वस्य । परन्तु, सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाद्भिन्नतः ।

[‡] इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अध्वा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

[§] यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

^{||} प्रापितम्,—इति का० ।

^{||} कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रख्यापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव.—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्थाचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कौर्त्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन † देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्भूमिं स्थापयेद्राजाऽन्याय्यं तद्राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृतिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । यथो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृष्टस्यतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० स० ।

† सर्व्वेभ्योऽर्शुपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्व्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्व्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा”—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भौतः सन् अति-
भीरुतया स्वापराधमङ्गीचकार । तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्णि-
बधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशान्नायं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे ‘त्वयैवं न व्यवहर्त्तव्यम्’—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः पादास्ते सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वय-
मनताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
न्मातुलसुताविवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः ऋतुमतीत्वं न
दोषायेत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमयः । तत्र तत्र पत्रादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मन्ताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्वबाधक इति नारदवचनांशं व्याचष्टे चतुर्विध्यादिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितोधर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्तादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयशसो लोकानुरागं सम्पादनाच्चतुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितवस्तेनादीनां संसर्गं यः करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिशङ्का जायते । होदोऽपहृतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन्नं वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिभ्योः यौ पूर्वीत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं याथातथ्ये-
नान्यथा वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्त्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सपुरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवलसङ्ख्याप्रसक्तिः । अष्टादानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशास्त्रत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेषा संगृह्णाति कात्यायनः,—

“द्वे पदे साध्यभेदान् पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यथ सहस्रधा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकरणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थास्त्रयोलोकानुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयशोलोका-
नुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विवदिष्यते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विशदयति वृहस्पतिः,—

“द्विपदे व्यवहारः स्याद्भनहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं सएव विवृणोति,—

“कुसीदनिध्वाधेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेवच ।

भृत्यदानमशुश्रूषा[†](२) भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुश्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि[‡] तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह वृहस्पतिः”—इति ।

जगति सम्भावितानशेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु सएव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसीदनिध्वाधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) भृतिः कर्ममूल्यं, तस्याभूतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र दृहस्पतिः,—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलदृशान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणं कल्पयेत् सभाम् ॥

माल्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवेश्य युक्तामन्नाम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र

प्रवेशकालं सएवाह,—

“प्रातस्त्याय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्यूज्य सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुवादीन् सङ्गुखान् प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति प्रा० । मम तु, तत्तन्निष्कर्षः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुमन्दध्यातुं ।
तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान् पृथक् पृथक्”—इति ।
विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्त्वा कालत्रयञ्च यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं मुक्त्वा अनन्तरभागं
त्रयं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तियौराह सम्यक्त्तः—

“चतुर्दशौ ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमौ ।

तिथिष्वामु न पश्येत्तु व्यवहारान्तु नित्यशः”—इति ।

येयमुक्त्वा सभा, तस्याः चातुर्विधमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रीक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नो पर्यन्तु,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यचमयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”-इति

राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्था-

नान्याह भृगुः,-

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतञ्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम्† ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेष्ठश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाञ्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”-इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् ये ग्रामे आरण्यादौ च निवसन्ते, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिरारण्यवासिभिश्च निर्णयं कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वान्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्थः ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं मुख्यं नगरं, तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । †पुरग्रामनिवासिनां भेदः । कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्द्ध’-इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमीप्सितम्,-इति शा० ।

‡ ये तु,-इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’-इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुशयानुमतं स्थानं कुलिकसार्थमुख्यपुरणमनिवासिनो गृह्यन्ते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-
द्याम्नाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणः कुलानां
समूहः । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विधः आन्वीक्षिक्या-
दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पाषण्डपूगश्च* ब्राह्मणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्याश्च ये चान्ये वर्ग्याख्यास्ते वृहस्यतिः”—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातम् । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-
त्राणि । कुलिकास्तत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राङ्निवाकसहितास्तयः सभ्याः ।
नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्य्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां मद्भ्यामाह वृहस्यतिः,—

“लोकधर्माङ्गतत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,— इति स० शा० ।

+ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती”—इत्यान्वीक्षि-
क्यादिविद्याचतुष्टयं ज्ञेयम् ।

(२) लोकालोकाचारः देशाचार इति यावत् । धर्माधर्मशास्त्रमिति
फलितार्थः । चङ्गानि, “शिञ्जा कन्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
चितिः । क्रन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गोवेद इष्यते”—इत्युक्तलक्षणानि
वेदाङ्गानि ।

यत्रोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा"—इति ।

तत्र वर्ज्यान् सएवाह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वान् ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यग्नेत् सभ्यैरेव त्रिभिर्दृतः ।

सभामेव प्रविश्येमामासीनः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राड्विवाक इति उच्यते । तदाह

वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्यग्नेत् प्राड्विवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्ययतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दीप्यमानः स्ववपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्मत्तः कुहलुब्धाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टमहसवित् ।
 आन्वीचिक्यादिकुशलः श्रुतिस्मृतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्निवाकस्तु स स्मृतः ॥
 यथा शल्यं भिषक् कात्यादुद्धरेद्यन्तयुक्तिः ।
 प्राङ्निवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्भवहारतः”—इति ।

प्राङ्निवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

“अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
 उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”—इति ।

प्राङ्निवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—

“ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 *यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

तद्वर्जने बाधगाह मनुः,—

“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः^(१) ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्रह्मण्यवृत्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणब्रुवः ।

स च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मैर्लिङ्गैर्विवर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाहुर्ब्राह्मणब्रुवम्”—इत्युक्तकक्षयः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥
 यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
 तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्कं गौरिव पश्यतः ॥
 द्विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्य्याणि वृषलैः सह ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कौशञ्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्य्यावित्याह दृहस्यतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुचौ ।
 नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञः गणकलेखकौ”—इति ।

द्यासोऽपि,—

“त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
 स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-
 त्रयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्कन्धे
 व्यक्ताद्यक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य
 शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “ब्रुव्यादिप्रलयान्तकालकलनामान-
 प्रभेदः क्रमाश्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः ।
 भूधिमण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदा-
 हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरामण्युक्त-
 लक्षणः । द्विधा गणितमिति प्रतिलोमानुलोमभेदादिति गणिततत्त्व-
 चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्यष्टाचरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभाधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिग्निरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाह

कात्यायनः,—

“कुलश्रीलवयो वृद्धैर्वित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“ओतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह

वृहस्पतिः,—

“नृपोऽधिकृतसभ्याश्च सृतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमान्यम्बुपुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्मिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमान्यम्बुपुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्ता सभाः कार्यपरीक्षकाः ॥
 सतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधनन्तथा ।
 शपथार्थं हिरण्याग्नी जलं दधितस्तुभ्ययोः ॥
 गणको गणयेद्दृष्टं* लिखेद्यथायञ्च लेखकः ।
 प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणाञ्च स पूरुषः ॥
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।
 अर्थदण्डवधावुक्तौ राजाधन्तावुभावपि ॥
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।
 साहसन्यायवर्चानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्”—इति ।
 यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—
 “सप्राङ्निवाकः† सामात्यः सन्नाह्वणपुरोहितः ।
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गं तिष्ठति धर्मतः”—इति ।
 वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—
 “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयग्नो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।
 सभ्यानां फलमाह वृहस्पतिः,—
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलाश्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
 इह कौत्सिं राजपूजां लभते स्वर्गतिञ्च सः ।
 लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदिष्टं,—इति का० ।

† प्राङ्निवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मा ह्यधर्मेण हृतो हन्ति न मंग्रयः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तद्विषयं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्‡”—इति ।

कार्यानिष्यत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति
सएवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्तारं निन्दार्हं यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हृतोह्येति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तर्गीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तद्विषयं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ यतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा जदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वे एव ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सभाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यश्चैव* विग्रेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्तु पविग्रेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणास्यः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति स एव,—

* सभ्याश्चैव,—इति स० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखञ्चाधिकृतः स्यतः ।
 बाहू सभ्याः स्यतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ॥
 हेमाम्बुम्बुवन्नपुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

था वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,—

“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः
 न ते वृद्धाः ये न वदन्ति धर्मम् ।
 नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
 न तत्सत्यं यच्छ्लेनानुबिद्धम्”—इति ।
 इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिनिर्णयते ।

तत्र प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बद्धश्रुतः ।
 धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहाराननुत्त्वणान्”—इति ।

भारदः,—

“तस्माद्भर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
 समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्वतं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेव्यौ समौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्”—इति ।

(१) यमेवयथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यावुभावपि नियच्छति, तथा राज्ञा
 सन्त्वाः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यद्भवत्प्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुसरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गास्तु चलारो मीमांसा सृष्टयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्त्वन्यदेव नीत्यात्मकम् ।

यत्तां भविष्यपुराणे दर्शितम्,—

“षाड्गुण्यस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्म्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थेयं सृष्टिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गृह्यग्रज”—इति ।

वाङ्मन्त्रार्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स उपा-
द्वेयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शिन्याम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे
बाधमाह वृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

धृक्त्विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

अमत्याः सत्यमदृशाः सत्याश्चासत्यश्चिन्विभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्त्वा विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा नयत्यमृकृपातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथाऽनुमानं न धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभाव्येऽक्षेप्तेर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्ङ्गिताकारैश्चक्षुषोश्चेष्टितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असाक्षिके हते चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताङ्गयात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भृतच्छलनुसारित्वात् दिगतिरिति ; तत्र क्लं
हेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धा,—इति शा० स० ।

† चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाक्यैः,—इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“कृत्वा निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भृतमण्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं माच्छादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ
माक्षिनिमित्ता मत्यव्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तन्नयेत्”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह मण्व,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह मण्व,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वममर्थैर्द्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो-
न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वच्छया निर्णयेत् ।

तदाह मण्व,—

“लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च माक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”—इति ।

१. देशदृष्टं मतं नयेत्,—इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिक्त्रिस्त्रिप्रभृतिषु क्वधिरङ्गोपजौविषु ।

अग्रक्यो निर्णयोह्यन्यैस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बञ्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानथ पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेण्यश्चैव गणाञ्चाधिष्ठतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“ग्रामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुट्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न क्रोपेन नयेत्सृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्यापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निमृच्छीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तत्र क्लान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराचेपी† प्राकारोपरिखण्डकः ।

* स्तज्ज्ञैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराक्षेपः,—इति शा० स० ।

निपानस्य विनाश्री च तथा सायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरीक्ष्यते ।
 विष्णुचक्षेभवातानां चेत्तुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्कासनबन्धी* साय्यस्थाननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विधृतश्चां विश्रेत्तु यः ॥
 यस्यापदारेण विश्रेदवेलायां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समौपतः ।
 राज्ञो विदिष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितासमः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएव च ।
 एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्डितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्रम्बौ च परिधानविधूनकः ।
 क्लान्तेतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ"—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आञ्जालङ्घनकर्त्तारः स्त्रीबधो वर्णसङ्करः ।

परस्त्रीगमनञ्चैथं गर्भश्चैव पतिं विना ॥

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षश्च द्विवर्षश्च,—इति शा० स० ।

वाक्पातुमवाच्यन्तद् दण्डपातुमिव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधाः दग्धैव च"—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव
सम्बन्धः,—

“आसेवं पथिभङ्गञ्च यश्च गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारकं पापं वित्तञ्च पतितं तथा ।

परापवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थं मार्गच्छेदकमेव च ।

खराद्वचौर्यभीतिञ्च परदाराभिमर्शनम् ॥

गोत्राद्घ्ननिहन्तारं सस्यानाञ्चैव घातकम् ।

दग्धैतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्"—इति ।

तदप्याह पितामहः,—

“उत्क्षत्तीः सस्यघाती च अग्निदश्च तथैव च ।

पटहाघोषणाच्छादी^(१) द्रव्यमस्वामिकञ्च यत् ॥

राजाबलीदद्रव्यं यत् यज्ञैवाङ्गविनाशनम् ।

द्वाविंशतिःपदान्याहुः नृपज्ञेयानि पण्डिताः"—इति ।

* मवाच्यया,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्क्षत्तिः,—इति शा० ।

§ द्वाविंशति,—इति का० ।

(१) पटहेन यदाघुष्यते, तस्याच्छादनकर्त्ता इत्यर्थः ।

यत्र कलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तत्र स्तोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेचितुम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कलादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह हारीतः,—

“शास्त्राणि वर्षधर्मांस्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुटा एवच ।

कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो स्त्रेष्छभिल्लौ तथैवच ॥

मेधिकस्त्रिरव्यालहस्तौ लक्षट्टिघट्टिकौ ।

कोसेदिकाः? भारूपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनूषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान्तु सर्वदैव वह्निः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थं मुख्यस्वार्थः,—इति का० ।

† बुरुड,—इति का० ।

‡ लक्षट्टिघट्टिकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

मनुश्च जात्यादि समीचणीयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च शाश्वतान् ।

समीच्य कुलधर्मांश्च स्वे वर्णे प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्त्तिनः कुलादीन् स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्घ्रिवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्य्या* व्यवहारपदन्ततः ।

विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचनं श्रुत्वादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

* कार्य्ये,—इति का० ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः,—

“वक्रव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाङ्गानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्नावदर्थीं प्रत्यर्थिनं प्रति त्वयैतावन्नञ्चं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्त*मनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्थानासेधः कालहतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासेधं न लङ्घयेत्”—इति ।

अस्मात् स्थानात् त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः । मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा यामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न सन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्त्रिन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयेदनासेधैः स दण्ड्यो न ततिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“मदीयन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्य परासेधमुत्क्रामन्नापराध्रुयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोल्लङ्घने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालआसिद्ध आसेधं योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभाग्भवेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निग्रीथादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
धानाह कात्यायनः,—

“वृचपर्वतमारूढा ह्येभरथनौगताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याधार्त्तव्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैवच ।

अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिकाः ।

प्रतिज्ञाय प्रयातश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः सखे तोयस्यागमने यदा ।

आरम्भसङ्ग्रहं यावत् तत्कालं न विवादयेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“सत्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकार्त्ता मृतबालकः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्थोद्यतो व्रती ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्ग्रहे^(१) कर्षकश्चायसङ्ग्रहे ।

विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैवच”—इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यियद्बुधसने स्थितः ।

* आरम्भाः सङ्ग्रहं,—इति का० ।

(१) सङ्ग्रहे यद्भे आसन्ने सति सैनिको नासेधः ।

अभियुक्तस्तथाऽन्येन^(१) राजकार्योद्यतस्तथा ॥
 गवां प्रचारे गोपालाः सस्यारम्भे कृषीबलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयास्तु विग्रहे ॥
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्याश्च नासेध्या न चैतानाङ्गयेन्नृपः”-इति ।
 कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिराह,—
 “वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीबलः ।
 सत्रोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृतक्रियाः”-इति ।
 यद्यासिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तमानयेत् । तदाह वृहस्पतिः,—
 “यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कया तथा ।
 तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा”-इति ।

नारदोऽपि,—

“देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।
 अकल्पादीनपि^(२) तथा शनैराङ्गानयेन्नृपः*”-इति ।
 आङ्गानानर्हानाह हारीतः.—

“अकल्पबालस्यविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पादीनपि शनैरानैराङ्गानयेन्नृपः,—इति का० ।

(१) अन्येन वादान्तरेणाभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेधः ।

(२) अकल्पोऽसमर्थः ।

कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्यैस्सवाकुलान्^(१) ॥
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च^(२) सजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।
 धर्मोत्सुकान् जडानार्त्तभृत्यान्नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मोत्सुकान्भुदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
 अस्वस्वमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृपः ॥
 न हीनपचां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
 सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरौचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णान्तमा कन्या सजातिप्रभुका स्यता ।
 तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिच्छो गणिकाश्च याः ॥
 निष्कुला याश्च पतिताः तासामाङ्गानमिच्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहूतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्दन्धुवसान्वितः ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विषम्, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
 मनुनोक्तः । यथा,—

“भृगयाऽक्षोदिवास्त्रप्रः परिवादः स्त्रियोमदः ।
 तौर्यत्रिकं वृथाऽटास्या कामजो दशकोगणः ॥
 पैश्रुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थादृमणम् ।
 वारदण्डजस्य पाशस्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमद्यादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“श्राद्धतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजर्षीसनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपौडिते ।

कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्याशेषादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषीर्ब्रूहि मानव ।

केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आगतामां विवदतामसकृदादिमां नृपः ।

वादान् पश्येन्नात्मकृतान् न चाध्वचनिवेदितान् ॥

पीडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः”—इति ।

पृष्टश्च कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“स्यत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उग्रना,—

“ससखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सम्भ्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्वार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पितः माता सुहृद्वाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा* ।

यदि कुर्युरूपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगादप्येन केनचित् ।

तत्तेनैव वृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतम्”—इति ।

उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादञ्च निषेधति नारदः,—

* सम्बन्धिकोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति का० ।

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।
परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्षकराः शिष्याः नियुक्ताः बान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।
तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति
प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सम्भैर्ब्राह्मणैः सह ।
विष्टस्य कार्यं न्याय्यञ्चेदाङ्गानार्थमतः परम्॥

मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आहृतं प्रत्यर्थिनं सुरचितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने‡ प्रमाणं सोऽन्यथा न तु”—इति ॥

स्थापितस्य क्लवादिवादि वाह्यलिङ्गैर्निश्चयम् । अतएव मनुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तद्स्थाने,—इति षा० ।

नेचवक्त्रविकारेषु गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

स्त्रिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“देग्नाद्देगान्तरं याति सृङ्गणी परिलेडि च ।

खलाटं खिद्यते चास्य मुखं वैवर्ष्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलदाक्यो विरुद्धमज्ज भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्वभावादिद्वितिं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

हस्तवादपत्रे सएवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्याह्नः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ध्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः* स्वामिनाऽधिष्ठतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितश्चैव संग्रयस्थो न च क्वचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थस्य न चैवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्तास्य ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाग्रक्ता धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यद्दौतव्यः प्रतिभूस्तन्किथाम्प्रति”—इति ।

* शत्रुता,—इति शा० ।

(१) आकारो विद्वतः । इद्वितं स्वेदेपथुरोमाश्वादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुष परकीयवीक्ष-
णेन । निर्भुजति कुटिबीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

द्विजातिः प्रतिभूर्हीनो रक्ष्यः स्यात् वाङ्मचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभूर्हीनान् बन्धयेन्नगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्म्मोपरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेख्ये पट्टिके ग्रासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्त्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-
माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति यज्ञान्तरे ।

† अतिक्रमे च पाते च,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति यज्ञान्तरीयः पाठः ।

कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युपपन्न-
वति, तत्रोत्पद्यजातेर्बहुपौडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच
वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णत्वे पीडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपद्-
पस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्भावहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां
संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदद्वाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञञ्च* प्रमाणागमसंयुतम् ॥

देशस्थानसमामासपचाहर्नामजाति च ।

द्रव्यसङ्घोदयं पौडां चमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पचं पचविदो विदुः ॥

अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो वक्तृर्थस्याप्यनाकुलः ।

युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः”—इति ।

ततः प्रत्यर्थ्याङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते मति ।

निरवधं पचदोषरहितम् । पचदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्घाविवर्जितः ।

साध्यप्रमाणहीनश्च पचोऽनादेय इत्यते”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्”—इति ।

अप्रसिद्धं, मदौयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं, अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
ऽस्मद्गृहसन्निधौ सुखरमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन
सभूभङ्गं प्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूकेन शश इत्यादि ।

पुरराष्ट्रादिविरुद्धं भागञ्च विषयपचदोषनिहितम् । निरवधं,

* इत्यमेव पाठः सञ्च । मम तु, निरवद्यप्रतिज्ञञ्च,—इति पाठः
प्रतिभाति । निरवधं पचदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाजहार,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिन्तथा ।
 वेल्लां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याह्वतौ वयः ॥
 साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।
 राज्ञाञ्च क्रमग्रो नाम निवासं साध्यनाम च ॥
 क्रमात् पितृणां नामानि पीडामाहर्त्वेदायकौ ।
 चमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥
 देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैवच ॥
 जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेचनाम च ।
 पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम् ॥
 स्यावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्यावरविवादिषु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्भ्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
 साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
 प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।
 सङ्क्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥
 वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
 स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवयोर्युतम्

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

चमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्षदायकम् ।

यदावेद्यते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते”—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,
तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां
नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेखस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्यथैवानियुक्तकः ।

लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थञ्च विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेये तथा चेचगृहादिके ।

यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

विद्यया प्राप्तमायातं बलं क्रीतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्थितिर्वारस्तथैवच ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहौनान्तु तां विदुः ।

लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।

यत्र स्यादभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये । पुनरपि सएव हेयपक्षं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।
अतीतकालोद्दिष्टश्च पक्षोऽनादेय इव्यते ॥
यथास्थाननिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।
शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणे यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षोभूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥
यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शणम् ।
विस्मृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बहुमाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुरराड्विरुद्धश्च यश्च राजा विवर्जितः ।
अनेकपदमङ्गीर्णः पूर्वपक्षो न मिथ्यति ॥
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यग्रहारेषु निश्चितम् ।
कामन्तदपि गृह्णीयात् राजा तत्त्वबुभुक्षया”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृहस्पतिः,—

“मृषायुक्तं क्रियाहीनममारान्यार्थमाकुलम् ।
पूर्वपक्षं लेखयतो वाद्धानिः प्रजायते ॥
उपदिश्याभियोगं यत् ममतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियामुक्त्वाऽन्यथा ब्रूयात् स वादी हानिमाप्नुयात् ॥

न्यूनाधिकं* पूर्वपत्रं तावद्वादी विग्रोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् केदयेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद् यावदर्थाऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।

यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावद्वसु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदा ।

तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यग्रन्थनुरूपतः”—इति ।

कालेयन्तामाह कात्यायनः,—

“सलेखनं वा लभते अहं सप्ताहमेववा ।

मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपत्रस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपत्रः प्रतिपत्रस्तथैवच ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्यतः ॥

शङ्काऽभियोगस्तथञ्च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पत्रो ज्ञेयस्तुर्विधः ॥

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

• उक्त्वाधिकं,—इति का० ।

लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेखेन लिखित्वाऽऽवापोद्दारेण^(१) शोधितं पत्रे
निवेशयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपत्रस्य भावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे च शोधितम्”—इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टभ्यस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्”—इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रहृतीनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकौर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावप्यर्थौ निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येतां तं पक्षं दूरतस्थजेत् ॥

^१ विशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्बन्न्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेशनम् । उद्धारः पूर्वनिवेशितस्या-
पनयः ।

उन्नतमत्ताभिभृता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादौ चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी न यः पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पौडातिग्रथमाश्रित्य यद्भवतीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते”—इति ॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।

तदेतद् वृहस्पतिर्विवृणोति,—

“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थं स्थिरौभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।

उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—

“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्त्तते, तथा राज्ञास्य उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अयेत्साम* भेदस्त्वभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरलक्षणमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो विदुः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगसम्भवम् ।

अर्थिश्रवणमृदायं देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगशब्दं अनवशेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति या-
वत् । सहस्रोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“श्रुत्वा लेख्यममत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणद्वयदि ।

कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संग्रहः”—इति ॥

कालभेदं कारणार्थं शेषञ्चाह नारदः,—

“शालीनत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी स्थितिविभ्रमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तल्लभ्यमर्हति ॥

एकाहं अहपञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासत्रयं वर्षं लभते शक्यपेक्षया”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह सएत्र,—

“सद्यः कृते सद्यवादः” मासेऽतीते दिनं चिपेत् ।
 षडब्दिके त्रिरात्रन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥
 विंशत्यब्दे दशाहन्तु मासाद्धं वा लभेत सः ।
 मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपचं परतो भवेत् ॥
 अस्वतन्वजडोन्मत्तबालदीक्षितरोगिणाम् ।
 कालः संवत्सराद्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्के[†] व्याधिपीडिते ।
 दिगन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थं च वस्तुनि ॥
 मूलं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशे स्थितो यदा ।
 तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥
 दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः,—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
 ऋणादिषु हरेत् कालं कामन्तत्त्वबुभूत्सया”—इति ॥

ऋणादीन् दर्शयति पितामहः,—

“ऋणोपनिधिनिक्षेपे[‡] दाने सभूयकर्मणि ।
 समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

* तदा वादः,—इति का ।

† अज्ञाने,—इति शा० स० ।

‡ ऋणेऽपि च निधिक्षेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि वृहस्पतिः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्यएव विवादयेत्”-इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः,—

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः”-इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह वृहस्पतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निह्वयम् ।

मिथ्या तत्तु विजानौयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु सम्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्विहृदाहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लैखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते”-इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मत्सम्बन्धमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूतं मिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तावत् सर्वमसद्भूतं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यस्यैव देयमेवैतं* नासम्भावितमर्थिना ।
 इति सम्प्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥
 दत्तमेव ममानेन किन्त्वस्यापि मया पुनः ।
 प्रतिदत्तमितौष्टृक् च प्रत्यवस्कन्दनं स्युतम् ॥
 अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारब्धोऽस्यैवमर्थिना ।
 जितञ्चायं मया तत्र प्राङ्न्यायविधिरुच्यते”—इति ॥

मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदेमाह सएव,—

“मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तत्र न षन्निधिः ।
 अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”—इति ॥

उत्तराभाषानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।
 मन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषववत् ॥
 यद्वास्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये”—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारसहस्रन्तु समथं वाऽविजानता ।
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥
 प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।
 यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥
 जितः पुरा मया त्वन्त अर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्युतम्* ॥
 गृहीतमिति चास्मान्ते कार्यन्तेन हतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तन् ॥
 देयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुक्रमेतन्नान्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अस्मै दत्तं मया साङ्गं सस्त्वमिति भाषिते ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत्तदिहाव्यापकं स्युतम् ॥
 पूर्ववादक्रियां यावत् सम्यङ्नेव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरसं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति ॥ ।
 निगूढार्थन्तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्तेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

* जितः पुरा मया जन्तुरर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

पुरा मया पत्रमिति पक्षतं चोत्तरं स्युतम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति । क्रमप्राप्तस्यात्यन्तोत्तरस्यैवात्र व्याख्यातुमुचितत्वात् ।

† देयं ममेति वक्तव्यं,—इति का० ।

‡ भाषितम्,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तदङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिद्गृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्य कति वा दन्ता* सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सम्यङ् नोत्तरमिष्यते"—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य
वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घग्रहणादिराकारः, सहस्रादि संख्या,
समयः कालविशेषः शंकेतविशेषो वा, तत्सर्वमजानता यत्प्रोक्तं, जानता
वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रसिद्धम् । बाह्य-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा न दत्तमिति यद्भूयात्, तद्वि-
रुद्धम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये सति जितशब्दं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्भूयात्, तदुत्तरमतिभूरि । देयं मयेत्युक्ते सति
सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, तदानीमस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं क्तेत्तुं शक्यत्वा-
दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति,
रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
मप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिद्भूतेः एतेन वादिना प्राबल्येन

* काकस्य दन्तानोसन्ति,—इति का० ।

† सभ्यादिबुद्धिप्रचोदयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतमित्यादि । तत्र प्रकृतस्य अनुकृत्वात् उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतद्वयमित्युत्तरं दोषवत् । साङ्गं सहस्रं मह्यं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदङ्गं प्रमितमिति वक्तव्ये सति विस्पष्टं न वदति, किन्तु लोके यः कोऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन काकखरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मया देयमित्यत्रोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अनिश्चयात् किमिति काका व्यज्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्याकुलम् । तत्पित्रा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे नाहं पितुर्वाक्यं जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बाधं वचो ब्रूते, गृहीतं शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्यागम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकराख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विशदयति,—

“न चेकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चेकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति ।

“मित्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं च अनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णञ्च गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन जयपत्रेण वा न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यं । कारणोत्तरे तु साचिलेख्यादिभिः भावयितव्यमित्यविरोधः । एवमुत्तरत्रः सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगेः सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये पूर्वं न्यायेन पराजितइति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन, तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विवादप्रसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानाञ्चेच्छ्या भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः । पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन ॥ । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्राङ्न्याये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भावयितव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एवमुत्तरत्रयः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः,—इति शा० स० ।

॥ पश्चादन्यविषयान्तरोपादानेन,—इति का० ।

च सङ्करः, तत्रोत्तरोपादानेन व्यवहारोद्भूयः । सम्प्रतिपत्तेः प्रयोगाभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्र विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थ-विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी प्रत्यभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः, पश्चादस्त्रविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राड-न्यायसङ्करे कारणप्राडन्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवाभियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे, सम्प्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तर-क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन, इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मिथ्योत्तरस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं ; यथा शूद्रज्ञा-
द्विक्रया कश्चिद्ददति, इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा अस्य
गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्यैतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृहे
जाता चेति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणमर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया “कारणे प्रतिवादिनि”—इति वचनात् ।

ननु “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे”—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? * तस्य शूद्रमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छूद्रकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शूद्रकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसि-
द्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि† दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च
हारीतेन स्पष्टमुक्तम्,—

“मिथ्याकारणयोर्वाऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्”—इति ।

यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं ; यथा रूपकशतं धारयती-
त्यभियोगे मिथ्यैतत्तस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममनु, कस्माच्छूद्रकारणविषयं,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ न दास्यामि,—इति का० ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति वचनात् । शुद्धप्राङ्न्यायस्थाभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणङ्गतोत्तरत्वम् । यत्र तु कारणप्राङ्न्यायसङ्करः ; यथा श्रतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थं प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथारुचौति न क्वचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

मुक्तस्थान्ते सप्ररात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमान्त्वते पुनः ।

वादसंकमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

समयाभिहितं कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहृतोऽप्यपलापी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

तान वादिनो विवृणोति सएव,—

१ न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

२ इत्यमेव पाठः सञ्चत्र । आहृतः प्रपलायी च,—इति पाठस्तु भवितु-
नूचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परत्र ।

“लेखधित्वा तु यो वाक्यं मूलवाद्याधिसंयुतः* ॥
वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति ।
सभ्याञ्च† साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणाम् ॥
तां क्रियां देष्टि योमोहात् क्रियादेवौ स उच्यते ।
आह्वानादनुपस्थानात्सद्यएव प्रहीयते ॥
ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।
द्वितीयेऽहनि दर्बुद्धेर्विद्यान्तस्य पराजयम्”—इति ॥

दृष्टस्वतिरपि,—

“आह्वतोऽप्यपलापी च मौनी साक्षिपराजितः ।
स्त्रवाक्यप्रतिपक्षस्य हीनवादी चतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकालावधिमाह सएव,—

“प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः ।
साक्षिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपक्षस्य हीयते”—इति ।

दैविकादिभिर्ज्ञेय यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह सएव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।
अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियादेवौ पणान् दश ।
नोपस्थाता दश द्वौच षोडशैव निरुत्तरः ।
आह्वतः प्रपलायी च पणान् ग्राह्यस्तु विंशतिम् ॥
त्रिराह्वतमनायातमाह्वतस्यपलायिनम्‡ ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सभ्यानां,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपलायिनम्,—इति पाठस्तु भविष्युमुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेन महीपतिः”-इति ।

यत्तु तेनैव पुनर्वादनियेधः कथितः,-

“दोषानुरूपं संग्राह्यः* पुनर्वादो न विद्यते”-इति ।

तदेतन्मनुकृतविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतद्वानिर्गन्तौत्याह नारदः,-

“सर्वेष्वर्थविवादेशु वाक्कुले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूम्यणादाने शास्त्रोऽप्यर्थात् हीयते”-इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अथाश्वत्थमाह कात्यायनः,-

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारम्भे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्थात् हीयते”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,-

“मन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो† यः साधयेद्यस्य निष्पतेत् ।

न चाहृतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्ड्यस्य स स्मृतः”-इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्दोषोरपि दण्डमाह वृहस्पतिः,-

“पूर्वरूपे सञ्चिविष्टे विचारे सञ्चवर्तिते ।

प्रश्नं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते दिगुणन्दमम्”-इति ॥

तदेतन्मृपवञ्चनविषयमित्याह कात्यायनः,-

“आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रश्नं यान्ति ये मिथः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, स ग्राह्यः,-इति पाठः प्रतिभाति ।
स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं ग्राह्य इति तदर्थः ।

† स्वतन्त्रं,-इति का० ।

‡ वादं प्रक्रमतोऽप्रवृत्तयो,-इति का० ।

सर्वे द्विगुणदण्ड्यास्थुर्विप्रसन्नानृपस्य ते”—इति ॥

एवञ्चावञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अतएव दृहस्यतिः,—

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसम्भविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिहभयोरपि शस्यते”—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कञ्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिस्तौर्यं नैनप्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिचयेत्”—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना सम्पादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्युतैनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्येनार्थिना अभियुक्ते प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुञ्च्यात् । उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगन्तु कलहे साहसेषु च”—इति ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके, साहसेषु विषयस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिस्तौर्यापि स्वाभियोकारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपदानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* मवेक्ष्यत्रोभयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति शा० स० ।

रत्वात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञास्तरत्वे युगपद्भवहारासम्भवः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्भवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शत्रो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शत्रो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डात्पलम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चाद्यः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारौ दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विस्त्रिखितं यदस्त्रमशेषतः ।

अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनी”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥

* रूपत्वेनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साचिलेख्यानुमानञ्च* मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साची द्वादशभेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

अनुमानं त्रिधाप्रोक्तं* मानुषी दैविकी क्रिया”—इति ।

दैवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साचिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्तां विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥

साक्षिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति† ॥

द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

कश्चिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकशोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति यश्यान्तरौयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिर्ग्रापेषु निक्षेपे हरणे तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्सपि साक्षिषु ॥

प्रदृष्टेभ्यनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेशु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥

सर्वान् दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रं ह्यर्थं दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेख्यं तन्नेत्र्यं तुल्यं लेख्यं क्वचित् भवेत् ।

अगृह्येते धने तत्र कार्यो दैवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैश्चालितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मात्मनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बल्लोद्धृतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

खण्डे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेख्यादयोऽपि च ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया”-इति ॥

युक्तिलेखनैव दर्शिता,—

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानाह विषादयः”-इति ॥

चोदनादीनान्तु मुख्यानुकल्पभावमाह स एव,—

“चोदना प्रतिकालन्तु युक्तिलेशस्तथैव च* ।

दतीयः श्रपयः प्रोक्तः तत्क्षणं† साधयेत् क्रमात्”-इति ॥

अस्यार्थस्तेनैव विवृतः,—

“अभीष्टं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तदचः ।

त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्विधात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिष्वयसमर्थास्तु श्रपयैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले बलापेक्षमन्व्यसुकृतादिभिः‡”-इति ॥

श्रपयमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम् ॥ तदाह नारदः,—

“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यत्नतः ।

सौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्थापराधतः”-इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकलयितव्यमित्यर्थः । यत्र प्रमाणेर्निर्णयं कर्तुं न शक्यते, तदा राजेश्चक्र्या निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिदेशस्तथैव च,—इति शा० ।

† भरखं,—इति का० ।

‡ बलापेक्षमन्वियुः सुकृतादितिः,—इति का० । अर्थकालबलापेक्षमन्व्यसुकृतादितिः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ श्रपयमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्सन्दिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा”—इति । चक्षुषा
 मक्ष मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिसूत्रणं सएवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः† कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् समप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तेः ॥

मृह्णिणः पुत्रिणो मौलाः चत्रविट्शूद्रयोनयः ॥

प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥

सर्वधर्मविदोऽनुभ्या विप्रगैतांस्तु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† धनिभिः,—इति का० ।

‡ तादृशं,—इति शा० ।

शामोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ताः विगतद्वेषमत्सराः ॥
 श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवामिनः ।
 युवानः साक्षिणः कार्य्यां ऋणादिषु विजानता”-इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।
 व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
 श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
 वहिर्वाग्मिषु वाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः”-इति ॥

सख्यामाह वृहस्पतिः,—

“नव मग्न पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रयएववा ।
 उभौ वा श्रोत्रियो ख्यातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन”-इति ॥

यत्पुनस्तनवोक्तम्,—

“ऋतकः खटिकाग्राही कार्य्यमध्यगतस्तथा ।
 एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”-इति ॥

शामोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः भावी योक्तान्भूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विशेषतः”-इति ॥
कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्षिष्वेकोऽपि वा भवेत्†”-इति ॥
तदेतत् सर्वसुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतेो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि? साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि”-इति ॥

साक्षिषु वर्ध्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्रा न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो विलिंगस्थो न सङ्गैभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्महत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः”-इति ॥

नारदोऽपि,—

* साहसेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि वाहयेत्,—इति का० ।

§ स साक्ष्यपिच,—इति शा० ।

“दासनैकतिक*कुडुवट्टस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवधामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रजितानुगाः ।
 युग्मैकओत्रियाचारहीनक्रीवकुशीलवाः ॥
 नास्तिकप्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽथाव्ययाजकाः ।
 एकस्थाली लरिचरः अरिज्ञातिसनाभयः ॥
 वाग्दुष्टदोषिग्नैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः ।
 गरदस्त्राग्निदस्त्रैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्धावसायिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जडतैलिकपौलिकाः† ॥
 भृताविष्टनृपद्विष्टवर्षानचत्रसूचकाः ।
 अघग्रंस्यात्मविष्कम्भविहीनाग्रनवृत्तयः ॥
 कुनखी श्यावदन्तश्च श्वित्रिमित्रभुक्श्रौण्डिकाः‡ ॥
 ऐन्द्रजालिकलुब्धोद्यश्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बधकश्चित्रहृन्मुखः पतितः कूटकारकःॴ ।
 कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूरुषः ॥

* नैकतिक-स्थाने, नैष्कृतिक,—इति पाठः का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजनतैलिकमौलिकाः,—इति का० । भिन्नवृत्ता-
 स्समावृत्ताः,—इत्यादि शा० ।

‡ कुनखी श्यावदन् श्वित्रौ मित्रभुक् श्रवश्रौण्डिकाः,—इति का० ।

ॴ बन्धकश्चित्रहृत् श्वित्रौ पतितः कूटकारकः,—इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्थिमधुचीराम्बसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हौनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदकृत्तयसाक्षिणः”—इति ॥

नैकतिकः पररन्ध्रान्घेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्वाहितयायी* । युग्मो द्विलविशिष्टः । एकस्थालीत्यत्र द्वेधा-
विग्रहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानं यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
शत्रुसम्बन्धीति यावत् । मनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“मातृष्वसृसुताश्चैव सोदर्थ्यसुतमातुलाः ।

एते मनाभयस्त्रक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूषो नटः । विषस्य सङ्ग्रहणरचणादिध्यापारे नियुक्तः विष-
जीवी । अहितुण्डिकः सर्पघाती । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकर्ता । आन्तः श्रेणः । निर्धूतो वहिष्कृतः । अन्यावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्ठिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघाती । वर्षसूचकः वृष्टिसूचकः ।
नक्षत्रसूचको ज्योतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । श्रौण्डिको मद्य-
विक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्मविष्कम्भः । कुहको-
दाम्भिकः । प्रत्यवस्तिः प्रकम्पातो गिहृत्तः । सूचकः परदोषप्रकाशकं
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदकृत्पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* सारात्रिकपाती,—इति का० ।

। भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वल्लभांश्च न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः” इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्ब इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तौति यावत् । एतेषामसाक्षिणे हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटकृत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्यायाच्च† कूटकृत् ।

त्रिब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः‡ साक्षी स्यात् बह्वः शूच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“स्तेनास्माहसिकाः षण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनाम्नाच्च हेतुरुदाहृतः”—इति ॥

* पदेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पापाभ्यासाच्च,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धस्तु,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनेकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।

ग्रिथ्येण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्तेये चां साहसे चैव पारुष्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

अणादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्मृतः”—इति ॥

व्याप्तोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी दादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह वृक्षस्यतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुस्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी दादशधा स्मृतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन खं पितृनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु ग्रन्थान्त-
रीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीवधे,—इति शा० ।

‡ स दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्कृत्वा च ऋणादिकम् ।
 प्रत्यक्षं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुड्यव्यवहितो यस्तु आव्यते ऋणभाषितम् ।
 विनिर्ऋते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्मज्ञः कुल्यस्तु परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने ष्टणुयात् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः सम्मतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
 अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तोयादृच्छिको मतः ॥
 यत्र साक्षी दिशङ्गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथास्ततम् ।
 अन्यं संप्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यञ्चापि निवेदितम् ।
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि यदृत्तं भृष्टता स्वयम् ।
 सएव तत्र साक्षी स्यात् विसंवादे द्वयोस्तथा ॥
 निर्णयैते व्यवहारे तु पुनर्यायो यदा भवेत् ।
 अर्धतः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उषितं क्वादितं यत्र सीमायाञ्च समन्ततः ।

स कृतोऽपि* भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः”—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुल्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकायाक्षी† कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमशस्वन्येन लेखयेत्”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमान्तथा सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयान्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च संवत्सरात्‡ सिद्धिर्वेदक्युत्तरसाक्षिणः”—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

स्वत्यपेक्षं हि साक्षिलमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* कृतोऽपि,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† छटिकायाक्षी,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० स० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति वृहस्पतिः,—

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् ।

अदुष्टं दूषयेदादौ तत्समं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं हार्थं पूर्वं साक्षिपरौचणात् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं किमोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यत्लोकसिद्धं तदापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं नान्यदिष्यते”—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यन्न वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति-
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति- तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति- तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्डः । यदि विभावयति- तदा ते न साक्षिणः । सर्वत्र
दुष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः- विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणां दोषैः सभ्यानां साध्यार्थसन्देहः- तदा वादविशेषः साधना-

४ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् सस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रश्यान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः

५ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकसिद्धमपि वा-
—इति ग्रश्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

६ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साक्षिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

न्तरं प्रवर्त्तयितव्यः । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वभावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्य-
हाराद्भवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह.—

“साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः मंसदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराहताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि साक्षिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थीपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विनयं प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादौ निराकाङ्क्षः साक्षी सत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकालमाह मएव,—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्ताञ्च दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह मएव,—

“उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात्[†] प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्त्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्तदानीं दूषयेत्, स एव तदानीं दूषणस्य
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाहसं
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तस्यङ्गतिः कर्त्तव्या ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साधार्थाच्चापि हीयते”—इति॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यत्रात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“उपस्थिताः परीक्ष्याः सुः खरवर्णैर्ङ्गितादिभिः”—इति ।

दङ्गितादीन् विशदयति नारदः,—

“यस्वात्मदोषदृष्टत्वादस्वस्य इव लक्ष्यते ।

स्यानात् स्यानान्तरं गच्छेदेकैकञ्चानुधावति ॥

कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निश्वसत्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू नासाञ्च धूनयेत् ॥

भिद्यते मुखवर्णाऽस्य ललाटं स्वियते तथा ।

सोऽप्यमागच्छते चेष्टां पूर्वं निर्णीय वीचते ॥

त्वरमाण इवात्यर्थमपृष्टो बह्व भाषते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ॥

साक्ष्यनुयोजनमाह मनुः,—

“मभाऽन्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्निवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥

यद्दयोरनयोर्वत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साक्षी लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं सत्यम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः—इति ॥

थासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरश्चावलम्बन्तेऽवितथाख्यानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रजन्त्यूर्ध्वमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

भारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपालाञ्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा”—इति ॥

मनुरपि,—

“आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
 माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यश्चैवान्तरपूरुषः ॥
 द्यौर्भूमिरापोद्ददयं चन्द्रार्काग्निमानिलाः ।
 रात्रिः सन्ध्या च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम् ।
 मृतो नरकमायाति तिर्य्यक्तं यात्यनन्तरम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पाशैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि तिष्ठन्ते नरके भ्रुवम् ॥
 तेषां वर्षशते पूर्णं पाश एकः प्रमुच्यते ।
 कालेऽतौते मुक्तपाशः तिर्य्यग्योनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्दभः ।
 श्वा चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥
 क्रिमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैवच ।
 मृगश्च दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,— इति का० । मम तु. स्वैवान्तरपूरुषः,— इति पाठः प्रतिभाति ।

। सर्वतः साध्यलक्षणम्,— इति का० ।

मानुष तु यदाऽऽप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेत्तु सः ।
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥
 म नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।
 पङ्कन्धवधिरो मूकः कुष्ठो नग्नः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ॥
 श्रयस्करमिहामुत्र सत्यं साध्यं वदेत्ततः—इति ।

मात्स्यप्रश्नप्रकार दर्शयति मनुः—

“देवब्राह्मणसान्निध्ये साध्यं पृच्छेत्ततो द्विजान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा सर्वानेवोपवेशयेत् ॥
 मन्येन शापयेद् विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाञ्चनैर्वैशं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
 ब्रह्मज्ञेये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
 मित्रद्रोहिकृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतस्तवा ॥
 जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शूनो गच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्यथा ॥
 यावन्तो बान्धवास्तेऽस्मिन् हन्ति साध्येऽनृतं वदन् ।

ज्ञात्वा त्वनृतदोषान् ज्ञात्वा सत्ये महद्गुणान्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते स्युर्ब्रुवतोऽम्हा,—इति ग्रन्थान्तरीयकु

पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मद्र,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठकु समीचीनः ।

तावत्तसंख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वज्ञः ॥
 पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्र भूम्यनृतं वदः ॥
 यच्च भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अन्येषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वग्मयेषु च ॥
 एवं दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद"—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“विहायोपानदुष्णीषौ दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशकृद्भान् समादाय ऋतं वदेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभाऽन्तःस्थैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मा नित्यः स्यात् स्यावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
 चतुस्यदेष्वयं धर्मा द्विपदस्यावरेषु च”—इति ॥

तयोः पूर्वाक्तयोः स्थानयोः । क्वचित् बधरूपविवादे, ताभ्य
 स्थानाभ्यां विनाऽपि साक्ष्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेत् शवसन्निधौ ।

तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्”—इति ॥

ऋतं वदेदित्यस्य क्वचिद्विषये अपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविट्चक्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्बधः* ।

तत्र वक्तव्यमनंतं तद्विग्रिथ्याद्विग्रिथ्यते†”-इति ॥

साक्ष्युक्तौ कञ्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,-

“समवेतैस्तु यदृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्कार्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः”-इति ॥

साक्ष्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,-

“स्वभावेनैव यद्रूप्यस्तद् ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् ब्रूयस्ते धर्मार्थं तदपार्यकम्”-इति ॥

बृहस्पतिरपि,-

“देशकालवयोद्रव्यमंजाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं माध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगतः ।

न ब्रूयादचरसमं न तन्निगदितम्भवेत् ॥

यस्य शेषः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समाप्नुयात्‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रोक्तौ भवेद्बधः,-इति ग्रन्थान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वि सत्याद्विग्रिथ्यते,-इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्,-इति ग्रन्था-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

जनमभ्यधिकञ्चार्थं विब्रूयुर्धनं साक्षिणः ।

तदर्थानुक्तं विज्ञेयमेष साक्षिविधिः स्मृतः”-इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

जने चाभ्यधिके चार्थं प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां मासं जात्याहृतौ वयः ।

विश्वदेद् यत्र साक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः”-इति ॥

कूटसाक्षिणमाह नारदः,—

“श्रावयित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिर्ऋते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्षी भवेद्धि सः”-इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्योदण्डो न चैव हि”-इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,—

“लोभान्मोहात् भयान्मैत्र्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्दालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,—इति यज्ञान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः ।

† रूपं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति यज्ञान्तरीयः पाठस्तु
समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् महस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयादे मध्यमं दण्ड्यो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्दण्ड्यं पूर्वं क्रोधान्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वालिग्याच्छतमेव तु ॥
 एतानाहुः कृतसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कृतसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवामयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥
 यस्य पश्येन्तु मन्नाहादृक्कवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगोत्तिर्जातिमरणमृणं दाप्यं दमश्च सः—इति ॥

कात्यायनः,—

“मात्री साक्ष्यं न चेदूयात् समन्दण्डं वहेन्नृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादिषु चिशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

बृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् मात्री रोगविवर्जितः ।
 क्लृणं दमश्च ढाप्यः स्यात् त्रिपलात् परतस्तु सः ॥
 अपृष्टमत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।

साक्षिणश्च निरोद्धव्या गच्छ्यां दण्ड्याश्च धर्मतः”—इति ॥

रोगोत्तिर्जातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, वहेद्वृणम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावद्याह्यान् विभजते बृहस्पतिः,—

“साक्षिद्वैधे प्रभूतास्तु याह्याः साम्ये गुणान्विताः ।

गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः साम्ये तु शुचिमन्तराः”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां स्त्रिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिमहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तं, न पुनः केवलाणामिति मन्तव्यम् । अन्यथा, द्वैधे बहूनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षित्वे विशेषान्तरमाह नारदः,—

“द्वयोर्विवदतोरर्थं द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिणः ॥

आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन लक्ष्यं भुङ्क्त्व । सोऽपि देशविश्रवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकाला-
पगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वकीयमागत्य क्षेत्रम् । अन्योऽपि प्रतिजानीते :

* यथावन्मात्रमेव पश्यते सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्वकीयमागत्य क्षेत्र-
मेकः प्रतिजानीते नयवर्त्मस्थेन मद्दत्तं दत्तं मदीयमेवैतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मपालेन राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवेतत् चेन्नम् । अथ चैकस्यैवं प्रतिज्ञा,—मत्वं नयवर्षास्थेन दत्तम्, एतस्य हस्ताङ्गुष्ठापालेनैतत् चेन्नं क्रमेण गृहीत्वा मह्यं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः साक्षिणः । तत्रेदमुक्तम्,—द्वयोर्विवदतोरर्थे—इति । अयमर्थः । यस्य विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुत-
द्योपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः । अन्यतरस्य साक्षिणश्च । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्राय-
त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा मह्यं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्ममिक्षित्करत्वं भवेत्, तदा पश्चात्प्रतिज्ञानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः,—इति । साध्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुट्टालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृत्तरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

शङ्खलिखितावपि । “केशाकेशिग्रहणात् पारदारिक उल्का-
हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिघातकः लोप्रहस्तश्चोरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* अत्र, न प्रष्टव्याः,—इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिणामेव* निर्दिष्टः सङ्ख्यालक्षणनिश्चयः ।
 लिखितस्याधुना वस्मि विधानमनुपूर्वशः ॥
 अण्णादिकेऽपि† अमये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।
 धान्नाऽक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥
 देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिवृद्धिमत् ।
 अणिसाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥
 राजलेख्यं स्थानकृतं खरहस्तलिखितं तथा ।
 लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं विप्लवदत् द्विधा पुनः‡”—इति ॥

एतत्त्रयं द्विविधेन संगृह्णाति वसिष्ठः,—

“सौक्तिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदानाह वृहस्पतिः,—

“भागदानक्रयाधानसंविदासृष्टणादिभिः ।

सप्तधा सौक्तिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

भातरः संविभक्ता ये खरह्या तु‡ परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपत्राणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्वन्॥ चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं दामलेख्यन्तु तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणामेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† बाण्णासिकेऽपि,—इति यज्जान्तरे पाठः ।

‡ वित्तं तद्वज्रधा पुनः,—इति का० ।

§ खरुपात्,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्व्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृहचेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याच्चरान्वितम् ।
 पत्रङ्कारयते यत्र क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं बद्धं यत्र लेख्यं करोति यः ।
 गोष्याभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुर्यात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्माथं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्रोक्तं चणलेख्यं मनौषिभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 ग्रासनं कारयेत् धर्मं स्थानवंशादिसंयुतम् ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्ठिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यचाच्चरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

* यत्तु,—इति ग्रन्थान्तर्गीयः पाठः समीचीनः ।

† गोष्यं,—इति का० ।

‡ स्थानपत्रादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ पालयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितन्तु प्रयच्छति ॥

सेवाशौच्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितन्तु तत् ।

पूर्वात्तरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, “लिखितं दशधा स्मृतम्”—इति । तत्तु
विग्रहं सप्ततं*, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् ।
शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणे† हतीधं
द्रष्टव्यम् । वमिष्टस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह,—

“शामनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोत्थं राजकीयं चतुर्विधम्”—इति ॥

शासनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र शासने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
द्भूतमस्मै ब्राह्मणायस्यै देवतायै वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति शा० स० । मम तु, सम्पन्नं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आज्ञापत्रसादपत्रयोरेकीकरणेन,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तुरेव पुष्ट्यः तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु ख्यमादिष्टः मन्त्रिविग्रहलेखकः ।

तासपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समासार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्घिभाष्यं, क्रियया ममक्रियया समन्वितमित्यर्थः । तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महौपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सर्वर्षमासपक्षाहर्नृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहौढजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्च^१ देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांसु तथैवान्यान्मान्यान् अधिकृतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्य दूतवेद्यमहत्तराः ।

ते च चण्डालपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्ति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिश्य प्रवृत्तेः,—इति शा० मम तु, तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

१ वंशानुपूर्वञ्च,—इति का०

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सन्नद्धवारिणे"—इति ॥

अपरमपि विशेषं सएवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्याप्यमुकस्य भक्षीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः” ।

सर्वानेतान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः”—इति ।

जयपत्रे विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन परीक्ष्याप्यात्मसाक्ततम् ।

नानाऽभिशापसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादं† प्रमाणं तत्परौचरणम् ॥

निगदं स्यतिवाक्यञ्च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

* एतदनन्तरं, तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्ग*मुद्रितं राजमुद्रया ।

सिद्धेऽर्घे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृत्तानुभावासन्दिग्धं† तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

आज्ञापञ्जापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“आज्ञापञ्जापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राट्टपालादिकेषु च ॥

कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

अत्तिकपुरोहिताचार्यसामान्येन्तर्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः‡”—इति ॥

जानपदमपि पत्रं पुनर्यासेन निरूपितम्,—

“लेख्यं जानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, हस्ताङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वृत्तानुवादसंसिद्धं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः* ॥

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत् † ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च वृद्धिञ्चोभयसम्भताम्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“कालं निवेश्यं राजानं स्थानं निवसनं तथा ।

दायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिं ससङ्ख्यकम् ।

वृद्धिग्राहकहस्तञ्च विदितार्यो च साक्षिणौ”—इति ॥

ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम खहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लिखितम्”—इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि खहस्तनिवेशनं कर्त्तव्यमित्याह षण्व,—

“साक्षिणश्च खहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकस्तनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत्”—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितन्तु वृहस्पतिना सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासाद्वासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं धनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निवेश्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“चौकरञ्च* खहस्तश्च तद्योपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपत्रं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥
 षष्ठम् स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।
 विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”--इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संग्रहकारः,—

“चौकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥
 खकीचैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिणाम् ।
 प्रतिनामभिराक्रान्तं पत्रं प्रोक्तं खहस्तवत् ।
 स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्”--इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन खहस्तेना लिखितं पावकेनाभ्युपगतं
 लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिङ्गत्वा तु यद्द्रव्यं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधैः ।
 यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते”--इति ॥

अन्याधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।
 क्त्वा तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्”--इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते क्रयप्रकारार्थं द्रव्ये यत् क्रियते क्वचित् ।

* ‘चौकर’ खाने, ‘चौरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भम तु, पारकेन खहस्तेन वा,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

विक्रेत्रनुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् क्रयपत्रकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्धार्थन्तु यल्लेख्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु ममस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्”—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दत्तणं पाठयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः,—

“स्यावरे विक्रयाधाने विभागे दानएवच ।

प्रतिग्रहे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः,—

“अलिपिज्ञं च्छणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा† सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पत्रनाशादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन,—इति ग्रन्थान्तरी-
यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा क्षिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते ग्रीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतोदृष्टदर्शनम्*”—इति ।

तद्भनदानोद्यतच्छणिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह दृष्टदृष्ट-
स्थितिः,—

“त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

च्छणिसाक्षिलेखकानां हस्तात् संशोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।

अहीनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तस्मिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यहृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देष्टस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देष्टाचारः । स्वहस्तहृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“त्रिणाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपाधिकृतादृते”—इति ।

* दृष्टदर्शनम्, - इति शा० । सतस्तत्कालहरणमसतो दृष्टदर्शनम्,—

इति प्रश्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

परहस्तकृते विशेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाच्चिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्रमाणं स्युतं बुधैः”—इति ।

आधिपत्रे नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्त्रादिविधिलक्षणम् ।

तत्रमाणं स्युतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्थानभ्रष्टाः सकान्तिस्था सन्दिग्धालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तस्त्रेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् सहितं महितञ्च तत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्राङ्गलेखको वाऽपि तद्विधः ॥

सुमूर्धुधनलुब्धार्त्तसोन्मत्तव्यसनातुरैः ।

तत् सोपाधिवस्त्रात्कारकृतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं चिरकृतं मलिनञ्चाल्पकालिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाचरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितम्भयोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“साचिदोषात् भवेद्दृष्टं पत्रं वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा ऋणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयित्वा स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः^१ वक्तव्यास्ते विवादिनः ।

गूढाः सुप्रकटाः सभ्यैः कार्य्यैः शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“साचिलेखनकर्त्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साचिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साध्यार्थादपि हीयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह वृहस्पतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तद्धि विचार्य्यते ॥

विमृश्य ब्राह्मणैः साद्धे वक्तृदोषाच्च निश्चितम्”—इति ।

^१ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भवेद्दुष्टं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

^१ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,—

“दातुर्लेख्ये सहस्रन्तु ऋणिको यदि निऋते ।

पत्रस्यसाक्षिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेख्ये निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्दिग्धलेख्यग्रुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साक्षिसंग्रहे लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

तत् स्वहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“विविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तात्मंगोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साक्षिभिः ।

तत् स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धेत न संग्रहः ॥

ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैर्लेख्यविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वे च ते स्थिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रर्णी धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

धियते तत्र तन्नेख्यं तत्सहस्रैः प्रसाधयेत्”—इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्हरेत् ।
 कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥
 आद्यस्यां निकटस्थस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।
 शुद्धर्णशङ्कया† तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥
 लेख्यं विंशत्समाऽतीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।
 न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु ॥
 प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
 न वाच्यते च ऋणिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”--इति ।

नारदोऽपि,—

“योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साक्षिषु ॥
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितं ऋणत्वाच्चेष्टराश्रयात्? ॥
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, षाङ्गस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुष्कर्णशङ्कया,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाघेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतथालग्नकञ्चैव बज्ज कालं न सिद्धति”-इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः,-

“उन्नत्तजडमूकानां राजभीतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भभयान्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”-इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,-

“दग्धितं प्रतिकालं यत् तथा तु आवितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणिव्यपि हि साक्षिषु*” ॥

कात्यायनोऽपि,-

“निर्दीषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् ऋणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं पञ्च स्थितम्भवेत् ।

शक्तस्य सन्निधावर्यो यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तत्सिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानसहितं यत्रा ऋणं लेख्यं निवेशितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र ऋतेष्वपि च साक्षिषु,
इति यस्यान्तरौयस्तु पाठः समीचीनः ।

† पत्रं,—इति स० शा० ।

मृतः साची प्रमाणन्तु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।
 प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥
 विनाऽपि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।
 *यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।
 प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*--इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्तका-
 ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”--इति ।
 साक्षाद्यसम्भवे हारीतः,--

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
 अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः”--इति ।

प्रजापतिः,--

“स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यं रूपं लेख्यं क्वचिद् भवेत् ।
 अग्रहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः”--इति ।

छातृदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,--

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तदृणिको धनम् ।
 धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”--इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,--

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।
 न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”--इति ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्थावरादौ तु
विशेषमाह सएव,—

“स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

असम्यग्भावितः कार्थ्यो जिज्ञापाण्डुप्रिवर्जितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते* लेख्यागमनकारणमुद्गावनीयमित्याह
व्यासः,—

“पश्चाद्दयस्य कृतं लेख्यमन्यहस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पचस्यागमनं ततः”--इति ।

नारदोऽपि,—

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वैपरीत्यां तत्सर्वैरागमहेतुभिः”-- इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरभुक्तिमुपक्रमते वृहस्पतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकरं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविच्य वै परीक्ष्यम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विधानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साम्प्रतं स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिरुच्यते”--इति ।

तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि सएवाह,—

“विद्यया क्रयवन्धेन* शौर्य्यभार्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लभ्यं दानक्रियाप्राप्तं शौर्य्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवाद्प्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हाररीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नेव गच्छति”—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालश्च विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गोभोग इत्यते”—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयलब्धेन,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निश्चिद्रोऽन्यरवोष्णितः,—इति ग्रन्थान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवल यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेखेन भोगारूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकीर्त्तनीयाधिसंसदि”—इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संग्रहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कृषीबलाः ।

ग्रामण्यः चेत्रसामन्तास्तस्मीमापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साचिणोभुक्तिः क्रियाः चेत्रगृहादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने”—इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-
चिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

त्रिपुरुषी खतन्त्रा तु भवेदल्पा तु सागमा”—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । खल्पा तु
भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव* वृहस्पतिः,—

“भुक्तिस्तैपुरुषी यत्र चतुर्थे सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरां याति न पृच्छेदागमं क्वचित् ॥

अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”—इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुरुषभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,-

“पूर्वाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरुषी त्रिगुणिता तत्र नान्वेद्य आगमः”-इति ।

बृहस्पतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,-

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः सा भुक्तिर्व्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः सा चिरन्तनी”-इति ।

स्त्यन्नरे पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,-

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”-इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा त्रिंशद्वर्षः, पञ्चत्रिंश-
द्वर्षा वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरुषभोगेन तत्करणयोग्यः कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,-

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता”-इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलक्ष्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
मम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये पारश्वा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणवगममूलैव स्वत्वे प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु भुक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्याच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलसागमाभावाद्*योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्मरणयोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारब्धा स्व-
कालदार्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतसागममूलतां
स्वले प्रमाणमिति । अस्मार्त्तैऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यब्दशतान्यपि ।

घोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हतन्यस्तं बलावष्टभ्याचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमाहतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टभं राजप्रसादादिवस्त्रावष्टभेन भुक्तम् । याचितं परकौय-
मलङ्कारार्थ्यमानीतम् । सम्बर्त्ताऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन हलान्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह वृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषी भुक्तिः पारम्पर्यक्रमागता ।

* तन्मूलमनागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्विकाच्छासनादृते”—इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदं सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह वृहस्पतिः,—

“भुक्तिर्बलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः क्वचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य ऋक्थी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोधः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत् !”—इति ।

अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगान्निवर्त्तयेत् इत्यर्थः । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि”--इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,—

“आहर्त्ता युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्”—इति ।

त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,—

“आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी”—इति ।

अचरार्थस्तु संग्रहकारेण दर्शितः,—

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेषु प्रभुरागमः ।

तस्यैवाथ तृतीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु सागमा† ॥

भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता”—इति ।

कचित् भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः,—

“रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्यावरेषु यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्”—इति ।

सम्बर्त्ताऽपि,—

* युक्तभुक्तेऽपि,—इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा,—इति का० ।

“त्यज्यमाने गृहचेत्रे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्”—इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भाक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्धेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्य्यमाहर्चा तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिविंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”—इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालाद्यदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”—इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समचं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या चमालिङ्गेन चेदथ *”—इति ।

आध्यादिपक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदयदा,—इति का० । मम तु, क्षमालिङ्गं न चेदथ,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसीमोपनिचेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सीमा बालधनं निचेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

श्रोत्रियग्रहणमन्यासक्तोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रती कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्भूतस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

ग्रन्थविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिर्बन्धुभिश्चैषां यत्स्वं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संको-
चमाह मरीचिः,—

“धनवाह्यालंकरणं याचितं प्रीतिकर्मणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

* वसेन्नरः,—इति का० ।

धेनुरुद्रोवहृद्भूयो यश्च वश्यः प्रभुज्यते”—इति ।

याचितेष्वप्यपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्माणं यद्भुक्तं ओत्रियै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागमं तु यद्भुक्तं गृहचेचापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मक्षयः ओत्रिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

क्वचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

वृहस्पतिः,—

“यद्येकशासने ग्रामचेचारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यभुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्थावरस्य तदाख्यातं† लाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्वचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्थावरस्यैतदाख्यातं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया”—इति ।

दिव्यमुद्दिशति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः”—इति ।

शङ्खः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनं* कोशोऽग्नि-
प्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”—इति ।

शपथश्च वृहस्पतिना दर्शितः,—

“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवौजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते च शपथाः प्रोक्ता अल्पार्थं सुकराः सदा”—इति ।

शंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽन्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि”—इति ॥

एषामग्निशब्देन तप्तायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलाश्च गृह्यन्ते ।

“न भुक्तौ कोशमन्येऽपि दापयेत्”—इति स्वल्पाभियोगे कोशश्च ।

* विषाकर्षणं—इति शा० स० ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । न महा-
भियोगेऽवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलास्यैव कोशास्य शंकास्येव न संग्रहः”—इति

स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तत्र शिरसि
तिष्ठतीति शीर्षकस्यः । *यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्यो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दीयते*”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिर्दर्शनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविप्रारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं नान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“हृत्था वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सञ्ज्ञे । मम तु, यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—शीर्षकस्यो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दीयते । इति पाठः प्रतिभाति । अन्यथा ‘शीर्षकस्ये-
ऽभियोक्तरि’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

क्वचित् विषयविशेषेऽग्निरौ दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दक्षुभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरौ विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानान्तु दक्षुभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पये न कदाचन ।

अग्निरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संग्रहकारः,—

“धटादीनि विषान्तानि गुरुध्वर्येषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“श्रवणश्लाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्तेनैव नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे ऋक्थिनां तथा ‡ ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । इत्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

“विस्त्रम्भे सर्वशंकासु सन्धिकार्यं तथैव च ।

एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धिवृद्धये* ॥

शिरस्थोऽपि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत्

धटादीनि विषान्तानि कोशएकोऽग्निरःस्थितः†”--इति ।

धनतारतम्येन † दिव्यव्यवस्थामाह वृहस्पतिः,—

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ऊताशनः ।

त्रिभागोने च सलिलं सर्वे देयो धटः सदा ॥

चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।

त्रिंशते तण्डुलं देयं कोशएकः शिरः स्मृतः ॥

शते चूते निवृत्ते वा दातव्यं धनशोधनम् ।

गोचोरस्य प्रदातव्यं शस्ये फालं प्रयत्नतः ॥

एषा मंख्या निकृष्टानां मथ्यानां द्विगुणा स्यता ।

चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीचकैः”--इति ॥

कात्यायनोपि,—

“ज्ञात्वा मंख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।

अग्नीतेस्तु त्रिनाशे वै दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

षष्ठ्यानाशे विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।

त्रिंशद्दशत्रिनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धिसिद्धये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः शिरः स्मृतः,—इति शा० स० ।

‡ पणतारतम्येन,—इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य नाग्रे तु देयं पुत्रादिमस्तकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्रे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्युताः”—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मूख्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र
कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाङ्कुरैश्च* शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं,
त्रिकृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने
सौरव्रतं, सौरोद्भूतमहीकरम् । दिगुणार्थं यथा विहिताः† समय-
क्रिया वैश्वस्य । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य”—
इति । पादस्वर्णादीनां विशेषाः स्यत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विप्रे तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलक्षणम् ।

जनं त्रिके तु रूप्यं स्यात् कोशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कशब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थ्यांशो यो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते ।
तत्रापि क्वचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-
मिति यदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकसंख्यवहारांश्च वा संख्या प्रथिता भुवि ।

तास्रहृष्यसुवर्णानान्ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जाह्नान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमन्तत् प्रमाणाणां चसरेणुं प्रचक्षते ॥

चसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखैका परिमाणतः ।

ताराजसर्वपस्त्रिस्रस्ते त्रयो गौरसर्वपः ॥

* दूर्वाङ्कुरं,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णसम् ।

पञ्च कृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णसु षोडश ॥

पलं सुवर्णाञ्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडश स्याद्द्वरण्पुराणञ्चैव राजतः ।

कार्षापणसु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानसु राजतः ।

चतुःशौवर्णिको निष्को विज्ञेयसु प्रमाणतः—इति ॥

माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णलशब्दसु कर्ष-
द्वतीयभागवाची । माषपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्षापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमाषशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यब्राह्मण-
—

“शतमानन्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाञ्चत्वारः—”इति ।

वृहस्पतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“ताम्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कवचनमस्ति—इति स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्षापणशब्दौ,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमाषशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चान्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानकाः ॥

तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु”—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णाः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तौत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते”—इति ।

व्यासस्तु सौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुकप्रमाणात् प्रमाणान्तरमाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त
विषये देशशुद्धाकाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभूत्वा* मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रन्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धौ मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्युतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य घटो देयः चत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य मलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनौषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रश्मिरजोभूर्या,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापत्वे वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“कौवानुन्मत्तवधिरान् पतितांश्चार्दिताम्बरान् ।
बालवृद्धस्त्रिय एषां* परीचेत धटे सदा ॥
न स्त्रीषान्तु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्युतम् ।
धटकोशादिभिस्त्रासामतस्तासां विचारयेत् ॥
न मञ्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेतासैव तोये निमञ्जयेत् ।
न चापि हारयेद्दग्निं न विशेषं विप्रोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न स्रोहग्निच्छिपनामग्निं सलिलं नाम्बुषेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्याच्च न कश्चित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां मुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेद्दग्निं सलिलं श्वासकाशिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यद्वाप्यं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैवच ।

* बालवृद्धस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न विशेषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

कोशः प्राञ्जैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापिताद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रभवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णभङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यत्नतः ।

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥

न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोभ्याः स्वकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“मम्रतानां ह्यग्राङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्विव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदग्न्यम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां स्तेयानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रभिद्धानि दिव्यानि संग्रहेषु न निर्दिशेत्”—इति ॥

तत्रैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतः वर्णविषयो विशेष-
माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

‘अस्पर्शधनदागामां,—इति का० ।

‘इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविशेषे,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्यतम् ।
 कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥
 पुत्रदारादिग्रपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चेत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रपिच दापयेत् ।

श्रीश्रे मलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्दशमीश्रे तु मलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न शीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निग्रोधनम् ।

न प्राट्षि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा
 च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । अशुद्धर्मलोहकारिणामग्निर्देयः ।
 न शरद्दशमीशयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्राट्षि
 न । श्लेष्मव्याध्दितानां भीरुणां श्वासकाशिनामम्बुजीविनां न चोद-
 कम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठ-
 व्याधिमारकोपदृष्टेश्च”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्ने च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीष्टता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखी निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे”—इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिग्रप्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः”—इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदन्तानि वह्निर्वासकृतानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्थेषु कुर्वन्तीह न संग्रयः”—इति ॥

वासो जननिवासः । तस्माद्दहिर्निर्जनप्रदेशइति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्य्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासोनृपाञ्जया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एह्येहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वखादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्” ।

धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संख्याय प्रतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णाभस्त्वग्निश्चार्यसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चरतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाद्येद्बुधः ॥

धर्मा* भ्रुवस्तथा व्योम आपश्चैवानिलोऽजलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेशेऽग्नानयोर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्घ्यमा च मित्रश्च वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरौशश्च महायगाः ।

अजैकपादह्रिर्बुद्धः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च* भगवान् रुद्रास्त्रेकादश स्थिताः ॥
 प्रेतेश्वरश्चोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा† ॥
 वाराही च महेंद्राणी‡ चामुण्डा गणसंयुता ।
 निच्छतेस्त्रोत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्वर्गानो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 घटस्योत्तरभागे‡ तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च स्नानान्ना पूजनं विदुः ।
 भूषाऽवसानं धर्माय दत्त्वा चार्थादिकं‡ क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवश्च—इति का० ।

† तथेन्द्राणी,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्थादिकं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्हीमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरग्रतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसंख्या यत्र स्यात् ग्रतमष्टोत्तरं स्युतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः स्वात्मा आर्द्रवासा स मानवः ।

पूर्वाह्नं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेलस्नातमाह्वय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“त्रिरात्रोपषिताथैव एकरात्रोषिताय च ।

नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे”—इति ॥

अथञ्चोपवासविकल्पोबलवदबलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं

पितामहः,—

“यच्चार्यमभियुक्तः* स्यात् लिखितं तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यञ्च शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रश्च,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदर्धमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः

प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापोद्ददयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्थे
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथञ्च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च

सएव,—

“अलिकपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्”—इति ।
इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राङ्मुखो निञ्चलः कार्यः शुचौ देगे धटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचलरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालासुच्छितां शुभ्रां धटशालान्तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः ॥
कवाटवीजसंयुक्तां परिचारकरचिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशुभ्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
 अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेवच ॥
 च्छित्वा तु याञ्चिकं वृचं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
 प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः”—इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तत्र निर्घ्रणां शुक्लवर्जिताम् ।
 शिंशपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥
 अर्जुनस्तिलकोऽशोकः शमीयो रक्तचन्दनः ।
 एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥
 ऋषी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
 चतुरस्रस्त्रिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।
 हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि”—इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः ।
 षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 धटादृच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
 अत्रलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ”--इति ॥

नारदः,--

“शिक्षद्वयं समासाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।

एकत्र शिक्षे पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वं पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्ठकां* पांशुलोष्टकम्”--इति ॥

पितामहः,—

“एकस्मिन् रोपयेन्नर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकामस्मपाषाणकपालास्त्रिविवर्जिते”--इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकाद्यावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,—

“परौक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्थकारास्तथैवच ॥

कार्यं परौक्षकैर्नित्यमवलम्बसमोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन्न स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन त्वर्यघोषेण गन्धमाल्यानुलेपनैः”--इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,—

* पिठकं पुरयेत्तस्मिन्निष्ठकां,—इति का० ।

“रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्नूपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांसु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह
पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीचार्यं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोल्यते त्वयि ।

तदेनं संग्रयं तस्मात् धर्मतश्चेत्तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संग्रोधां तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† संग्रोध्य,—इति स० । श्रोध्य,—इति का० । ममतु, श्रोध्य,—
इति वा, स श्रोध्यः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ भासि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संग्रयान्मां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिश्रेष्ठमयोद्धं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्"—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समयं परिगृह्याथ पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते वृष्टिरहिते शिरस्यारोष्य पत्रकम्—इति ।

समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मघ्नानां हता लोकाः* ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोल्यते त्वया ।

तदेवं संग्रयं हृदं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यते† ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्मघ्नोये स्मृतालोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 द्यौर्भूमिरापोहृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्”--इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥
 सात्त्विको ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
 तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥

आरोपितञ्च विनाडीपञ्चकं यावत्तावत्तथैवा स्थापयेत् । दशगु-
 वंचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुर्वचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धत विशुद्धः स्यान्न संग्रथः ।
 समोवा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः—इति ॥

व्यासः,—

“अधोगतो न वै शुद्धोच्छुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः कश्चिच्च । मम तु, शुद्धशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
 प्रतिभाति :

† यावत्तथैव, --इति का० :

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता ॥

शिरश्चेदेऽचभङ्गे च भृयश्चारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयज्ञानान्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्भान्तं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुना वा चलेत्पूर्वमधोऽपिवा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाग्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञानार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं वा न विनिश्चेतुं शक्यादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“सङ्घिः परिवृतो राजा शुद्धं रूढं प्रपूजयेत् ।

ञ्चलिकपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति घटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं दारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं थमदैवतम् ॥
 पञ्चमं लिन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।
 सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥
 पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महदैवतं विदुः ।
 गोमयेन कृतानि स्युरङ्गिः पर्युचितानि च ॥
 द्वात्रिंशद्ङ्गुलान्याऽऽर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।
 मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः—इति ।

तत्र, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभि-
 र्मण्डलैरष्टभिश्चान्तरालैः प्रत्यकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्-
 पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च स्यत्यन्तरेऽभि-
 हितम्,—

“तिर्च्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ब्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वाशाङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्ड-
 लानि शनैर्व्रजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्घ्रिवाकसमिरीतः ।

(१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि ता-
 वदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधीकृत्य द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वात्रिं-
 शदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थित्वैकस्मिन् यतोऽन्यानि* ब्रजेत्सप्त त्वजिह्वगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वांगर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेत्तरः”—इति ।

अग्निविसर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समङ्गत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमयोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलाद्दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्रये पवमानायेति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुहुयात् । “अग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्”—
इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह
नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजैः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्ग्रुधः,—इति का० ।

तृतीयतापे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्धयर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः
सन्तापनं तृतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्थमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदाश्चत्वारः त्वञ्च यज्ञेषु ह्ययसे ।

त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शूभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिभान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु ग्रीतो भव ऊताशन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिभिच्छ्रति ।

तदेनं मंशयादस्माद्धर्मतस्वातुमर्हसि”—इति ।

तत्रादावेव ब्रीहिविमर्दनेन शोधयस्व करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विमृदितौ ब्रीहिभिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्वार्थो नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राकृतानीव गूढानि सव्रणान्यव्रणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहमुद्भृत्योचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्भ्रंसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य शोधस्य करद्वयस्थितस्य
अब्रणादिस्थानेषु *अलककादिरसेन हंसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितब्रीहौ लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पत्रैरञ्जलिमापूर्य्यं अश्वत्यैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूवांपत्राणि
दध्यक्षांश्चाक्षतानपि अश्वत्यपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं सूत्र्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निबिपेत्तत्र सूत्रेणवेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु सूत्र्यन्तरम्,—

“अयस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्रदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्यपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्यपत्राणां मुख्यत्वमाह

पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करद्वयस्थितेषु वणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वक्त्रिः पिप्पलो वृक्षराट् सृतः ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥
वरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।
भयार्त्तः पातयेद्यस्तु व्रणञ्च न विभाव्यते ॥
पुनरारोपयेन्नोहं स्थितिरेषा दृढीकृता”—इति ।

यदा दग्धसन्देहः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।
ब्रीहिनतिप्रयत्नेन सप्तवारांस्तु मर्दयेत् ।
मर्दिनो यदि नो दग्धः सभ्यैरेव विनिश्चितः ।
गोप्यः शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।
मण्डलं रक्तमङ्गां यत्र स्थादाऽग्निमम्भवम् ॥
यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु चामात् प्रज्वालनेन हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

‘ यस्तु,—इति का० म० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रज्वालनाभिग्रस्तश्चेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्भक्तयोः प्राखेद्दृष्टहीत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विशंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्थातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदीपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत् भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शते साङ्गं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अत्राङ्गुलिमञ्ज्या विवक्षिता । शरा अनायसायाः कर्त्तव्याः ।

“शरैरनायसायैश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताञ्कराञ्चैव सुदृढानि विनिश्चिपेत्”—इति
स्मरणात् । चेप्ता चात्र चत्रियः, तद्वृत्तिब्राह्मणो वा । तदाह
पितामहः,—

“चेप्ता च चत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिब्राह्मणोऽपिवा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः चिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्करो याथाद्वूराद्वूरतरं यतः ॥
इषून् प्रचिपेद्विद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥
तरुगुल्मलतावस्त्रिपङ्कपाषाणमंथुते”—इति ॥

तोरणं च मञ्जनसमौपस्थाने समे शोधकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

तदाह नारदः,—

“गत्वा तु सजलं स्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥

उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—

“स्थिरवारिणि मञ्जेत न ग्राहिणि न चान्पके ।
तण्णैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं ग्रीव्रगासु नदीषु च ॥
आविशेदमले नित्यमृक्षिपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये शालं च पुरुषं नृपः ॥

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् मल्लिलं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥

तत्र चादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—

“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च घृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाङ्गत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्त्रकं प्रतिज्ञापचग्निरौनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजलाभि-
मन्त्रणङ्कुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिश्स्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं मंशयात्तस्मात् धर्म्मतस्वातुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

शोधस्थेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन भाऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिगाय तम् ।

नाभिदध्नीदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विभेत्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिषुं मुक्तमानीथान्यो जवौ नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिरात्मनः”—इति ॥

अथमर्थः । त्रिषु श्रेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरभोक्षणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
ग्रोधो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राथान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शूड्रो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुश्चापि च कर्तुंश्च समंगमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलात्तु सच्छस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शूड्रं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्थातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशूड्रिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशूड्रिः* स्थादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रयेण,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, अन्यस्यो न वि द्भुः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृश्येत न कर्णे नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेगने यस्य शूद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति
विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।
तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्स्रवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिभिर्नरः ।
पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशचिह्नविभावितः*”—इति ॥
इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादिं याच्यम् ।

“शूद्रङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च” इति ॥

वर्ज्यान्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि ह्यत्रिमाणि तथैवच ।
भूमिजानि चां सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुञ्ज विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शशिचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिजातानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालश्च तेनैवोक्तः,—

“तोलपितेष्विते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

नापराह्णे न मध्याह्णे न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षं चतुर्थंवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्यता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यन्त्या ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च दत्तं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोष्ये दद्यात् दत्तं देयम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः, माषस्य दश यवाश्च भवन्ति । त्रियत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धं गतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्मादिंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं दत्तं देयम् । दत्तञ्च विषात् त्रिंशद्गुणं याञ्चम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवब्राह्मणमन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवामो महेश्वरं स्मृज्य तत्पुरतो विषं स्याप-
यित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां प्रवृद्धिधाय प्रतिज्ञापचं शोधस्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीचार्थं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्तं, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

त्रायस्वैनं नरं पापात्मत्येनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मं व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्माद्भीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमग्नैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः खेदवह्नीपशोषौ

तस्योद्धं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेद्वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकश्च”—इति ।

गोध्वस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्दिव्यकारिणम् ॥

श्रोषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।

कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतान्त्रशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति भंशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीरुणीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्खाच्छर्दिर्विवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्राविषयम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्धिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अद्धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो ग्राह्याः । पितामहोऽपि,—

“प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।

पूर्वाक्तेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाक्तेनेति धर्मावाहनादि शोध्यग्निरसि पत्रारोपणान्तमङ्गक-
लापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसृतित्रयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पथश्च स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयम्”— इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न* पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गायाः पाययेत् च्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहान्तथाऽपि वा ।
वैद्यतं यत्र दृश्येत पापकृत्य तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु† सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहात् तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः ।

* तन्न,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयं पाठः ममीचीनः ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणमर्थसंग्रोधनक्षयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्विसप्तप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । श्रवधेरुद्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्द्धं तस्य द्विसप्ताहादैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्ताहादा द्विसप्ताहाद्यस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्थान्न संग्रयः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वद्युर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्यागतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन मंमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनानं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देयाः त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।
प्राङ्निवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥
शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे विपरीते च दोषभाक् ।
श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥
गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥
इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायसम्पात्रं तात्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

सएव,—

“पूरयेत् घृततैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।
तैलं घृतमुपादाय तद्ग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥
ऋराग्रं यो न धनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलिः”—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गव्यघृततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णं रजते ताघे आयसे मृण्मयेऽपिवा ।

गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णं राजतीन्ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् ।

सलिलेन सकृद्भूतां प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाब्धे अनखस्यर्गगोचरे ।

परीचेदारद्रुपर्णेन सचित्कारं सघोषकम्”—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोध्यग्निःपचारोपणान्तं कर्म
कृत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः,—

“परम्यविचममृतं घृत, त्वं यज्ञकर्मसु ।

दह पावक, पापन्तु हिमशीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतां तथा”—इति ॥

शोध्यस्तु, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा-
न्याह सएव,—

“प्रवेशनं च तस्याथ परीचेयुः परीचकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः”—इति ॥

इति तप्तमाधविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिशोधशिरःपत्रारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ॥

लिखेत् भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्मोऽसितपुष्पष्टक् ।

पवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।

मृद्गाण्डकेऽनुपहिते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य शुचौ देगे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्तत्रैकं प्रगृहीताविलम्बितम्* ।
 धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरौक्षणम्”—इति ॥
 मीसकायसमिति मीसकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मादिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तौ निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र दृश्यति:—

“धर्मण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।
 अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विग्रोधितस्सम्यग्मिनयस्समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देशस्थित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्भिर्मुदाहृतः ॥

* प्रगृहीताविलम्बितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसम्भावविरोधेन चतुर्थः परिकीर्त्तितः”—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राज्ञा परीक्ष्या सभ्यैश्च स्थाप्यौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सम्प्रसाधयेत् ।

भाषाऽचरसमं साध्यं स जयौ परिकीर्त्तितः ॥

असाध्यन् साध्यन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्राजा जेतुः* पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजिताश्चापि दण्ड्याः सुर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तस्मोदयं दाप्यं जयिने पत्रसंयुतम्”—इति ॥

पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“पूर्वात्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

* जितं,—इति शा० स० ।

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् सन्धीञ्च दापयेत् ॥

रिक्थिनः सुहृदं वाऽपि क्लेनेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादि-
न्याह नारदः,—

“ऋणिकः सधनोयस्तु दौरात्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा तन्नुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सम्प्रपन्नऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णोदशमभागममं
दण्डं दद्यात् । प्राप्रार्थञ्चोत्तमर्णो विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णो-
धनदानं भृतित्वे दण्डत्वे । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्धुनिकं नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निऋवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भृतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निऋवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अल्पा-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृष्यं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । प्र-
थमतोनिऋवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्याद्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निऋवे तु यदा वादी स्वयं तम्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्याद्धंविनयः स्यतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्यथमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्भक्तिस्यार्थं दण्डलेखं च शक्तिः”—इति ।

तत्सदृत्तब्राह्मणाधमर्णविषयम् । विऋवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निऋते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
मिथ्यैतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूहिरण्यादिविषये
प्रमाणादिभिः प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मम तु, तत् सदृत्ताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आक्रमणादिभिः,—इति का० ।

खितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्वं* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितञ्चत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्यापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्यात्, क्लानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्भनम् ।

साच्चिभिस्रावदेवासौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निऋववादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्रापवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“शताद्धं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभागभवेत् ।

विषं तोये ऊताग्रे च तण्डुले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्व्वं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिऋववादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थांशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च ।

चतुस्त्रीन् द्विकमेकन्तु हीनं हीनेषु कल्पयेत्”—इति ।

सपणविधाने† विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपणश्चेद्विवादः स्वाद्राजा हीनन्तु दापयेत् ।

दण्डञ्च स्वपणञ्चैव धनिने धनमेवच”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विवादे चोत्तरपणो‡ द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स पणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह सएव,—

“शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिश्चार्थदण्डः सर्वतस्तु ॥ तथैवच ।

शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वेकधा”—इति ।

दशधेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बद्धविधस्य बन्धनाङ्ककरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रवेशनताडनरूपस्य शरीरे विद्यमानत्वात् । तत्र
दशविधत्वं शारीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सपणविवादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ श्रातातपोऽपि,—इति श्रा० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सोत्तरपणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिज्ञा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैवच"—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

“शिरसोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वामनं पुरात् ।

ललाटे चाभिग्नस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च”—इति

विध्यन्तरस्मृतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

“वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समन्ता वा अपराधवशादितः”—इति ।

वाग्दण्डः परुषशापवधनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह मनुः,—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्”—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः,—

“स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वमाहसे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वामनं बधो वाऽपि कार्य्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान् महापातककारिणाम्”—इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह सएव,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनेव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्"—इति ।
यत्तु गृह्णोक्तम् । "अदण्डौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतश्रीलश्रीचाचारवन्तश्च"—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते”—इति ।

यच्च गौतमेन । “षड्भिः परिहार्या राज्ञाऽबधश्चादण्डश्चावहिः-
कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “सएव बद्ध-
श्रुतो भवति । वेद्वेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
दृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितबद्धश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुवृहस्पतिभ्यामुक्तम्,—

(१) अत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृतइत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
श्चत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृतइत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
एवाह । “गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनं,
चौलोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं, सहधर्मचारिणीसंयोगः,
पश्यानां यज्ञानामनुष्ठानं, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामिषेषाञ्चाष्टका, पार्वण्य-
आहुतश्रावण्यग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः
सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽथ्वग्निष्टोमउक्थः
षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः, दया सर्वभूतेषु क्षान्ति-
रनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वा-
रिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सात्त्विकं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागेषु । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलिताः स्वकात् ॥

ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्डा निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बधदण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिष्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्त्वेन वहिः कुर्यात् समयधनमक्षतम्”—इति ।

यस्य वहिष्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य क्षत्रियादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न तद्भेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीतेनोक्तत्वात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “त्रयाणामपि वर्णानाम-

पहारबधबन्धक्रिया, विवासनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मविथोगविख्यापनविवा-

सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अवृत्तिनिर्धनः । धनदानासमर्थं

प्रत्याह मनुः,—

“क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृष्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्शनैः”-इति ।

कर्मकरणासामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”-इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीबालोन्मत्तदृष्टानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

श्रिथिस्त्राविलरज्वाद्यैर्विद्यान्नृपतिमर्दनम्*”—इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणबधात् पापाद्धर्मा विद्यते क्वचित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”-इति ।

अङ्कने च विशेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुगध्वजः ।

स्त्रेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महृष्यगिराः पुमान्”—इति ।

अङ्कनं न क्षत्रियादिषु कर्तव्यम् ।

* विद्याश्च नृपतिमर्दनम्,—इति शा० स० ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्थैव विधीयते ।

गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
बृहस्पतिः,—

“निश्चित्य वज्रभिः साङ्गं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात् द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णेतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्मं इति मन्यते, तस्मत्याह नारदः,—

“तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, विवादपराजयनिमित्तादर्थात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्तं पापमजित्वा च पातयेद्विगुणं दमम्”—इति ।

तौरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैर्वा योऽवधार्यते ।

तौरितः सोऽनुशिष्टस्तु सात्त्विकाद्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“तौरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्भ्रमतो विद्यान् तद्भ्रयोऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्त्यादिविषये पुनर्व्यव-
हारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्त्रीषु रात्रौ वहिर्ग्रामादन्तर्वेष्मस्वरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिर्दृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निःशत्रुङ्कृतं तथा”—इति ।

कृतेर्वैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारासिद्धिमाह सण्व,—

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभौतादियोजितः ।

असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

• तद्भ्रयोनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालेन स्वविरेण वा ।
असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
असंबद्धो भवेद्दादो धर्मविद्धिरुदाहृतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैवच ॥
अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्थात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना प्राप्तिर्योगः ।
आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि
योच्यम् । यमोऽपि,—

“बलाहत्तं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान् निवर्त्यानाह वै मनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उन्नत्तेनैव मत्तेन तथा वाचान्तरेण* वा ।

यद्दत्तं यत्कृतं वाऽथ प्रमाणं नैव तद्भवेत् ।

यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैवच ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्त्रसदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्तराच्छिशुः ।

बाल आषोडशाददर्षात् पौगण्ड्येति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याच्चरयाऽपि समन्वितः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्मार्यं वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्युतः शिष्य आचार्यं तु स्वतन्त्रता”—इति ।

अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-

तयम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥
 पुत्रेण वा कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाङ्गर्दासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेन्नृगृहदामानां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्वतन्वहताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
 प्रमाणं सर्वेष्वैते पण्ड्यानां क्रयविक्रये ।
 यदि स्वं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
 चेत्रादीनां तथैव स्युर्भ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।
 निःसृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत्* ।
 कुभीदकृषिवाणिज्यं निःसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
 प्रमाणं तद्धतं सर्वं लाभालाभं व्ययोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विभवंदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्वहकृतं नान्यथा कर्तुमर्हं

तौत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं ममाचरेत्† ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपालने,—
 इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि व्यव-
 हारं यमाचरेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

खदेग्रे वा विदेग्रे वा तज्यायं न त्रिचालयेत्"—इति ।

प्रकृतिखतन्वकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिखकृतम् । तथा च नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिखश्च यो भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नाखतन्वकृतं कृतम्”—इति ।

खतन्वप्रकृतिखकृतमपि कार्यं क्वचिन्न सिध्यतीत्याह कात्या-
यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दाम्नीत्वं त्वनुग्रामने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यं न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति
बृहस्पतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह यज्ञो लोके महेन्द्रमदृगो भवेत् ॥

साक्षिणश्चानुमानेन प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यज्ञो राजा ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

‘ न खतन्वकृतं,—इति का० ।

† वसित्वं,—इति का०

‡ विततं च,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिभिश्चानुमानेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“पदानां सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

ऋणादानप्रदानानि* द्यूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्यवच्छ्यामि क्रियाभेदांश्च तत्ततः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
ऋणादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमीदृशमृणं देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उक्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र बृहस्पतिः,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽलं वृद्धेर्वा साधु लग्नकम् ।

लेख्यारूढं साचिमद्वा ऋणं दद्याद्भुनी सदा”—इति ।

वृद्धेः परिपूर्णत्वं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धिप्रभेदाश्च
बृहस्पतिना निरूपिताः,—

“वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽप्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ऋणादानप्रधानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षड्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोधत ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैवच ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धवृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता तृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु मा मता ।

गृहान् स्तोमः सदः क्षेत्रात्^(१)भोगलाभः प्रकीर्तितः"—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्,—

“अग्नीतिभागं गृह्णीयान्मामि वार्धषिकः शते”—इति ।

वृद्धये निष्कशते प्रयुक्ते मपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मामि
मामि गृह्णीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीतिभागोवृद्धिः स्यान्मामि मामि मवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतन्दित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः”—इति ।

सल्लग्नकप्रयोगे व्यामः,—

“सवन्धे भाग आग्नीतः षष्ठो भागः सल्लग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मामलाभ उदाहृतः”—इति ।

ग्रहीत्वभेदैर्वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृहवासनिमित्तकं भाटकम् । सदः क्षेत्रभवं फलादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सामुद्रास्तुमुद्रगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषु-
त्तमर्णानुभूतास्तु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कश्चिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सराद्धादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

कृत्वोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह सएव,—

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

निचेपादावपि सएव,—

“निचिप्रे वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रयएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौल्यानर्पणविषये तु सएव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौल्यमदत्तैव दिशं ब्रजेत् ।

स्तुत्रयस्योपरिष्ठान्तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

वृथादानाच्चिकपणं वर्द्धते नाविवचितम्”—इति ।

वृथादानं, नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आचिकपणं द्यूतद्रव्यम् ।

विवचितं अनाकारितम् । पण्यमूल्यस्य वृद्ध्यभावः, प्रवासप्रतियाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्ध्यभावः, यथाऽवस्थाने प्रतियाचनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्बर्त्तोऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने स्नाभे निचिप्रे च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निचेपे व्यक्त्यन्याकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यञ्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मसस्यासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुक्लेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तवन्धमगृहीतञ्च दित्ततः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शुक्लं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तवन्धग्रहणं निचेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दित्ततः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“मन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्थाष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां मन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्थाष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं द्विरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रमा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्यतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये श्रदे लव्णे वाह्ये नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

श्रदः चेत्रफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेघोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो वलौवर्धतुरगादिः । धान्यश्रदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽप्यष्टगुणा शाके वीजेक्षौ षड्गुणा स्यता ।

लवणे कुप्यदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्तपुसीसकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिक्षा-
दिकाललवणेन व्यवस्थापनौघम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं क्वचित्त्रिगुणं क्वचिच्चतुर्गुणं
क्वचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वसिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

ताम्रायःकांस्यरीतीनान्वपुणस्तीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रमाहचर्यात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासबीजेच्चौ षड्गुणा परिकीर्त्तिता ।
वदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्त्रेहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य खवणस्य च”—इति ।

यच्च वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तच्च द्विगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां द्विगुणा”—इति । अयं च वृद्ध्युपरमः सङ्घत्प्रयोगे सङ्घ-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुषीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सङ्घदाहिता”—इति ।

उपचयाथं प्रयुक्तं द्रव्यं कुषीदं, तस्य वृद्धिः कुषीदवृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सङ्घदाहिता सङ्घत्प्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सङ्घदाहतेति पाठे
शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्य-
मत्येतौति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः शनैः वृद्धिग्रहणे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृहस्पतिः,—

* एकशफाभ्यां,—इति शा० ।

“दणकाष्टेष्टकासूत्रकिल्वचर्मास्त्रिवर्षणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते”—इति ।

किल्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्मा वाणादिनिवारकफलकः । वर्षं तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धानिवृत्तिरत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वशिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्त्रिशृङ्गाणां मृगमयानां तथैवच ।

अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिश्वावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैवच ।

धनी तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रक्तो गोप्योभोग्यस्तथैवच”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णनोत्तमर्णं अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विवसाद्यवध्य-
माधिर्भया भोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
बृहस्पतिरपि,—

“आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैवच ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकगो-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावद्दृणन्तव न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिगून्यतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भर-
द्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चतुर्विध्यमाह,—

“आधिश्चतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैवच ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिस्तु परेभ्यः खन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्थ्यं अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संसदि त्वाज्ञया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवणं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
दयोयथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“वन्धं यथा स्थापितं स्थात्तयैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्भ्रतिक्रमात्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽहते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ति मूलहानिः प्रजायते ।

वज्रमन्त्रं यत्र नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यद्वाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां क्वचित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

ऋणं दाप्यस्तु तत्राग्ने वन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुमन्त्रेयम् । तथाच नारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यश्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्थ्या देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधर्गाप्यस्य भाग्यस्य च स्वीकरणात् ग्रहणान् उप

भोगाच्चाधिग्रहणसिद्धिः, न सात्तिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रथमेन रचमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“द्वयोर्निचिन्नयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

द्वयोरपि भुक्त्याह वृहस्पतिः,—

“चेन्नमेकन्दयोर्बन्धे यद्दत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्वलवन्तरा”—इति ।

भोगाधिग्रेषे सएवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्त्ता दण्डभागभवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह
विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिङ्गत्वा तस्मादनिर्मा-
चान्यस्य यः प्रयच्छेत्स बन्धः । ऊनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साच्चिलेख्यमिद्धोर्लेख्यमिद्धिर्वलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षितं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यमिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्दयद्दयदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्”—इति ।

अथमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधिलेनादिष्टं, तच्चिर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु
धनमाधिलेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिशेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतियहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्चेत्रम्भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतियहे
क्रये च योजनीयम् । ऋणादिषूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स एव,—

“सर्वध्वर्थविवादेशु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं चेत्रमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रिणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीनां यौगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोऽंशं प्रतिग्रही”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । ऋणपर्याप्ताधिनाग्रे त्वाह

नारदः,—

“विनष्टे मूलनागः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

वज्रमृत्त्याधिनाग्रे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह

मनुः,—

“मूलेन तोषयेद्देनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोष्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोष्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोष्यस्याधः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारात्तमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोष्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्ववत्त्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मृत्त्यादिद्वारेणैव निवेद्यः । गोष्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्दलात्कारभोगविषयम् । अतएव मनुः,—

“न भोक्तव्यो वलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुतृजेत्”—इति ।

वचनाद्विना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह
सएव,—

“यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

क्वचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वात्यादन्तेन कर्मभिः” ।

पौडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्वल्पनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृत-
कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येदधमर्णस्य, धनं प्रयोक्तुः सभ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यश्चाधिः सम्यतिपन्ने काले यदि न

* वात्वा दण्डेन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेत्सादण्डेन चर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अहृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्वामी द्विसप्ताहं प्रतीचते ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

नन्वाधेः स्वल्पनिवृत्तेः स्वलोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वल्पनिवृत्तिकारणम्, प्रतिग्रहादिरेव स्वत्वापत्तिकारणम्; किन्तु द्वैगुण्यनिरूपितकालप्राप्तौ द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव ऋणिधनिनोरात्यन्तिक-स्वल्पनिवृत्तिस्वलोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः, तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ सान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितमर्हति”—इति ।

तदस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-पादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेदृणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु सान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्रागृणिकस्य मरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीत समाचिकम् ॥

रचेद्वा कृतमूल्यं तु दग्धाहं जनसंसदि ।

सृष्टानुरूपं परतो मृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”—इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पञ्चादाधिमोचणादर्वागधमर्णिके मृते नष्टे कुत्रचिद्धते शिरकालमविज्ञाते सति, आधिकृतं द्रव्यं समाचिकं विक्रीय चरितानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं मृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेथ इति धारणा ॥

सष्टद्विकं मृहीत्वा तु श्रेष्ठं राजन्यथार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सङ्गावे तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्यास्त्रामिलमवगम्यते । धनद्वैगुण्ये स्वल्पप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम्* । अतएव, न्यूनं अधिके च बन्धे आधिनाशोनास्ति, किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“चरित्रबन्धककृतं सष्टद्व्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाश्रयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्रबन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समांशाधिविषयम्,—इति शा० ।

रिचबन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरिचबन्धकम् । तेन यद्रव्यमात्मघातकृतं, तत्सृष्टिकमेव दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः । तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभान्नाशः* । अयमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधिनाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरञ्चेदङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिलिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्वन्धकस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिकान्तरमाधिं नयेत्, न लधिक्तेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति । सम्प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादवांगपि द्रष्टव्यः ।

अथाधिभोचनम् ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

* लाभानाशः,—इति का० ।

मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम् ; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सृष्टिकम् । यदा तद्वत्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभागभवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यसन्निहिते सति तदाप्रहस्ते सृष्टिकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते
मोक्तव्यइत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाशनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादर्वागेव आधिर्माक्तव्यः ।
तथाच सएव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्द्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्द्ध्वं, अर्वाक् द्विसप्ताहान्मोचयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोक्तव्यसन्निहिते तत्कुले धनग्रहीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्सा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमूख्यो वा तत्र तिष्ठेदृष्टिकः”—इति ।

ऋणदानेच्छाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वद्धंते इति । भोग्याधि-
विषये क्वचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“चेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी” —इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा
चेत्रादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेत्तार्थव्ययसहितसवृद्धिकधनप्रवेशे
सति आधिमादद्यादधमर्णं इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽखिलम् ।

मोच्यत्राधिसुदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने” —इति ।

अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्थेव भोग-
इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि-
मोक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेत्तं तथा तु धनिके ऋणी ।

त्वयैतद्वृत्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम” —इति ।

ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णो
बन्धनं प्राप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु
पूर्णे वर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ते धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं
देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्धिपर्याप्त-
भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक-
देशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तवर्षप्रवेशे स एवाह.—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।
 ऋणी न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।

इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति चापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः

इत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देगे काले च दर्शयेत् ।

निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजकृतादृते”—इति ।

निबन्धं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं

प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्सु तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देयानुरूपतः पचं मासं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पञ्चत्रयं परम् ।
 यद्यज्ञौ दर्शयेत्तस्य मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥
 कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।
 स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“ऋणिव्यप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ हापिते ।

प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु बन्धनदार्ढ्येन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततद्वि-
 श्राप्तेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्राप्तार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्तकः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।
 खादकादप्यत्र, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव देयम् ।
 एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्ग्राह्य-
 इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वासग्रपधाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
 भेदः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतवन्भोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूर्याङ्ग इति शेषः । प्रतिभूररणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपिवा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाव्याघातं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि मूल्यमेव* देयं, न वृद्धिर्देया ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभावागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । वृहस्पतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दान-
र्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादे दाढ्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलमेव,—इति पाठः प्रतिभावि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूक्तसाधितं धनं दण्डञ्च
दाप्यः । तद्भावे तत्पुत्रोऽप्येत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिव्ये दर्शने वाऽङ्गते सति ।

ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति ।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाव्यमङ्गीकुरुतः,

तत्र विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यस्तस्य ऋणं सुतः”—इति ।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वहवः सूर्यदि स्वांगैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एककायाश्रितेषु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति ।

एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ वहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वांगेन
दद्युः । एककायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव कर्तृ
दद्यात् नांगतः । एककायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा
तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंगमेव दद्यात्, न
कर्तृम् । तथाच कात्यायनः,—

“एककायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंगन्तु मृते तु सः”—इति ।

प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु पृच्छति ।

* अत्र, यदि,—इति भवितुमुचितम् ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभूर्वादं कार्यं चार्थार्थिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमचं राज्ञा यद्भनं
दापितस्तद्द्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभावं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपचात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्युमर्हति”—इति ।

द्वैगुण्यं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसञ्चाष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभावे निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिहतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न क्वचित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रब्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति”—इति ।

सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं अविभक्ते न तु स्यतम्”—ति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अखतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रयच्छेच्च क्वचिद्धनम् ।

दत्तन्न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्णाग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यञ्च तद्धनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
भिरूपायैः साधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
दृहस्यति,—

“धर्मापधिबलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्वाऽनुगमेन च ।
 प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
 कृद्गना याचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
 अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
 यदा खगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
 दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा द्वारोपरोधनम् ।
 यत्रर्षं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण ऋलेनाचरितेन च ।
 प्रथमं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्मादयस्त्रोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-

यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
 रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि कृलेनैव प्रदापयेत् ॥
 वर्षिकाः कर्षिकाः चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् समीच्च दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्षिकः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दायः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदायः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दायः प्राप्तार्थं ह्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्वार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णी-
यादुत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिशीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिशीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्चेदृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दायः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“ऋणिकः सधनोयस्तु दौराव्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृह्णीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे ऋणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डश्चेत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसह्य स प्रवेश्यः स्यात् त्रयोऽथर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं प्राप्नुयान् दमम्”—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्वत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यगृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तक्नमात् ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भृर्दासवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेत्राभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे हयक्रयः ।

द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्सदृष्टिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत्; पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमसमर्थः, स तु तां मूलत्वे-
नारोपयेत् । तदाह षण्व,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेद्वृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्त्वा तत्रैव लेख्ये परि
वर्त्तयेत् । यस्तु अणप्रतिदानकाले सट्टिकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्तार्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “अथमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्त-
मणस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्याद्दृष्टिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेद्दृष्टिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव अणिकस्य च”—इति ।

यस्तु अणपाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणोऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च अणवान् धियते* यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुर्यद्देयतया स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु अणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्रथं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिग्रतं भवेत् ॥

* अग्रं नोधियते,— इति श्रा० ।

ततः कोटिशते पूर्णं दाननष्टेन* कर्मणा ।

अश्वः खरोवृषोदासो भवेज्वन्नि जन्मनि”—इति ।

प्रतिदातुः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तं पाटयेत्त्वेत्वं शुद्धे चान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं ख्यापयेद्यदा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिसमचमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे
साक्ष्यन्तरसमचमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्ता ऋणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

†अल्पकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् ।

सावधिलेन कृतं तु पूर्णं त्वधौ सान्तलाभं संश्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति । ऋणप्रतिदातृनाह वृहस्पतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णं त्वधौ सान्तलाभमभावे च पितुः कचित्”—इति ॥

अनन्तरं ऋणग्रहणं तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वार्थं नष्टेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अल्पकालमृणं देयं याचितं समन-
न्तरम् । पूर्णं त्वधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिष्टेत् । धनिकर्ण-
िकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अल्पकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् । सावधिलेन कृतन्तु पूर्णं
त्वधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठो भवितुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादसं-
लग्नस्य पाठो मूले रक्षितः । एवं परत्र ।

‡ इत्यमेव पाः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

अष्टणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृष्टं, “जायमानोहवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्दण्डेणवान् जायते”—

इति श्रुतिप्रतिपादितमृष्टम् । अधममृष्टं परहस्तात् कुषीदविधिना
मृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणान्तु सूनुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोचस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानाच्च जातमात्रस्य अष्टणमोचनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

क्वचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशत्संवत्सराद्देयमृष्टं पितृहृतं सुतैः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“साम्निष्ठेऽपि पितुः पुत्रैः अष्टं देयं विभावितम् ।

जात्यन्धपतितोन्नतचयश्चित्रादिरोगिणः”—इति ।

अष्टणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“अष्टं तु दापयेत्पुत्रं यदि साम्निरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हंश्च धूर्ध्वंश्च नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्थाऽंशतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुद्धहेद्दुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह
कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्भूतिके द्रव्यं मृते गृहंस्तु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिकृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच सएव,—

“ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मान्नादिनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतन्नितयं याञ्च-
वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिभूतेऽपिवा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साचिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराचिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभावं दण्डशुक्रं शेषं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आचि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्व्यं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभावं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभावं वृथादानमाचिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावागिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभावे तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना हृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासग्निय्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“शिश्यान्नेवामिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”-इति ।

शिश्योऽत्र विद्यार्थी । शिष्यशास्त्रार्थी अन्नेवाप्ती । उत्क्षिप्तम-
सन्निधानादिना खानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,-

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीभ्रातृशिश्वैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”-इति ।

भृगुरपि,-

“ऋणं पुत्रकृतं पित्रा प्रोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतखेहेन वा दद्यान्नान्यत्तद्दातुमर्हति”-इति ।

नारदोऽपि,-

“पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय च”-इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,-

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थी न पतिः स्त्रीकृतं तथा”-इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य क्वचिदपवादमाह बृहस्पतिः,-

“कृतं वा यदृणं कृच्छं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”-इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरूप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,-

“कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा :

उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापल्लतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु सत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्पत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।

या वा तदृक्थमादद्याद् यतो ऋक्थमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तदृक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते

तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थिनः”—इति ।

अनेकऋणदातृसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्थरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

। तदभावे तु रागादिवशाद्द्यो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दायः । पुत्रहीनस्य ऋणविधनः ऋणं दायः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दायः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋणग्रहाहिला-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रोः ऋणग्रहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदृणग्रहारिणः ।

यतो ऋणग्रहरा एते पुत्रहीनस्य ऋणविधनः”—इति

पुत्रे सति ऋणग्रहाहिलस्यास्त्वत्वात् । योषित्वाहिलमपि न
सम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां कश्चिद्गृहोपदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदप्यनर्थकम् । ऋ-
णग्रहाही ऋणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋणविधनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋणग्रहाहिलेणैव ऋणापाकरणाधिकारस्य ऋणग्र-
हाही ऋणं दाय इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्स्यपि क्लीवादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु वा
सवर्णपुत्रेषु पितृव्यादीनां ऋणग्रहाहिलसम्भवात् । क्लीवादीनां
ऋणग्रहाहिलाभावं मनुराह,—

“अनग्रौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सवर्णपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य ऋणग्रहायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सवर्णपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋणग्रहाही अन्यः सम्भवति । योषित्वाही ग्राह्यनिषिद्धोऽप्यतिक्रा-
न्तनिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्रय्याः सप्त प्रोक्तायथाक्रमम् ।
 पूनर्भृस्त्रिविधास्तार्सां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवाक्षतघोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्षणा ॥
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्त्रै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य तन्यं पुरुषमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ।
 मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
 प्राप्तादेशा धनक्रीता चुत्पिपासाऽऽतुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता ॥
 अन्तिमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 च्छणं तयोः पतिहृतं दद्याद्यस्ते उपासितः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“या तु लब्धधनैव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्यादद्यादृणं भर्त्तुस्सृजेद्वा तथैव ताम्”—इति ।

तदाश्रितभ्रात्रादित्रिषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“बालपुत्राऽधिकार्था वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स भजते मैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोषिद्वाहयोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स ऋणं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यद्वा, पुत्रहीनस्य
ऋक्विण इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्वाही दाप्य इत्युच्यते । ऋक्वि-
णशब्देन मैव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च स्वप्रधनायाः
सापत्यस्त्रियाश्च ग्राहिणः अभावे पुत्रोदाप्यः, पुत्राभावे धनं निरपत्य-
योषिद्वाही दाप्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारी ऋणं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य ऋक्वि-
णइत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो ऋक्वी, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वपेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

यदा तु न सकुल्याः स्तुर्न च समन्धिवान्धवाः ।
 तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्नु निक्षिपेत्—इति ॥
 इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“खं इत्थं यत्र विस्तम्भाच्चिचिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्रोक्तं व्यवहारपदं बुधेः”—इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह उच्यते:—

“अनाख्यातं व्यवहितमसञ्ज्ञातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितञ्च यद्दत्तन्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजचौरादिकभयाद् दायादानाञ्च वञ्चनात् ।

स्वायतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसञ्ज्ञाविशेषमकथयित्वा समग्रमन्यहस्ते रक्षणार्थं यत् स्वायते,
 तद्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापत्ने धनिन्यार्थं निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”—इति ।

उच्यते:—

“स्थानं गृहं स्थलञ्चैव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

सत्यं श्रौचं बभ्रुजनं परौच्य स्थापयेन्निधिम्”—इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्वैविध्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं गृहस्थञ्च तदर्थं विभवं गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्त्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”-इति ।

दृश्यतिरपि,—

“ससाक्षिकं रद्दोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।

पुत्रवत् परिपाल्यं तद्धिनश्रत्यनवेक्षया ॥

स्नापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम्* ।

तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”-इति ।

स्नापनेतरस्त्य यस्त्य स्नापितद्रव्ये स्वाग्यमस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
इत्युच्यते । मतुरपि,—

“यो यथा निचिपेद्धस्ते यमर्थं यस्त्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा गृहः”-इति ।

दायो दानं स्नापनमिति यावत् । गृहो गृहणम् । पालयितुः

फलमाह दृश्यतिः,—

“ददतो यद्भवेत्युष्णं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।

तत् स्नात् पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम्”-इति ।

भक्तकस्त्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्बधे ।

दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्तितोपेक्षिते नृणाम्”-इति ।

देवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह दृश्यतिः,—

“राजदेवोपघातेन यदि तस्मात्प्रमाप्रुघात् ।

गृहीतद्रव्यसहितं तच्च दोषो न विद्यते”-इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यत्र नाग्रितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तदन्नं चेत् तच्चिह्नकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहृतं तत्तु राजदैविकतस्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद् यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्धनात् स्लोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाग्नयात् किञ्चित् यदि तस्मान्न संहरेत्”—इति ।

कश्चित् केनचित् हेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण न दाप्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञाला द्रव्यवियोगन्तु दाता यत्र विनिश्चिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाशे तु बृहस्पतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृह्णीता यदि नाग्नयेत् ।

न दद्याद् याच्यमानो वा दाप्यस्तं सोदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यः स्वाद्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्वापकाय मूलमात्रं देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्रे दैवराजकृतेऽपि सः ।

घृहीता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापरार्धेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“वाच्यमानस्तु यो दातुर्निचेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यस्य तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्वापकाननुज्ञया निचेपं प्रभुङ्क्ते, तस्य दण्डमाह स एव,—

“यचार्यं साधयेत्तेन निचेतुरननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तस्य सोदयमावहेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आजीवन् स्नेह्या दण्ड्यो दाप्यस्तत्रापि सोदयम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्* ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम्”—इति ।

अत्र दण्डोऽपि समएव ग्राह्यः । तदाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्धनम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“गृहीतं निष्कृते यत्र साक्षिभिः श्रपथेन वा ।

विभाव्य दाप्येज्यासं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्थापकस्थानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

ससाक्षिनिक्षेपे साक्षिवचनविबुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु बृह-
स्पतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र विशंवादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्यतम्”—इति ।

गृहीतस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं अनिक्षेपारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेत् शापयेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ प्रदाप्यौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्रद्वयमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“ग्राह्यस्त्वपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् ।

कालहीनं दददण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते”—इति ।

यद्गद्यादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तः, तद्गयातीते काले स ग्राह्यः ।
तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सकृद्ग्याचनेऽर्पयेत्”—
इति वृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काल-
हीनम् । तद्गानमिष्टं नैवेति तद्दतोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु बला-
वष्टम्भेन निचेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मनुः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्व्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रच्छिन्नश्यासधारिणम्”—इति ।

अप्रच्छिन्वन् अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
नन्तरं प्रत्याह सएव,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साक्षैव परिसाधयेत्”—इति ।

निचेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः,—

“एषएव विधिर्दृष्टो याचिताम्बाहितादिषु ।

शिक्षिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैवच”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचिताम्बाहितन्यासनिचेपादिष्वथं विधिः”—इति ।

याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्काराद्यर्थम् । अम्बाहितं स्वस्मिन्
स्मितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिचेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । वृहस्पतिरपि,—

“अम्बाहिते याचितके शिक्षिन्यासे सवन्भवे ।

एषएवोदितो धर्मास्तथाच शरणागते”—इति ।

शिल्पिन्यासोनाम, अङ्गुलीयकरणाय स्वर्णकारादिहस्तसमर्पितः ।
अनेनायाचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तस्य देवराजोपघातेन विनाशे स्वर्ण-
कारप्रभृतयस्तदा न दाया इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्या-
यनः,—

“यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवमैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्द्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दायो देवहृतेऽपि तम्”— इति ।

नेर्मन्थार्थं रजकादिन्यस्तवस्त्रादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यासदोषाद्दिनाशः स्याच्छिल्पिनस्तन्न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत् संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यत्र तन्वादिकं वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदशायां
नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं
नष्टञ्च, तत्राप्याह सएव,—

“स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तद्गृह्णतः”—इति ।

स्वल्पेन प्रान्तरचनादिना विकलं नष्टञ्चेत्, भृतकस्य शिल्पिनो-
नष्टम् । पुनर्वतनग्रहणमन्तरेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि
स्वामी पुनस्तन्वादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वानाद्यभावे वेतनं शिल्-
पिने दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णवस्त्रादिकं, आदिक्षतो-
भृतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानमगृह्णतस्तत्पर्याप्तं विनश्यति ।
याचितकविषयेऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“यदि तन्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनिश्चय्य वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्तं न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालसाध्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत्, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतिषाध्यमानो याचितकं न ददाति ; असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमेवासौ कृते कार्यं परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा दैवादितोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा ।

विक्रीयेतासमक्षं* यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितश्रावणतयाषितबन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी षोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयतेऽसमक्षं,— इति ग्रन्थात्परहृतः षाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यम्”—इति ।

ततश्चास्वामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“द्वतं प्रणष्टं यद्रथं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्डः स तु षष्ठवतिं पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात्स धनस्वामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमासाद्य हत्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं च राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः ; राजा-
द्यानयनार्थं देशकालातिक्रमञ्चैद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूख्ये वेलाहीने च तस्करः”—इति ।

स्वामी स्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । केतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमूख्ये अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूख्ये वेलाहीने रात्र्यादौ

* गृहीता,—इति ग्रन्थान्तररहितः पाठः ।

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवद्दण्डो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं
मनुना,—

“द्रव्यमस्त्रामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन क्रेत्रा हीनमुख्येन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र
दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्तर्गृहे वह्निर्गामान्निग्रायामसतो जनात् ।

हीनमुख्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः”—इति ।

असतोजनात् चण्डालादेरित्यर्थः । असद्गृहणं स्वाम्यननुज्ञाता-
द्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमुख्यमवेलायां क्रीणस्तद्दोषभागभवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्भूतं ज्ञातृभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्भूतं नष्टधनं, ज्ञातृभिः साक्षादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोदमस्तत्र राज्ञस्तेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु स्वत्यन्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः,—

“सम्भं दानक्रयप्राप्तं ग्रौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातस्तु षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनम्”—इति ।

अथैतद्दत्तन्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रमाथ्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेत्रादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पत्रविषये* विशेष-
माह बृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्रथं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितोविक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्याह बृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेतराज्ञोर्मूल्यदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतोविक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालश्च देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रक्रयं कुर्यात् साचिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं दृष्टुं न

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, अत्र विषये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

शकरोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिकोधनं लभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्”—इति ।

क्रेतुः सकाशाद्भ्रनग्रहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्नीचीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

खामौ दत्त्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षएव ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह

सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि खं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरौषिवचनम्,—

“वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषेः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेचा स शुद्धो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साध्यादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादिर्निर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अर्द्धं दयोरपहतं तच्च स्याद्भवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्ररिपालनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्नस्वामिविक्रये दिव्याभावान्न तथा,—इति का० ।

एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः”-इति ।

अस्वामिविक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,-

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”-इति ।

*अविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यंजानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः* । मरीचिरपि,-

“अविज्ञातनिवेशत्वादयत्र मूर्ख्यां न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्द्रव्यं वासचेचमृहादिकम् ॥

स्वबलेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासी नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुञ्जते ।

उपभोक्ता तु तद्द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

त्रयोदशमनङ्गाहं मत्स्यं भूमिञ्च षोडश ॥

नौकामश्वञ्च धेनुञ्च स्नाङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टपणं दिने ॥

* अयं ग्रन्थः, अस्वामिविक्रेतुरिवेत्यादिग्रन्थात् पूर्वं भवितुमुचितः ।

परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादत्रैव रक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धन्तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
 शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु द्वैविध्यं मुनिरब्रवीत्—इति ।
 अस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वणिक्प्रभृतयो यत्र क्रयं सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः,—

“कुलीनदत्तानलमैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिकृतसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
 विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
 याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां
 तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दत्तत्वा-
 नलमत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादत्तादि निषेधति सएव,—

“अगत्कालसदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्याबुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
 लाभभाजः । तथाच बृहस्पतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंग्रैर्लाभस्तेषां तथाविधः”—इति ।

लाभवदेव व्ययादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽंगो येन क्षिप्रस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्तस्तेषां” तथाविधः”—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ”—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सभूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः,—

“समक्षमसमक्षं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापणानुसारान्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्यः शुल्कस्थानात् वह्निः स्थिताः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं गृहीत चैवहि,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पाथेयम् । व्ययो वेतनम् । उद्धार-
स्तस्मात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भार उद्वाह्यः । सारं
प्रकृतं चन्दनादि । अन्ववेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवादरत्ना-
कराया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साक्षिणश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

संन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां ते न चेद् द्वेषसंयुताः* ॥

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

ग्रपयैः स विशोद्धः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः”—इति ।

दैवराजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सएव,—

“चयहानिर्यदा तत्र दैवराजकृताङ्गवेत् ।

सर्वेषामेव या प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”—इति ।

चयायैव हानिः चयहानिः, न तु चयाद्यर्थं व्ययः । प्रातिस्निक-
दोषेण द्रव्यनाशे सएवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्द्वैतं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
र्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सखिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः†”—इति ।

समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य लाभहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्द्वेषसंयुताः,—इति ग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।

† प्रवासाधं,—इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्त्वा ऋद्धीयुस्ते ततोऽपरम्,—इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैसु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चित् लाभात् परिहृयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव हतम्भवेत्”—इति ।

करणन्तरस्यादिकम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“ऋत्विजः समवेतासु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तरा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांश्चकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
मात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव, न ऋत्विग्विशेषोञ्जेखेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत् वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चाप्यनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं लेख्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषांचिच्छाखिनामाधाने अध्वर्युषे रथव्याप्तयते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्वः, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोदाहकमनः शकटम् । इति
अष्टश्रुतीया व्याख्या ।

“सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशस्तुरीयांशस्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारोहोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्थार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवशादायाताष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातब्राह्मणाच्छंसि-
प्रस्तोतारस्तदर्द्धिनः धनमुख्यांशस्तार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्ट्रग्रीध्रप्रतिहर्त्तारस्ते तृतीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपतृतीयांशभाजः । ये पादिनो ग्रावस्तोतनेतपोतसुब्रह्म-
णास्ते मुख्यस्य भागस्य चतुर्थ्यांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रश्चतसस्तृतीयेभ्यस्त्रिस्त्रिस्त्रिः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयइत्याह मनुः,—

“ऋत्विग्द्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्त्तृभिः”—इति ।

सहकर्त्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मोऽंशानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये ऋत्विक्करणे
नारद आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ऋत्विङ्मरणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“सृष्टिजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विसरेत् ।

सभते दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मुषिकव्याप्तं चेत् यन्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाङ्मविवर्जनीयानाह सएव,—

“हृग्नातिष्टुं चूर्णं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाङ्मं प्राञ्जः कृषीवल्ः”—इति ।

प्रातिस्निकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाङ्मवीजात्ययाद्यस्य चेन्नहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाङ्मवीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां

शिल्पिनां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वृशं सभेरंस्ते यथाऽंगतः”—इति ।

निर्वृशोभृतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिक्षाकारिञ्जकुशला* आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकदित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंगतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्नाम्याञ्जया तु यक्षोरैः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंगतः ॥

* शिक्षाकाभिञ्जकुशला,—इति रत्नाकरः पृष्ठः पाठः ।

चतुरोऽग्नान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्भ्रंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः”—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राद्धनं यस्य चोरैश्चेदाज्ञयाऽऽहृतम् ।

राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।

सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्यूतम् ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः,—

“सामान्यं पुत्रदारार्धिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं लघुथा स्यूतम्”—इति ।

सामान्यमनेकस्त्वलकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारञ्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्यपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमण्यदेयम् । अतएव दत्तः,—

“सामान्यं याचितं न्यासत्राधिर्दाराश्च तद्भनम् ।

अन्वाहितश्च निचेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्त्रनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्थाप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्दयश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीचिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते सएवाह,—

“कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।

भर्तव्यं कुटुम्बमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत्स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने हते सन्तानविच्छे-

दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न त्वेकं

पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशिलं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशिलं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादीनि सुतस्थादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षमएव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यनापद्विषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वमिष्टेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाङ्गय राजनि च
निवेद्य निवेगनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ज्जत्वाऽदूरवान्धवमसन्निहृष्टमेव
गृह्णीयात्”— इति । अदूरवान्धवं सन्निहृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निहृष्टं सन्निहृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्यावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्रागमात् गृहचेत्त्राद् यद्दयत् क्षेत्रं प्रचीयते ।

पित्रं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दानव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्रभ्यत्रागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्दानव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनेभ्रातृशिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तम्”—इति बृहस्पतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदविभक्तस्यावरविषयं, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्त्रा भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् ।
स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं* न विद्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयादेयस्वरूपनिरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पश्यमूर्ख्यं भृतिस्तुष्या खेहात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ्लयोगतः ।

बालमूढाखतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममायं कर्षेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्युतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वेतनं कृतकर्माणे दत्तम् । तुभ्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाद्दुहित्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दियहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनिर्यातनायान्यस्त्रै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् । उल्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्त्रै ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्त्रै दातव्यस्यान्यस्त्रै दानम् । क्लृप्तयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्यं दत्तम् । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् । मत्तेन मदनियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्त्रेण अपवर्जितं दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रतिज्ञाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवं षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते । तथाच कात्यायनः,—

* अदृष्टार्थं,—इति का० पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधाखतन्वादा क्षीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥
या तु कार्यस्य सिद्धयर्थमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥
अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदायः स तां ब्रह्मात् ।
दण्डञ्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोदृत्तपारदारिकसम्भवात्† ।
दर्शनादृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।
न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः‡ । चकारात् ग्राहकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
घतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दायस्तत्सुतो नाच संग्रहः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः
पाठस्तु समीचीनः ।

† शंसनात्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ उक्तापादकः,—इति का० ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत्”-इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,-
 “गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”-इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्थानपाकर्म्मार्थं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,-

“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्थानपाकर्म्मं तद्विवादपदं स्मृतम्”-इति ।

वेतनं कर्म्ममूल्यम् । तस्थानपाकर्म्मं भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः,-

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्म्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्म्मणो यद्विनिश्चितम्”-इति ।

एतावदेव तत्कर्म्मकरणाद्वास्थामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह सएव,-

“भृतावनिश्चितायांश्चु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभगोवैर्य्यंशस्थानां वणिगोपकृषीबलाः”-इति ।

गोवैर्य्यं पाल्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्म्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,-

* दापको,-इति का० ।

“दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महौचिता”—इति ।

यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः”—इति ।

तदायाससाध्याकृष्टचेत्रकर्तृविषयम् । तत्रापि त्रिभागपञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गागं गृह्णीत पञ्चकम् ।

जातशस्ये त्रिभागन्तु प्रगृह्णीयात्तथाऽभृतः”—इति ।

अशनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषौबलः चेत्रजातशस्यात्पञ्चमं भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावद्वास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि क्वचित्ततोऽन्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयं, क्वचित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतीयात्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः क्वन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”—इति ।

यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेशकालातिक्रमं करोति, लाभं च बद्धतरव्ययकरणादल्पं करोति, तस्मै स्वामौ स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बद्धलाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”—इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बद्धभिर्वा क्रियमाण-

मुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्म्म-
करोति, तस्मै तत्कर्म्मनुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्म्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृतज्ञवेतनं देयं,
नापि कर्म्मनुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“कर्म्मोपकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्म्मस्वामिनां कर्म्मोपकरणं लाङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् कृत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःश्रायेण रक्ष्यमित्यर्थः । बृह-
स्पतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना श्रायमाण्वपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“गृहीतवेतनः कर्म्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्वा, अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“ऋष्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्योदत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वऽकुर्वाणः द्विगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्व्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽसावकुर्व्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनार्त्ता न कुर्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्डः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जवेतना-

दानम् । तदाह सएव,—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म
त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्योयत्तत्र नष्टं स्यादैवराजकृतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः भृतकदोषतः । वृद्धमनुः,—

(१) एतद्वाक्यान्दर्शनात् द्विशतं दममिति पाठः प्रतीयते । जैलक्ष-
प्रमादान्तु सर्व्वत्रैव द्विगुणं दममिति पाठोदृश्यते ।

“प्रमादान्नाग्निं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाग्निम् ।
 न तु दाप्यो हतञ्चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।
 द्रोहनाग्निं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाग्निम् । वृद्धमनुः,—
 “यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।
 उद्धृत्यान्यस्तु कार्य्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणं भृतिम्”—इति ।
 यज्ञवचनः,—

“अराजदैवकाघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।
 प्रस्थानविघ्नञ्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥
 प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
 भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपिच”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन
 नाग्निं, तदा तन्मूस्थानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
 लभसमयएव व्यवस्थाऽभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
 तदाऽसौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
 स्नाङ्गीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
 पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भृतेश्चतुर्थं भागं
 दाप्यः । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वाभृतीर्दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं
 स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वाक्तदेशेषु, असावपि पूर्वाक्तसप्तमभागा-
 दिकं दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
 भावात् । यदा पुनर्याधितो व्याध्यपगमे तदितरद्विषयान् परिगणय्य
 पूरयति, तदा लभतएव सर्वां भृतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्त्तः स कुर्यात् स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।
विक्रीते तु भाण्डे विग्रेषो वृद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्मृत्यन्त्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरर्द्धं लभेत सः”—इति ।

आसेधेन प्रतिवद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह
कात्यायनः,—

“यथा† च पथि तद्भाण्डमासिद्धेत ह्येत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“अनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकार‡ शून्यमादाय देशा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपस्कार,—इति पाठः प्रतिभाति ।
एवं परत्र ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्यापीति चण्डेश्वरीया श्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमश्वानि ।

नरङ्गच्छति भाटकः* । उपकारशब्देन तदाधारोल्लङ्घ्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारभ्रत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं^(१) दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहहीत्वा निर्गच्छेत् ढणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमादिना वधित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव ढणकाष्ठानि लिष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः ढणकाष्ठादियहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षितं तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृह्णीतमणिकादिपात्रभेदनादावप्याह सएव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

यहीतुरावहेद्भ्रमं नष्टं वाऽन्यत्र संज्ञवात्”—इति ।

संज्ञवः परस्परसंघर्षः । तेनान्पकेनां कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् । संज्ञवादस्य च भेदे तु भाटक-
यहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्म्मणे भृत्याय वेतनादातारभ्रत्याह
गृहस्यतिः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भृतिं न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन लेशतः,—इति का० ।

“कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्यथि सहायं यो भृत्यं रोगार्त्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपालयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये लाह नारदः,—

“शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतद्व्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु स्यत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा व्यया राजाधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा सृता”—इति ।

अत्यन्तावशुके जातसंभ्रमा संभ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यया । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्घातयेद्वा नखादिभिः ॥

अथोनौ यः समाक्रामेद्बुद्धभिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† जड,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । घातयेद्वा नखादिभिरित्य-
प्राप्येतदनुषङ्गनीयम् । अथोनौ मुखादौ, समाक्रामेत् ग्राम्यधर्मं
कुर्यात् । आत्मार्थं भाटयित्वा बुद्धभिः पुरुषैः सह विप्रशेषेण वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं त्वष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु”—इति ।

पण्यस्त्रियास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तां दमं दापयेद्द्वन्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।

अत्र निर्णयमाह नारदः,—

“वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्गृहीषिताः ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।

इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानौमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

आज्ञाकरणं शुश्रूषा । शुश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः । तथाच सएव,—

“शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

शिश्यान्नेवासिभृतकाः चतुर्थस्वधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकराज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाङ्गमनीषिण ।

जातकर्म्मकरस्तक्तो^(१) विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्म्माक्तं शुभङ्कर्म्मकरे स्युतम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्याऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्जनम् ॥

दूष्कृतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः ।

अशुभङ्कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र ग्रिथो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी ग्रिथ्यग्रिचार्यी । मूलेन
यः कर्म्म करोति, स भूतकः । अधिकर्म्मकृत्कर्म्मकुर्वतामधिष्ठाता ।
अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थङ्गर्त्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांश्यादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु कृषीबलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अत्राकालभूतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महत्स्रष्ट्याद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपागतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड्वाऽऽहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्युताः”—इति ।

(१) जातएव यः कर्म्मकरः स जातकर्म्मकरः । यस्यान्तरे तु जातिकर्म्मकर-
इति वाठः । अत्रापि तथैवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्थग्राहिलेन प्राप्तः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां नीतः ।
 ऋणमोक्षित ऋणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं मद्रास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । बड़वया
 गृहदास्या आहतः तस्मिन्नेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणैते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यन्तु
 मनुनोक्तम्,—

“ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।

पैतको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच”—इति ।

विद्या चात्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्नेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमरूप्यादिमंस्कृतिः ।

बधोऽत्र ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्त्तौ कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“गृहीतग्नित्यः समये कृत्वाऽऽचार्य्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्येनं अन्तेवासी निवर्त्तते”—इति ।

भृतकानामपि भृतिहृतः कालहृतश्च विशेषो बृहस्पतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड़वाभृतः ।

कर्म तत्स्वामिनः कुर्यात् यथाऽन्नेन भृतो नरः ॥

बड्धधाऽर्धभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमधोत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासाद्द्वेषणमासत्रिमासाब्दभृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्धभृतस्य बड्धधालं समर्थाल्पमहत्वाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चाल्प-
महत्वे शक्नुनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभ्यां तेषां कर्माश्रया भृतिः”—इति ।

भागभृतस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारो भागभृतः रूपणो जीवितः स्मृतः ।

जातस्यत्तथा क्षीराक्षभते तु न संशयः”—इति ।

अधिकर्महृतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

षोऽधिकर्महृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्नेवासिभ्यः भृतकाधिकर्षकरेभ्यो*
दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनोदानाहासलं दारवद्गुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वग्ररीरदानाद्दारलं, तथा
स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाहासलम्,—इति भृगुराचार्योमन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थमात्रमासाद्य
शुश्रूषकाः कर्षकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् । “दास्यं विप्रस्य न क्वचित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेष्वपि दास्यमानुसोम्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुसोम्येन दास्यं न प्रतिस्त्रोमतः ।

राजन्यवैश्वशूद्राणाम्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिस्त्रोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मापरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिस्त्रोम्येन दासलं न विधीयते ।

स्वधर्मात्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मता”—इति ।

दारवहासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सर्वेषु प्रति दासत्व-
प्रमाथ्यमाह कात्यायनः,—

“असर्वेषु तु विप्रस्य दासलं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः खेच्छ्या दास्यं भजते, तदाऽप्यौ नाशुभं कर्षं
कुर्यादित्याह सएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्षं कामतः ।

* भृतकाधिकर्षकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

ऊनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण खेच्छया पर-
हितार्थम् । चत्रियवैश्वविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“चत्रिययञ्चैव वैश्वञ्च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विष्टयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजातिं बलाद्दास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह मणव,—

“दास्यन्तु कारयेन्नोहाद्ब्राह्मणः संस्तान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा दाप्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह मणव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतसम्भवायागतानां
षतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वञ्चतुर्वर्गा दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते”—इति ।

प्रब्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह मणव.—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रब्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोचोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य-
इत्याह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिताये तु त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं चत्रियं विशः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्रपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शौचं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतव्यतिरिक्तानामन्नाकालभृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अन्नाकाले भृतोदास्यान्मुच्यते गोदयं ददत् ।

तद्भक्षितं दुर्भिक्षे यत् न तु शुद्धोदकर्म्मणा* ॥

आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा तदृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदाशो विमुच्यते ।

निग्रहाद्बड्वायास्तु मुच्यते बड्वाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते
इत्याह नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भक्षितश्चापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्म्मणा,—
इति ग्रन्थान्तरघतपाठस्तु समीचीनः ।

“यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत्प्राणसंग्रयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहृतविक्रीता ये च दासीकृताबलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेच्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति,

असावपरेण विसर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तस्याप्रुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोक्षणतिकर्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासमश्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहाभ्रया ॥

साक्षताभिः सपुष्याभिर्मूढ्वन्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत्* ॥

ततः प्रसृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषास्थं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत्,—इति यत्रान्तरहृतः पाठः ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्युतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्म अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम् । तद्व्यतिक्रम-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्भूरिहिरिणादि-
उत्पन्नं कृत्वा स्वधर्मावर्णाश्रमश्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयता-
मेति तान् ब्रूयात् । वृत्तिमप्यत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तभावाश्च^(१) नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करोराजग्राह्यभागोयासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमीरित्यर्थः ।
मुक्तभावास्त्यक्तराजदेयाः ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धैश्च च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मांराजकृतश्च यः”—इति ।

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षणं देवगृहपालनादिरूपो-
यो धर्मः समयाभिष्यन्नो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मद्राति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्यन्नः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
ग्रामादि सर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः,—

“ग्रामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैवच ॥

वाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणी सृता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैकैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च ग्रामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमदीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । वाटचौरैभ्यो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः सम्भूय कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषस्तेनैवोक्तः,—

* गोप्रचारेक्षणम्,—इति का० ।

“सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।
 तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
 कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्त्राभिरंगतः ।
 यत्त्वेवं* लिखितं पत्रं धर्म्या सा समयक्रिया ॥
 पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।
 सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिक्षा-
 दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
 तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षापगमपर्यन्तं धारणम् ।
 अंगतः गृहचेचपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाढ्यकत्वेन वा स्थितेन
 कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
 नीया, किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः,—

“पाषण्डनेगमश्रेणिपूगन्नातगणादिषु ।

संरचेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाह्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
 लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नेगमाः
 सार्धिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकसन्देहहरपुरुषतिरस्का-
 रिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नेगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्त्वेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । त्रातगण-
शब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानायुधधरात्राताः समवेतास्तु कौर्त्तिनाः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकीर्त्तितः”—इति ।

पूगे त्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णबेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु क्वचिद्विक्रोतुर्हस्ते कश्चित् क्रेटहस्ते
शुल्कग्रहणमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रश्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्त्रैर्वा परस्परम् ।

विश्वसं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्त्रैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभजति बृहस्पतिः,—

“विद्वेषिणो व्यसनिनः गालीनालमभीरवः ।

बृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मजाः दत्ताः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्तः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते सएवाह,—

“द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तञ्च यो हन्याद्यः कार्यान्वकाशदः ।

अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत् त्रैविद्यमेव वा ।

संविक्त्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह सएव,—

“बाधाङ्कुर्युर्यदैकस्य सम्भूताद्वेषमंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्त्राश्चैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जह्युः स्वमार्गं स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेत्तु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवामयेत्”—इति ।

मर्माद्वाटकादीनां पुरान्निर्वासनमेव दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“अरून्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहमी तथा ।

श्रेणीपूगनृपद्वेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्व्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निःसृष्टार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निःसृष्टार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषु
यथा राज्ञा वर्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यश्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यश्चैषां प्राप्नुयादर्थमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमत च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनाम्नायकल्पितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिचाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ण्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृत्त्युपादानं^(१) जीवनार्थं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिशूद्रकर्त्तव्यं त्रैवर्णिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
त्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं बलं कोषञ्च नश्यति”—इति ।

---

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

---

(१) इयञ्च, यश्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यश्चैषां
प्राप्नुयादर्थमित्यत्र, यश्चैषां वृत्त्युपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विवादादरत्नाकरे तथैव पाठोद्धृतोवर्त्तते । परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनात्
यश्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यमेव पाठो मूले रक्षितः । शा० का० पुस्त-
कयोस्तु, प्रत्युपादानं,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु ताम्बूल-
भक्षणं, परस्यरोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेद्यात्वादिनां पाषण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संवित्त्वहने दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेशरोलोभान्तं राश्रादिप्रवासयेत् ॥

निकृत्य दापयेदेनं समथव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* श्रतमानञ्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिङ्कुर्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समथव्यभिचारिणाम्”—इति ।

सत्येन श्रपयेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कश्रतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राज्ञा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सभानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

* चतुःसुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) अत्र च, “साद्यं श्रतं सुवर्णानां निष्कमाज्जर्मगौषिकः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपात्तम् ।
श्रतमानं राजतं रत्तिकानां विंशत्यधिकं श्रतत्रयमिति चण्डेन्द्रेण
व्याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दायो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

दिभज्य ग्रहणमणुद्रव्यविषयम् । यतस्तत्पक्षविषये सएवाह,—

“षाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्तव्यं यथाऽंगतः ।

देयं वधिरः वृद्धान्बस्तीवालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राजः प्रसादलभ्यवदृणमपि सर्वेषां सममित्याह सएव,—

“यत्नैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राजः प्रसादलभ्यञ्च सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कल्पं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो वहिर्भूताः, तान् प्रत्याह सएव,—

“गणिनां शिन्धिवर्गाणां गताः स्युर्यं तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्णस्याः समांशाः सर्वएव ते ॥

* देवं वा निस्त्र, —इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्, —इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्, —इति
ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धनार्थास्य, —इति ग्रन्थान्तरघृतस्तु
पाठः समीचीनः ।

तथैव भोजनैर्भावं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंग्रभागभाक्”-इति ।

संविद्यति क्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीत्वा मूख्येन यः पण्यं क्रेता न बद्ध मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”-इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीक्षेत ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”-इति ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“परीक्षितं बद्धमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”-इति ।

तत्कालपरीक्षितस्य पुनरर्पणभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः‡ परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभाज्य,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंग्रभागिति,—इति का० । प्रगतस्त्वंग्रभाङ् न तु,—इति ग्रशान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्त्ररूप्यहिरण्यानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पणानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अथाद्दोह्यं परीचेत् पञ्चाहादाह्यमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रबालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकाहाहोहवासमाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि मञ्जायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दृष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य ; तत् यावत् परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालातिक्रमे दृष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पणानां देशकालवशाद्पचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पणानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपणानामस्मिन् काले अस्मिन्देष्टे च वृद्धिर्भविष्यतीति जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादिकारणमन्तरेण नानुशयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“क्षयं वृद्धिञ्च वणिजा पणानामविजानता ।

कीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परौचित्यपण्यानां क्रयकालोत्तरकालम् । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुः रनुग्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्य-
दोषतद्वृद्धिद्वयकारणत्रितयाभावेऽनुग्रयकालाभ्यन्तरे यद्यनुग्रयं
करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रयकारणसद्भावे-
ऽप्यनुग्रयकालातिक्रमेण योऽनुग्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्वरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूल्यान यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयीः ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्?”इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददन्क्रेता मूल्यात् त्रिंशंशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेदच”—इति ।

परतोऽनुग्रयः न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्दयस्येहानुग्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* अत्र, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि चाल्लतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गिबीक्षितम्,—इति च
ग्रन्थान्तरदृष्टौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्वरगृहक्षेत्रक्रयानुशयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेरुक्तत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तन्तु यद्वासः क्षिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूढ्येन केतुर्यन्न प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानन्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्यावरं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धायं हेमचन्द-
नादि । मेयं ब्रीह्यादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

महिष्यादि । रूपतः पण्यंगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षट्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बद्धमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यसोदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घञ्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहा-
दिके य उपभोगः तदा च्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

चयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्यः”—इति । यस्तु विक्रीयानुग्रयवशान्नार्पयति, यश्च क्रीत्वाऽनुग्रयवशान्न गृह्णाति, तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद् यो न दद्याद्दूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वन्नव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मा दशाहात्तु परतोऽनुग्रयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्वन्नव्यमाप्नुयात् । एष धर्मादशाहात् प्राम्बेदितव्यः । ततः परमनुग्रयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयामग्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपात्रे स्थितं तस्य यदि देवादिना नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दैवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादवगम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्वाक्यान्दर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,— इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शपुस्तकेषु दृष्ट्येव पाठः मूले निवेष्टितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः प्रतिभाति ।

“उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्नयेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्था विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगृह्णतः क्रैतुरपौत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयो ।

सएवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रैतर्यगृह्णाति ।

हानिश्चेत् क्रैतदोषेण क्रैतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यश्चान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दीपं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यत्समं विनयं तथा”—इति

बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रैतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रैतर्यगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तरभूत-

पाठस्तु समीचीनः ।

पक्षे क्रेदविक्रोचोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच नारदः,—

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रोतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाञ्छाचक्षे क्रयोमा भृदिति विक्रेदहस्ते क्रेचा यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारञ्च^(१) यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निःसृष्टन्तद्दीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेददोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीत्वानुग्रयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्येन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यञ्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुग्रयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यत् क्रेतुकामेन क्रयपरिस्थितये विक्रेत्रे समर्पितं, तत्सत्यंकारपदार्थः—
इति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भूमतत्ततः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“उपानयेद्वाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां श्रताद् वत्सतरी धेनुः स्याद्विश्रताद् भृतिः ।

प्रतिभ्रवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिभ्रवत्सरं वत्सतरी द्विहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया । द्विश्रते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भृतित्वेन कल्पनीय-
इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

बृहस्पतिस्मरणात् । इयञ्च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भृतिमाह,—

“गवां क्षीरभृतोयस्तु म दृष्ट्याद्दशतोवराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धूणां मध्ये वरामुत्पृष्टां खौकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भृतो गृह्णीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमृन्धतो भृतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः, न तत्रैषा भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृह्णीत्वा पशून् पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याजवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदायः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसह्य चोरैरपहृतो न दायः । तथाच सएव,—

“विशिष्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विज्ञवे ।

यत्प्रणष्टं हृतं वा स्थान्न पालेष्वत्र किल्बिषम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचोरव्याघ्रभयात् दरौश्वभ्राच्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्यायच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रसुतार्थं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्तान् विनयञ्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धत्रयोदशपणाः स्वामिने द्रव्यमेवच”—इति ।

अर्द्धत्रयोदशपणाः सार्द्धद्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले लनायति ।

यां प्रसह्य वृकोहन्यात्पाले तत्क्लिष्विषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमल्लस्यविषयम् । दुर्गमस्थलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मियोवने ।

यामुपेत्य वृकोहन्यान्न पालस्तत्र क्लिषी”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्यस्थिस्त्रायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानिदर्शनम्”—इति ।

स्यत्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रायुस्त्रिरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारौ भूमौराजेच्छयाऽपिच”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामाल्पलमहत्त्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां तृणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः कृतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामचेत्रयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो ग्रामचेत्रान्तरम्वेत् ।

द्वे शते खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामचेत्रथोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदेवविधिना शस्थं
कार्थ्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे शस्थं,
नगरस्य च बहुजनसङ्कीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे शस्थं
कार्थ्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय वृतिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव शस्थेषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि चेत्रे वृतिः कार्थ्या यामुष्टो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशुनांशो न भिन्द्यात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य शस्थादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि चेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पालः शतदण्डाहो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि चेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य शस्थघाते स पालः
पशुकार्थ्यं पणशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि
चेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य शस्थघाते स पालः शतपण-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु
भासात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापरिवृतं धान्यं प्रक्षिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशुरक्षिणम्”—इति ।

एतददौर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवाव्यकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽव्यकालम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन,—

“माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः ।

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”—इति ।

परशस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरोमाषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

स्यत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टमवत्सविषये यथोक्ताच्चतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं स्यत्यन्तरे,—

“वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाहतुः शङ्खलिखितौ ।

“रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् रात्रिमुहूर्त्तं माषं दण्डं यासे”-इति ।

आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,-

“जराग्रह* गृहीतो वा वज्राग्निहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दृष्टो वृक्षाद्वा पतितो† भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”-इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,-

“गौः प्रसूता दशाहन्त महोचो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”-इति ।

मनुरपि,-

“अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्”-इति ।

वृषामहोचाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,-

“महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोथेषां च ते मोच्या दैवराजपरिश्रुताः”-इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोग्रना,-

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आद्रुकाले तथैवच”-इति ।

* ग्राह, -इति शा० ।

† वृक्षादापतितो, -इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि दापनीयः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शस्यान्निवारयेत् गासु चीर्णे दोषद्वयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

वधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

यस्तुश्रनसा शदयाचननिशेधोऽर्थात् हतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवोकसः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतचेचविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा चेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता”-इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातचिह्नाद्यभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“शामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥

स्वच्छन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुञ्जैरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”-इति ।

वृक्षाश्च न्ययोधादयः । तदाह मनुः,—

“सीमावृचांसु कुर्वीत न्ययोधाश्चत्यकिंसुकान् ।

शाल्मलीशालवृचांसु चीरिणश्चैव पादपान्”-इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

खलनिम्नदोस्तोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा”-इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।
तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराऽम्बकपालिका ।

सिकतेष्टकगोवालकार्पायास्थीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्शनीयानि । तथाच
बृहस्पतिः,—

“ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वाढ्दुके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैवच ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संग्रयएव स्थालिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साक्ष्यभावे तु चलारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजमन्त्रिधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथात्राप्य-
विश्रामस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्त्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

विप्रतिपन्नसीमकस्य चेन्नस्य चतसृषु दिवु मन्त्रिहितग्रामादि-
भोक्तारः संसक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदृष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः। तदाह
सएव,—

“स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संग्रहः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥
तेषामभावे सामन्तामौलवृद्धोद्धृतादयः ।
स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा”—इति ।

वृद्धादिलक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“निबध्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।
तन्मूलत्वान्तु ते मौलाः ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
उपश्रवणसम्भोगभयस्थानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः”—इति ॥

साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम् ।
इमानयनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यालयाहानुञ्ज्वृत्तौनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति ।

अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते । तथाच याज्ञ-

“सौम्योविवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषणाश्च सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सीमान् स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः ॥

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ग्रामसीमास्तु च वहिर्धे च स्तुः कृषिजौविनः ।

गोपाः शाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति ।

ते च ग्राम्यैः ग्रापिताएव निर्णयं ब्रूयुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“ग्रापिताः ग्राम्यैः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्रमाणमिति स्थितिः”—इति ।

स्वैः स्वैरिति,

“सत्येन ग्रापयेद्विप्रं चत्रियं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि.—

“ग्रामेयककुलानां तु समचं सीमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथैवच विवादिनोः ॥

ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्णेण ग्रामयोर्द्वयोः”—इति ।

सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः,—

“आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कामञ्च नाम च ।

भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः”—इति ।

यदा पुनश्चिङ्गानि न सन्ति, तद्विदमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया*

संनिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः.—

* लिङ्गतया,— इति का० ।

“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्मसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः”—इति ।

रक्तस्रग्मिणो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितक्षितिखण्डाः* सीमां प्रदर्श-
येयुः । खैः खैः ग्रपयैः ग्रापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मनुः,—

“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्मिणो रक्तवाससः ।

सुहृत्तैः ग्रापिताः खैः खैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”—इति ।

नयेयुरिति बह्वचनमपि अविचक्षितम् । एकस्यापि सीमा-
प्रदर्शकस्य बृहस्पतिना दर्शितत्वात्,—

“ज्ञादचिक्लैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बह्वेषु स्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वतिरिक्तविषयम् । स्थलादिचिह्नाभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निस्रगाऽपहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु † ।

तत्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्त्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
क्षिनुयुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्गमण-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः—इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सीमाज्ञानोपाये विषयमाह,— इति शा० ।

‡ निस्रगापहृतोत्सृष्टचिह्नैर्विगतभूमिषु,— इति शा० ।

“सौमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत्सौमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सौमान्तवासिः सामन्तैः कुर्यात् चेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसौमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवशात् सौमासाक्षिणोनिर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीया इत्याह सएव,—

“बह्वनान्तु गृहीतानां न सौमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्त्रत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सौमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये स्युस्तात्संक्राता मृषोदिते ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्त्रत्तमसाहसम्”—इति ।

सौमाचङ्गमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विघ्नतं दमम्”—इति ।

* सामन्तभावे—इति का० शा० ।

अज्ञानादनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।
समीच्यां कारयेत्सीमाभेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नद्युत्सृष्टचेचविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“अन्यग्रामात्ममाहृत्या† दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।
महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेत्लाभो नराणां राजदैवकः ॥
अथोदथौ जीवनञ्च देवराजवशान्नृणाम् ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥
यामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ॥
एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

एतद्व्युत्सृष्टस्यतीरविषयम् । अत्रग्रस्यविषये तु स एवाह,—

“चेत्रग्रस्यं समुल्लङ्घ्य॥ भूमिच्छिक्त्वा यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाह्वय,—इति शा० ।

§ एतदनुप्त,—इति शा० । एवं परत्र ।

॥ समुत्सृज्य,—इति शा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

तां मग्नस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुन्नमस्यफलप्राप्तिस्त्वावल्लभेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
काचिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन क्लान्थायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वहेतुप्रमाणवत्त्वेनविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतोयस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकालादारभ्य गृहचार्थ्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरन्निदयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेद्येत्”—इति ।

अवस्करादिभिश्चतुष्पथादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्यलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत्”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“यान्थायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संभरणं न रोद्धव्यन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहचार्थ्यापणादिकम्,—इति शा० ;

यस्तु संसरेणै श्वभ्रादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तत्र संसरे श्वभ्रं वृचारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषङ्कुर्याञ्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः”—इति ।

राजमार्गं तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् अमेधञ्चाणु शोधयेत् ।

आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयमिति स्थितिः”—इति ।

अमेधादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेत्रस्य हरणे दण्डाअधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा । तस्याः प्रकर्षण भेदने, सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेत्रस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यममाहमा दण्डा वेदितव्याः । चेत्रग्रहणं गृहाराणाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेत्रादिहरणे मएवाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“गृहं तटाकमारामं चैत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डः स्यादज्ञानाद्द्विशतं दमः”—इति ।

ये तु बलादपह्नियमाणचेत्रादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे लघुसहस्रम्”—इति । तत्समयसीमाऽति-
क्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्यन्नवृत्तादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृवाणां चेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेत्रे जातवृत्तादिविषये सएव,—

“अन्यचेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेत्रे तु संस्थिता”—इति ।

परचेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेत्रस्वामिना न
निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेत्रो बह्वदकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेत्रादिकञ्च भवति, तत् चेत्रं
स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत्पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्धव्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेत् वृद्धिर्गिष्टा चये सति”— इति ।

सेतुश्च द्विविधः । तथाच सएवाह,—

“सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैवच ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेत्वादिसंस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्यवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वाऽपि मानवे ।

राजानमामन्व्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेचस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेत्वादिप्रवर्त्तने

याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव चेत्से सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्थदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परचेत्से सेतुं प्रवर्त्तये-

दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाकृषिनिषेधे

तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे

तात्पर्यमसु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

व्यय* स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

चेत्रस्वामिपार्थं चेत्रमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्द्यूभं
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाष्योऽकृष्टशदं चेत्रमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न सखबीजावापार्हं,
तथाप्याकृष्टचेत्रस्य फलं यावद्द्यूत्रोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
दमौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेत्रं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । वृहस्पतिरपि,—

“चेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाथो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने क्रियान् शदोदेय इत्यपेक्षिते सएवाह,—

“चिरावसन्ने दशमं कथ्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे चेत्रे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागन्दायः । सुसंस्कृते चेत्रे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । अमक्तप्रेतनष्टचेत्रविषये नारदः,—

“अमक्तप्रेतनष्टेषु चेत्रिकेषु निवापितः ।

चेत्रञ्चेद्विकृषेत् कश्चिदनर्हति च तत्फलम् ॥

कथ्यमाणेषु चेत्रेषु चेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्समं ढत्वा चेत्रमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्याति,—इति का० । कश्चिदश्रुवात् स,—इति यशान्तर-
घनघातस्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थव्ययः । तस्येयत्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह सएव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु चेन्न स्यादटवौसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोव्ययः ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिग्रहणाद्यावादिभिः । द्रोहोहिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमधोत्तमक्रमात्

अत्रगृणानि ग्राह्यपातनचतदर्शनैः ॥

हीनमधोत्तमानान्तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

त्रौष्णेव साहसान्याजस्तत्र कण्टकग्रोधनम्”—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । त्रौष्णेव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनेवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्त्रुतः एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने चुम्बयोर्द्वयोः ॥
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।
पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥
पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारी पूर्वतु विनयो गुरुः ।
द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥
स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।
पारुष्यदोषावृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥
विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।
श्रपाकषण्डपाषण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥
क्षुत्तिपत्रात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु ‡
मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातश्वासुब्राह्मणम् ॥
यमेव व्यतिरेकेरन्ते१ सन्तं जनं नृषु ।

* श्रपाकपशुघण्डालवेष्ट्यावधकवृत्तिषु,—इति यश्यान्तरद्वयः पाठः ।

† दासेषु,—इति यश्यान्तरद्वयः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति
यश्यान्तरे ।

१ अतिवर्त्तने,—इति यश्यान्तरद्वयः पाठः ।

सएव विनयं कुर्याच्च तद्विनयभाक् नृपः ॥

मलाद्धेते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्यापराधाभवोद्वहस्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोगन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपाह्वयसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाच्चिकहते चिह्नैर्युक्तिभिस्त्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्यनेनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा चिह्नैः तद्गात्रगतअमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दाद्विद्येन च, कूटचिह्नकरण-सम्भावनाभयात् परौचा कार्य्यत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-विशेषमाह सएव,—

“न्यूने पङ्करजःस्यर्षी दण्डोद्गमणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽततायिनं,—इति यन्यान्तरुद्धतः पाठः ।

† भस्मपङ्करजः स्यर्षी,—इति का० ।

अमेध्य* पार्थिन्दिग्नादिं स्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेध्वेव परस्त्रीषु द्विगुणः चोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेध्यशब्देन श्लेष्मनखकर्णादिदूषिकाशुकोच्छिष्टादिकं गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायनः,—

“हृदिमूत्रपुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञानाः गृह्यन्ते । ताड़नार्थं हस्तोद्यमने
ताड़ने च दण्डमाह सएव,—

“उद्गूरेण तु हस्तस्य कार्य्यो दादशकोदमः ।

सएव द्विगुणः प्रोक्तः ताड़नेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गूरेण हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्त्रे पादे वा ताड़नार्थमुद्यते सति यथाक्रमं दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्य्य शस्त्रे उद्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताड़ने सएव,—

“शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान् दाप्योद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

। दार्द्रिनिष्कृत,—इति का० ।

। इत्यमत्र पाठः सर्वत्र ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु करकर्षणे तु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

करपाददन्तभङ्गे क्सेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो व्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाकरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घ्रीवादिब्रणभङ्गे च दण्डोमध्यमसाहसः ॥

एकं धृतां बहूनाञ्च यथोक्तद्विगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केग्रं गृहीत्वा योऽतित्याकर्षति, असौ दशपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेक्ष्य गाढमापीड्याकृष्य पादेन घटयति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्णनासिकयोश्च क्सेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घ्रीवाहस्तब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलित्वैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्डउक्तः, तत्र तस्मात् द्विगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्णाष्ठब्रणपादादिजिज्ञानासाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसभेत्ता तु षसिष्कान्,—इति ग्रन्थान्तररुद्धतः पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृतै सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”--इति

प्रातिलोभ्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं क्लेशमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्यर्गं तु तदर्धकः”--इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य चत्रियादेरङ्गं करचरणादिकं
क्लेश्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णापलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

क्लेश्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्”--इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”--इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्यर्गं प्रथमसाहसोदण्डो वेदितव्यः ।
भस्मादिस्यर्गने पुनः चत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापवादिषु द्विगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्धाद्ध्वानितः”--

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”--इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ केदयेन्मृपः ।

श्रवमूत्रयतोमेढ्रं पुरीषकरणे गुदम् ॥
 केशेषु गृह्यतो हस्तौ हृदयेदविचारयन् ।
 पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
 महासनमभिप्रेप्सुस्तृष्टस्यापकृष्टजः ।

कथां कृताङ्गोनिर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं ब्रह्मणस्तुष्टिकरम् । समुत्थानं ब्रह्मणरोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्ययो ब्रह्मणस्तुत्त्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्ययार्थं च कल्पितमानं ब्रह्मणरोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादाब्रह्मणरोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव हृदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याञ्चवल्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्ययम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

ग्राम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः । “ग्राम्यपशुघाते कार्षापणं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तु तन्मूल्यं दद्यात्”—इति । मूल्यदानन्तु मृतपशुविषयम् । मरणभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् । तथा च

सएव । “सर्वे च पुरुषपौडाकराः समुत्थानव्यथं दाप्या ग्राम्यपशु-
पौडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः क्वचिदशक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्लिन्ने नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैवच ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्त्तरश्मोस्तथैवच ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनसाधवार्थं
स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तत्र न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पशुभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गकेदने तथा ।

दण्डः चुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य केदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेवच ।

महापशूनामेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

चुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
केदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुष्पणषट्पणा-

ष्टपण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गकेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वाक्ताद्दण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
शतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्भ्रगोघातेषुऽकएवार्थः । मांसविक्रयी च भ्राम्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशूनुच्चाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं बधे ॥

मनुश्वमारणे क्षिप्रं चौरवत्क्लिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्पूर्वं गोगजोद्भ्रहयादिषु ॥

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राज्ञो दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह

कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यत्रवौन्मनुः”—इति ।

स्यावरप्राणिपौडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्थ्या हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्प-
नीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुम-
च्छेदी उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् ।
बल्लौगुल्ललताच्छेदी कार्षापणशतम् । दण्डच्छेदकम् । सर्वं च तत्-
स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः
क्लिन्नद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकाल-
पर्यन्तं दाप्या इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यभ्रशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च
यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो-
दण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाशीतिपणा इत्येवं रूपः ।
अप्ररोहिशाखिनामास्रादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशा-
दीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा माल-
त्यादयः । गुच्छाः कुरुष्टकादयः । चुपाः करवीरादयः । लता-

द्राचाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषधयः फल-
पाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधोगुडुचीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वाक्तादृण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभिघाते तथा भेदे ह्येदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशान्नः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुड्याभ्यभिघाते, विदारणे, दैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने पुनस्त्रयो दण्डाः
समुच्चिताः, कुड्यासम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुञ्ज्रादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्रह्मणा इति

* कुड्याभ्यभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्वामित्रा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्गमवचं, तदुभययुक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यं, तद्वाक्-
पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्युतम् ।

साचेपं निष्ठुरं ज्ञेयमस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम् ॥

पतनीयैरूपक्रोशैस्त्रीव्रमाज्जर्मनीषणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति क्वचित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्यता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यस्त्रीला सा बुधैः स्यता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां चेपः पापेन योजनम् ।

इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं य
करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविष-
यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पाहृथ्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि भ्रुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्दृत्तविषयम् । मात्राद्याचेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्क्तं दाप्यः पन्थानं वाऽददहुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदि-
तयम् । खस्त्राद्याचेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“क्षिपन् खस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश चत्रियो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्धं प्रति चक्षुः-
भ्रानतिप्रयेनासीति ।

वैश्योऽध्यर्द्धशतं देयः शूद्रस्तु बधमर्हति ॥
 पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिग्रंसने* ।
 वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥
 बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्भिर्ददाहृतम् ।
 वैश्यामाचारयञ्कूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥
 क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिकेदननिष्ठराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“बाह्यग्रीवानेत्रसक्खिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः चेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाशे तत्र बाह्यं क्षिनय्यीत्येवं वाचा प्रतिपादिते
 प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनासादिषु तु वाचिके तदधिकः
 पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश पणान् दण्डनीयः ।
 शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य
 चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अश्लीलभाषणे दण्डमाह सएव,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शतं प्रदापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तीव्राक्रोशे दण्डमाह सएव,—

“पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यममाहमः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दण्डनीयः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमधोत्तमान्दण्डान् दद्युस्ते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिचेपे याज्ञवल्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमोग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सङ्घाः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
चुनारदौ,—

“एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातियहञ्चेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्वलनाशे दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मापदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेञ्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

क्वचित् वाक्पारुष्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सच्छूद्रस्यायमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्”—इति ॥

इति वाक्पारुष्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्ता आद्यसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उपपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,—

“स्यात्साहसं तन्व्यवत्प्रसभङ्गमं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽप्ययते यदि”—इति ।

अर्थः । द्रव्यरचकराजाध्यचादिसमचं बलावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वञ्चयित्वा
यत्परद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यचादिकमाहृत्य न मयेदम-
ग्रहणमिति भयान्निर्गते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां क्लृप्तयित्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृङ्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मदण्डादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नञ्च चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पद्मवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यब्रौहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोभेणथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिष्कवे ।

धूतस्त्रीपानमक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिणश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

ग्राहकै राजपुरुषैर्लोक्षेणपहृतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं डित्य इति ।
भ्रादिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्न-
भजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीक्षेत, न तु
तावता स्नेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिच्छिन्नं लोभं यत्नात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्गाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तस्करोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्कराद्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञामामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

नेगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैत्र मध्यस्थाः कूटमाक्षिणः ।

प्रकाशतस्कराश्चेते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः—

“प्रकाशवञ्चकाः तत्र कूटस्थानतुलाऽऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्यथोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयोज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्चेपकाः शस्त्रहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्चेपकः सन्धिभेत्ता पान्यउद्गन्थिकादयः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेथी चोरा नवविधाः स्थिताः”—इति ।

उत्चेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्धनमुत्क्रोत्य ग्राहकः ।

सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादिग्रथितं धनं गृहीतुं
तद्गन्धिं मोचयति, स उद्गन्थिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापद्धतं दण्डादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संस्त्रुत्य विक्रयौ ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डश्च तत्समम् ॥

* प्रान्तसुषो,—इति ग्रथान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।

रोगिणोऽर्थं सन्नादत्ते स दण्डाश्चोरवद्विषक् ॥

कूटाचदेविनः चुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्याथवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्थाः सर्वएव ते ॥

व्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।

भावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।

हिंसन्तः कृद्गना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥

अल्पमूल्यं तु संकृत्य नयन्ति बह्वमूल्यताम् ।

स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

हेमरत्नप्रबालाद्यान् कृत्विमान् कुर्वते तु ये ।

केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥

मध्यस्था वञ्चयत्येकं खेहलोभादिना यदा ।

साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सएव,—

“सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।

तथा पान्यमुषो वृत्ते गलम्बध्वाऽत्रलम्बयेत् ॥

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्निना ।

गोहर्तुर्नासिकां क्षिन्द्यात् बध्वा वाऽभसि मज्जयेत् ॥

उत्चेपकस्तु सन्दंशैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहन्तां दशगुणं दाणः स्याद्विगुणं दमम्”—इति ।

ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः,—

“अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य केदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारदः,—

“प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्बधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञदल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अथमङ्गुलिकेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषयः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । नुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
हृपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु यएवास्ते त्रिषु दण्डोमनीषिभिः ।

सएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनुः,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वादशैव च त्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णञ्चापि गतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दायस्तस्य च तद्धनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादयधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्र्यभधिके हस्तश्चेदनमिष्यते ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शुद्धकर्तकेऽष्टगुणः, वैश्वकर्तके षोडशगुणः, चत्रिकर्तके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । लुद्रद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डदण्डादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
 वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्त्रिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेचुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
 पक्वान्नानां कृताञ्चानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां नूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“सूत्रकार्पासकिष्कानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः चीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तणस्य च ॥
 वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 मृन्मयानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएव च ॥
 अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनञ्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वानानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-

इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविन्नू द्वे च मूलके ।
 आददानः परचेत्रान्न देयं दातुमर्हहि ॥
 चणकब्रीहिगोधूमयवानां सुद्रमाषयोः ।
 अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितेः ॥
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बधदण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।
 महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशान्निर्वासयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्याशिराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

श्चित्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अज्ञा राज्ञा ललाटे तु दाप्याश्चोत्तमसाहसम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशाग्न्युदकशस्त्रोपकरणव्ययान् ।

चोरस्य ददतो हर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणांभक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवच ।

समदण्डाः स्युता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु द्वियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पयि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वमीन्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो वह्निःक्रोशात् दशग्रामश्च वा पुनः”—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे भर्षयेत् । तदापक्रौ धनिने हर्तुं दद्यात् । यदि

स्वग्रामाच्चोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुच्येत तेन चोरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्यान्न चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते लपहारे विवितस्वामिनएव दोषः । यदा लध्वन्येव
तत् द्रव्यं भवति अविवितके वा विवितादन्यत्र चेत्त्रे, तदा चोरो-
द्धर्तुमार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामाद्दहिः-
सीमान्तपर्यन्ते चेत्त्रे दोषो जायते, तदा तद्ग्रामवासिनएव दद्युर्घदि
सीन्धो वहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्रा-
द्दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमर्दाद्भ्रं, तदा
पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरद्वतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशादा
दद्यात्”—इति । श्लेषसन्देहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्नापे तु संग्रयः ।

मुषितः श्रपयं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्*”—इति ।

चोरबधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

* दापयेत्,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

“यांस्तत्र चोरान् गृह्णीथान्निताद्याभिवध्य च ।
अवहृष्य च सर्वत्र हन्याञ्चित्रवधेन तु”-इति ।

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोबलमिहोच्यते”-इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते.

तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच ब्रह्मस्यतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदारामिभर्षणम् ।

पारुष्यमुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”-इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
श्लोपाधितस्त्रेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।

मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा पृथगभिधानम् ।

तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूलोदकादीनां चेतोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासोपशुन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्युतम् ॥

व्यापादो विषगस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्"—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रजैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।

बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गकेद् इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे"—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निऋवे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्"—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्थ्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

यच्चाग्नत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामौ निऋष्टेनाभिधायकः ।

ऋकारणे च विक्रोष्टा चण्डालयोत्तमान् स्पृशन् ॥

अपकरस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥
 वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चलिजाम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीञ्चाप्यु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥
 विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 चेचवेभ्यवनयामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना”-इति ।

अविज्ञातकर्तृसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह वृहस्पतिः—

“हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रतिवेशानुवेशौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरूपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽस्माधुसंसर्गाच्चिह्नहेडेन मानवैः ।

* विवीतखलदाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना”—इति ।

याञ्जवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतवान्भवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः”—इति ।

उक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्प्रवर्तते ।

शपथैः स विशोधः स्यात्सर्वबाधेष्वयं विधिः”—इति ।

साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सवान्भवम् ।

हन्याच्चित्रबधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“प्रकाशबधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्त्या विविधैर्बधैः”—इति ।

एतत्त्रिद्वन्द्वत्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “क्षत्रिया-
दीनां ब्राह्मणवधे बधः सर्वस्वहरणञ्च । तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति । बहूनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकञ्चेद्बृहवो हन्युः संरम्भाः पुरुषं नराः ।

मर्मघातौ तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”—इति ।

यो मर्मघातकः सएव बधानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा चमो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयोर्दर्शयति सएव,—

“आरम्भकृत्वहायश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूह्यम् । साह-
ससदृशापरार्धेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मह्यमेतावद्धनं देहीति
समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शाल्मले फलके स्रच्छ्रे निज्यादासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्”—इति ।

प्रमादान्नाशने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत स्रद्धूतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थ्यांशोऽर्द्धएवच ॥

अर्द्धचयान्नुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत्तु जीणसद्गौरी नावत्यान्नियतक्षयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन सहृद्भौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धौतस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन यावज्जीवं देयम् । जीर्णस्य नाशने त्विच्छातो मूल्यदानकल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्यः स्यात्तस्याथष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वारयति, स पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशासनमानानां कृटकृन्नाणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता यः मदाथोदममुत्तमम् ॥

अकृटं कृटकं ब्रूते कृटं घस्याषकृटकम् ।

स नाणकपरीचौ तु दाप्य उत्तममाहमम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यन्तिर्यञ्चु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषुत्तमं दमम् ॥

अवध्यं यश्च वध्नाति वध्यं यश्च प्रक्षुञ्चति ।

इप्राप्तयत्रहारञ्च स दाप्योदमसुत्तमम् ॥

मानेन तुल्यया वाऽपि योऽंगसष्टसकं दरेत् ।

दण्डं स दाप्योदमते दृढौ हानी च कल्पितम् ॥

भेषजसंहरणमन्वधान्यगर्हादपु ।

पण्येषु प्रचिपन् हीनं पणान् दण्ड्यस्तु षोडश ॥
 गृह्यर्षमणिस्त्रयायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयञ्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विगतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥
 समुय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।
 अर्घस्य द्वांसं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 समुय वणिजां पण्यमनर्घणोपरुन्धताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निस्वस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रतुर्विक्रेतुरेवच"—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्रा-
 चिह्नितं द्रुमनिष्कादि । एतेषां कूटकदेशप्रसिद्धपरिमाणादन्याः
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा. द्रुमकारव्यापहारिकमुद्रितत्वं वा. ताम्रादिगर्भलं
 वा, करोति; यश्च त्रपुसीमादिरूपैस्त्वैर्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

मुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीचकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सस्त्रगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्थ्य-
 ज्ञनुत्थराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्त्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुल्या वाऽपहरति, अशौ पणानां द्विशतं
 दण्डनीयः । अपह्नियमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
 वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, खेद्योद्यतादि, गन्धद्रव्य-
 मुग्रौरादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बद्धमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बद्धमूल्यजातीय-
 मादृश्यसम्पादने, विक्रयेस्थापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं छत्रिमं
 कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । छत्रिमकस्तूरि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूनं, न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् छत्रिमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये तु द्विशतो-
 दण्डः । एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया । राजनिरूपितार्थस्य ह्रासं
 वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुशिल्पिनां—कारुणां रजकादीनां
 शिल्पिनां चित्रकारादीनां पीडाकरं अर्धान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पणमहसं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपरुन्वन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुत्तमसाहसो दण्डः । राजनि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घो निरुह्यते, तेनार्घेन क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निस्त्रवः निर्गतस्त्रवः अवशेषः । तस्माद्वाजनिरूपितादर्घात् योनिस्त्रवः, सएव वणिजां लाभकारी, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः”—इति ।

स्वदेशपक्षे शतपणमूल्या पञ्चकं लाभार्थं गृह्णीयात्, परदेशे तु दशपणं लाभं गृह्णीयात्; यस्य पण्यग्रहणदिवसएव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । देशान्तरादागते पक्षे देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु प्रयुक्तमर्घं परिगणय्य पण्यमूल्यान सह मेलयित्वा, यथा शतपणमूल्या पक्षे दशपणोलाभः सम्पद्यते, तथा क्रोहविक्रेचोरनुग्रहकार्यधीराज्ञा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।

बलोपाधिहते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्नतकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 ह्यना गृहभागीय दत्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि त्रैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेषणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्वर्गश्च भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्ग्रहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्ग्रहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योषित्सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह व्याज्वलक्यः,—

“उभान् सङ्ग्रहणे प्राञ्चः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 उद्यो वा कामजैश्चिक्रैः प्रतिपत्तिर्द्वयोस्तयोः ॥
 नीवी नानप्रावरणसंविशकेशावमर्षणम् ।
 अशिशुनासम्भाषा सहैकस्थानमेवच”—इति ।

स्त्रीपुंसयोः प्रियवीभावाः सङ्ग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः, परभार्यया सह
 केशः केशिकीर्णैश्च ; एतौ अधिनवैः कामजैः कररुहदृशनादिकृतम्रण-
 लिङ्गैः, द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा, प्राञ्चः । योऽपि परदारपरिधान-

ग्रन्थिप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरूहादिस्पर्शनं साभिलाष इव
करोति ; निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वन्धकाराकुले, अकाले संलाप-
ङ्करोति, परभार्याया सहैकत्र मञ्जुकादौ तिष्ठति, सोऽपि ग्राह्यः ।

मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमते सर्वं सङ्ग-हणं स्युतम् ॥

दर्पाद्वा यदि वा मोहात् लाघवाद्वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुङ्क्तेति तच्च सङ्ग-हणं स्युतम्”—इति ।

तच्च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने
साग्नीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्या-
गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सर्वर्णमगुप्तामानुलो-
म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।

ग्रतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां चत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुरुस्त्रिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तच्च दण्डान्तरविधा-
नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृवसा श्वश्रुर्भातुलानी पितृवसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुषा ।
 दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥
 राज्ञी प्रप्रजिता धात्री साध्वी वर्णात्तमा च या ।
 आशामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥
 शिश्रस्योत्कर्त्तनं तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने चत्रियादेर्वधः । एतदुक्ताविष-
 यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विभ्रुतौ शूद्रवह्ण्यौ दग्धयौ वा कटाग्निना ॥
 ब्राह्मणीं यद्युप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् चत्रियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
 सधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रोऽगुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण हीयते”—इति ।

अत्रैव विषये बृहस्पतिरपि,—

“सहस्रा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
 उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
 सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

अथं बधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पालनाधिकारात्. न द्विजातिमा-
त्रस्य । “ब्राह्मणः परीचार्थमपि शस्त्रं नाददीत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन कात्यातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमात्रस्यापि बधाधिकरोऽस्त्वैव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्गोह्यं धर्मा यत्रोपरुध्यते ।

नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । चत्रियवैश्याद्योरन्योन्यस्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्यश्चेत् चत्रियां गुप्तां वैश्यां वा चत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्वरुद्धासु दासीषु भुजिथ्यासु तथैव च ।

गम्यास्त्रपि पुमान् दास्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ताएव स्वामिना शुश्रूषाहानि-
व्युदासार्थं गृहएव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
श्वरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिथ्याः । यदा दास्योऽश्वरुद्धा-
भुजिथ्या वा भवेयुः, तासु तासु । चशब्दात् वैश्यास्त्रैरिष्णीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिथ्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्त्रपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्णब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कामिनी च या ।

गम्याः सुरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आखेव तु भुजिध्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्यास्तपि हि नोपेयादृतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धदास्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

बह्वनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्टादिषु च शुल्कदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दग्रपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां बह्वनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं तन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्तन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्वचिद्यादेर्बधएव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिथ्याऽभिग्रंशने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिचतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयन्सुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दृश ।
या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुल्योरेव च क्केदं खरेणोद्धहनं तथा”—इति ।

यदा पुनरुल्लृष्टजातीयां कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य चत्रियादेर्वधः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो वधएव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयन्सुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डान्यादिगमने दण्डमाह सएवां,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

। सर्वेष्व्यादर्शपुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्याभिगमने,— इत्यः द्विवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पठ्यते ।

“अन्याऽभिगमने तद्भूतः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्घ्राएव स्यादन्यस्याय्यागमे बधः ॥

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रम्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं चैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं,
“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्घ्रित्वा पुरान्निर्वासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्घ्राएव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य तृत्वाष्टजातिस्त्रियाभिगमने बधएव । योषां मुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रम्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वञ्चनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह बृहस्पतिः,†—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिग्रम् ।

विषये सञ्जमानाश्च संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† अत्र कियान् ग्रश्यांशः आदर्शपुस्तकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्भूतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्षणपरमेव, न तु
वञ्चनया संग्रहणे दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वच, वञ्चनया स्त्रीसंग्रहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तत्तु न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
ग्रश्यांशः प्रसूतइत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूतं विवाहादिविधिः
स्त्रीयाभित्यादिवचनं नारदस्येति कृत्वा मिताक्षरादावुद्भूतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विप्रेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः श्लोकभावहेयुररचिताः ॥
 इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रचितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥
 स्त्रां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेवच ।
 स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेनां जायां रचन् हि रचति ॥
 न कश्चिद्योषितः शक्रः प्रसह्य परिरचितुम् ।
 एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरचितुम् ॥
 अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मोऽन्नपक्वाञ्च पारिणायकस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रीः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
 दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
 कुलयोः श्लोकं कुर्युः । तस्मात् कुलदयदृष्ट्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
 प्रसह्य रचितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
 चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रचेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

अश्रादिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दत्तां सार्धो प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भृत्यसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजाशैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञामम्मादीनीं दक्षां वीरसूत्रं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषोनास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्थस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्यागो विधीयते”—इति
यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्द्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिघ्नौ तु विशेषेण जुङ्गितोपगता तथा”—इति ।

हारौतोऽपि । “गर्भघ्नौ अधमवर्णशिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरिणीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतौर्धगमनधर्मभ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन स्मार्त्तकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अद्रुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः”—इति ।

तीर्थात्मन्मोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिक्रुत्वाञ्च सर्वदा ।

कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

वादिनीं पूर्वाशिनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृह्णात् ।

स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥

भर्तृस्य धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृह्णात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु नयेत् गृह्णात् ॥

अश्रुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहंसकाम् ।

त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्वांस्त्यागमव्रवीत् ।

न बधं न च वैरूप्यं बधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न चैव स्त्रीबधं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बधं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्षणासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंघर्षं आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नात्र कथ्यते ।

इति स्त्रीसङ्ग-हः ।

अथ दायभागस्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृव्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनाम; यद्भूतं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य सम्भवति^(१), तदुच्यते ।
स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा
अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।
तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संपहकारश्च,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पैटकं श्वकथं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुर्ऊर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । स च दायभाग-
प्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूपएव याह्यः न तु क्रेतत्वादिसः । तेन स्वा-
मिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्लभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादेः
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्भनस्य पित्रादेर्लब्धम-
शक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

“पितर्युपरते तत्र विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी ऋक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो ऋक्यं, न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निष्वादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्नभ्यं, तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलभ्यं यत्नसाधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलभ्यं निर्विष्टं, तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशूद्रादिना भृतिरूपेण यत्नभ्यं, तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यत्नभ्यं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्भस्ते तस्य स्वामी सएव न”—इति ।

अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्भनं दृष्टं तस्य सएव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात् । यस्यान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनो हभ्तास्त्रिधेत् ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्ब्रह्ममर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् ।

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ब्रौह्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनेकान्तिकोहेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी षड्व्यक्तयसंविभागेषु”—इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं, अन्यस्य स्वमन्येनापहृतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतोह्यभिराहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूपद्वयमाहवनीयत्वमधित्वञ्च । तत्रालौकिकहेमसाधनत्वमलौकिकेनाहवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाधित्वेनैव रूपेणैति भावः ।

(२) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्वत्वव्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्योऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपायानामनियमेन सर्वेषां सर्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमित्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादिरीत्या अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुरुषएव प्रत्यवैति स्वत्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतक्रयादिसन्देहात् स्वत्वसन्देहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धस्य^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगस्य सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनेव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येस्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(२) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेषु स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेष्वपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तन्तु
मर्जयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । स स्वत्वमर्जयिता यथोक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तद्जनमधर्म्यश्च भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्जनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्जनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगासम्भवादिति भावः ।

“भर्त्ता प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्दद्याद्वा स्थावराद्दृते”—इति

प्रीतिदानवचनमथनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राष्टाभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाशादि-

भागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्भान्तसु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दश्च

वङ्गस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रह्वीण-

विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाभ्रभेतेत्याचार्याः”—इति

गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यद्युक्तम्, मणिमुक्ताप्रवालानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-

स्थावरविषयमिति । तद्युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्

पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेयमिति च

जन्मना स्वत्वङ्गमयतीति ।

यद्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वधानादिषु पितुरनधिकार इति ।

तद्युक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसङ्गिरेव नास्तीति तन्न प्रति-
बिधेत् । तस्मादिभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रह्वीणविषयो न निर्बिषय इत्यर्थः ।

स्त्रवे भर्त्रा प्रीतेन यद्वृत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते,—इति ।
तदप्युक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्व्यमेव ।

“स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्नातन्व्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विशेषतः”—इति

स्मणरात् । तस्मात्, सुष्ठूक्तं जन्मनैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः स्मृत्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्दरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः”—इति ।

अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथञ्च^(२) विषमोभागः

(१) इदञ्च सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथञ्चेति सोद्धारविभागरूपइत्यर्थः ।

स्त्राजितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजासि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतसृष्टे”—इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि चक्ष्यविभागे वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्वार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
कित्यरोगग्रंस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अथथाशास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानंशान् पत्युः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धं प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशादर्द्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविवृद्धयर्थं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भूम्यां पृथक्क्रिया”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पित्रोरूर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृकथमृणं समम्”—इति ।

ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विधमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तुपुत्रीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्ध्वं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांस इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो-
रघो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डोमध्यमस्यानेकश्रेत् । अवि-
धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतरतः
सर्वम्”—इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदत्तोऽस्याश्वतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरथः । खोडोद्वहः । कूटः शृङ्ग-
विक्रसः । वण्डो विलोपितबालधिः । अविशेषितत्वात् गवाश्चादीनां

(१) अनेन वचनेन स्वस्वासाधारणधनेन पृथक्पृथक् पित्राद्यर्चनात् विभागे
धर्मवद्विरिति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरस्योद्धारः कर्त्तव्योमध्यमस्य । यवीयसस्तु, धान्यं
त्रौष्णादि, अयो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । बृहस्पतिरपि,—

“जन्मविद्यागुणश्रेष्ठो ज्ञांशं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्यधनं यागार्थतामिथात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्त्रितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि* पिता प्रभुः ॥

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पासनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन चा विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमयं पाठः न समीचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागार्थत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कर्त्तव्यमिति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं ज्ञापितम् । तदीयधनस्योत्सर्गता-
यागार्थत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् नानुष्ठीयते ।
उक्तञ्च संग्रहकारेण,—

“यथा नियोगधर्माऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्त्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकीयमतेन ह्यत्स्रधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देग्नविशेषे, “सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”
—इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छानिवृत्त्यर्थमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“शक्रस्थानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णममं नूनं च मातृधनं दुहितृणां मद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थादवगम्यते^(१) । अथ गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
 “स्त्रोधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
 दुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्त्रपि सधननिर्धन-
 दुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणान्तु पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य त्रयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्त्रवं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं द्वैवेकं त्रयो-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिः,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमौतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
 धिकसङ्ख्याः, स्त्रं स्त्रं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा स्त्रसुत-
 योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतसु पितामहादप्यप्राप्तं शः
 पितामहेऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं शक्यभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन शब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्भवं कथं सममिति मातृधने पुत्रा-
 णामधिकारः एतद्विषय इति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तापदमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितापदस्य निर्धनापरमिति भावः ।

सएवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

लभेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाव्यधनस्त्रा-
मिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं लभेत, तत ऊर्ध्वं तत्सन्तौ
वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवस्य,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वमतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्धादिति स्थितिः ।

तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवन्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह वृहस्पतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्वावरेऽपि वा ।

सममंशिलमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“भूर्य्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शालिचेत्रादिका । निबन्धः; एकस्य पर्णभारस्य इयन्ति
पर्णानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य इयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः ।
द्रव्यं सुवर्णरजतादि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिलभम्,
तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि
यस्मात् सदृशं समानं स्वाम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पिहतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“द्वावशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”-—

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते । पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित् पितुरिच्छैव स्वार्जितवदिभागो-भवतीत्याह मनुः,—

“पैतृकं तु पिताद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्भूरति, तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति, पितामहोपार्जिते न खेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । वृहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हृतं पित्रा स्वग्रन्था यदुपार्जितम् ।

विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्युतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वग्रन्थाऽपहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्भवेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वग्रन्थैवोद्धृतं, यन्नष्टं क्रमायातं, यच्च विद्या-शौर्यादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यदित्यर्थः । विभागोत्तरकाञ्चोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभागश्चासत्यां दुहितरि, ताभ्य ऋतेऽन्वयः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्त्रांशमेव पित्र्याहभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भनम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वसुत्पन्नो न स्त्रामी, पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य भ्रातृधने न स्त्रामीत्यर्थः । विभागोत्तरकाक्षं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकाक्षसुत्पन्न-
स्त्वैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाक्ष-
सुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अनीवद्विभागोत्तरकाक्षं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह धाञ्च-
वण्यः,—

“दृश्याद्वा तद्विभागः स्त्रादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकाक्षसुत्पन्नस्य विभागः, दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात् आद्यस्य-

विशोधितात् उपपद्यापचयाभ्यां शोधिताद्धनात् किञ्चिदुद्धृत्य
स्त्रांशसमोदातव्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्यष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्यष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दास्यविभागो याज्ञान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रस्ताभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्धदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारोनास्ति,
दत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव, “दत्ते
त्वर्धांशहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव सत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्त्रिकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांशसमंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापल्यादेरुपलक्ष्यार्थम् ।
तथापि व्यासः,—

“असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहस्य सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तन्न । अंशसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

* दत्तं चेतन्न,—इति आ० ।

अथोच्येत, बद्धधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांश-
मिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमातृकाणां सवर्णानां
समसङ्ख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्रेकेन सूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“यद्येकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनैस्त्रैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानान्तु विभागं सएवाह—

“सवर्णसङ्ख्या ये विभागस्तेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातौनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

चचजास्त्रिद्विकभागा विड्जासु द्विकभागिनः”—इति ।

वर्णशोब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिद्विक-

* सवर्णसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः अपरस्यामपि तावन्तएव
जेन्नाताः तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा तैर्विभक्तव्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णश इत्यत्र वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
तस्माद्वाधिकरणकारके बोध्यायां शस् प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मणः, क्षत्रियायां मूर्धावसिक्तः,
वैश्यायामम्बष्ठः, शूद्रायां निषादः । अनदैव रीत्या उत्तरग्रन्थोप्याख्येयः ।

भागा भवेयुः । चत्रियादिवर्णस्त्रीषु चत्रियेणोत्पन्नाः चत्रियमाहि-
द्योगास्त्रिद्विकभागाः, वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नौ वैश्यकरणौ द्विकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्यतः ॥

सर्वं वा ऋक्यजातन्तु दग्धं प्रविभज्य तु ।

धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंगान् हरेद्विप्रः चीनंगान् चत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंगं एकं शूद्रासुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“न प्रतिग्रहभूदेया चत्रियादिसूताय वै ।

यद्यथेषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः चत्रियादिसुता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“ब्राह्मणचत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्”—इति ।

तत्रौत्तदत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिलब्धा भूमिः चत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषविषेध-
सामर्थ्याच्च चत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लैकपुत्रस्य षड्यगृहणप्रकारमाह देवलः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागमेव” —इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्” —इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्द्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः” —इति ।

तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । उच्येण वैश्वेन वा शूद्रायामुत्पन्नः

एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा

बृहद्विष्णुः । “द्विजातीनां शूद्रस्त्रेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य षड्यस्य

या गतिः सा भागार्धस्य” —इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यर्द्धं भव-

तीत्यर्थः । अजीवत्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनौषु वा

ऽसंस्कृतासु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि” —इति ।

भगिनौसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्वा त्वंशं तुरीयकम्” —इति ।

पितृहर्षं विभज्जिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुद्रायद्रव्येण

संस्कर्तव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीयया कन्यका

तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्त्वा संस्कर्तव्याः ।

अनेन पितृहृद्धं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते । अतएव मनुः,—

“तेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
विहितेभ्योऽंशेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागच्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या
चेका, तत्र पितृयं द्रव्यं द्वेषा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
चेका, तदा पितृधनं त्रेषा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पितृयं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पितृयं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियपुत्रभागान् त्रौन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रिया कन्यैका, तत्र पितृयं धनमेकादशधा विभज्य
त्रौन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंशेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वस्वजाति-
विहिता अंशाः परामृश्यन्ते । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽंशेभ्य इति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सङ्ख्याया वैषम्ये च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्याख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्कमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभागार्थमंशहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—

“कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं* देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अत्र यद्युक्तियुक्तं, तद्ग्राह्यम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित् पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशाद्द्रव्यं वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतेः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्त्तव्याः । पितृक्रद्रव्यविभागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै दाये कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमञ्चाह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेव्यादर्शपुस्तकेषु । मम तु, पितृद्रव्यात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पितृद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे व्ययङ्गासः कर्त्तव्यइत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशः शङ्खवचनस्यैव श्रंथइति प्रतिभाति ।

“औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 चेत्रजः चेत्रजातसु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्युतः ।
 कानौनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥
 अक्षतायां क्षायां वा जातः पौनर्भवः स्युतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदृजः ॥
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्य सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे उत्तर उत्तरः
 पिण्डदः आद्धदः, अंशहरो धनहर इत्यर्थः । औरसपुत्रिकयोः
 समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मनुः,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि कचिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृह्यते औरसः
 प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्यादत्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने लौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा यासाञ्छादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः चेत्रजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः ।

असवर्णाः कानौनगूढोत्पन्नसहोदृजपौनर्भवाः^(१) औरसे सति न

(१) कानौनादीनां प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्णत्वमित्याशयः ।

चतुर्थांशहराः, अपि तु ग्रासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु
विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डश्चक्यांशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषालामानृशंस्थार्थं प्रदद्यात्तत्रजीवनम्*”—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा
चतुर्थांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

यदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु चेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्भ्रानात् ।

औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजिष्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं

* प्रदद्यात्तत्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु ग्रासाच्छादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकन्तु
पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

ज्ञामुध्यायणाय, अष्टादशांशं च चेत्रजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“औरसः चेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदावान्भवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्भवाः”—

इति षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायदावान्भवत्वं उत्तरषट्कस्या-
दायादवान्भवत्वमुक्तं, तत् पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्थाभावे सर्वेषामस्त्येव ।

“न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः”—इति

औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां† सर्वेषां ऋक्थहारित्वस्य
मनुनैव प्रतिपादितत्वात्^(१) । ज्ञामुध्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्थं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति बहुवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधिव्यपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्थहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य
चेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृको ज्ञामुध्यायणो-
दयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव
परचेत्रे पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेत्रिणएव पुत्रो भवति न
वीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी चेत्रिकएवच ॥

फलं त्वनभिसन्धाय चेत्रिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा
यत् चेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेत्रे
उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते,
तदपत्यं चेत्रिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी ।
गवाश्चादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सद्भिः नियुक्तया ।

बीजेऽप्लिताऽधिगन्तया सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यः । निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथः । ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मा विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमौतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः'—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्यैतां शुक्लवस्त्रां शूचिब्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्गृताट्टतौ”—इति ।
 दत्तकादीनां न बौजिञ्चक्यभाक्लम् । तथाच मनुः,—
 “गोत्रञ्चक्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तिमः सुतः ।
 गोत्रञ्चक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

दक्षिमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां ऋष्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे लिमान् धर्मान् वर्ज्यानाङ्गर्मनौषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्वर्धभागिनम् ॥

अभ्राह्मको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परिणीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्धभागिनं कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति, तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तसद्भावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयाःप्यंगं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दक्षिमग्रहणं चोपलक्षणार्थम्,— इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दक्षिमादयः पुत्रा जनयितुर्गोत्रऋष्ये न भजेरन्,—इति पर्यावसितोवचनार्थ इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्त्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्ध्यावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भूतहारिणी”—इति ।

अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्भूतं पितामहोगृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्मनुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् ।

जन्मनामस्तरेके तत्परं गोत्रमुच्यते”—इति ।

गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
बौधायनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

वन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव बृहस्पतिः,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नद्धाचारी, तस्याभावे यः कश्चित्
श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य
ऋक्यं भजेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्यभागिनः ।

* यो ह्यासन्नतरः पिण्डः,—इति शा० ।

चेविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मा न हीयते”—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । चत्रियादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अर्हार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाग्रे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा”—इति ।

संयहकारेणापि,—

“पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्थान्नु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डा ऋक्थभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सद्दिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याथभावे तु तथा चत्रियवैश्वयोः”—इति ।

गन्धनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† अन्न, सकुल्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित् प्रव्रजेत वा* ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनञ्चयात् ।
 रचन्ति शय्यां भर्तुंश्वेदाक्किन्दुरितरासु तत्”—इति ।

तत्र,

“संश्रुष्टानां तु योभागस्तेषामेव स इत्यते”—

इति प्रकृत्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन
 संश्रुष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संश्रुष्टभ्रातृणां च धन-
 ग्रहणम् ।

“संश्रुष्टानान्तु यो भागस्तेषामेव स इत्यते ।

अनपत्यांश्रभागो हि निर्बीजेष्वितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमस्तु,
 याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंश्रुष्टिनो भर्तृधनं पत्येव प्रथमं
 गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

इमनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रव्रजेन्नरः,—इति शा० ।

† अत्र कियानपि ग्रन्थः प्रलीन इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अत्र, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

श्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरपत्य-
धनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वाऽर्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं वा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृतं चेत्तत्र नार्हतीत्यर्थः ।

धारेणैव, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसञ्जातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्भनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभ्रयाद्भ्रातुः सृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुस्त्याद्य दद्यात्तस्यैव तद्भनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि सृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोचर्षिसम्बन्धा ऋक्यं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संग्रहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अश्रुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुत्पद्यति इति तु भवितुमुचितम् ।

नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति युक्तमिति चेत् । न ।
 गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तत्र यद्गौतमवचनं,
 “अपिण्डसम्बन्धा ऋषिसम्बन्धा ऋक्यं भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य
 बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नायमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा
 पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षि-
 सम्बन्धागृह्णीयुः । जाया न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा
 भवेदिति । वाग्बन्धस्य पदान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि
 धनं यो विभ्रयादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेन्नजस्यैव धनसम्बन्धं
 वक्ति न पत्न्या इति । शङ्खवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं
 वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात् चान्ता दायादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
 खासंस्मृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था ज्यायसी ।

यत्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिहृतास्तु ये ।

तद्द्रव्यभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छदनभाजनाः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्नव्यभाजस्ते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्थानेषु खेषु जुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु”-इति ।

तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्”-इति ।

अर्पणमशनाच्छादनोपयुक्तं धनिनः आद्धाद्युपयुक्तञ्च सुक्ता
अदायिकधनं राजगामि भवति । ओत्रियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
देहिकमपास्य ओत्रियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदे-
नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः”-इति ।

तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणात्^(१) । यदपि हा-
रौतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”-इति ।

तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—

“आदकं भर्तृहौनायाः दद्यादामरणान्तिकम्”-इति ।

* अशनाच्छादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रति-
भाति ।

† दद्यादा रमणात् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेष्विति शेषः ।

यदपि स्मृत्यन्तरे,—

“अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराङ्गे तु सेम्बनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मान् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति । सा पान्नीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंगोनास्तौत्यवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
पीथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
निषेधकं वृहस्पतिवचनम्,—

“यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्तृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूपं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् श्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पृजयेत् कव्यप्रताभ्यां वृद्धानायातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रमङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्रविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पान्नीवतोग्रहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः पीयते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंगो नान्तीत्यर्थः ।

संस्ठानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते बृहस्पतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येषायवा प्रीत्या तत्संस्ठः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्ठ उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।

कश्चिसंस्ठिनां विषमविभागमाह बृहस्पतिः,—

“संस्ठानान्नु यः कश्चित् विद्यागौर्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योऽंशः शेषाः समांशिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंग्रद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।

एतत्संस्ठव्रथानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाव्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संस्ठिनः ऋक्यग्राहिणं दर्शयति याज्ञदक्कः,—

“संस्ठिनस्तु संस्ठौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्ठिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संस्ठौ दद्यात्, पुत्राभावे
संस्ठोवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रक्तदुहितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जयितुर्भागादयस्य सामान्यतएव प्राप्तत्वात्
संस्ठविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वार्थं तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्ठधने अर्जकस्य दावंशौ इतरेषामेकैकोऽंश इति कथ्यते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनवयात् ।
 रन्त्यन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥
 यदा दुहितरस्तस्याः* पित्र्योऽंगो भरणे मतः ।
 आ संस्काराद्धरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्यांगं सोदरः
 संसृष्टी पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न
 भिनोदरः । संसृष्टीति पूर्वाक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिनोदरस्य
 सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह
 सएव,—

“अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्योऽधनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमादजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टी अन्योदर्यधनं हरेत् न त्वसंसृष्टी । असं-
 सृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृ-
 क्षेव । अतएव मनुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांगप्रदानतः ।

त्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य महिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्वयमंगः का० पुक्तके ।

अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिक्षोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्वांशात् भ्रश्येत, तस्य भागो न लुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिनएव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिक्षोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य समुभूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाहजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिक्षोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु भिक्षोदराः संसृष्टा अपीति । यन्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिक्षोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्थावरात्मकोभयद्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टानां भिक्षोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-
चेत्रादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु जङ्गमस्थावरयोरन्यतरसद्भावविषयमिति । तत्र यद्द्रव्यं तद्द्रव्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिक्षोदराभावः, तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिगृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरस्य गृह्णीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिक्षो-
दराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृह्णीयुः ।

मएव गृह्णीयात् । तथाच गौतमः । “संस्त्रिणि प्रेते संस्त्रो-
स्त्रक्यभाक्”—इति । यदा पिता पितृव्यो वा संस्त्रो न विद्यते,
तदा त्वसंस्त्रभिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंस्त्रपिता,
तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “स्वर्थातस्य ह्यपु-
त्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
त्नौ”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोदा । संस्त्रभ्रातृपुत्राणां
पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

मर्त्ये सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्थाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां
भ्रंशतः संस्त्रधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संस्त्रापुत्रांशं
तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभ्यमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चशब्दो भ्रातृमातृभावममुञ्चयार्थः । केचिन्तु, “या तस्य
दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः ।
दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरं सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृह्णीयुः । प्रति-
पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्यश्च भ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वाचं विभजेयुर्धयाऽग्रतः”-इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्य्यसञ्चिद्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”-इति ।

अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्य्यो-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादयएव गृह्णन्ति ।
यतस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानचमः सञ्चिद्यो गृ-
ह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्य्यकः । एकतीर्थी एकाग्रमी । धर्मभ्राता
चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्य्यसञ्चिद्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः”-इति ।
तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां
परस्परऋक्यग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसम्बन्धएव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रतिग्रहादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भिक्षुः”-इति गौतम-
स्मरणाच्च । तत्र,

“अद्भोमासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयजे* त्यजेत्”-

* क्रमादश्रयजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विभयाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”--

इति वचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्विभागो घटतएव । दाया-
नर्हानाह मनुः,—

“अनंगौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”--इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पितृद्विष्ट पतितः षण्डो यश्च स्यादौषपातिकः ।

औरभा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेवजाः कुतः”--इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंगास्वाश्रमान्तरगताः”--इति । याज्ञवल्क्यः,—

“कौबोऽथ पतितस्तञ्जः पङ्गुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्सीरोगाद्याः भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः”--इति ।

तञ्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मृकाद्यो गृह्यन्ते । एते
निरंशकाः ऋक्षभाजो न भवन्ति । केवलमगनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवायमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तत्र्याथं दातुं शक्या मनौषिणः ।

ग्रामाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”--इति ।

* अन्धोऽचिकित्सीरोगार्ता,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तत्र्याथं,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वादि नास्तीत्याह
देवलः.—

“तेषां पतितवर्जभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते”—इति ।

पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । आश्रमान्तरगता अपि ते
भर्त्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्” —इति । अंशानर्हाणां पुत्रा-
स्त्वंग्रभाजः । तदाह देवलः.—

“तत्पुत्राः पितृदायांग्रं लभेरन् टोषवर्जिताः”—इति ।

निरंगकानां पुत्रा औरमाः चेत्रजाश्च क्लैव्यादिटोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिसंचष्टे,—

“औरमाः चेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः”—इति ।

निरंगकानां दूहितरो यावत् विवाहं भर्त्तव्याः संस्कर्त्तव्याः,
पत्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्त्तव्याः । तथाच सएव.—

“सुतास्त्रैषां च भर्त्तव्या यावद्वै भर्तृमात्कृताः ।

अपुत्रा योषितस्त्रैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकृलास्तथैवच”—इति ।

अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अक्रमोढासुतस्त्रैव सगोत्रादयश्च जायते ।

-
- (१) क्लीबोन्मत्तानामाश्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्या यदुच्यते भरणादिकं, आश्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रब्रज्याऽवसितञ्चैव न चक्षन्तेषु चार्हति"—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतञ्चैव पुत्रिण्याऽऽप्तञ्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ”—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यगम्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुक्लामन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्वाप्नुयुः”—इति ।

अध्यगम्युपागतं विवाहकालेऽग्निसन्धिधौ मातृजादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्धिधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्”—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविचस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-
शब्देन अध्यावाहनिकश्चक्ष्यक्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यगम्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारी नौयमाना पितुर्गृहात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां यद्यन्यां स्त्रियमुदहति, तदा पूर्वोक्ता
स्त्री अधिविज्ञेय्यते ।

अधावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन श्वशुरेण वा ।

आधिवेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते"—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामाहपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृह्णीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥

त्रिवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्रूपं लब्धं पितृकुलात् तथा"—इति ।

पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमाहपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसाहस्रं दातव्यं स्यावरादृते"—इति ।

यथाशक्ति स्यावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयञ्च नियमः प्रत्यब्दाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्यावरपर्युदासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं क्षेत्राग्रं वा यदिच्छति"—इति ।

अतएव सौदायिके स्यावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तन्तेनैव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

(१) प्रत्यब्दानेव स्यावरपर्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मान्तदानवृशंस्वार्थं तदेतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्यावरेष्वपि"—इति ।

पतिदत्तस्यावरेऽपि विशेषमाह नारदः,—

“भर्ता प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्नीयात् दद्यात् वा स्यावरादृते”—इति ।

पित्रादिभिरूपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते”—इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिन्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिन्पैस्तु यद्दत्तां प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदां तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्युतम्”—इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहिद्वदौ-
हित्रपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्तादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,—

* तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम्,— इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

† यद्दत्तं,— इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

‡ भवेत्,— इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः ऋतेऽन्वयः”--इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च”--इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमातृव्यसृवर्गं भागविशेषः”--इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां स्युर्दुहितरस्तामामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”--इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्राधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”--इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्राणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ऋक्थमृणं समम्”--

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संखितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः”--इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समूय मातृऋक्थग्राहिलपरं न भवति ; किन्तु तेषां धनसम्यन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समग्रऋ-
श्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
मातृकं ऋक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च”--इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललम्बस्त्रीध्वविषयम् ।

अस्मिन्नेव विषये वृहस्पतिः,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंगिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांगभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम् । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभागएव सः”—इति ।

यौतकं पितृकुललम्बम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्भूरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्† । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति
पौत्राणामपि पित्रामह्वणापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* सान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वदर्शपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमी-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणीपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः । ऋक्यभाक्त्रं कुतइति चेत् । तन्न । “ऋक्यभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन ऋक्यभाजामेव ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः,—

“ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्तस्यै स्थाद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं तद्दुहित्रादिपौत्रान्तद्वनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्मात्रादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तद्धनं स्त्रीधनं पैटकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनौशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वञ्च शुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक् मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोधोभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः,—

“ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तद्ग्राह्यमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे सएव गृह्णीयान् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु क्वचिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना,—

“मादृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मादृतुल्या प्रकीर्त्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एवच ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितृभ्रात्रभावे, मादृष्वसादीनां धनं यथाक्रमं मादृष्वस्त्रीयाद्या-
गृह्णीयुः । क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्याधनं भर्ता गृह्णी-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्यं च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् ।

सष्टद्विकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सष्टद्विकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतच्चितयमपि ऋणावशिष्टं विभजेत् ।
तथाच सएव,—

“ऋणं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा शेषं विभाजयेत्”—इति ।

ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् । ऋणं ऋणं

सममिति वचनात् । ऋक्यं ऋणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“ऋणमेवंविधं शोधं विभागे वन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽत्रवीत् भृगुः”—इति ।

अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविद्यासम्बन्धाने विभागे ऋक्यिनां सदा ।

क्रियाममृहकदले कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलक्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौढाहिकश्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तदृद्यात् विद्यया लभ्यमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं ह्यद्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लभ्यं, विवाहाच्च यत्न्यं, तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुजयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेन्न तु तुरी-
यांशमेवोद्धृत्तां गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पुत्रेनष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽंशन्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्यायनादिना* लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मतुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति । †

अमेण कृष्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं च ऋत्विग्भिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यत्तद्धनं विद्यया †पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

शिक्ष्यादार्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यत्तद्धनं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्मोऽयं स्वस्याद्यज्ञाधिकमभवेत् ‡ ।

विद्याबलकृतञ्चैव यान्यत्तच्छिष्यतस्तथा? ॥

* विद्यया अध्यापनादिना,—इति का० ।

† इयम्,—इति का० ।

‡ शिक्ष्येऽपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यज्ञाधिकं भवेत्,—इति ग्रन्थान्त-
रीयः पाठः ।

§ यानतः शिक्ष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिचादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाज्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभ्रयात् भ्रातुर्यैविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स जभेताश्रुतोऽपि सन्”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तत् दृश्यतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्गुणां शौर्यादिना प्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाज्यमिति ।
पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागद्वयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन चेषां
यदुपार्जितं स्याद्भ्रूंगमेव जभेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्वतः”—इति ।

तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्ज-
नेच्छ्या अंगमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंगं स्वतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्गुणमाहृतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्तत्सुतोऽपि जभेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यद्गुणं,—इति का० ।

अवेद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्भनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्यमित्याह
षएव,—

“शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् स्यतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव षड्विधभिः ॥

ध्वजाहृतभवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् स्यतम्”—इति ।

ध्वजाहृतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“संध्यासादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्नाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते”—इति ।

इहस्यतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माचा च यद्भवेत् ।

तस्य तस्मापहर्त्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्षं कुर्वते ।

तस्मिन् कर्षणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना हतः ॥

तत्र सभ्यं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्भवेत्”—इति ।

पिचादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य

भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृव्यानां,—इति शा० ।

गौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं श्रेष्ठास्तु समभागिनः”—इति ।

अन्यदण्यविभाज्यमाह मनुः,—

“वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगच्चेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितरूर्ध्वं विभागे आद्भुभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमान्यैः समभ्यर्च्य आद्भुभोक्त्रे तदर्पयेत्”—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पत्रं वाहनं, पत्रं अश्व-
शिविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं तु
सर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव । अधृतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्नं तण्डुलमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कृपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेणोपभोक्तव्यो न मूल्यदा-
रेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्योविषमाः पर्यायेण कर्म कारयि-
तव्याः । तथाच बृहस्पतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ।

बह्वः समागतो देया दासानामप्ययं विधिः”—इति ।

पित्राऽवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति श्रौतस्मार्त्तान्निषाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लभ्यपरिच्छणहेतुभूतं वह्निर्वदिदान-तडागोरामनिर्माणादिं पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरो-धार्षितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा,—

“चेमं पूर्त्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनसेवच”—इति ।

अथवा । योगचेमशब्देन क्वचचामरशस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारोग्टहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उग्रनसा चेत्रस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

वाप्यं चेत्रञ्च पत्रञ्च कृतान्नमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्प्रतिग्रहलभ्यचेत्रं चत्रियासुतेन साङ्गं ब्राह्मणीसुतेन अवि-भाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिग्रहभूद्देया चत्रियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

* याज्यं,—इति यश्यान्तरघृतः पाठः ।

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राङ्ग लेखितम् ।
 कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।
 एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥
 बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्यथं विधिः ।
 योगचेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ॥
 प्रचारश्च यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो ऋक्थिभिः सह"—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चानादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यवस्थाऽऽग्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । बृहस्पतिवचनानान्तु अष्टवस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिद्व्यति तं पश्चादुद्भावितं चेत्, तत्सर्वं समं विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरञ्जिति स्थितिः”—इति ।

समग्रद्वो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरञ्जिति बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न याञ्छामिति दर्शयति । मनुरपि,—

“ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत्”—इति ।

अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागयता,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापद्धतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागोनास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाभेदितव्यम् । †अन्योन्यापद्धतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि
वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं
भागार्हं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
यावत् । अथ भागाञ्जुतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं
करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्सतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र कियानपि
पाठो भृगोऽन्यथा जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्तन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्रुत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता वहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्मान्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यक्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मापमर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्मताः, तदा ताननादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
नीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्येष्टाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते तुत्तरकालं विभक्तसंग्रथय्युदासन-
मौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्रुत्यन्तरम्,—

“स्वग्रामज्ञातिषामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्यायमभिप्रायः । तत्र यामननुमतिः,

“प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्यामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तसंग्रहव्युदासेन
व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया†”—इति

स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यस्तु भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”—इति

दानप्रतिग्रहयोः प्रशंसत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह

याज्ञवल्क्यः,—

“विभागनिर्णये? ज्ञातिबन्धुषाचिविलेखनेः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्येचैस्य यौतकैः”—इति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । दावादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्थावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमननुज्ञया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राष्ट्रविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पितृबन्धवः बन्धवस्तु मातुल्लादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । चौतकैः पृथक्कृतैः
गृहचेत्रैश्चां । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः,—

“विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षिलं प्रातिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहचेत्रप्रतियहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मव्ययागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते क्षणवियुषु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृहस्यतिरपि,—

“पृथगायव्यवधनाः कुसौदञ्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संग्रयः”—इति ।

कुसौदवाणिष्यादिभिलिङ्गैर्विभागनिर्णयः साध्याद्यभावे वेदि-

तव्यः । तथा च सएव,—

* ज्ञातयः पितृबन्धवामाटृबन्धवाश्च,—इति शा० स० ।

† पृथक्पथमहायज्ञे आद्धादिभिश्च गृहक्षेत्रैश्च,—इति शा० ।

‡ पाक,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“साहसं स्थावरस्त्राम्यं* प्राग्बिभागस्य ऋक्षिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न नस्युर्यत्र साक्षिणः†”-इति ।

साहसादिसाधकस्त्रिङ्गान्वयि सएवाह,-

“कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधनम् ।

स्त्रस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्घनम्”-इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवत्सा-
दपहतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वात्म्यात्मनोभोगः‡ । परस्परं पृथग्-
पक्षणादेर्विभागस्त्रिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः,-

“धातृष्णामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाष्यमृषं साक्ष्यमविभक्तं न तु स्यतम्”-इति ।

साक्षिलेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“युक्तिष्वप्यसमर्थासु प्रपथैरेनमर्थयेत्”-इति

प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः,-

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्देविकी क्रिया”-इति ।

कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षयामाह मनुः,-

* स्थावरं न्यासः,-इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनः । न स्यातां पत्रसाक्षिणौ
इति ग्रन्थान्तरोयपाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्परबोधः ननादपहतं
द्रव्यं होढमुच्यते स्वस्यात्मनोभोगः,- इति पाठः प्रतिभाति ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यन्नु तेनैवोक्तम्,—

“सकृदंगो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदानं ददातीति चीष्टेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णीतुं शक्नौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं छतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह वृहस्पतिः,—

“स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञाऽंग्रे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्बन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तस्योके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अक्षबन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अक्षबन्धशलाकाद्यैर्देवं जिह्वाकारितम्* ।

पण्क्रीडा वयोभिस्तु पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारखं,—इति शा० ।

अत्रा पाशकाः । बन्धस्यर्थायष्टिका । शस्त्राका दन्तादिमध्यो दीर्घ-
षतुरस्रः । आशशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं
यद्देवं क्रीडनं क्रियते तद्घृतं, वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः
वकलास* उन्मत्तमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाह्वय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“परिगृहीताश्चान्योन्यं पक्षिमेषवृषादयः ।

प्रहरन्तीं हतपणासं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

घृतस्नानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सपव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तस्करज्ञानहेतवे”—इति ।

अत्र पचान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवं कुर्युरर्चां दोषो न विद्यते”—इति ।

घृतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्वहे श्रतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयात् घृतकितवादितराहृशकं शतम्”—इति ।

परस्परप्रीत्या कितवपरिकल्पितपणो श्वहः । तत्र तदाश्रया
एकशतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ श्रतिक-
वृद्धिः, तस्मात् कितवात् पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृही-

* वकलावान्,—इति का० । मम तु, हकलास,—इति पाठः प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ देवं,—इति का० ।

यात् । पञ्चपणाश्रयो* यस्मिन् शते तत् शतं पञ्चकम् । जित-
ग्रहस्य^(१) विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवाशार्थं
शास्त्रा सभा, तत्राधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताच्चादि-
निखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः
कितवाद्दशकं जितस्यास्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह सएव,—

“स सम्यक् पाञ्चितो दद्याद्राज्जे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः चमी”—इति ।

यः कृत्रवृत्तिर्घृताधिकारी राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितः स
राज्जे यथाप्रतिपक्षमंग्रं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
शेधादिना उद्धृत्य जेजे दद्यात् । तथा चमी भूत्वा घृतकारिणां
विश्वाशार्थं सत्यं वचो दद्यात् । वृहस्पतिरपि,—

“सभिको याहकस्तत्र दद्याज्जे नृपाय च”—इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणयाहकोभवेत् । पणयाहणादर्वा-
गेव स्वकीयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्सकं द्रव्यं जितं याह्यं त्रिपचकम् ।

सद्यो वा सभिकेनेव कितवान्तु न संग्रहः”—इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तर्ज्वत्र पाठः ।

(१) रश्नुतेर्लश्रुतिरित्यनुशासनात् ग्रहपदेनात्र ग्लह उक्त इति मन्तव्यम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु”-इति ।

अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं पणं जेजे न दापयेदित्यर्थः । अत्र अथपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-कारणमाह सएव,-

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”-इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनसम्पन्न इत्यु-क्तसंक्षेपः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,-

“कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रयं प्रति* ।

यएव तत्र द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”-इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः,-

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्”-इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,-

“राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाचोपाधिदेविनः”-इति ।

कूटैरचादिभिर्हपाधिभिर्मणिमन्त्रादीनामिति वचनेनां ये दि-
व्यन्ति तान् शपदेनाङ्कयित्वा खराद्वाग्निर्वाषयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,-

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां श्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राज्ञाद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽचमालामाश्वय स ह्येषां विनयः स्यतः”-इति ।

दण्डने विगेषमाह विष्णुः । “द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां वन्दंश्च्छेदः*”-इति ।

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः,-

“अनिर्दिष्टस्य यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

स ग्रतं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हति”-इति ।

द्यूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिग्रति याञ्जवल्क्यः,-

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राण्ड्यूते समाह्वये”-इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिष्वचक्षो धर्मः समाह्वयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राण्ड्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,-

“इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पशोदेवो यस्तत्र परिकल्पितः”-इति ।

पशुपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,-

“परिहासकृतं यच्च यथाप्यविदितं नृपो ।

तथापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः”-इति ।

काम्यः कामः पशुः । यत्तु मनुजोक्तम्,-

“द्यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् घातयेद्भ्राजा शूद्रांश्च दिवशिष्टिभिः ॥

* द्यूते कूटाक्षदेवीनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्डः करच्छेद इति स्यतः,- इति ज्ञा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं तत्रा,- इति ज्ञा० ।

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं चदेवनसमाह्वयौ ।
 तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
 द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रे निवारयेत् ।
 राष्यान्तकरणवेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीचिताम्* ॥
 कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान् ।
 विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च चिप्रं निर्वासयेत्पुरात्"—इत्यादि,
 तस्यैव कूटाचदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषय-
 तथा वा बोध्यम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यश्रीचसुखापहर्मा ।
 अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥
 सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना”—इति ।
 इति द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन कृष्णादानादिसमाह्वया-
 न्तान्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाण्डं
 विवादपदमभिधीयते ।

तस्य सप्तमेदौ नारदेन निरूपितौ,—

“प्रकीर्णेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ॥
 राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तस्कर्यकरणं तथा ।

* पृथिवीपती,— इति शा० ।

† चनाप्यहं,— इति का० ।

पुनः प्रमाणसम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ॥

पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ।

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ॥

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन-तदाज्ञाकरण-तत्कर्मरक्षणदिविषयास्ते नृपसमवाचिनएव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव कुर्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघाते विघोषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः” इति ।

राजदत्तभ्रूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयद्राजशासनं यो विलिखति, यश्च पारदारिकचोरौ वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति, तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि,—

“न्यायस्थाने गृहीत्वाऽयं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्” इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

* विषयास्तानृपसमो नृपो वा कुर्यात्,— इति शा० ।

† प्रमापणे,— इति शा० ।

“राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्ता बलं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्तृषु प्रतिक्रूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेवच” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।

वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तद्विदाम् ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्डं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभेन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिनेत्रभेदिनो राज* द्विष्टादेश्छतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टग्रतो दमः” इति ।

यत्तु स्यात्यन्तरेऽभिहितम्,—

“द्विजातिस्त्रिङ्गिनः शूद्रान् चिचदण्डेन घातयेत्” इति ।

* राजा,— इति शा० ।

तद्वृत्त्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानन्तु कामादवरवर्षजम् ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपायैस्तमुदेजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावासिनं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

बधेन श्रमयेत् पापं दण्डो वा द्विगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्ग^(१)माह यमः,—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यज्ञोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गं वासस्तथाऽच्यवः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपास्यसायान्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेत्यं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरक्षु ॥

(१) शास्त्रोक्तोमार्गो वस्य राजस्यं प्रतीत्यर्थः ।

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१	प्रजा	प्रज्ञा
३	१३	पूर्वै	पूर्वै
४	२	सूत्रितं	सूत्रितं
५	२५	स्मृतिषु	स्मृतिषु
६	१०	प्रत्येक	प्रत्येव
६	११	व्युत्पत्सु	व्युत्पित्सु
६	२४	दस्य	यस्य
७	३	धाय्या संज्ञकौ ...	धाय्यासंज्ञकौ
८	१६	वत्वे	वत्वे
१२	१७	न्याय कुसुमा ...	न्यायकुसुमा
१३	३	क्लृप्ति	क्लृप्ति
१४	१५	निर्गायाख्या ...	निर्गायाख्य
१६	१७	ज्येष्ठ	ज्येष्ठे
१६	१८	अनिर्विष्टे कर्णीयान् } निर्विष्टाम् }	{ अनिर्विष्टे कर्णीयान् { निर्विष्टान्
१६	२१	महाबह्व	मलाबह्व
१६	२३	मह्विष	मह्विष

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अक्षरम् ।	शब्दम् ।
२०	२१	मुक्थ ...	मुख्य
२१	६	नेक ...	नैक
२१	१०	छाप्र ...	छात्र
२१	११	आत्वा ...	आत्वा
२१	१३	मथ ...	यथ
२४	१३	मुत् ...	मुत्
२४	१८	मयीषिष्ठः ...	मनीषिष्ठः
२६	५	प्रतं ...	व्रतं
२८	८	यत् ...	यत्
२८	१२	म्न्य ...	म्न्य
३८	४	समुच्चया... ..	समुच्चया
३१	२६	इष्टयः ...	इष्टयः
३३	२	आस ...	आस
३४	२४	हेतो, ...	हेतोः
३६	११	क्षुरे ...	क्षुरि
३७	२४	चित्तम्य ...	चित्तस्य
३८	८	आर ...	मार
३८	२४	पारस्पर्ये... ..	पारस्पर्ये
३८	८	सर्व्वनी ...	सर्व्वनी
३८	१७	मस्त्रिता ...	मस्त्रिता
३८	१८	(१, सू.)... ..	(२ पा० ३ सू०)
३८	२२	ममं ...	मसं
४०	१४	शून्य ...	शून्य
४५	१६	देवानाच्च ...	देवानाच्च
४५	१८	प्र- ...	स-

पृष्ठ।	पङ्क्तौ।	अक्षरम्।	शब्दम्।
४६	६,१०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(६ अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १, का. १, ...	प्र०, १ का०, १
५८	१३	धम्म	धम्मं
६२	८	सव	सर्वे
६६	५	याञ्ज	याञ्ज
६०	१०	भूलत्वेन	भूलत्वेन
६२	१	'अश्रुतः'	'अश्रुते'
६४	७	प्यस्त्वेव	प्यस्त्वेव
६६	११	दृष्टस्य	देष्टस्य
१०२	८	चतुर्मुखाय	चतुर्मुखाय
११४	६	निष्कलम्	निष्कलम्
११६	१४	योऽम	योऽय
११७	३	ये नैताः... ..	येनैताः
११८	१४,१५	जाति-स्त्री, संस्थितः	स्त्रीर्जाति, संस्थिते
१२५	६	बद्धक्ता	बद्धक्ता
१३५	५	विघ.तिनां	विधायिनां
१४१	६	पाठमात्रेण	पाठमात्रे न
१४३	७	मन्वादिके	मन्वादिकं
१४५	१	तै च	ते च
१५४	६	राजसनेयि	वाजसनेयि
१६०	१५	अविद्वान्	अविद्वान्
२०३	१६	वशिष्ठ	वशिष्ठ
२०५	२४	पक्षमा... ..	पक्षमा
२८५	६	अष्टोत्तर	अष्टोत्तर
२८६	८	वायुभूतश्च	वायुभूतः ख

शुद्ध।	पङ्क्तौ।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
२८८	४	तीर्थे	तीर्थे
२९०	१९	श्रान्	श्रित्
२९२	१०	कृतादारो	कृतदारो
३००	१	गुणोपेतो	गुणोपेता
३०८	१९	तेनेवौक्तम्	तेनैवोक्तम्
३०९	७	वृद्धाथं... ..	वृद्धाथं
३१२	१५	भेद	भेद
३२७	१५	त्रिरन्नाहाप	त्रिरन्वाहाप
३३३	१८	ब्राह्मणे... ..	ब्राह्मणे (एवं ३३४ पृष्ठे)
३७२	८	उश्रनाः... ..	उश्रना (एवमन्यत्र)
३७३	२५	शूद्रे	शूद्रे
३८२	१५	रात्रो	रात्रौ
३८९	२०	क्षिति	क्षितिं
३९०	२	इवरामे... ..	इवारामे
३९०	४	दुष्ट	दुष्ट
३९०	७	मांसाङ्गनोच्छिष्ट	मांसाङ्गनोच्छिष्ट
३९०	२१	स्वधर्माच्चकितान	स्वधर्माच्चकितान्
४१८	१४	शुश्रूषा	शुश्रूषा
४१८	१७	शुश्रूषेव	शुश्रूषेव
४१९	१२	परम्	परम
४२१	७	वैश्यां	वैश्यां
४३१	६	अन्येन	अन्येन
४३२	१३	आयो	आयो
४३७	३	चातुर्मास्या	चातुर्मास्य
४६४	२	पतिघ्नौ ”*	पतिघ्नौ ”

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४६४	३	इत्यर्थः ...	इत्यर्थः *
४६६	१६	निवृत्तेरभात् ...	निवृत्तेरभावात्
४७१	२	गर्हितम् ...	गर्हितम्
४८३	१	समां ...	मासां
४८४	१६	श्रूद्राणा ...	श्रूद्रा
५००	७	न खातां ...	नाखातां
५००	१५	जनितेः..	जनितोः (एवं परञ्च)
५०६	११	सदाऽभ्यर्च्या ...	सदाऽभ्यर्च्या
५१४	५	क्षत्रियाश्च ...	क्षत्रियायाश्च
५२३	५	ध्यानं...	ध्यानं
५२८	४	तर्पये ...	तर्पये
५३०	१०	कुट्टनवहननं ...	कुट्टनमवहननं
५३३	६	लोम्य ...	लोम्यं
५४०	६	कोशा...	केशा
५४३	२०	कुठीचरः ...	कुटीचरः
५४५	३	सप्तागारं ...	सप्तागारं
५४८	४	तत्त्व ...	तत्त्व
५५१	२	सखास ...	सखामा
५५१	२०	दख्खेन ...	दख्खेन
५५४	१४	विदिदिषु ...	विविदिषु
५५५	१३	नान्यदा ...	नान्यथा
५५८	२१	अनौद्धत्य ...	अनौद्धत्य
५६०	१२	शरीर ...	शरीरे
५६४	२२	भिक्षाटनसमुद्योगात् } प्राक् केनापि }	{ भिक्षाटनमनुद्योगात् प्राक् केनाप्य }

श्लो.	पङ्क्तौ ।	अथवा ।	शब्दः ।
५७२	१७	प्रकृतः ...	प्रकृतः
५७३	१३	चरन्त ...	चरन्त
५७६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५८७	१७	उत्पादका ...	उत्पादको
६२१	११	ग्रहः ...	ग्रहे
६२७	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपातेयुराखं
६२७	१६	न पूर्वाशौच ...	पूर्वाशौच
६४०	२	शिरस ...	शिरस
६४१	१२	आघ्राति ...	आघ्राति
६४३	१७	दर्शं ...	दर्शं (एवं परत्र)
६४४	१५	कर्मिष्यति ...	कर्मिष्यति
६४४	२१	हार ...	हारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु ...	तिथियुग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च ...	देवखातश्च
६५३	१५	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि
६६०	६	घनमार्यश्चे ...	घनमार्यश्चे
६७१	१०	चन्द्रिका ...	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात् ...	विषयत्वागमात्
६७६	६	श्रोत्रिया	श्रोत्रिया
६८२	३	निर्विष्ट ...	निर्विष्ट (एवं परत्र)
६८६	६	सम्यङ्गोऽपि ...	सम्यङ्गोऽपि
६८६	१३	हा ...	हौ
७०३	१७	शृङ्गा ...	शृङ्गा
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१६	मासं ...	मासं

श्लो.	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।		शुद्धम्
७२२	१	बैजा ...	...	बैज (एवं परत्र)
७४२	५	र्विधाभवत्	...	र्विधारयेत्
७४४	६	उपनीयं	...	उपनीय
७४४	१४	सर्वपात्रेषु	...	सर्वे पात्रेषु
७४४	२१	स्वसत्तादि	...	स्वस्वत्वं वि
७४५	२	स्वसत्तां ...	...	स्वस्वत्वं
७४५	२१	पाणिनि	...	वार्त्तिक
७४६	१७	रक्षोघ्नः ...	...	रक्षोघ्नः
७५०	७	उच्छिष्ट ...	...	उच्छिष्टं
७५०	२२	षण्मासाम्भ	...	षण्मासान् भ
७५६	१६	उच्छिष्टा	...	उत्सृष्टा
७७३	१	पराह्ण ...	...	पराह्णे
७७३	१८	वाऽप्याभिमान्	...	वाऽप्यभिमान्
७७४	२०	द्वादशाह	...	एकादशाह
७८०	६	गोलाक्षि	...	लौगाक्षि (एवं परत्र)
७८२	६	कर्कन्धु ...	...	कर्कन्धू
७९०	१५	मातामहानामिति		मातामहानिति
७९०	२१	पूरणीयम्	...	संबन्धीयम्
७९०	२२	मातामहये	...	मातामहयो

बवयोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

विषयः ।	श्लो० ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगार्हस्थ्यस्यापि वानप्रस्थाश्रमेऽधिकारः ...	५२७	१६
अक्षमालाविधिः	२८४	१२
अन्नौक्याहोमः	७३७	१२
अन्नप्राधानम्	१५१	१३
अङ्गुलिमानम्	५६५	१६
अजातदन्तबालानामभिसंस्काराद्यभावः ...	६०१	१७
अजातदन्तादीनामभिसंस्कारेऽशौचम् ...	६०४	१४
अतिथ्यभ्यागतयोर्लक्षण्ये	३५२	४
अधिवेदनद्वैविध्यम्	५०८	१५
अधिवेदननिमित्तानि	५०७	६
अध्ययनाध्यापनप्रकरणम्	१३६	१
अध्यापनकालः	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः	१३७	४
अध्याप्याः	१३६	६
अनग्नेः सपिण्डीकरणकालः	७७३	२०
अनग्नेर्वैश्वदेवः	३४०	१७
अनध्यायाः	१४५	१
अनुदितादिकालानां लक्षणानि	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अनुपनीतमरणोऽतिक्रान्ताशौचाभावः ...	५६६	१३
अनुपनीतस्य द्रवचूडस्यैव पित्रोः श्राद्धेऽधिकारः	७६०	१
अनुपनीतस्य धर्माः	४४४	८
अनुपनीतस्य श्राद्धे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७६०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः	४४५	३
अनुषङ्गन्यायः	१०५	४
अनौरसपुत्राद्यशौचम्	६११	४
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम्	२४३	१४
अन्नप्राशनम्	४४२	१६
अन्येऽपि गृहस्थधर्माः	५२२	१३
अपमृत्युहृतानां चतुर्दश्यां श्राद्धम् ...	६७०	६
अपूर्वस्य फलद्वारत्वविचारः	१६७	१५
अभक्ष्यद्रव्याणि	७११	३
अभिवादनप्रकरणम्	२६६	६
अभोज्यान्नाः	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः	२६२	७
अभ्रातृकाविवाहविचारः	४७४	१०
अयान्यथाजकलक्षणात्	१६४	१
अर्घ्यपात्राणि	७२२	१
अर्घ्यलोभात् सर्वाश्रवदाहेऽशौचम् ...	६३२	१८
अर्घ्यलोभात् सर्वाश्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अवशिष्टगृहस्थधर्माः	५१८	११
अविक्रयेद्रव्याणि (ब्राह्मणस्य)	४२१	१७
अविक्रयेद्रव्याणि (शूद्रस्य)	४२३	६
अवेद्यधिकरणम्	३६३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ धान्येन तिलविनिमयः ...	४३०	१८
अशौचनिमित्तसन्निपातेऽशौचव्यवस्था	६२१	१३
अशौचप्रकरणम् ...	५७५	३
अशौचप्राप्तेऽपि दशपिण्डदानम्	६४२	३
अशौचापवादः ...	५६०	१३१
	६१३	१६१
अशौचिनां वापनकालः ...	६४६	१५
अशौचिसंसर्गे तत्तुल्याशौचम् ...	६२०	३
अशौचे केषाञ्चिदसङ्गल्पितद्रव्याभ्यामपि शुद्धता	६२१	७
अशौचेन मुख्यकालातिक्रमेऽशौचान्ते आहम् ...	६७३	२
अशौचे सन्धादिकरणविचारः ...	५८०	६
अष्टकानिरूपणम् ...	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचितावस्था	१८५	११
असवर्णाश्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	६
असवर्णाविवाहविचारः ...	४६३	१६
अस्थिसङ्घयनकालः ...	६४५	१७
अस्थिसङ्घयने निषिद्धतिथिवारनक्षत्राणि	६४६	२
अहतवस्त्रलक्षणम् ...	७२४	६
अहःशेषकालम् ...	३८५	६

आ ।

आचमनविधिः ...	२२०	२
आचमनापवादः ...	२२६	४
आचमने वर्त्याः ...	२२८	६
आचारकर्म्मकोर्भेदः ...	४२५	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम्	१२३	१
आचारलक्षणम्	१२३	६
आचार्यलक्षणम्	३०४	२१
आतुरव्यञ्जनाशौचम्	६३७	२
आतुरसंन्यासे प्रैषमात्रोच्चारणम्	५३४	१६
आतुरादिसंन्यासः	५३४	११
आतुराश्वासनानन्तरकृत्यम्	६४४	१६
आतुराश्वासनम्	६४३	२२
आदित्यानां नामानि	३२१	१४
आद्यश्राद्धकालविचारः	६४७	१६
आमश्राद्धविचारः	६७५	११
आशौचिनियमाः	६४५	४
आश्रमचातुर्विध्यविचारः	५२४	१५
आश्रमचातुर्विध्यम्	४३६	६
आश्रमधर्मप्रकरणम्	४३६	२
आश्रमाणां क्रमेणानुष्ठानम्	५३३	५
आश्रमाणां व्युत्क्रमेणानुष्ठाननिषेधः	५३३	८
आश्रमाणां सर्वधामदान्तरभेदाः	५७२	२
आश्रमाधिकारविचारः	४५६	१४
आमुगादिविवाहोद्गायाः पत्नीत्वाभावः	७८८	२
आमुगादिविवाहोद्गायाः सपिण्डीकरणविचारः	७७६	६
आहतलक्षणम्	१४५	६
आह्निकप्रकरणम्	२०५	१

ई ।

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य फलप्रदत्वम्	... ..	२००	७

उ ।

उच्छिद्यसन्निधिपदार्थनिरूपणम्	... ..	१५१	१६
उत्सर्जनम्	... ..	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम्	... ..	४४६	१
उपनयनादूर्द्धं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्याचरणेनापि ब्रह्म- चर्याश्रमनिर्वाहः	... ..	५७२	८
उपसंग्रहयालक्षणम्	... ..	३००	१०
उपाकर्म्मणो गृहस्थादिकर्तव्यता	... ..	५२०	११
उपाकर्म्मविधिः	... ..	५१८	१२
उपाकर्म्मेतिकर्तव्यता	... ..	५२१	६
उपाकर्म्मात्सर्जनप्रश्नांसा	... ..	५२२	८
उपाध्यायलक्षणम्	... ..	३०४	१६

ऊ ।

ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः	... ..	७७१	४
ऊनषाण्मासिकादीनां कालः	... ..	७७०	१७
ऊनानां वर्ज्यकालः	... ..	७७१	६
ऊर्द्धपुण्ड्रमन्त्राः	... ..	२४७	१२
ऊर्द्धपुण्ड्रविधिः	... ..	२४६	१२

ऋ ।

ऋतुकालानभिगमनदोषापवादः	... ..	५०५	१५
------------------------	--------	-----	----

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ऋषिभेदेन चूडानियमः	... ..	४४४	२

ए ।

एकोद्दिष्टस्य त्रैविध्यम्	... ..	७६८	१२
एकोद्दिष्टलक्षणात्मम्	... ..	७६८	४

श्री ।

श्रीदुम्बरवानप्रस्थलक्षणात्मम्	... ..	५७३	३
श्रीरसपुत्रस्यानुपनीतस्यापि दाहाद्यधिकारः	...	७८६	१०

क ।

कदर्थलक्षणात्मम्	... ..	७१५	१२
कन्यादातारः	... ..	४८७	२
कन्यादोषाः	... ..	४६०	१८
		४६१	१६
कन्याया अन्तराण्यि लक्षणाणि	... ..	४६३	१५
कन्याया वाह्यलक्षणाणि	... ..	४६२	१७
कन्यायाः सहादानविचारः	... ..	४६०	३
कन्यालक्षणात्मम्	... ..	४८२	८
कन्याशब्दस्यार्थः	... ..	४८४	१४
करग्रहणप्रकारः	... ..	४०४	३
कर्माङ्गशाब्दम्	... ..	७३१	७
कलावाचारप्रायश्चित्तयोः सङ्गोचविचारः	... ..	२०	७
कलौ वर्ध्यानि	... ..	१२३	५

विषयः ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तौ ।
कल्पस्वरूपं तद्वेदाश्च	८४	८
कामार्थाधिवेदनम्	५०८	१६
काम्यकर्मणो भोक्तृसाधनत्वाभावः	५४	१२
काम्यश्राद्धकालाः	६५७	७
काम्यस्नानम्	२६०	१
कालविशेषेणातिक्रान्ताश्रौचविशेषः	५६८	१
कुटीचरलक्ष्यम्	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः	५४४	३
कुतपलक्ष्यम्	७२१	१२
कुलशुद्ध्याः	६८२	८
कृतचूडभरणयोऽश्रौचम्	६०४	१४
कृतीहास्योपगमनियमः	४६७	३
कृषिनिन्दा	४३२	८
कृषीवणस्य तिलादिविक्रयनिषेधः	४३०	११
कृषीवणस्य देयधान्यपरिमाणम्	४३४	१०
कृषीवणस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम्	४३३	१७
कृषौ प्रजितस्य धान्यस्य विनियोगः	४२६	१८
कृषौ वर्ज्यावलीवर्द्धाः	४२७	१८
कृषौ बलीवर्द्धसंस्था	४२७	१४
कृषौ विहितबलीवर्द्धाः	४२८	४
कृत्यत्पन्नपापप्रतीकारः	४३३	८
क्रियाङ्गस्नानम्	२६३	१५
क्रियास्नानम्	२६४	१
क्रोशलक्ष्यम्	५६५	१८
क्षत्रियधर्मः	३८६	१५

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
क्षारादीनां भस्मानि होमः ...	३४०	१०

ग ।

गजच्छायालक्षणात् ...	६५६	१७
गण्डुमविधिः ...	२१६	१०
गयाश्रीर्धनिरूपणम् ...	६५५	७
गर्भस्त्रावगर्भपातयोरशौचम् ...	६०३	१०
गर्भस्त्रावगर्भपातयोर्लक्षणे ...	६०३	१६
गर्भस्त्रावाशौचम् ...	६०१	१७
गर्भाधानादीनां कालविशेषाः ...	४३७	१४
गान्धर्वादिविवाहोद्गायाः पितृगोत्रेण पिण्डोदककरणम्	४६६	१३
गायत्रब्रह्मचारिलक्षणात् ...	५७२	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्कोचस्तत्कर्मस्वेव न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्कोचः ...	५८४	१२
गुरुवः ...	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम् ...	३३६	१
गुरुपुत्रस्योच्छ्रितभक्षणनिषेधः ...	५५७	६
गृहस्थद्वैविध्यम् ...	३०६	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः ...	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम् ...	५७२	१३
गृहिणां पलाशपत्रे भोजननिषेधः ...	३६६	१
गोत्रनिरूपणम् ...	४७६	१
गोत्रप्रवर्तकामुनयः ...	४७६	६
गोत्रभेदेऽपि प्रवर्तकम् ...	४७६	३
गोत्राणामवान्तर्भेदाः ...	४७६	१४

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदः	...	...	३७६	६
गौर्यादिसंज्ञानिर्णयः	...	...	४८२	१६
ग्रन्थालुक्रमणिका ...	...	...	१३	३
ग्रन्थारम्भः ...	...	...	३२	६
ग्रहण्ये भोजननिषेधः	...	...	३८१	१५
ग्रहण्ये आद्रकालः ...	...	...	६५७	२
ग्राममध्ये शवस्थितौ ग्रामस्याशौचम्	...	...	६१३	८

घ ।

घोरसंन्यासकष्टहृत्स्थलक्षणम्	...	...	५७२	२०
------------------------------	-----	-----	-----	----

च ।

चण्डालाद्यघोरयाज्ञत्वम्	...	...	६३६	१३
चतुर्धभागकर्तव्यम्	...	...	३११	२
चतुर्थाश्रमनिरूपणम्	...	...	५३२	१३
चतुर्विंशतिं महालयआद्रस्यैकोद्दिष्टत्वम्	...	...	६७०	२०
चूडाकरणम् ...	...	...	४४३	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः	...	...	५८१	१६
जननाशौचे पितुः स्नानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः	...	...	५८२	७
जननाशौचे सूतिकाया व्यस्पृश्यत्वम्	...	...	५८२	१
जनेऽतिक्रान्ताशौचाभावः	...	...	५६६	२१
जन्मदास्थानां देवतानां पृजनेऽशौचाभावः	...	...	५८३	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जन्मदिने दानादावश्रौचाभावः	५८२	२१
जपयज्ञभेदानां लक्षणाणि	२८०	२१
जपयज्ञस्य भेदाः	२८०	१७
जपसंस्थानियमः	२८३	१६
जपसंपत्तिहेतवः	३८१	१५
जर्तिलक्षणाद्यम्	७११	३
जलस्थस्य तर्पणे विशेषः	२४२	६
जातकर्मकालः	४३६	११
जातश्राद्धादि हेम्ना कार्यम्	४४०	५
जातश्राद्धे पञ्चान्ननिषेधः	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम्	५११	१०
जातिभेदेन ऋतुधारणकालभेदः	५०४	१०
जारोपपत्तोर्भेदः	६६३	१४
जीवत्पिष्टकस्य तर्पणे विशेषः	३२३	१
ज्ञानकर्मज्ञोः समुच्चयः	२६१	१६

त ।

तर्पणपात्राणि	३१८	१
तर्पणविधिः	३१५	६
तर्पणबीजाः	३२०	३
तर्पणे तिलानां वर्णभेदेन विनिबोगविशेषः	३१६	४
तिलतर्पणनिषेधः	३१६	१०
तृतीयभागकर्तव्यम्	३०८	१
त्रिरात्राश्रौचे दशपिष्टदानप्रकारः	६४९	६

६।

विषयः ।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम्	३६८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि	३६९	३
दन्तधावनविधिः	२३२	१०
दन्तकर्मविषये व्यवस्था	२२६	५
दर्भविधिः	२३५	८
दशाहमध्ये दर्शनाते कर्त्तव्यनिर्णयः	६४३	३
दानप्रकरणम्	१६४	६
दानप्रशंसा	१६४	७
दानस्वरूपदानैतिककर्त्तव्यते	१६६	१८
दाहानन्तरं तर्पणम्	६४०	१२
दिनक्षयलक्षणम्	१८०	१०
दिनच्छिन्नलक्षणम्	१८०	१३
दिवामेघननिषेधः	४९७	१५
दुर्गभेदाः	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकारः	४०६	१६
दुर्मतानामुदकदानाद्यभावः	५९१	३
दुर्मतानां नारायणवलिः	५९३	३
दुर्मतानां वत्सरादूर्जमूर्जदेहिककरणम्	५९३	२
देवतानां षण्णदाहत्वम्	१९७	१२
देवतापूजाकालः	२९४	७
देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम्	१९२	९
देवलक्षणक्षणम्	१७५	३
देवलक्षणक्षणम्	६८९	१७
देवास्त्रनप्रकरणम्	३२६	१४

विषयः।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
देशान्तरमृतस्य मरणदिनाज्ञानेऽशौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरमृतस्याशौचम्	५६५	३
देशान्तरलक्षणम्	५६५	७
दौहित्रभागिनेयमरणाशौचम्	६०६	१४
द्रव्यार्जनस्य पुरुषार्थत्वम्	१६०	१
द्विजातीनां वासोपयोगिदेशः	५२२	१४
द्विजादिदृष्टिप्रयोजनम्	१५०	१६
द्विजानां गर्भाधानादिसंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागकृत्यम्	३०६	१४
द्विराचमननिमित्तानि	२२५	६

ध ।

धर्मस्य बद्धविधत्वम्	७४	१
धर्मशास्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मस्य स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम्	८१	१७
धर्मस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणवहने सदाः शौचम्	६३०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५०८	१५

न ।

नम्रलक्षणम्	२४५	१४
नवमिश्रश्राद्धम्	७६६	११
नवश्राद्धम्	७६८	३
नामकरणाकालः	४४०	१६

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
नामधारकविप्रलक्ष्यम्	५८६	८
नामधेयस्वरूपम्	४४२	११
निद्वन्द्वजातिश्रवानुगमनाश्रौचम्	६३५	१७
नित्यकर्मणां द्वैविध्यम्	५५	१०
नित्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५४	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५४	२
नित्यश्राद्धम्	३४४	२
नित्यानामङ्गहान्याऽप्यनुष्ठानम्	१५७	८
गिराहृतिलक्ष्यम्	६६३	२
निविच्छब्दार्थः	१६४	५
निष्कमणम्	४४२	८
नैमित्तिकश्राद्धम्	७३१	१५
नैमित्तिकश्राद्धानां बहूनामप्येकदिने करणम्	७६५	१०
नैमित्तिकस्नानम्	२५७	८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	४५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनब्राह्मणाः	६८०	१२
पञ्चमपुरषादावश्रौचाल्पत्वम्	५८६	१४
पञ्चमादावपि क्वचित् सापिण्ड्यनिवृत्तिः	५८६	७
पत्न्याः पार्व्व्याधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५४६	१५
परमहंसलक्ष्यम्	५७३	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पराशरश्रुन्दार्थनिर्वचनम्	६७	८
परिवेत्तपरिविद्योर्लक्षणम्	६६०	६
परिवेदनविचारः	६६०	६
परिब्राजकानां चातुर्विध्यम्	५७३	८
पाकयज्ञादयः	१५३	८
पाङ्केयब्राह्मणाः	६८२	८
पापरोगाः	६८६	१०
पारमहंस्यस्य वैधत्वविचारः	५४६	१६
पार्वण्यैकोद्दिष्टसन्निपाते निर्णयः	७६५	६
पिण्डदानाधिकारिणः	६४२	१०
पिण्डदाने द्रव्यनियमः	६४२	२१
पिण्डनिर्वपणकालः	७५२	६
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता	७५३	१
पितुर्ज्येष्ठभ्रातुश्चोच्छिष्टभोजनम्	४५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम्	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः	३२२	११
पितृमातृभरणे वर्षमध्येऽन्यश्राद्धकरणविचारः	७६२	५
पितृमातृश्राद्धयोः कालैक्ये पौर्वापर्यनिर्णयः ...	७६३	११
पितृयज्ञः	३४३	१६
पित्रादिभ्रवनिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः ...	६३३	१२
पित्रादौ विदेशस्थे मृते विशेषः	५६६	३
पित्रोर्मरणे विवाहितस्त्रीयामशौचम्	६०६	१०
पितृदक्षिणादाने प्राचीनावीतित्वम्	७५७	१६
पुत्रिकायाः पितृगोत्रत्वम्	४७५	१३
पुनर्भूतिरूपणम्	४६४	४

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुंसवनकालः	४३८	६
पुंस्वपरीक्षोपायः	४८०	२
पुराणश्राद्धम्	७६६	१२
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्येऽशौचाभावः	६२०	११
पूर्वसङ्कल्पितपक्वद्रव्ये विशेषः	६२०	२१
पौष्यवर्गः	३०८	७
प्रकृतप्रसवकालः	६०३	२०
प्रतिग्रहप्रकरणम्	१८२	११
प्रत्याब्दिकश्राद्धनिरूपणम्	७६५	१०
प्रत्याब्दिकश्राद्धे पार्व्यैकोद्दिष्टविधिकत्वविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः	१४७	६
प्रमादतोऽभ्रादिमृतानामशौचादि	५६३	१५
प्रयोजनलोपे पदार्थस्थाननुष्ठानम्	६३६	६
प्रलयभेदनिरूपणम्	८५	६
प्रवरनिरूपणम्	४७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम्	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिजज्ञ्याम्	५७२	८
प्राणायामजज्ञ्याम्	२७०	१३
प्राणाहुतिकल्पः	३६७	२
प्रातःसन्ध्याकालः	२६६	१७
प्रातःसायंसन्ध्ययोगेश्याकालः	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः	६३३	६
प्रेतपिण्डसंस्था	६४१	२२
प्रेतस्योदकदानानन्तरं पिण्डदानम्	४४१	१६
प्रेतानुगमनविधिः	६३८	२०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रेतानुगमनाशौचम् ...	६३५	१
—		
फ ।		
फेनपवानप्रस्थलक्षणम् ...	५७३	८
—		
ब ।		
बह्वदकलक्षणम् ...	५७३	११
बह्वदकस्य वृत्तिविशेषाः ...	५७५	१
बह्वनां पत्नीनाभ्युतुयौगपद्ये उपगमक्रमनियमः	५०४	५
बालखिल्यलक्षणम् ...	५७३	४
बालमरणाशौचम् ...	५८५	१८
बृहद्ब्रह्मचारिलक्षणम् ...	५७२	१३
ब्रह्मचारिणां चातुर्विध्यम् ...	५७२	७
ब्रह्मचारिणां द्वैविध्यम् ...	४५८	२
ब्रह्मचारिणां वर्ज्यानि ...	४५६	८
ब्रह्मचार्यादीनामशौचाभावः ...	६१३	१७
ब्रह्मयज्ञविधिः ...	३११	५
ब्राह्मब्रह्मचारिलक्षणम् ...	५७२	१०
ब्राह्मणलक्षणम् ...	१०४	१
ब्राह्मणस्य भेषजवृत्तिनिषेधः ...	४८८	१५
ब्राह्मणस्यापि ह्यधिकम्भे ...	४२६	७
ब्राह्मणस्यासाधारणोधम्भेः ...	१३५	११
ब्राह्मणादीनामपि पैशाचविवाहः ...	४८७	१२
ब्राह्मण्या सह भोजनविचारः ...	३७३	४
ब्राह्मणमुहूर्तलक्षणम् ...	२०६	५

विषयः।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
ब्राह्मणादिविवाहाः	४८५	१८
ब्राह्मणादिविवाहोऽज्ञाया भर्तृगोत्रेण पिण्डोदकदानम्	४६६	११

भ ।

भक्तिमार्गस्य षड्दर्शनानि	३२७	१६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धम्	६६३	२
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः ...	६६७	६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य पञ्चम्यादिकल्पः ...	६६६	५
भाद्रपदापरपक्षस्य कन्यार्कान्वितत्वेन प्रशस्तत्वम्	६६५	१
भाद्रपदापरपक्षस्य महालयगजच्छायासंज्ञे ...	६६४	१
भाद्रपदापरपक्षे एकदिनेऽपि श्राद्धम् ...	६६७	१
भाद्रपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्	६६६	१८
भाद्रपदापरपक्षे भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टम् ...	६७१	१८
भाद्रपदापरपक्षे षोडशतिथिषु श्राद्धम् ...	६६४	३
भाद्रपदापरपक्षे सप्तत् श्राद्धकरणे वर्ज्यदिनानि	६६८	११
भिक्षादिलक्षणाणि	३४७	६
भिक्षुकाः	३६२	१
भिन्नजातीयानां सापिण्ड्यम्	५८६	१
भृतयश्चः	३४१	४
भृग्वग्निमरणविधिः	५६४	६
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	५६४	१५
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकायामारोपणम् ...	३६६	१०
भोजनपात्राणि	३६५ } ७२१ }	१४ } १६ }
भोजनप्रकरणम्	३६३	१८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि	३७७	१८
भोजने ग्राससंख्या	३७०	४
भोजनेतिकर्तव्यता	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशीश्राद्धविचारः	६६८	२१
मघात्रयोदशीश्राद्धे पिण्डनिषेधः	६७०	१
मङ्गलवीक्षण्यादि	२६४	१८
मत्स्येषु भक्ष्याः	७१७	१८
मधुरादिरसानां भोजनक्रमः	३६६	१७
मध्यमपिण्डप्रतिपत्तिः	७५८	१७
मध्याह्नसन्ध्याकालः	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	३४६	१८
मन्वाणामृथादिज्ञानम्	१६२	१
मन्वादयः	१४६ } ६५८ }	१ } ७ }
मलापकर्षणस्नानम्	२६२	५
महाव्यतौपातलक्षणां	६५६	१२
मातामहादिमर्यादाशौचम्	६०६	२०
मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः	७६०	१३
मातुलकन्याविवाहविचारः	४६६	१७
मातृसपिण्डीकरणविचारः	७७७	६
मातुः सपिण्डीकरणे गोत्रनियमः	७८०	५
माध्याह्निकस्नानम्	२५०	२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
मानसपापप्रायश्चित्तम्	१२८	११
मासिकश्राद्धानां विघ्नेन मुख्यकालेऽकरणे मासा- न्तरे तत्तिथौ करणम्	६७३	११
माहिषिकलक्षणम्	६६४	५
मांसमक्षयविचारः	७१८	३२
मांसेषु वर्ज्यानि	७१६	२२
मुखकल्पसम्भवेऽनुकल्पस्याननुष्ठानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभावे संन्यासः	५३६	३
मृताहे आमश्राद्धनिषेधः	६७६	१
मृत्युविशेषेणाशौचविशेषः	६२५	१५

य ।

यजनप्रकरणम्	१४६	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४५१	१
यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिः	४५१	७
यतिधर्मः	५५७ } ५६६ }	७ } १ }
यतीनां सपिण्डननिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	३२३	२१
यवागूपाकन्धायः	२०५	६
याजनप्रकरणम्	१५६	७
याथावच्छेदस्थलक्षणम्	५७२	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	श्लो।	पङ्क्तौ ।
भावज्जीवाश्रौचबोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८७	६
युगादयः	१४६ } ६५७ }	६ } १६ }
युद्धकालादि	३६६	१६
यद्धजयानन्तरकृत्यम्	४०३	८
युद्धप्रकारः	४०२	१
युद्धमृत्युप्रशंसा	६२६	४
योजनलक्ष्यम्	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः	४३१	७
रसादीनां रसान्तरादिभिर्विनिमयः	४३१	४
राज्ञोदिनचर्या	४०६	१७
राज्ञौ वैश्वदेवः	३८६	६
रज्याणां नामानि	३२१	१०
रोगादौ नित्यकर्माकरणे दोषाभावः	१२६	७

ल ।

लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यविचारः	२७६	१६
---	-----	----

व ।

वदरिकाश्रममाहात्म्यम्	६३	६
वयोऽवस्थाविशेषेणाश्रौचविशेषः	६०६	३
वरदोषाः	४६०	१६
वर्णचतुष्टयस्य साधारणोधर्मः	४२४	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वर्यासन्नपाताशौचम्	५८७	१०
वर्यानुपूर्व्वेय्य विवाहनियमः	४८७	१
बलिकर्मणि प्रतिनिधयः	३४१	१२
वसूनां नामानि	३२१	८
वस्त्रविषये विशेषः	२४४	१३
ज्ञानप्रस्थधर्मनिरूपणम्	५२४	१४
वागप्रस्थानां चातुर्विध्यम्	५७२	२२
वार्त्ताकवृत्तिग्रहस्थलक्षणम्	५७२	१४
वार्द्ध्यासलक्षणम्	७०६	६
वार्द्ध्यधिकलक्षणम्	६६०	५
वासःपरिधानम्	२४३	६
विभ्रपतितश्राद्धकालः	६७३	२
विद्वद्विदिद्यभेदेन परमहंसद्वैविध्यम्	५५४	१४
विवाहप्रकरणम्	४६२	६
विवाहभेदाः	४८५	१५
विवाहाद्युत्तरं कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः	३१६	२०
विवाहे कन्याया वयोविशेषेण दातुः फलविशेषः	४८२	१३
विवाहे कुलनिरूपणम्	४७७	६
विवाहे वरकन्ययोर्वयोविचारः	४७४	१
विवाहे वरनियमः	४७९	१३
विवाहे स्त्रीमात्रशेषकुलवर्जनम्	४७७	१४
वृत्तयः	३१०	८
वृत्तिसङ्गोचेनाशौचसङ्गोचः	५८४	१६
वृत्तम् (षोडश गुणाः)	६८२	१३
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि	७८४	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
द्विआद्भप्रकरणम्	७७२	६
दृषलीलक्षणम्	४६३	८
वेदाभ्यासः	३०६	१६
वैखानसलक्षणम्	५७३	१
वैधभृग्वभगादिमरणोऽशौचविशेषः	५६४	४
वैश्यधर्मप्रकरणम्	४१६	१
वैश्वदेवप्रकरणम्	३३७	१
वैश्वदेवे द्रव्यानुकल्पः	३४०	३
वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रमः	३२७	१८
व्यतीपातलक्षणम्	६५६	१४
व्यभिचारिण्या अपि भरणम्	५०६	१५
व्यसनानि	४१३	११
व्युत्क्रममृत्तानां सपिण्डीकरणविचारः	७७७	३
व्यहभेदाः	४०१	११

श ।

शब्दान्तराधिकरणम्	१६१	११
शयनप्रकारः	३८७	१
शस्त्रहतश्राद्धविचारः	६७१	१
शालीनवृत्तिगृहस्थलक्षणम्	५७२	१६
शिल्पिप्रभृतीनामशौचाभावः	६१४	१४
शिल्पलक्षणम्	१३४	७
शीलम् (त्रयोदशविधम्)	६८२	६
शुक्ललक्षणम्	४८६	४
शुद्धधर्मप्रकरणम्	४१८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः	७७४	७
शूद्रस्यामन्वतोविवाहः	५३७	१५
शूद्रस्याश्रमविचारः	५३७	१२
शूद्राविवाहविचारः	४६४	८
शौचप्रकरणम्	२१३	५
श्राद्धकर्तृनिरूपणम्	७८५	६
श्राद्धकर्तृणां मुख्यानुकल्पभावनिरूपणम्	७८६	२
श्राद्धकालः	६५५	१२
श्राद्धदिनकृत्यम्	७०२	८
श्राद्धदिने वैश्वदेवकालविचारः	७६०	१८
श्राद्धदेशनिरूपणम्	६५१	१२
श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि द्रव्याणि	७२०	१८
श्राद्धद्रव्याणि	७०२	८
श्राद्धप्रकरणम्	६४६	७
श्राद्धभेदाः	६४६	११
श्राद्धभेदे विश्वदेवभेदः	७३१	३
श्राद्धविघ्न आलस्यादिना न कर्तव्यः	६७४	२१
श्राद्धविघ्ने व्यामश्राद्धविचारः	६७५	६
श्राद्धविशेषे पिण्डदानकालविशेषः	७५२	११
श्राद्धशेषभोजनम्	७६३	३
श्राद्धशेषाभावेऽन्नान्तरस्यापि भोजनम्	७६३	५
श्राद्धादावेकहस्तेनोदकदानम्	३१७	२
श्राद्धीयपुष्पाणि	७२२	४
श्राद्धीयान्नपरिवेशननिरूपणम्	७४२	६
श्राद्धीयान्नपरिवेशने प्राचीनावीतित्वाभावः	७४२	१५

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आङ्गीयार्घपात्राणि			७३२	१५
आङ्गे अनुलेपनद्रव्याणि			७३३	१३
आङ्गे कदलीपत्रनिघेघः			७३२	१०
आङ्गे द्वाष्वाभाषाणां ग्राह्यत्वम्			७०२	१६
आङ्गे गोधूमस्यावश्यकत्वम्			७०३	५
आङ्गेतिकर्तव्यता			७३८	१६
आङ्गे दीपार्घद्रव्याणि			७३३	१५
आङ्गे धूपद्रव्याणि			७२३	७
आङ्गे निमन्वितब्राह्मणेभ्यो देववस्तूनि			७५०	३
आङ्गे ब्राह्म्यदेयापुत्रादिप्रशंसा			६८०	२०
आङ्गे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा			६७७	१५
आङ्गे भोजनीयब्राह्मणानुकल्पः			६८३	१
आङ्गे भोजनीयब्राह्मणानामनुकल्पानुकल्पः			६८४	५
आङ्गे यतिप्रशंसा			६७६	१७
आङ्गे लौकिकाभावप्यग्नौकरणहोमः			७३८	१०
आङ्गे वर्जनीयपुण्याणि			७२२	१४
आङ्गे वर्जनीयब्राह्मणाः			६८६	२
आङ्गे विश्वेदेवाः			७३०	१४
आङ्गोत्तरं दाढभोक्तोर्निघमाः			७६३	१६
अनुत्तम् (षड्विधम्)			६८२	६
अथनुसारेण जगदुत्पत्तिनिरूपणम्			६०	१२
अथैतस्मार्त्तानुष्ठानाश्रक्तस्य सदाचारपालनम्			२६३	५

ष ।

षोडशश्राद्धानि			७७०	६
-----------------------	--	--	-----	---

स ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्ख्यस्य श्राद्धनिर्णयः	७६४	१०
सङ्ख्यस्य श्राद्धलक्षणम्	७६५	३
सदाचारलक्षणम्	१३४	२
सन्ध्याङ्गजपविधिः	२८०	४
सन्ध्याङ्गजपसंख्या	२८३	१६
सन्ध्याङ्गजपस्य दर्शादौ संख्याविशेषः	२८४	३
सन्ध्याविधिः	२६७	१५
सन्ध्यास्वरूपम्	२६७	१६
सन्धोपासनप्रकारः	२७०	५
सपत्नीमातुर्देशान्तरमरणो विशेषः	५६६	६
सपिण्डीकरणकालः	७७२	२
सपिण्डीकरणकालानां व्यवस्था	७८२	७
सपिण्डीकरणश्राद्धम्	७७०	५
सपिण्डीकरणस्य गौणकालः	७७६	६
सपिण्डीकरणापकर्षे पुनरपि स्वस्वकाले मासि- कानामावृत्तिविचारः	७७५	२
सपिण्डीकरणशैतिकर्तव्यता	७७६	१२
सभादावभिवादननिषेधोगमस्कारविधिस्य	३००	५
समानोदकप्रेतनिर्हरणोऽप्यौचम्	६३३	५
समावर्तनम्	४६०	६

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
समिन्त्रियमः	४५२	८
समिल्लक्षणम्	४५२	२
सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यस्यानुष्ठानम्	१५८	१४
सर्पहृतानां नामवलिः	५६३	१०
संक्षेपतर्पणम्	३२३	१८
संघातमरणे आङ्गकामः	७६१	१२
संन्यासाधिकारिविचारः	५३६	१४
संन्यासाश्रमग्रहणे आङ्गम्	५३६	११
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	५४३	८
संमार्गन्यायः	३४८	६
संस्काराणां ब्राह्मणदेवभेदेन द्वैविध्यम्	४३६	१५
साधारणधर्माः	७६	१०
सापिण्ड्यविचारः	४६५	६
सापिण्ड्यस्य साम्नपौरुषत्वम्	५८६	२०
सायं होमस्य कालभेदाः	२८८	१
सीमन्तोन्नयनकालः	४३८	१४
सीमन्तोन्नयनस्य सङ्कटकरणम्	४३८	२१
सुवासिनीप्रभृतीनां स्वभोजनायत एव भोजनम्	३६४	५
स्त्रीणामुपनयनस्य कल्यान्तरविषयत्वम्	४८५	८
स्त्रीणां पुनरुद्वाहविधिः	४६०	२१
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम्	४६१	१३
स्त्रीणां ब्रह्मवादिनी-सद्योवधूभेदेन द्वैविध्यम्	४८५	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्नग्पथमरथोऽश्रौचम्	६०७	१२
स्नातकानां त्रैविध्यम्	४६१	१०
स्नातकानां धर्माः	४६१	१६
स्नातकानां नवविधत्वम्	४२६	८
स्नातस्यार्द्रवाससो विष्णुत्रकराप्रायश्चित्तम् ...	२४४	११
स्नानप्रकरणम्	२३६	६
स्नानभेदनिरूपणम्	२४८	६
स्नानभेदानां लक्षणानि	२४८	१६
स्नानश्राटीपाणिभ्यां गात्रमार्चननिषेधः	२४४	१
स्नानाङ्गतरपणस्य स्नानानन्तरमेव कर्तव्यता ...	२४२	१६
स्नाने निषिद्धजलम्	२६५	७
स्नानोपयोगि जलम्	२६४	१३
स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणोऽश्रौचम्	६३१	१६
स्नानार्ताव् पाठाद्देशिकस्य पाठस्य बलवत्त्वम् ...	३३७	११
स्मृतिनिर्णयतृणां मुनीनां कीर्तनम्	६८	४
स्मृतिप्रामाण्यविचारः	४	१
स्मृतीनां परस्परविरोधे विकल्पः	२२	३
स्मृतीनां निबन्धकर्तृकर्तृकविषयभेदव्यवस्थापनं		
मन्दमतित्युत्पादनमात्रार्थम्	२४	७
स्मृत्यन्तरानुसारेण स्मृत्यन्तरस्य विषयव्यवस्थायाः		
खण्डनम्	२०	१२

सुश्राखाध्ययनम् ...	...	...	१४२	१३
सुश्राखापरित्यागनिषेधः	...	...	१४२	१३

ह ।

होमविधिः ...	...	...	२८६	१७
हंसलक्षणम् ...	...	...	५७३	१३
हंसस्य वृत्तिविशेषाः	...	...	५७५	१७

पराशरमाधवोलिखितप्रवक्तृसामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डश्च)

—
अ ।

अथर्व ६१ । ६ ॥

—
इ ।

कुन्दोग वा सामय ७१ । २ ॥ ६१ । ४ ॥ ११७ । ५ ॥ १६३ । ४ ॥ ५०२ ।
११ ॥ ५२५ । २, २० ॥

—
उ ।

जाबाल ५२५ । १५ ॥ ५५५ । १ ॥

—
त ।

तैत्तिरीय ६१ । २ ॥

—
य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ॥

—
व ।

वाजसनेय ६१ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितसप्तर्ष्यामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अङ्गिराः १७८ । १२ ॥ १८५ । २ ॥ २०८ । १२, १७ ॥ २०६ । ६ ॥
२१८ । ६ ॥ २३३ । ८ ॥ २५७ । १२ ॥ २६१ । १२ ॥ २६७ । ७ ॥
३३८ । ११ ॥ ४५३ । ४ ॥ ५३४ । ७ ॥ ५८४ । ६ ॥ ५६३ । १५ ॥
६०४ । २० ॥ ६१२ । १८ ॥ ६१७ । १२ ॥ ६२२ । ६ ॥ ६३१ । १६ ॥
६६८ । १७ ॥ ७१६ । १२ ॥ ७२२ । १० ॥ ७६८ । १४ ॥
अत्रि २३२ । ११ ॥ २३८ । १६ ॥ २६८ । ६ ॥ २७६ । ४ ॥ २७६ । ८ ॥
२४१ । ११ ॥ ३०४ । २ ॥ ३०५ । ४ ॥ ३०६ । १२ ॥ ३८५ । १४ ॥
५४७ । १३ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५५८ । १७ ॥ ५६६ । ४ ॥ ५६८ । २ ॥
६२० । ८ ॥ ६७३ । ६ ॥ ६८३ । १६ ॥ ७०० । ६ ॥ ७०३ । ५ ॥
७२१ । १८ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४६ । ३ ॥ ७५१ । १६ ॥ ७७२ । २ ॥

आ ।

आपस्तम्ब १२७ । १० ॥ १४७ । ६ ॥ २११ । ७ ॥ २१२ । १२ ॥ २१६ ।
११ ॥ २२८ । ८ ॥ २२६ । ८ ॥ २८४ । ८ ॥ २८८ । ४, १० ॥ २६७ ।
३, ८ ॥ २६६ । १ ॥ ३०१ । ११, १५, १७ ॥ ३०६ । ७, १० ॥ ३१४ ।
१५ ॥ ३३६ । १४ ॥ ३४० । ११ ॥ ३४२ । १ ॥ ३७० । ३ ॥ ४३१ ।
६ ॥ ४३८ । १६ ॥ ४४६ । १३ ॥ ४४७ । ४ ॥ ४५७ । ५ ॥ ४६५ ।
३ ॥ ४७७ । ६ ॥ ५२७ । २२ ॥ ५८१ । २१ ॥ ५८८ । ६ ॥ ५६१ ।

१२ ॥ ६०७ । १७ ॥ ६४७ । ७ ॥ ६६२ । १४ ॥ ६७२ । १ ॥ ६८० ।
६ ॥ ६८३ । ६ ॥ ६८४ । १ ॥ ७१२ । १४ ॥ ७१६ । ८ ॥ ७२१ ।
६ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७८७ । ४ ॥

व्याख्यान २८६ । १ ॥ ३२२ । ६ ॥ ३३६ । १० ॥ ७३५ । ४ ॥ ७५२ ।
२१ ॥ ७५३ । ६, १५ ॥ ७५५ । १२ ॥ ७६६ । ११ ॥

—

उ ।

उग्रना २३४ । १ ॥ ३१० । १५ ॥ ३७२ । ८ ॥ ३८८ । १८ ॥ ४०१ ।
८ ॥ ४०५ । १२ ॥ ४११ । १२ ॥ ५६४ । १५ ॥ ६२२ । १६ ॥
६७५ । १४ ॥ ६६२ । १७ ॥ ७०८ । ६ ॥ ७८२ । १२ ॥

—

ऊ ।

ऋष्यशृङ्ग ४४८ । १६ ॥ ६४३ । ४ ॥ ६७३ । ३ ॥ ६७४ । १६ ॥ ७७६ ।
६ ॥ ७६१ । ५, १२, १६ ॥

—

क ।

काव्य ५५६ । १६ ॥

कपिल ५४२ । १६ ॥

काश्यप ६३५ । १० ॥

कात्यायन १५७ । ४ ॥ २०८ । ७ ॥ २३३ । १७ ॥ २३६ । ६ ॥ २३८ । ६ ॥

२४१ । १, ४ ॥ २७३ । ६ ॥ २८७ । १३, १७ ॥ २८८ । १ ॥ २८९ ।

१६ ॥ ३२३ । ७ ॥ ३२५ । १० ॥ ३३६ । ७, १७ ॥ ३४१ । ८ ॥ ३४३ ।

२० ॥ ३४६ । १६ ॥ ३७६ । ७ ॥ ३८३ । ५ ॥ ३८८ । १६ ॥ ४४६ ।

२ ॥ ४५० । ५ ॥ ४५२ । २ ॥ ४८१ । १ ॥ ४६० । १६ ॥ ४६१ । ६ ॥

४६२ । २० ॥ ४६३ । ८, १२ ॥ ५२० । ४, १५ ॥ ५११ । ५ ॥

५२२ । ८ ॥ ५३६ । १८ ॥ ५४२ । १३ ॥ ५७२ । ६ ॥ ५६६ । २ ॥
६३६ । २२ ॥ ६४० । १३ ॥ ६४४ । १२ ॥ ६६२ । ७ ॥ ६६६ । १६ ॥
६७२ । ४ ॥ ६७५ । १७ ॥ ६६१ । ८ ॥ ७०० । २२ ॥ ७२० । ३ ॥
७२५ । १२ ॥ ७३२ । १५ ॥ ७३७ । ६ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७४० । ५ ॥
७४१ । ११ ॥ ७४६ । ६ ॥ ७५० । ११ ॥ ७५३ । ८, १८ ॥ ७५४ ।
६ ॥ ७६६ । २ ॥ ७६८ । ६ ॥ ७७६ । ७, १६ ॥ ७८३ । १ ॥ ७८७ ।
२ ॥ ७६१ । ८ ॥ ७६५ । ७ ॥

काष्ठीजिनि २४२ । ८ ॥ ३१७ । १, १८ ॥ ३४७ । ३ ॥ ५२१ । ६ ॥
६०६ । १ ॥ ६६६ । २, १२ ॥ ६६६ । ६ ॥ ६७३ । १४ ॥ ७४२ । १४ ॥
७७२ । १० ॥ ७७५ । १२ ॥ ७८५ । १ ॥ ७८३ । १२ ॥

काश्यप ४६४ । ४ ॥ ४८८ । ६ ॥ ६०६ । १७ ॥

कौशिक २३० । ३ ॥ २३६ । ३ ॥

क्रतु १२३ । ६ ॥ ६२० । १६ ॥ ७२२ । ११ ॥

ग ।

गद्यविष्णु ५६८ । १८ ॥

गद्यव्यास ३७८ । ६ ॥

गर्ग २६२ । १७ ॥ २६३ । ४ ॥ २६२ । ६, १५ ॥ ३०७ । १७ ॥ ६६० ।
१४ ॥

गार्ग्य ३५६ । १५ ॥ ३८७ । १० ॥ ५१६ । २२ ॥ ६६८ । ११ ॥ ७३३ । १३,
१६ ॥ ७७१ । ६ ॥

गालव ३८७ । १६ ॥ ६४३ । १३ ॥ ७७० । १७ ॥ ७७३ । ३ ॥

गृह्यकार ७३६ । १२ ॥

गृह्यपरिशिष्टकार ७४१ । २ ॥

गोभिल २३० । ११ ॥ २३५ । १७ ॥ २४४ । ३ ॥ २४६ । ५ ॥ २७८ ।
१५ ॥ २८६ । ४ ॥ ३१७ । ४ ॥ ३४६ । ११ ॥ ३६७ । २ ॥ ३७४ ।

(३२)

१५ ॥ ३७७ । ८ ॥ ५१८ । ८ ॥ ५८० । ८ ॥ ७७१ । ७ ॥ ७७३ ।
१० ॥ ७७५ । ३ ॥ -

गौतम १४७ । ५ ॥ १५३ । १० ॥ १७३ । ८ ॥ २२० । १० ॥ २२७ । १६ ॥
२२८ । १४ ॥ २५७ । १५ ॥ २८२ । १८ ॥ २८४ । १७ ॥ २८५ । ११ ॥
२८६ । ८ ॥ २८८ । १३ ॥ ३०० । ७, ८ ॥ ३५८ । १ ॥ ३७१ । ३ ॥
३७६ । १० ॥ ३७८ । ११ ॥ ४३१ । ८ ॥ ४३६ । २० ॥ ४४४ । ८ ॥
४४५ । १ ॥ ४४८ । ६, १० ॥ ४५४ । १२, २० ॥ ४६६ । २० ॥
४६८ । ६ ॥ ४७५ । ४ ॥ ४७८ । १३ ॥ ४८० । १५ ॥ ५२४ । १६ ॥
५५८ । १६ ॥ ५८४ । १७ ॥ ५८८ । १२ ॥ ५८० । ७ ॥ ५८१ । १६ ॥
५८८ । १५ ॥ ६०३ । ४ ॥ ६१२ । ७ ॥ ६१८ । ६ ॥ ६२४ । ८ ॥
६३२ । ७ ॥ ६४० । २० ॥ ६४२ । ११ ॥ ६४५ । १० ॥ ६६६ । ६ ॥
६८८ । १२ ॥ ६८८ । १६ ॥ ७०२ । ८ ॥ ७१२ । ११ ॥

—
छ ।

छागलेय ५२६ । १३ ॥ ६७७ । २२ ॥ ७२८ । १२ ॥

—
ज ।

जातुकर्ण ५८१ । ३, १२ ॥ ६७३ । ७ ॥ ७३८ । ८ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७६५ ।
१३ ॥ ७६७ । १० ॥ ७७० । ८ ॥

जाबाल ५८१ । ५ ॥

जाबालि २४१ । ७ ॥ २४४ । १० ॥ ४५८ । १५ ॥ ६६५ । ३ ॥ ७८५ । ७,
१६ ॥

जैमिनि ४३८ । २१ ॥ ५८६ । १८ ॥

द।

दक्ष १४३ । १३ ॥ २१३ । ११ ॥ २१७ । ३ ॥ २१८ । ६, १२ ॥ २१९ ।
 ६ ॥ २२२ । १०, १७ ॥ २३० । १४ ॥ २३९ । १२ ॥ २४० । ४ ॥
 २५१ । २ ॥ २६७ । १६ ॥ २६९ । १६ ॥ २७५ । १३ ॥ २७८ । १२ ॥
 २८६ । १७ ॥ २९४ । १७ ॥ ३०६ । १५ ॥ ३०८ । २, ७ ॥ ३११ ।
 २ ॥ ३३७ । २ ॥ ३८४ । १४ ॥ ३८५ । १० ॥ ३८९ । १ ॥ ५३३ ।
 ८ ॥ ५५१ । १९ ॥ ५५३ । ९ ॥ ५५५ । ११ ॥ ५५८ । १ ॥ ५७० ।
 ८ ॥ ५७१ । १७ ॥ ५७६ । २ ॥ ५७८ । १ ॥ ५७९ । १० ॥ ५८५ ।
 ५ ॥ ५८६ । १९ ॥ ५९९ । ६, २० ॥

दत्तात्रेय ५५२ । २ ॥

देवल १५३ । १५ ॥ १६४ । २ ॥ १६६ । १९ ॥ १८१ । १४ ॥ २०२ । ८ ॥
 २१० । ५, १५ ॥ २१३ । ८ ॥ २१४ । १७ ॥ २१५ । १ ॥ २१७ । १२ ॥
 २२६ । ७ ॥ २२९ । ५ ॥ २४५ । ३ ॥ ३१९ । १, ४ ॥ ३७७ । १९ ॥
 ३७८ । ८ ॥ ४१९ । १३ ॥ ४३९ । २ ॥ ४४८ । १६, २० ॥ ४४९ । ८ ॥
 ४५० । १०, १५ ॥ ४५१ । ३ ॥ ४७३ । ४ ॥ ४८९ । ८, १३ ॥ ४९८ ।
 ३ ॥ ५०४ । ५, १० ॥ ५११ । २० ॥ ५१३ । ७, १४ ॥ ५१४ । ३, १६ ॥
 ५७६ । ५ ॥ ५७७ । ११ ॥ ५८८ । ३ ॥ ५९८ । २, १७ ॥ ५९९ ।
 ३२ ॥ ६१४ । ३ ॥ ६२३ । १७ ॥ ६२५ । १ ॥ ६३१ । ७ ॥ ६३३ । २,
 ९, १२ ॥ ६३९ । १४ ॥ ६४६ । १५ ॥ ६५३ । २ ॥ ६५७ । १० ॥
 ६६४ । ८ ॥ ६७३ । १३ ॥ ६८६ । ९ ॥ ६८९ । १८ ॥ ६९३ । ३, ७,
 १३, २० ॥ ६९४ । ४ ॥ ६९६ । १७ ॥ ७०२ । ११ ॥ ७१० । १९ ॥
 ७१२ । १८ ॥ ७१३ । ५ ॥ ७१४ । ५ ॥ ७१८ । ४, १६ ॥ ७२० । १३ ॥
 ७५८ । २ ॥ ७५९ । २० ॥ ७६३ । ६ ॥ ७६२ । ४, १३ ॥ ७६३ । ८ ॥

घ ।

घर्म ७२७ । ४ ॥ ७३६ । १७ ॥

घीम्य ६६६ । ३ ॥

न ।

नारद १४४ । ५, ११ ॥ १४५ । १४ ॥ १८८ । १४ । २६५ । ८ ॥ ३८४ ।
१७ ॥ ३६० । १४ ॥ ३६१ । १३ ॥ ४२७ । ३ ॥ ४३० । १७ ॥ ४३२ ।
४ ॥ ४६४ । १२ ॥ ४८० । २ ॥ ४८३ । २, १३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४६० ।
६ ॥ ४६१ । १७, १६ ॥ ४६२ । ६ ॥ ४६३ । १ ॥ ४६४ । १० ॥ ५३६ ।
३२ ॥ ६७६ । २२ ॥

नारायण २७५ । ३ ॥ २७६ । ६ ॥ ३३८ । ३ ॥ ७०१ । ८ ॥ ७४३ । ८ ॥
७५६ । १२ ॥

प ।

पराशर ७८८ । ७ ॥

पारस्कर ४३८ । १० ॥ ४४७ । २ ॥ ४६४ । १५ ॥ ६३७ । ३ ॥ ६३८ ।
५ ॥ ६४१ । २२ ॥ ६४२ । ६ ॥ ६५० । २ ॥ ६५१ । ३ ॥ ७३१ । ७ ॥
७५६ । १८ ॥ ७५७ । १२ ॥

पितामह २१७ । १५ ॥ ३१८ । १ ॥ ५४३ । १४ ॥ ५४५ । ६ ॥ ५४६ ।
४ ॥ ५५२ । २ ॥ ५५३ । १५ ॥ ६५६ । १ ॥

पुलस्त्य २४५ । ६ ॥ २६० । २ ॥ ३७० । १६ ॥ ५८० । १२ ॥ ६०८ । ८ ॥
६७० । २ ॥ ७६० । १६ ॥

पैठीनसि ६८ । ५ ॥ १४७ । ७ ॥ ३२१ । २, ७, १८ ॥ ३६५ । १३ ॥
३७५ । १७ ॥ ४४८ । १४ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४६८ । ४ ॥ ४६९ । २१ ॥

४६४ । १६ ॥ ४६६ । १८ ॥ ५८० । १७ ॥ ५८२ । ५ ॥ ५९० । ७ ॥
५९९ । ३ ॥ ६१७ । ६ ॥ ६२८ । १३ ॥ ६४० । १८ ॥ ६४३ । १० ॥
६४८ । ११ ॥ ६८१ । १७ ॥ ६९८ । ८ ॥ ७१० । १७ ॥ ७३६ । १५ ॥
७६१ । ४ ॥ ७६२ । ३ ॥ ७६७ । १३ ॥ ७७५ । ७ ॥ ७८० । १२ ॥

प्रचेताः २२१ । १६ ॥ २५९ । २ ॥ २६३ । ८ ॥ ३४४ । १२ ॥ ३५१ । १५ ॥
३६६ । ४ ॥ ६१० । १० ॥ ६१५ । २२ ॥ ६४० । २२ ॥ ६५० । १८ ॥
६७० । १३ ॥ ६९७ । १४ ॥ ७०० । १४ ॥ ७०२ । ८, १८ ॥ ७२० ।
१६ ॥ ७३२ । १२ ॥ ७३५ । ९ ॥ ७४४ । १५ ॥ ७४५ । ११ ॥ ७४८ ।
११ ॥ ७४९ । १७ ॥ ७५० । ८, १८ ॥ ७६० । १५ ॥ ७६७ । ४ ॥
७८३ । ७, १२ ॥ ७८९ । १७ ॥ ७९३ । १६ ॥

प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १३ ॥ १५६ । १२ ॥ २४४ । १६ ॥ २७३ ।
१० ॥ २८५ । ५ ॥ ५४४ । ३ ॥ ६१२ । २१ ॥ ६७२ । १५ ॥

ब ।

बृहत्प्रचेताः ५९७ । ३ ॥

बृहन्मनु २७० । २ ॥ ५९६ । २२ ॥ ६१२ । १२, २१ ॥ ६६५ । ८ ॥

बृहस्पति ७५ । ५ ॥ ७६ । १० ॥ ७७ । ३ ॥ १११ । १ ॥ ११३ । ११ ॥
११५ । ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १७२ । ७ ॥ १७६ । १९ ॥ २२४ । ३ ॥
२७० । १० ॥ २९३ । १० ॥ ३११ । १० ॥ ३१५ । १० ॥ ३७२ । ५ ॥
३७६ । १३, १८ ॥ ३९८ । १३ ॥ ३९९ । ९ ॥ ४२७ । ५ ॥ ४४४ । ५ ॥
४९९ । १ ॥ ५०१ । ७ ॥ ५७० । ११ ॥ ५७६ । १७ ॥ ५७९ । १७ ॥
५८१ । ९ ॥ ५८८ । १५ ॥ ५९५ । ११ ॥ ५९६ । १६ ॥ ६०९ । २१ ॥
६१४ । ६ ॥ ६१९ । ३ ॥ ६२० । ४ ॥ ६५४ । २ ॥ ६७८ । २० ॥
६९८ । ५ ॥ ७१४ । १२ ॥ ७३० । १४ ॥ ७५५ । ८ ॥ ७५९ । १२ ॥
७६३ । १६ ॥ ७८५ । १० ॥ ७८६ । ११ ॥

बैजवाप ४३८ । ६, १७ ॥ ४४२ । १ ॥ ४४३ । १६ ॥ ४५१ । १६ ॥ ७२२ ।
१ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७३७ । ४ ॥

बोधायन वा बौधायन १०८ । १४ ॥ १३४ । ७ ॥ १५७ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥
२१५ । १६ ॥ २१६ । १० ॥ २२५ । ४, १२ ॥ २२६ । ४ ॥ २२८ ।
१५ ॥ २४५ । ६ ॥ २६३ । १ ॥ २७२ । १७ ॥ २८० । १६ ॥ २८२ ।
७ ॥ २८६ । ८ ॥ २९१ । ३ ॥ २९६ । १५ ॥ ३०० । १४ ॥ ३१६ ।
१७ ॥ ३१६ । १६ ॥ ३३० । ११ ॥ ३३३ । १० ॥ ३४१ । १४ ॥ ३४७ ।
२ ॥ ३५७ । १७ ॥ ३६४ । १३ ॥ ३६८ । १४ ॥ ४६४ । १० ॥ ४७२ ।
१६ ॥ ४७३ । १२ ॥ ४७६ । १०, १५ ॥ ४७७ । २ ॥ ४८२ । १०,
१८ ॥ ४८३ । १८ ॥ ४८८ । ६ ॥ ४८९ । १६ ॥ ४९८ । ६ ॥ ५१० ।
२ ॥ ५१६ । ६ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५३८ । १४ ॥ ५३९ । १५ ॥ ५४० । ३ ॥
५४२ । ६, २० ॥ ५४४ । १५ ॥ ५४६ । ६ ॥ ५४७ । ५ ॥ ५५० ।
२२ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५५७ । ५ ॥ ५६३ । १४ ॥ ५६५ । १७ ॥ ५६६ ।
१, १५ ॥ ५६७ । ५, १६ ॥ ५८३ । १० ॥ ६१० । १६ ॥ ६२४ । १८ ॥
६४७ । ३ ॥ ६८२ । ६ ॥ ६८७ । १० ॥ ७१२ । १३ ॥ ७२५ । १७ ॥
७४८ । ८ ॥ ७७२ । ३ ॥ ७७८ ॥ ७ ॥

ब्रह्मगर्भ ५६४ । २० ॥

ब्रह्मा २७२ । ३, ६ ॥

भ ।

भगवान् ५४ । १५ ॥ ५५ । १४ ॥ १५० । १, ६ ॥ १७१ । ३ ॥ १६२ ॥
४ ॥ २०३ । १० ॥ ३६१ । ११ ॥ ५५५ । ८ ॥

भारद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ ॥ १८६ । १६ ॥ २१२ । १७ ॥ २२२ ।
४ ॥ २४२ । १६ ॥ २७३ । ३ ॥ २६२ । ३ ॥ २६६ । ७ ॥ ७०७ । ६ ॥
७०६ । १ ॥

मृगु २२८।१०॥ २४४।१३॥ २४५।१३॥ ३८३।१०॥ ४५०।१२,
१७॥ ७६४।१२॥

म ।

मदालसा १५४।४॥ ७५१।१॥

मनु १२।३॥ ५२।३॥ ८०।७॥ १०६।१०॥ ११६।१६।
१३४।४॥ १३५।१५॥ १३६।१६॥ १३७।८॥ १४०।२,
५॥ १४४।८॥ १४८।१०॥ १४९।४॥ १५७।१५॥ १५८।
४॥ १६५।५॥ १७४।६॥ १७६।१०॥ १७७।८॥ १७९।
१६॥ १८२।१५॥ १८३।३, १५॥ १८५।८, १७॥ १९०।८,
१३॥ २०३।२, १६॥ २०६।६॥ २१०।८, १८॥ २११।८,
११॥ २१४।६॥ २१५।११॥ २१७।६॥ २२१।१३॥ २२३।
७, १८॥ २२६।१२॥ २२८।२॥ २५७।६॥ २६५।१५॥
२७०।१३॥ २८०।५॥ २८१।१७॥ २८६।६॥ २८८।११॥
२९५।१३॥ २९६।११, १४॥ २९७।११, १६॥ २९८।१३॥
२९९।२॥ ३००।१०, १६॥ ३०१।१, ६॥ ३०२।१४॥ ३०३।
३, २०॥ ३०४।१८॥ ३०५।२, ५, २०॥ ३०६।२, ४॥ ३०७।
४, १४॥ ३०८।१०, १४, १६॥ ३०९।३, १७॥ ३१०।८॥
३१२।२॥ ३१४।५॥ ३१६।१५॥ ३१६।४॥ ३१७।६॥
३१८।१६॥ ३५०।६॥ ३५१।६, ६॥ ३५३।२, १७॥ ३५४।
६, २०॥ ३५६।१, १३॥ ३५८।२॥ ३६४।१॥ ३७०।१६॥
३७७।६॥ ३८१।१५॥ ३९१।१, १०, १७॥ ३९६।१॥
३९७।३, १४॥ ३९८।७॥ ३९९।२॥ ४००।१७॥ ४०१।
१०॥ ४०४।१०॥ ४०५।१६॥ ४०६।१२॥ ४०७।५॥
४०८।७॥ ४०९।१२, १७॥ ४१०।११॥ ४१२।२०॥ ४१३।

१० ॥ ४१४ । १४ ॥ ४१६ । ११ ॥ ४१७ । ५ ॥ ४१८ । ३, १५ ॥
४२० । ६, २० ॥ ४२१ । ४ ॥ ४२२ । ८, १६ ॥ ४२६ । ११ ॥
४२८ । ६ ॥ ४३१ । ३, १०, १७, १८ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४३७ । १६ ॥
४४० । १६ ॥ ४४१ । ११ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४४६ । २, १७ ॥ ४४७ ।
६, १४, १७ ॥ ४४८ । ३, ७, ११ ॥ ४५१ । ७, १०, १५ ॥ ४५३ ।
८, १२ ॥ ४५४ । ६, २१ ॥ ४५५ । १४ ॥ ४५६ । ११ ॥ ४५७ । ६,
१५, २१ ॥ ४५८ । ६ ॥ ४५९ । ११ ॥ ४६० । १४ ॥ ४६२ । १०,
१८ ॥ ४६७ । ५ ॥ ४६८ । १७ ॥ ४७० । ५ ॥ ४७४ । ३, १२ ॥
४७५ । ५ ॥ ४७७ । ६ ॥ ४७८ । ६, १६ ॥ ४८१ । ४ ॥ ४८४ । २ ॥
४८५ । १५ ॥ ४८७ । १ ॥ ४८८ । १२ ॥ ४९० । ६ ॥ ४९१ । १० ॥
४९२ । ३, १० ॥ ४९३ । ५, १६ ॥ ४९४ । ७ ॥ ४९५ । ३ ॥ ४९६ ।
१२ ॥ ४९७ । ३ ॥ ४९८ । १४ ॥ ४९९ । ६ ॥ ५०१ । २० ॥ ५०४ ।
१६ ॥ ५०६ । २ ॥ ५०८ । २, ६ ॥ ५०९ । ७, ११ ॥ ५११ । १६ ॥
५१२ । ३, १५ ॥ ५१३ । १४ ॥ ५१८ । २० ॥ ५२१ । ५, १६, २२ ॥
५२३ । ७ ॥ ५२४ । ८ ॥ ५२७ । ३, १२ ॥ ५२८ । ५, १२ ॥ ५२९ ।
८ ॥ ५३१ । १३ ॥ ५३२ । १४ ॥ ५३४ । १८ ॥ ५३६ । ११, १७ ॥
५३८ । १६ ॥ ५४७ । ११ ॥ ५५३ । ४ ॥ ५५७ । १४ ॥ ५६२ । १७ ॥
५६६ । ११ ॥ ५६७ । ८ ॥ ५६९ । ७ ॥ ५७५ । १३ ॥ ५७६ । १२,
१५ ॥ ५७९ । ६ ॥ ५८० । २० ॥ ५८२ । २२ ॥ ५८६ । १ ॥ ५८७ ।
१७ ॥ ५९० । २ ॥ ५९१ । ४ ॥ ५९५ । ४ ॥ ५९८ । १३ ॥ ६०० । २ ॥
६०५ । १८, २० ॥ ६०६ । १८ ॥ ६०८ । १२ ॥ ६१० । ४, ६, २२ ॥
६१३ । ५ ॥ ६१६ । १५ ॥ ६२१ । २० ॥ ६२५ । २१ ॥ ६३१ । २० ॥
६३३ । १२ ॥ ६३४ । ६, १८ ॥ ६५२ । ४ ॥ ६६१ । ५ ॥ ६६६ ।
२१ ॥ ६७८ । ३ ॥ ६७९ । १२ ॥ ६८३ । ४ ॥ ६८४ । २, १४ ॥ ६८५ ।
१२ ॥ ६८७ । ४ ॥ ६९० । ११ ॥ ६९७ । ३ ॥ ६९८ । ११ ॥ ६९९ ।
४ ॥ ७०१ । २ ॥ ७०२ । २ ॥ ७०५ । १८ ॥ ७११ । ११ ॥ ७१२ । ६ ॥

७१६ । २२ ॥ ७२८ । १४ ॥ ७१६ । १, १४ ॥ ७२१ । ६ ॥ ७२५ ।
 ६ ॥ ७२६ । २१ ॥ ७२८ । १५ ॥ ७३६ । ६ ॥ ७४२ । १७ ॥ ७४४ ।
 ६ ॥ ७४६ । ८ ॥ ७४८ । १४ ॥ ७५० । ५, १४, १६ ॥ ७५१ । १३ ॥
 ७५२ । ६ ॥ ७५४ । ५ ॥ ७५७ । ६ ॥ ७५६ । ४ ॥ ७६० । ६ ॥

मरौचि २१४ । ३ ॥ २१७ । ६ ॥ २५८ । २ ॥ २६५ । ३ ॥ २७६ । १४,
 १६, १६ ॥ २८६ । ११, १५ ॥ २६४ । ८ ॥ ३१८ । ४, ७, १३ ॥
 ४६७ । १६ ॥ ४८२ । १३ ॥ ६०२ । २१ ॥ ६०३ । ११ ॥ ६०७ ।
 १८ ॥ ६०८ । १६ ॥ ६१३ । १६ ॥ ६१२ । ४ ॥ ६२१ । ८ ॥ ६४२ ।
 १३ ॥ ६४७ । १४ ॥ ६७० । १० ॥ ६७४ । ८ ॥ ६७६ । ४ ॥ ७०७ ।
 २० ॥ ७२३ । १०, १७ ॥ ७२७ । १६ ॥ ७५० । २० ॥ ७७१ । ६ ॥

मार्कण्डेय ४०२ । ५ ॥ २३० । ८ ॥ २३८ । २, ११ ॥ २६१ । १० ॥ २६४ ।
 १६ ॥ ३४२ । ७ ॥ ३४४ । ६ ॥ ३५२ । १६ ॥ ३८१ । ४ ॥ ३८८ । २ ॥
 ४०४ । १७ ॥ ४१४ । ४ ॥ ४१७ । २ ॥ ४४३ । ५, १० ॥ ४४५ । ३ ॥
 ४६५ । ११ ॥ ५२४ । १ ॥ ५७६ । १३ ॥ ५८४ । १ ॥ ६४५ । ७ ॥
 ६५२ । १० ॥ ६५६ । १ ॥ ६६३ । २ ॥ ७०३ । २ ॥ ७०४ । १७ ॥
 ७२० । ८ ॥ ७३८ । २० ॥ ७५७ । ३ ॥ ७६१ । ६ ॥ ७८० । ५ ॥

मेघातिथि २५६ । ५ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५६० । ६ ॥

—
 य ।

यज्ञपार्थ ७३३ । ८ ॥

यम १२१ । ५ ॥ १३६ । १६ ॥ १७१ । १६ ॥ १७२ । १७ ॥ १८३ । १० ॥
 २०६ । १६ ॥ २१२ । ३, १३ ॥ २१४ । १, १४ ॥ २२२ । १ ॥ २२४ ।
 ७ ॥ २२८ । ५ ॥ २२६ । ८ ॥ २३४ । १० ॥ २३६ । १५ ॥ २४२ । ५ ॥
 २६० । ६ ॥ २६३ । ११ ॥ २६६ । १२, १६ ॥ २७८ । ३ ॥ २८४ । ५ ॥
 २८६ । ३ ॥ २८८ । ६ ॥ ३२४ । ६ ॥ ३३८ । १७ ॥ ३५२ । ३ ॥

३५६ । १६ ॥ ३५७ । ४ ॥ ३५८ । १६ ॥ ३७७ । १ ॥ ३६६ । १५ ॥
 ४४१ । १६ ॥ ४४२ । १२, २० ॥ ४४३ । १६ ॥ ४४७ । ६ ॥ ४४८ ।
 १ ॥ ४५४ । ६, ६ ॥ ४५५ । ८, १२ ॥ ४५६ । १६ ॥ ४५७ ।
 १८ ॥ ४५६ । २ ॥ ४७७ । १५ ॥ ४७६ । १४ ॥ ४८२ । १३ ॥
 ४८२ । १६ ॥ ४८५ । ८ ॥ ४६० । २१ ॥ ४६२ । १३ ॥ ५२७ । ६ ॥
 ५३६ । २ ॥ ५६३ । ५ ॥ ५६५ । ६ ॥ ५६७ । १३ ॥ ६०५ । ११ ॥
 ६२२ । २२ ॥ ६३४ । १४ ॥ ६४६ । ३ ॥ ६५२ । ७ ॥ ६५७ । ७ ॥
 ६६७ । ३ ॥ ६७३ । १७ ॥ ६७७ । १५ ॥ ६७६ । ८ ॥ ६८० । २१ ॥
 ६६१ । १ ॥ ६६४ । ७ ॥ ७०० । १६ ॥ ७०१ । ५ ॥ ७०२ । ५ ॥
 ७१३ । २२ ॥ ७१४ । २० ॥ ७१६ । ३ ॥ ७२४ । १५ ॥ ७२७ । २ ॥
 ७२८ । ६, ६ ॥ ७३० । ८ ॥ ७४० । ८, १८ ॥ ७४७ । १६ ॥ ७६४ ।
 ३ ॥ ७६६ । ५ ॥ ७७८ । ३ ॥ ७७६ । १ ॥

यमदग्नि वा जमदग्नि ७४६ । ११ ॥ ७५० । २ ॥ ७५७ । १७ ॥ ७६५ । १७ ॥
 याज्ञवल्क्य ६६ । ५ ॥ ११६ । १३ ॥ १४१ । १३ ॥ १४५ । ५ ॥ १४८ ।
 १ ॥ १५७ । १८ ॥ १५८ । २ ॥ १६४ । १७ ॥ १७२ । १६ ॥ १७६ ।
 १६ ॥ १७६ । १६ ॥ १८३ । ७ ॥ १८५ । १४ ॥ १८६ । १३ ॥ १८८ ।
 १२ ॥ १६० । ३, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २०६ । ३ ॥ २१३ । ५ ॥ २२० ।
 ७, १४ ॥ २२१ । ६ ॥ २२५ । ६ ॥ २२७ । १२ ॥ २५८ । १५ ॥ २६२ ।
 १४ ॥ २६६ । ३ ॥ २७० । ८, १६ ॥ २७६ । ५ ॥ २८३ । ८ ॥ २६१ ।
 १८ ॥ ३०२ । १७ ॥ ३०७ । ११ ॥ ३०८ । २२ ॥ ३१० । ३, १८ ॥
 ३१४ । १ ॥ ३१५ । २ ॥ ३२५ । ४ ॥ ३४६ । १७ ॥ ३५२ । १३ ॥
 ३५८ । १० ॥ ३७३ । २ ॥ ३८६ । ३ ॥ ३६० । ५, १७ ॥ ३६१ ।
 ४, ७ ॥ ३६५ । १५ ॥ ४०५ ॥ २, १२ ॥ ४०६ । ८ ॥ ४०७ ।
 १६ ॥ ४१० । ६ ॥ ४१६ । ६ ॥ ४१६ । १८ ॥ ४२१ । १६ ॥
 ४२२ । १२ ॥ ४२१ । १ ॥ ४३७ । ८, ११ ॥ ४५२ । १५ ॥ ४५३ ।
 १५ ॥ ४५६ । ८ ॥ ४५७ । ११ ॥ ४५८ । ३ ॥ ४५६ । ८ ॥ ४६० ।

११ ॥ ४६२ । १३ ॥ ४६५ । १ ॥ ४६६ । २० ॥ ४७० । १६ ॥
 ४७८ । १२ ॥ ४७९ । १६ ॥ ४८३ । ८ ॥ ४८० । ३, १२ ॥ ४८४ ।
 ४ ॥ ४८६ । २ ॥ ४८७ । ६ ॥ ४८८ । २१ ॥ ५०१ । ४ ॥ ५०६ ।
 १६ ॥ ५०६ । २, १६ ॥ ५११ । १३ ॥ ५१२ । ८ ॥ ५१३ । १४ ॥
 ५१४ । ८ ॥ ५१५ । ३ ॥ ५१८ । १२ ॥ ५२१ । ५, १३ ॥ ५२६ । ६ ॥
 ५२८ । २, २० ॥ ५२९ । १८ ॥ ५३१ । ६ ॥ ५३२ । ३ ॥ ५३३ ।
 १७ ॥ ५३८ । ४ ॥ ५५८ । १२ ॥ ५७७ । ८ ॥ ५८० । १६ ॥ ५८८ ।
 ६ ॥ ६०२ । १८ ॥ ६१० । १४ ॥ ६१६ । २० ॥ ६२२ । ३ ॥ ६३३ ।
 १६ ॥ ६३५ । ५ ॥ ६३८ । २० ॥ ६४१ । १२ ॥ ६४४ । १, १६, १६ ॥
 ६४५ । १५ ॥ ६५१ । १६ ॥ ६५५ । १२ ॥ ६५८ । १५ ॥ ६६१ । १७ ॥
 ६६६ । १७ ॥ ६७० । १६ ॥ ६७८ । ८ ॥ ६८३ । १ ॥ ६८६ । २ ॥
 ६९६ । १५ ॥ ७१२ । १ ॥ ७१५ । ५ ॥ ७१६ । २० ॥ ७१६ । ६ ॥
 ७२७ । ११ ॥ ७२९ । १५ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७३३ । ५, १७ ॥ ७३४ । २,
 ७ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४५ । १५ ॥ ७५१ । ६ ॥ ७५७ । १ ॥ ७५८ ।
 ८ ॥ ७६० । ७ ॥ ७६३ । ३ ॥ ७६८ । ४ ॥ ७७० । १२ ॥ ७७६ ।
 १२ ॥ ७८२ । ७ ॥

योगियाक्षवल्कल २४१ । १४ ॥ २४३ । ६ ॥ २४६ । ७ ॥ २५१ । ८ ॥
 २५२ । ४ ॥ २५६ । १३ ॥ २५९ । १२ ॥ २६८ । ७ ॥ २७० । १६ ॥
 २७१ । ६ ॥ २८० । १३ ॥ २८२ । १३ ॥ २८३ । १६ ॥ ३१२ । १७ ॥
 ३१८ । १६ ॥ ३२० । ८ ॥ ३२१ । ५ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३२३ । १ ॥
 ३२६ । १ ॥ ५३७ । ३ ॥

—
ल ।

लघुयम ७४५ । ८ ॥

लोकाक्षि वा लौगाक्षि ४३८ । १५ ॥ ४४२ । १४ ॥ ४४३ । ३, २० ॥
 ४४४ । ३ ॥ ४७५ । १४ ॥ ६५५ । १८ ॥ ६७६ । ८ ॥ ७५२ । १३ ॥

७६१ । १३ ॥ ७६५ । १० ॥ ७७० । ६ ॥ ७८० । ६, १५ ॥ ७८४ ।
१३ ॥ ७९२ । ७ ॥ ७९३ । ३ ॥ ७९४ । ४ ॥

व ।

वसिष्ठ वा वसिष्ठ १३६ । ११ ॥ १४२ । १४, १७ ॥ १४३ । ३ ॥ १५३ ।
५ ॥ १६३ । १० ॥ १७२ । ४ ॥ १८० । १० ॥ २१५ । १६ ॥ २२४ ।
११ ॥ २५२ । १२ ॥ २५४ । १० ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ८ ॥ २७४ ।
१६ ॥ ३१५ । ७ ॥ ३८१ । ६ ॥ ४३१ । ८, १५ ॥ ४४४ । १८ ॥
४४६ । २१ ॥ ४५८ । १७ ॥ ४५९ । २२ ॥ ४७५ । ६ ॥ ४८२ । २० ॥
४८६ । १६ ॥ ४९२ । १७ ॥ ४९४ । १५ ॥ ५०६ । २१ ॥ ५१६ ।
१३, १५ ॥ ५१८ । १६ ॥ ५२६ । १६ ॥ ५२७ । २० ॥ ५७६ । ८ ॥
५८२ । १० ॥ ५९८ । १७ ॥ ६०३ । १४ ॥ ६०७ । ५ ॥ ६१८ ।
१८ ॥ ६३३ । १५ ॥ ६७६ । १७ ॥ ६८४ । ७ ॥ ६९२ । १ ॥ ६९६ ।
१३, २० ॥ ७१२ । १० ॥ ७६० । १२ ॥ ७६८ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥

विश्वामित्र ८० । २ ॥ २१३ । १३ ॥ २८१ । ४, ७ ॥ ४५६ । ५ ॥ ५५० ।
१६ ॥ ६४६ । १६ ॥

विष्णु ७६ । १३ ॥ १३६ । १० ॥ १८० । ५ ॥ २०३ । ५ ॥ २०७ । ११ ॥
२२६ । १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ७ ॥ २५१ । ११ ॥ २५६ । २ ॥
२५९ । ६ ॥ २६० । १४ ॥ २६१ । १५ ॥ २७४ । ४ ॥ २९१ । ७ ॥
२९७ । ५ ॥ ३०० । ४ ॥ ३०५ । १५ ॥ ३१७ । ८, २० ॥ ३४१ । १ ॥
३५५ । १० ॥ ३८८ । १२ ॥ ६९८ । १० ॥ ४३६ । ४, १२ ॥ ४५६ ।
१८ ॥ ४८४ । ८ ॥ ४९४ । १८ ॥ ५१० । ६ ॥ ५१२ । १६ ॥ ५२६ ।
६ ॥ ५३० । १२ ॥ ५४६ । १ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५७६ । २० ॥ ५८८ । १३ ॥
५९८ । ५ ॥ ५९९ । २ ॥ ६०२ । १० ॥ ६०५ । ६ ॥ ६०७ । ४ ॥ ६०६ ।
४ ॥ ६१० । ३, १६ ॥ ६११ । ५ ॥ ६१२ । १० ॥ ६१५ । २० ॥ ६२० ।

७ ॥ ६२२ । ५ ॥ ६३४ । १२ ॥ ६४१ । १६ ॥ ६४६ । १ ॥ ६४८ ।
२ ॥ ६५४ । ६ ॥ ६६० । ३, ११ ॥ ७०८ । ५ ॥ ७२३ । ५, १२ ॥
७३५ । १६ ॥ ७४४ । १ ॥ ७५१ । ४ ॥ ७५४ । ८, १७ ॥ ७५५ ।
१० ॥ ७७४ । ८ ॥ ७८७ । ४ ॥

वृद्धगार्ग्य ३८३ । १३ ॥ ६६८ । १४ ॥ ७८५ । ६ ॥

वृद्धगौतम ३८२ । २० ॥ ३८३ । २० ॥

वृद्धपराशर १२७ । १४ ॥ २१६ । १३ ॥ २२० । ३ ॥ ५४४ । ५ ॥ ५४५ ।
७ ॥ ५७७ । ३ ॥ ५८६ । ४ ॥ ६१६ । ३ ॥ ६३१ । ३ ॥

वृद्धबृहस्पति २६० । १५ ॥ ६६६ । ६ ॥

वृद्धमनु १७५ । ६ ॥ २६७ । १ ॥ ३२३ । २१ ॥ ३७० । १३ ॥ ३७३ । १३ ॥
३७५ । ८ ॥ ५६५ । ७ ॥ ६०६ । १८, १५ ॥ ६१३ । ६, १२ ॥ ६४६ ।
७ ॥ ६५६ । १६ ॥ ६६३ । २१ ॥ ७०१ । १७ ॥ ७८६ । १४ ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य २३५ । ३ ॥ ५८३ । ४ ॥ ६३६ । १८ ॥

वृद्धवशिष्ठ वा वृद्धवसिष्ठ १७६ । ५ ॥ ३४० । १७ ॥ ३८२ । १० ॥ ३८३
। ८ ॥ ६०३ । १५ ॥ ६५० । १० ॥ ६५७ । ३ ॥ ६६२ । १३ ॥ ७३१ ।
११ ॥

वृद्धप्रज्ञे २३१ । १३ ॥

वृद्धप्रानातप ७४३ । १२ ॥ ७४६ । १४ ॥

व्याघ्र ५६६ । ५, १० ॥ ६३२ । ११ ॥ ७५५ । २ ॥ ७७४ । ४ ॥

व्याघ्रपाद वा व्याघ्रपात् २१८ । १६ ॥ २३१ । १० ॥ २४६ । १२ ॥ ३१७ ।
१ ॥ ५६६ । १३ ॥ ६७५ । २० ॥

व्याम १०३ । ५ ॥ २०६ । ६ ॥ १४४ । १४ ॥ १६६ । ६ ॥ १७३ । ६ ॥
१७७ । ५ ॥ १८२ । ५ ॥ १८४ । १३ ॥ १८५ । ५ ॥ १८६ । ८ ॥ २३२ ।
१४ ॥ २३४ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २४० । १ ॥ २४३ । १२ ॥ २४४ ।
७ ॥ २५० । ६ ॥ २५१ । ५ ॥ २६५ । ६, ६ ॥ २६७ । १० ॥ २६८ ।
४, ११ ॥ २६६ । १२ ॥ २७१ । १० ॥ २७३ । १३ ॥ २७५ । १५ ॥

२८० । ११ ॥ २८२ । २, ६ ॥ २८५ । १७ ॥ २८८ । १५ ॥ २९३ । ४ ॥
 ३०३ । १५ ॥ ३०४ । १२ ॥ ३०७ । ८ ॥ ३१६ । १ ॥ ३२४ । १२ ॥
 ३३७ । १७ ॥ ३३९ । २० ॥ ३४४ । १४ ॥ ३५१ । २ ॥ ३६१ । २२ ॥
 ३६३ । १४ ॥ ३६५ । ५ ॥ ३६६ । ३, ११ ॥ ३७८ । १४ ॥ ३८२ । ५ ॥
 ४४० । ५ ॥ ४५२ । १९ ॥ ४५५ । २० ॥ ४७० । २ ॥ ५०४ । १६ ॥
 ५०५ । १५ ॥ ५१९ । १५ ॥ ५५० । १० ॥ ५५२ । २० ॥ ५५६ । १५ ॥
 ५८३ । १५ ॥ ५८६ । १० ॥ ५९३ । ७ ॥ ६२७ । २० ॥ ६५३ । ७ ॥
 ६७३ । २२ ॥ ७०६ । १७ ॥ ७४५ । १८ ॥ ७५० । १२ ॥ ७५२ । ३ ॥
 ७६० । १० ॥ ७६४ । १४ ॥ ७६६ । ६ ॥ ७९० । १२ ॥

श ।

शङ्ख २२१ । ६ ॥ २२६ । १५ ॥ २३६ । १२ ॥ २३७ । १३ ॥ २४८ । १०,
 १६ ॥ २५५ । ३ ॥ २६४ । २ ॥ २६५ । १८ ॥ २७५ । ६ ॥ २८० ।
 ८ ॥ २८३ । ११ ॥ ३०१ । १३ ॥ ३६४ । १७ ॥ ३७४ । ११ ॥
 ४३८ । १९ ॥ ४४० । १५ ॥ ४४१ । ४ ॥ ४४३ । ३, १९ ॥ ४४६ ।
 २० ॥ ४६७ । १८ ॥ ५१३ । १ ॥ ५९६ । १ ॥ ५९७ । ६ ॥ ५९८ ।
 २१ ॥ ६०० । ७ ॥ ६०६ । १३ ॥ ६०९ । १ ॥ ६११ । ११ ॥ ६२३ ।
 ६ ॥ ६२५ । ७ ॥ ६४५ । २ ॥ ६४८ । ५ ॥ ६५२ । १३ ॥ ६५३ । १० ॥
 ६६६ । १५ ॥ ६८१ । २१ ॥ ६९६ । १८ ॥ ७०४ । ६ ॥ ७१० । ३ ॥
 ७१३ । १९ ॥ ७१४ । १६ ॥ ७२२ । १८ ॥ ७३१ । २ ॥ ७४८ । १८ ॥
 ७४९ । १३ ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७७ । १० ॥ ७८६ । २ ॥

शङ्खलिखित १८१ । ६ ॥ २२१ । ३ ॥ ३१६ । १२ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४५९ ।
 १ ॥ ४६६ । १७ ॥ ४९७ । १८ ॥ ५२७ । १५ ॥ ५८३ । ३ ॥ ६२४ ।
 १४ ॥ ७४७ । १० ॥

शम्भु ७२५ । ४ ॥ ७२६ । ३ ॥

शास्त्रायनि ६६४ । २ ॥ ६६५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥

शातातप १६६ । १६ ॥ १७४ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥
 २१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २६५ । १२ ॥
 २७१ । १६ ॥ २७५ । २१ ॥ २८२ । ६ ॥ २८६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥
 ३३८ । १४ ॥ ३५६ । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३८५ ।
 १४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४६० । २१ ॥ ५७६ ।
 २२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५८४ । ४ ॥ ६२४ । १६ ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।
 ५ ॥ ६६० । १८ ॥ ६६१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७६३ । १३ ॥ ७७८ ।
 ११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

शुनःपुच्छ ६४२ । २२ ॥

शौनक १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १६ ॥ २८१ । १२ ॥
 २६० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।
 १७ ॥ ३६७ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५६ । १८ ॥
 ६५५ । २२ ॥ ६६२ । १३ ॥ ६६८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३६ ।
 १२ ॥ ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

श्लोकगौतम ६४३ । १७ ॥ ६६५ । १७ ॥ ६७६ । १६ ॥ ७७२ । १ ॥

स ।

सत्यव्रत २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥
 समन्त १६३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४६६ । २२ ॥ ६१६ । १६ ॥ ६६७ । ८ ॥
 ६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१६ । १५ ॥ ७२६ । १६ ॥
 ७४८ । ४ ॥ ७५३ । ११ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥
 ७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७६० । ६ ॥

सुश्रुत ७११ । १० ॥

संवत्स १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १६ ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १९ ॥ ४८७ । १३ ॥ ५८२ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।
१८ ॥

सांख्यान २०६ । १३ ॥

ह ।

जातीय १३४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५१ । ३ ॥ १५३ । ७ ॥
२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ । २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,
१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २९४ । १० ॥ ३०३ ।
६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३२५ । ७ ॥
३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥
४३३ । ११ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३९ । १६ ॥ ४५२ ।
१२ ॥ ४५४ । १८ ॥ ४५६ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ३७८ । ६ ॥ ४८५ ।
४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।
७ ॥ ५९६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।
६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६९६ ।
१३ ॥ ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आचार्य २७७ । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८१ । ११ ॥

प ।

पतञ्जलि ३७ । ११ ॥ ४० । ३ ॥ ६५ । ५ ॥

प्रभाकर ३७ । ५ ॥

प्राभाकर ७६ । ११ ॥ ८१ । ११ ॥

भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । १४ ॥

भाट्ट ७६ । ६ ॥ ८१ । १२ ॥

म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

व ।

वादगयण ४८ । ११ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

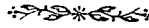
वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरणकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वरूपाचार्य ५१ । १४ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

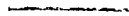
द ।

देवस्वामी ६७१ । ११ ॥ ६७३ । १६ ॥ ६८७ । ८ ॥ ७६६ । ५ ॥

स ।

संयच्छकार २८५ । ७ ॥ ४४६ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।
१० ॥ ६८६ । ७ ॥ ७३० । ११ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां प्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आथार्वणशाखा वा आथार्वण १५४ । ४, १२ । १५५ । ६ ॥

आथर्वणी श्रुतिः ४६७ । १६ ॥

आरुणिश्रुतिः ५७८ । १३ ॥

—

उ ।

उत्तरतापनीय ६७ । ७ ॥

—

क ।

काठक ७२६ । २२ ॥ ७३५ । ३ ॥

कवल्पोपनिषत् ३६ । ६ ॥

कौषितिकब्राह्मण १६१ । ६ ॥ ५४१ । १३ ॥

क्षुरिका ३६ । ११ ॥

—

छ ।

छन्दोगब्राह्मण १६२ । २ ॥

छन्दोगशाखा १८८ । ७ ॥

(५१)

कन्दोगम्भ्रतिः ४६१ । ३ ॥

कान्दोय ५१ । ५ ॥

ज ।

जावालम्भ्रतिः ५३३ । १६ ॥ ५३५ । १६ ॥ ५३७ । २० ॥

त ।

तापनीयम्भ्रति ४६१ । ४ ॥

तैत्तिरीयक १६१ । १४ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१ । ७ ॥ २६६ । ५ ॥ ३११ । ६ ॥

प ।

परमहंसोपनिषत् ५५४ । ७ ॥

पिप्यलादशाखा ५४६ । ६ ॥

ब ।

बह्वचब्राह्मण ५५५ । १७ ॥

बह्वचोपनिषत् ६० । १४ ॥

ब्राह्मण ५३५ । १४ ॥

म ।

मन्त्रोपनिषत् ३६ । १४ ॥

मैत्रावरुणश्रुतिः ५४६।४॥

मैत्रेयशाखा ६७।३॥११६।८॥

य ।

यजुर्वेद २५३।४॥

व ।

वाजसनेयक ४७१।१४॥५०३।४॥५३६।१५॥५५४।१५॥
६२६।१२॥६२७।६॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३।२॥१६२।६॥१६७।६॥५५४।१५॥

वाजसनेयिब्राह्मण १००।६॥

वाजसनेयिशाखा १०।६॥१५४।६॥

वंशब्राह्मण १०।६॥

श ।

श्वेताश्वतरशाखा ६८।४॥१६६।३॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ८६।१, ६॥

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां
श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डश्च)

म ।

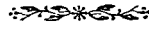
मन्त्र वा मन्त्रवर्ण १६६। ६, १२ ॥ ७७१। ६ ॥ ५०१। १६ ॥ ५३५। ६ ॥

श ।

श्रुति ६। १ ॥ १०। ५, १० ॥ ११। ७ ॥ ३७। ५ ॥ ३५। ८ ॥ ७२।
१३ ॥ ७३। ७, ६ ॥ ७७। ५ ॥ ७५। ३ ॥ ७७। १२ ॥ ७८। ६ ॥
५२। १३, १७ ॥ ५६। १३ ॥ ६१। १३ ॥ ६२। ५ ॥ ६८। ८ ॥
८२। ६ ॥ ८८। १३ ॥ ६२। ६, ११ ॥ ६३। ६, १२ ॥ ६५। ३, ७,
१५ ॥ ६६। ७, १२ ॥ ६७। ३ ॥ १०५। ६ ॥ १०८। ७ ॥ १०६।
७ ॥ ११६। ५। १३०। १०, ११ ॥ १३७। ७ ॥ १३८। १ ॥ १४१।
२ ॥ १५१। १० ॥ १५२। ६ ॥ १५७। १७, १६ ॥ १६२। ६, १२ ॥
१६७। ७, ८ ॥ १८२। १२ ॥ १६१। १ ॥ १६२। ११ ॥ १६५। ६ ॥
१६७। १७ ॥ १६८। ७ ॥ १६६। ७, ७, १० ॥ २०१। ६ ॥ २०५।
७, ११ ॥ २७७। १० ॥ २७६। १६ ॥ २८७। ८ ॥ ३११। १७ ॥
३१२। ५ ॥ ३१३। ७ ॥ ३१७। १२, १८, १६ ॥ ३३६। ७ ॥ ३३७।
१३ ॥ ३३२। १३ ॥ ३७३। १६ ॥ ३७७। १ ॥ ३७८। ७ ॥ ३५३।
१६ ॥ ७६६। १८ ॥ ७७२। २ ॥ ७७३। १० ॥ ७६८। १२ ॥ ५००।
१२ ॥ ५०१। १३ ॥ ५०२। ३ ॥ ५२२। ८ ॥ ५३५। ६, ७ ॥
५३८। १० ॥ ५३३। ५ ॥ ५३५। ५, २२ ॥ ५३८। २२ ॥ ५४८।
१, १० ॥ ५५१। ११, १२ ॥ ५५५। २ ॥ ५५८। ६ ॥ ५७०। १६ ॥
५७५। ५ ॥ ५६२। १६ ॥ ६६०। १ ॥ ७१५। २१ ॥ ७७३। १ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां स्मृतीनामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

व्यापस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

—

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

—

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २६१ । ५ ॥ ३४० । ७ ॥ ३४६ । ६ ॥ ४४१ । ६ ॥ ४८६ ॥

१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

—

च ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ १८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥

२४२ । १३ ॥ २५६ । ५ ॥ २६१ । १५ ॥ ३४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥

६२२ । १५ ॥ ७०७ । १२ ॥ ७३३ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

—

(५५)

प ।

परिशिष्ट ३४० । १४ ॥

व ।

वैखानससूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ६ ॥

ष ।

षट्त्रिंशत्मत २२५ । ५ ॥ २२७ । ५ ॥ २६६ । ६ ॥ ३८५ । २ ॥ ५६३ ।

४ ॥ ६०५ । ८ ॥ ६२२ । १२ ॥

षड्विंशत्मत ६७४ । ५ ॥ ७१० । १५ ॥

स ।

सांख्यानश्रुति ४३८ । १८ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टस्मृतिकानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

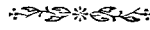

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ४६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १४१ । २ ॥ १८२ । १७ ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२३१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १४ ॥ २८४ । २ ॥ २९३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ ॥ ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ४०६ । २० ॥ ४४४ । १५ ॥ ४६८ । ८ ॥ ४८७ । ६ ॥
४९६ । ८ ॥ ५०८ । १७ ॥ ५१७ । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५४७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १४ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७४ । ७ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५९२ । १७ ॥
५९५ । १४ ॥ ५९६ । १३ ॥ ५९७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२२ । ४ ॥ ६४६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ । ६८० । ६ ॥ ६८२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२४ । ४, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १७ ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६४ । ११ ॥ ७६५ ।
६ ॥ ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७८० । ३ ॥ ७८२ । १२ ॥ ७८४ । ८ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां पुराणानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आदित्यपुराण ७६ । ५ ॥ १४७ । १२ ॥ १६४ । ११ ॥ २१६ । ३, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ४४० । ८, ११ ॥ ४६६ ।
६ ॥ ७०४ । १४ ॥

आदिपुराण २६१ । १ ॥ ४६१ । १३ ॥ ६०३ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६१६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १४ ॥ ६६७ । २० ॥ ६७० ॥
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

क ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥

कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ६ ॥ ८४ । १२ ॥ ८५ । १० ॥ ८७ । ५ ॥
११८ । २ ॥ १३६ । १ ॥ १४१ । ५ ॥ १४२ । १० ॥ १४६ । १४ ॥
१४६ । १, ११ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०२ । १५ ॥ २०७ ।
१ ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७४ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१४ ॥ २८७ । ५ ॥ २९४ । १२ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३०८ । ४ ॥ ३०६ ।
६ ॥ ३११ । १३ ॥ ३१६ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३२ । १२, १८ ॥
३३५ । १४ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ४ ॥ ३४२ । १० ॥ ३४४ । ३ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । २, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

३६८ । ११ ॥ ३७२ । १४ ॥ ३७७ । १५ ॥ ३७९ । १ ॥ ३८९ । ६ ॥
४२६ । २० ॥ ४३० । ५ ॥ ४३४ । १४ ॥ ४५७ । २ ॥ ४६१ । १६,
१७ ॥ ५०१ । ११ ॥ ५१९ । ३ ॥ ५२२ । ३ ॥ ५३० । १३ ॥ ५३२ ।
५ ॥ ५३८ । १० ॥ ५३९ । २ ॥ ५६८ । १७ ॥ ५७६ । १५ ॥ ५७९ ।
९ ॥ ५८२ । ३ ॥ ५८६ । १६ ॥ ५८७ । २२ ॥ ५८८ । १० ॥ ६१३ ।
२१ ॥ ६३२ । १९ ॥ ६३५ । ७ ॥ ६३६ । १२ ॥ ६६० । १४ ॥
६९६ । १४ ॥

ग ।

गण्डपुराण १८६ । ५ ॥

न ।

नन्दिकेश्वर ३३५ । ८ ॥

नसिंहपुराण २४२ । १० ॥ २८० । १७ ॥ ३२६ । १६ ॥ ३३७ । ६ ॥
३५८ । १२ ॥ ३५९ । ६ ॥ ५३४ । ४ ॥ ५३९ । ८ ॥ ५६८ । २ ॥

प ।

पद्मपुराण २२३ । १६ ॥ ५४७ । १६ ॥ ७५५ । १९ ॥

प्रभासखण्ड ६७६ । १९ ॥

पुराणसार ६९ । ७ ॥ ७४ । ९ ॥ ११४ । ७ ॥ २३२ । ६ ॥ ३०५ । १६ ॥
३२४ । १८ ॥ ३२७ । १५ ॥ ३५३ । १३ ॥ ५१४ । १५ ॥

ब ।

ब्रह्मपुराण १३० । २ ॥ १२३ । ५ ॥ १६६ । १ ॥ २९५ । ६ ॥ ३६० ।
१२ ॥ ३६६ । १७ ॥ ३७१ । ६ ॥ ५८८ । ५ ॥ ५९२ । १ ॥ ५९३ ।
१८ ॥ ६०२ । २ ॥ ६०७ । २० ॥ ६०९ । ७ ॥ ६१७ । ९, १६ ॥ ६३४ ।
३ ॥ ६३७ । १०, १८ ॥ ६४९ । ८ ॥ ७११ । १६ ॥ ७३६ । ९ ॥

ब्रह्माण्डपुराण १८६ । ६ ॥ २१५ । ५ ॥ २२६ । ११ ॥ २४२ । २ ॥ २४६ ।
१२ ॥ ३६६ । २२ ॥ ६५३ । १५ ॥ ६६६ । ८ ॥ ६७६ । १८ ॥ ६८० ।
३ ॥ ६९६ । ६ ॥ ६९७ । ११ ॥ ६९९ । ३ ॥ ७०६ । १४ ॥ ७२२ ।
४ ॥ ७२६ । ६ ॥ ७४२ । ४ ॥ ७४७ । १६ ॥ ७५३ । २, १० ॥ ७७६ ।
२० ॥

भ ।

भविष्यपुराण वा भविष्यतुराण २६८ । २ ॥ ३६८ । ६ ॥ ४४१ । ५ ॥
४५३ । २ ॥ ४६० । ३ ॥ ६४३ । ७ ॥ ६८४ । १७ ॥ ७११ । ३ ॥
७१३ । ८ ॥ ७६४ । ७ ॥ ७६६ । ८ ॥ ७७३ । ७, २१ ॥ ७८४ । १० ॥
भविष्योत्तरपुराण १७३ । १४ ॥ १७६ । १३ ॥ १७८ । १ ॥ ५६७ । १२ ॥

म ।

मत्स्यपुराण वा मत्स्य १०२ । ६ ॥ १४६ । १ ॥ १५८ । ६ ॥ १८२ । २ ॥
२४३ । ६ ॥ २६१ । ६ ॥ २६४ । १६ ॥ ३२३ । १५ ॥ ३४४ । ६ ॥
३८३ । २ ॥ ४६५ । ८ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५६० । १ ॥ ५८६ । २१ ॥
६५७ । १६ ॥ ६५८ । ७ ॥ ६६८ । २ ॥ ७०० । ५ ॥ ७०५ । १४ ॥
७२२ । १५ ॥ ७२४ । २० ॥ ७२६ । ६, १३ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७४३ ।
१४ ॥ ७५५ । ५, १४ ॥ ७५६ । २ ॥ ७५६ । २ ॥ ७६० । १६ ॥
७६३ । १६ ॥

मार्कण्डेयपुराण १५६ । ११ ॥ २२४ । १५ ॥ २४३ । १५ ॥ ३४७ । १२ ॥
३६४ । ६ ॥ ३६६ । १७ ॥ ४६६ । १० ॥ ७०७ । १६ ॥ ७२२ । ७ ॥
७८७ । ६ ॥

ल ।

लिङ्गपुराण ७५ । १० ॥ ८५ । ६ ॥ ३११ । ८ ॥ ५०४ ॥ २२ ॥ ५५६ । ७ ॥

व ।

वराहपुराण २७४ । ७ ॥ ४१६ । १४ ॥ ६६७ । ६ ॥
वह्निपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५ । ८ ॥ २४८ । १३ ॥ ३१६ ।
४ ॥ ३२७ । ३ ॥ ३२८ । १३ ॥
वामनपुराण १०७ । १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६५ । १६ ॥ ५३७ । ६ ॥
५६७ । ८ ॥
वायुपुराण २८१ । २० ॥ ४५२ । ६ ॥ ७०३ । ७ ॥ ७३८ । ११ ॥ ७४० ।
११ ॥ ७४३ । १ ॥ ७४७ । ८ ॥ ७५४ । २ ॥ ७५८ । १७ ॥
विष्णुपुराण ७६ । २ ॥ ११५ । ११ ॥ १३२ । ४ ॥ १४२ । १ ॥ १४६ । ६ ॥
२०७ । ४ ॥ २११ । ४ ॥ २१४ । ६ ॥ २४६ । २ ॥ २६४ । ११ ॥
२७८ । १८ ॥ २७६ । ११ ॥ २६५ । ३ ॥ ३१५ । १३ ॥ ३१६ । १४ ॥
३२२ । १४ ॥ ३२३ । १८ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । १६ ॥ ३४७ । १६ ॥
३५२ । ११ ॥ ३५७ । १० ॥ ३६४ । ४ ॥ ३६६ । १६ ॥ ३८० । २ ॥
३८५ । १६ ॥ ३८६ । ८ ॥ ३८७ । ७ ॥ ३८८ । १५ ॥ ४१८ । २० ॥
४१६ । १५ ॥ १४१ । ३ ॥ ४४४ । ११ ॥ ४६७ । ६ ॥ ४७४ । ८ ॥
४६६ । १० ॥ ६३२ । १५ ॥ ६५७ । २० ॥ ६८३ । १२ ॥ ७०८ । १ ॥
७१६ । १८ ॥ ७४३ । १७ ॥ ७८५ । १३ ॥ ७८८ । ७ ॥

श ।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६ । ७ ॥ ४३४ । २ ॥

स ।

सुन्दरपुराण वा सुन्दर ८६ । ४ ॥ ६७ । १० ॥ १०६ । १४ ॥ ११० । १ ॥
१२१ । १ ॥ १६६ । ६ ॥ १७२ । ११ ॥ १७५ । ३ ॥ १७८ । ७ ॥
१८१ । ६ ॥ १८४ । ६ ॥ १८५ । ११ ॥ १८७ । ५ ॥ ३२४ । ६ ॥
३८४ । ७ ॥ ४३६ । ६ ॥ ५४४ । ११ ॥ ५४५ । १, १७ ॥ ५४६ ।
१४ ॥ ७७७ । ६ ॥ ७६१ । २ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

उ ।

उमामहेश्वरसंवाद ७३ । १८ ॥ ४८४ । २१ ॥

प ।

पिटृगाथा ३२५ । १६ ॥ ७४४ । २ ॥

पुराण वा पुराणान्तर १२३ । १२ ॥ २२२ । ६ ॥ २३५ । १४ ॥ २६३ ।
१७ ॥ २८० । २१ ॥ ३०४ । १० ॥ ३१६ । १३ ॥ ३२५ । १ ॥ ३५६ ।
१५ ॥ ३६२ । ३ ॥ ३६३ । ११ ॥ ३७५ । १ ॥ ३८७ । १३ ॥ ४४२ ।
१४ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८२ । ७ ॥ ५०३ । २२ ॥ ५४३ । १८ ॥ ६०५ ।
३ ॥ ६५६ । २१ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६७३ । २० ॥ ६८५ । ४, १५ ॥
६६७ । १८ ॥ ७०८ । १७ ॥ ७२० । १८ ॥ ७२८ । १८ ॥ ७२६ । १२,
१७ ॥ ७३० । ५ ॥ ७३५ । ११ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७६१ । २० ॥

व ।

वायतीयसंहिता ५३ । २ ॥

स ।

सुतसंहिता ८६ । ४ ॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अनुप्रासनपत्रं १२ । ८ ॥ ७३ । १८ ॥ १३३ । ७ ॥ १५६ । १ ॥ २१६ ।
१६ ॥ ३६७ । १७ ॥ ४०८ । १४ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० ।
५ ॥ ४८४ । १६ ॥ ४६६ । ५ ॥

अश्वमेधपत्रं ६६ । २ ॥ १०६ । १७ ॥ १२० । ४ ॥ १५० । १६ ॥ १५२ ।
१० ॥ ३१३ । १७ ॥ ३२७ । १८ ॥ ३५० । १५ ॥ ३५५ । ३, १३ ॥
३५६ । ४ ॥ ३६३ । २ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३६७ । १६ ॥ ३७० । ६ ॥
३७४ । ८ ॥ ३७५ । १९ ॥ ३७६ । २ ॥ ४१८ । ४ ॥ ४२८ । १२ ॥
४६५ । १४ ॥ ५५६ । १६ ॥

आ ।

आरण्यपत्रं १२८ । १२ ॥ १२१ । १३ ॥ १२२ । १८ ॥ १३४ । ६ ॥

ग ।

गीता ५४ । १५ ॥ ५६ । ३ ॥ ७७ । १२ ॥

(६३)

म ।

महाभारत ७६ । १२ । ७२ । २ । ७२ । ३, १० । १०४ । ६ । १०६ ।
० । २०३ । १३ । २०४ । २ । २१० । १२ । २०५ । १८ । ३६३ ।
५ । ३६५ । १० । ५०२ । १६ । ५३४ । १२ । ५०२ । ३ । ६६६ ।
२२ ।

—

र ।

राजसूक्त ११६ । ८ ।
रामायण ४१५ । ६ ।

—

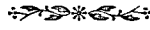
श ।

शुक्लपर्व ४८४ । १६ ।
शान्तिपर्व ३६६ । ४ । ३६८ । २ । ३६६ । १८ । ४०४ । २ । ४०६ ।
१६ । ४०८ । २१ । ४१३ । ० । ४१४ । १० । ४१५ । १२ । ४१६ ।
२१ । ४१८ । ० । ४१६ । २० । ४२० । १४ ।

—

पराशरमाधवोल्लिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ज ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ ॥ २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७४७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रपञ्चसार ३५ । ३ ॥

ब ।

ब्रह्मनिरुक्तं ७२६ । १० ॥

व ।

विष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ १७५ । ११ ॥

१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८७ । १३, १८ ॥ २०२ । १२ ॥ ३६३ ।

५ ॥ ३८३ । १६ ॥ ४४० । २ ॥ ६५१ । १४ ॥ ६६० । १६ ॥ ७०६ ।

६ ॥ ७२३ । ७ ॥ ७६० । ४ ॥ ७८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्म १७७ । २ ॥

शैवागम १२६ । ६ ॥

(६५)

पराशरमाधवोल्लिखितानां दार्शनिकग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ । ५२३ । १५ ॥

ज ।

जमिनिसूत्र ४६ । १० ॥ ५४ । ३ ॥

य

योगसूत्र ३० । १२ ॥

व ।

वार्त्तिक ५१ । १४ ॥

वैशेषिकभाष्य ३० । १२ ॥

वाससूत्र ४१ । ४ ॥ ५१ । ११ ॥

(६६)

पराशरमाधवोद्धितानां निबन्धग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राचारकाख्य)

अ ।

अपराधं ६०९ । १० ।

—

ब ।

चन्द्रिका ६०९ । १० ।

—

स ।

सूतिसंग्रह ७८६ । ५ । ७८६ । २ ।

—

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	६	आस्त्रायो	आस्त्रायो
१२	६	प्रायास	प्रयास
१८	१३	सम्बर्त्तः	संवर्त्तः (एवं परत्र)
१८	१६	येयमुक्ता	येयमुक्ता
३३	४	निरीक्ष्यते	निरीक्षते
३५	१३	कैवर्त्तश्च	कैवर्त्तश्चैव
४८	२	प्रकारः	प्रकारः ।
५४	११	शम्भवं	सम्भवं
५४	१३	प्रत्यर्थी	प्रत्यर्थी
५६	६	शङ्केत	संकेत
६०	६	तत्पित्रा ऽऽतीय	तत्पित्रा ऽऽहीत
१०६	१४	कालेन	काले न
१११	३	घटो	घटो
१२१	२१	प्राङ्मुखः	प्राङ्मुखः
१२४	८	पूर्वाङ्के	पूर्वाङ्के
१२७	६	भस्म	भस्म
१६६	१६	विवक्षितं	अविवक्षितं
१७०	५	स्त्रीशुक्लोषु	स्त्रीशुक्लोषु
१७०	६	शुक्लं	शुक्लं
१७३	७	मृगयानां	मृगयानां (एवमन्यत्र)
१७४	२०	नामयो	नाम यो
१७६	१८	भोगाधिप्रेषे	भोगाविप्रेषे
१७६	१८	सभ-	स भ-

शुद्धिपत्रम् ।

एछे ।	पङ्क्तौ ।	ऋशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१६०	१८	रूपायैः ...	रूपायैः
१६८	६	स्त्रियै ...	स्त्रियै
२०८	७	दाप्यये ...	दापये
२११	१६	अगस ...	न्यास
२१३	१२	क्रीड ...	क्रीडं
२१३	१५	आटमिः ...	आटमिः
२१५	१६	आतिमिः ...	आटमिः (एवं परञ्च)
२२६	२	सुतेपितुः ...	सुते पितुः
२४६	५	मृच्छत ...	मृच्छते
२४८	१८	समक्रिया ...	समयक्रिया
२६६	१७	वृत्ति ...	वृत्ति
२६८	८	दशाहृत ...	दशाहनु
२८३	१६	भस्माभिः ...	भस्मादिभिः
२८६	८	सक्स्त्र ...	सक्थ
३०६	१६	पुबधैः ...	पुबधैः
३१६	८	प्रक्तं ...	प्रोक्तं
३१७	२२	भर्तुलानी ...	भर्तुलानी
३२८	१८	सत्वम् ...	सत्वम्
३३७	१७	दसुक्तो ...	ददुयुक्तो
३३७	१८	दत्तो ...	दतो
३५५	१७	सपिच्छाः ...	ऽसपिच्छाः
३५६	१०	संखटानान्तु ...	संखटानान्तु
३६१	१६	मार्गा ...	मार्ग
३७१	८	यास्तासां ...	यास्तासां
३७६	६	याञ्चवक्त्रः ...	याञ्चवक्त्रः
३८२	१६	तन् ...	तान्

PREFACE.

अवतरणिका ।

पराशरस्मृतेर्माधवाचार्यकृता व्याख्या समीचीनोग्रन्थः । सेयं न परं पराशरस्मृतिव्याख्यानं किन्तु पराशरस्मृतिव्याख्याव्याजेनोपादेयः स्मृतिनिबन्धोऽयं विरचितो माधवाचार्येण । सोऽयं ग्रन्थो दाक्षिणात्ये प्रचरद्रूपः । सोऽयं महामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकर्तृभिः प्रमाणातयोपन्यस्तः । तस्यैतस्य ग्रन्थराजस्यार्यावर्त्ते विशेषतस्तु गौड़मण्डले विरलप्रचारं लुप्तप्रायताञ्चालक्ष्य शास्त्रग्रन्थरक्षणदौर्घितैर्विद्यावारिधिभिरस्यातिक्रमतिशोभाकरैः सभास्तारैस्तन्मुद्रणं स्थिरीकृत्य तच्छोधनादौ नियुक्तोऽयं जनः । मया तु यतमानेन यथामति एतस्य शोधनमकारि । अद्यत्वेऽध्ययनाध्यापनयोरव्यवहृतत्वेन विरलप्रचारतया चास्यैकमपि पुस्तकं परियुद्धं न लब्धम् । तथापि महता आयासेनास्य शुद्धता कथञ्चित् सम्पादिता । ग्रन्थार्थवैशुद्ध्याय टिप्पणमपि तेषु तेषु स्थानेषु विरच्य दत्तम् । तथापि अथ याऽभ्युद्धिर्विपश्चितां प्रतिभास्यति सा तैरेव कृपया शोधनीया ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमकरवं तेषामिदानीमुल्लेखः क्रियते । एकं तावदस्यातिक्रमजादागतं मूलमात्रम् । द्वितीयमपि तत एवानीत-माचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मकं व्याख्यासहितम् । तृतीयमपि तस्मादेव समाजात् संगृहीतं आचारकाण्डरूपं व्याख्यासहितमेव । चतुर्थं संस्कृत-विद्यामन्दिरात् समासादितमाचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयोपेतं सव्याख्यम् । पञ्चमं श्रान्तिपुरनिवासिपण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तं तादृशमेव । षष्ठं मद्रदेशादानीतं जैलङ्गाक्षरमुद्रितं तथाविधमेव । तदेवमाचार-प्रायश्चित्त-काण्डयोः षट् पुस्तकान्युपलब्धानि । व्यवहारकाण्डस्य चैकं पुस्तकं पण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तम् । द्वितीयं संस्कृतविद्यामन्दिरादधि-गतम् । तृतीयं काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालातः समानीतम् । तदेवं व्यवहारकाण्डस्य त्रीणि पुस्तकानि संगृहीतानि ।

पराशरस्यतौ तावत् अष्टभिः श्लोकैरुक्तानि षट् शतानि श्लोकानां
विद्यन्ते । ते च श्लोका द्वादशभिरध्यायैर्विभक्ताः । तत्राद्यमध्यायत्रयमाचार-
काब्धम् । पराचीनमध्यायाष्टकं प्रायश्चित्तकाब्धम् । अन्तिमस्वध्यायः परि-
शिष्टरूपः । आचारो हि धर्मानुष्ठानम् । तच्चाद्येनाध्यायत्रयेणोपदिष्टम् ।
शास्त्रीयं धर्ममनाचरतः निषिद्धञ्चानुतिष्ठतो यदनिष्टमापद्यते, तन्निराकर-
णार्थं प्रायश्चित्तम् । तच्चाचारोपदेशात् परतः समुपदिष्टम् । यथा कल्प-
सूत्रादौ श्रौतधर्मानुष्ठानं तदतिक्रमप्रायश्चित्तञ्चोक्तम्, तद्येहापि स्मार्त्त-
धर्मानुष्ठानमतिक्रमप्रायश्चित्तञ्चोक्तं न तु व्यवहारोऽपि पराशरेणोक्तः ।
परन्तु राजधर्मप्रस्तावे, प्रजाधर्मेषु पालयेदित्यनेन व्यवहारः सूचितः ।
अद्यपि स्मार्त्तधर्मान्तरवत् व्यवहारोऽपि वेदमूल इति सोऽपि धर्मं एव,
एवञ्च स्मार्त्तधर्ममुपदिदिक्तोः पराशरस्य व्यवहारोऽप्युपदेष्टुमुचितः, तथापि
तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादुपदेशेन कृतः । द्विविधो हि धर्मः कश्चित् परलोक-
प्रधानः कश्चित्तल्लोकप्रधानः । तत्र परलोकप्रधानं धर्ममुपदिदिक्षुराचार्यः
श्रौचादिकमेवोपदिष्टवान्, तस्य परलोकप्रधानत्वात् । व्यवहारन्तु गोप-
दिदेश्च तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादिति स्मिष्यते । आख्यात्रा तु माधवाचार्येण
आचारकाब्धप्रायश्चित्तकाब्धयोर्थास्थानानन्तरं परिशिष्टरूपतया व्यवहार-
काब्धमप्युपनिबद्धम् । तदेवं मूलस्याचारप्रायश्चित्तरूपकाब्धद्वयात्मकत्वेऽपि
माधवाचार्यकृता तद्वाख्या तु काब्धत्रयवती, आचारकाब्धं प्रायश्चित्तकाब्धं
व्यवहारकाब्धञ्चेति ।

तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्णां वर्णानां साधारणः (शिष्टाचारः आञ्जिकश्च)
असाधारणः (षट्कर्म द्वितिरक्षादिरूपः) च धर्मो निरूपितः । द्वितीये
लक्ष्यादिरूपो जीवनोपाय उपदिष्टः । उद्देशतश्चाश्रमधर्मसूचनं कृतम् ।
तृतीयेऽध्याये अश्रौचविस्तर उद्देशतः श्राद्धसंग्रहश्चोक्तः । चतुर्थेऽध्याये प्रकौ-
र्षपापप्रायश्चित्तं पुत्रभेदादि परिवेदनञ्चोपदिष्टम् । पञ्चमेऽध्याये प्रकौर्षपाप-
प्रायश्चित्तशेषः आहिताग्निसंस्कारस्वामिहितः । षष्ठेऽध्याये मलावहसङ्गरो-
करलोपपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । मुद्दिस्वान्नरसयोः । सप्तमेऽध्याये रसा-

जातिरिक्तव्यमुद्भिन्नपदिष्टा । अष्टमेऽध्याये सामान्यतोगोबधप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । नवमेऽध्याये रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तमनुश्रियम् । दशमे-
ऽध्याये अगम्यागमनप्रायश्चित्तमादिष्टम् । एकादशेऽध्याये अभोज्यभोज-
नादिप्रायश्चित्तमादर्शितम् । द्वादशस्वध्यायः काण्डद्वयपरिशिद्धः ।

पराशरस्मृतौ खल्वस्यां बाहुल्येन कलिधर्माणामेवोपदेशः । मुनिभिः
समन्वितः किल भगवान् वेदव्यासः कलौ मनुष्याणां शक्तिङ्गासेन यथा-
वदन्ममनुष्ठातुमसमर्थानालक्ष्य कृपया वदरिकाश्रमस्थं पितरं पराशरं पृथ-
वान् । स चैवं पृष्टो धर्ममुपदिदेश । अतएवात्र आचारस्य सङ्कोचः
प्रायश्चित्तस्य बाहुल्यस्योपलभ्यते । लोकानामल्पसामर्थ्यात् आचारसङ्कोचः,
पापबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविक्षरः । अत्रापि सङ्कोचोऽस्त्येव । यथा गोबधे
त्रैमासिकत्रतादिकं मन्वादिभिरुपदिष्टं, ब्रह्महत्यायां च द्वादशवार्षिक-
त्रतादिकम् । पराशरेण तु तत्र तत्र यथाक्रमं प्राजापत्यं सेतुदर्शनञ्चोक्तम् ।
तस्मात् पराशरमते तत्र तत्र तत्तदेव मुख्यं प्रायश्चित्तम् । व्रतान्तरश्चेतद्वै-
कल्पिकम् । यस्य हि शास्त्रे प्रसंशा श्रूयते, तदेव महत्, आयासबाहुल्यं
तु न महत्त्वप्रयोजकम् । तथात्वे कृषकाणामायासबाहुल्यात् कर्षणमेव
महत् स्यात् गोमूत्राद्यपेक्षया सिंहव्याघ्रादिमूत्राणामुत्कर्षो भवेत् । स्मृत्य-
कारानुसारेण तु विषयव्यवस्था न समीचीना । सर्वासां स्मृतीनामर्वागृशा-
स्तातुमशक्यत्वात् । सपरिज्ञातस्मृत्यनुसारेण व्यवस्थायामभ्युपगम्यमानायान्तु
पूर्वं तथा व्यवस्थायां कृतायां कालान्तरे स्मृत्यन्तरदर्शने व्यवस्थाया अव्यव-
ह्यत्वापत्तेः । तस्मात् व्रतान्तरविधानं न व्रतान्तरस्य निवारकम् । इत्यञ्च
यत्रैकस्मिन् विषये भिन्नभिन्नासु स्मृतिषु विभिन्नाणि व्रतान्युपलभ्यन्ते, तत्र
सर्वेषां विकल्प एवेति समीचीनः पश्याः । आयासबाहुल्यात्त्ववान्तरफल-
बाहुल्यं महतोव्रतस्याल्पेनांशेन पापक्षयोऽवशिष्टेन चांशेन सर्गादिसुखान्तिर्वा
कल्पनीयम् । पापक्षयादिकं प्रकृतफलान्तु विहितेभ्यः सर्वेभ्य एवाविशेषेण
जायते । एवमल्पव्रतेनापि महतः पापस्य कियानंशः क्षीयते । अस्मिन्नर्थे
आख्यातद्विर्माधवाचार्यैः सर्वथा समुपादेशो विचारः प्रवर्धित इत्युपारभ्यते ।

माधवाचार्य्येणोदमपि विचारितम् । तद्यथा । ब्रह्महत्याद्युत्पन्नं पापं
 द्वादशवार्षिकादिना व्रतेन नश्यतु । कर्मजन्यपापस्य कर्मणा नाशोपपत्तेः ।
 अभक्ष्यभक्ष्यजनितन्तु पापं कथं नश्यति ? यावता भक्षितस्याभक्ष्यस्य मांस-
 शोणितादिरूपेण परिणतस्य शरीरेऽवस्थानात् । अपवित्रपदार्थपरिणाम-
 रूपस्य शरीरस्य कथं प्रायश्चित्तानुष्ठानेन पवित्रता शक्यते वक्तुमित्येवमाशङ्क्य
 सिद्धान्तितम् । अतएवाभक्ष्यप्रक्षयप्रायश्चित्ते शङ्खपुष्पीप्रभृतीनां काथस्य
 पानं विहितम् । तथाच तत्तत्काथपानेनाभक्ष्यद्रव्यपरिणामभूतमांसशोणि-
 तादेः संशोधनमुपपद्यते । पवित्रतत्तद्द्रव्यकाथादीनां मांसशोणितादिरूपेण
 परिणतानां प्रदुष्टमांसशोणितादिशोधकत्वोपपत्तेरित्यादिकं विचारितम् ।
 एतेनाभक्ष्यभक्ष्यप्रायश्चित्तं आदिष्टव्रतादिकमेव करणीयं न तत्रानुक्तस्य-
 धेनुदानादिकं कर्त्तुमुचितमिति माधवाचार्य्याणामभिप्रायः प्रतीयते ।

सा खल्विदं पराश्वरस्मृतिः कलौ युगे प्रणीतेति तत एवोपलभ्यते ।
 सा चैयं प्रायः सर्व्वासामेव स्मृतीनां परभाविनी । पराश्वरं पृच्छता वेदव्या-
 सेन खल्वेवमुक्तम् ।

श्रुता मे मानवाधर्मा वाशिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
 गार्गेया गोतमीयाश्च तथाचौशनसाः श्रुताः ।
 अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्ताद्दत्तादङ्गिरसस्तथा ।
 श्रातातपाच्च हारीतादुयाञ्जवल्कपात्तथैव च ।
 आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
 कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

तदनेनैतासां स्मृतीनां परतो भगवतो व्यासस्य प्रश्नः, तदुत्तररूपतया
 च पराश्वरस्यास्याः स्मृतेरभिधानमिति स्पष्टमवगम्यते । सेयं स्मृतिः पूर्व-
 स्मृतीनां सारसंग्रहभूतेति प्रतीयते । अस्यां हि स्मृतौ क्वचित् स्मृत्यन्तर-
 वाक्यमविकलमेवोक्तम् । यथा नष्टे मृते प्रव्रजिते इत्यादि नारदस्मृतिवाक्यं
 तथैवाभिहितम् । क्वचिन्वृत्तो विकलस्य स्मृत्यन्तरवाक्यमिहोपन्यस्तम् ।
 यथा शुद्धेद्विप्रो दशाहेन इत्यादि दत्तवाक्यं जातौ विप्रो दशाहेन इत्यंशतो-
 विकलस्य पठितम् ।

आख्याकर्तृमाधवाचार्यस्य लिपेष्वातुर्यं सारल्यञ्च सुप्रसिद्धमिति तत्र
न किञ्चिदुक्तव्यम् । स किल प्रसिद्धस्य बुक्कमहौपतेरमात्य आसीदित्यपि
सुप्रसिद्धमेव । किं बहूना सायणाचार्य-माधवाचार्यावेव तस्य प्रसिद्धेर्मूल-
मिति शक्यते वक्तुम् । स खल्वयं माधवाचार्यो भारतीतीर्थस्य शिष्य इति
अस्मिन्नेव ग्रन्थे कालमाधवादौ चोपलभ्यते । अस्य माधवाचार्यस्य जननी
श्रीमती, पिता मायणः, सायणभोगनाथौ सहोदरौ । सोऽयं भरद्वाजगोत्रो-
त्पन्नः यजुर्वेदी बौधायनशाखीय इत्येतदस्य ग्रन्थस्योपक्रमणिकायां तदुक्त्वा-
ऽवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा तस्य च याजुषी ।

भरद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधव इति ।

तदनेन माधवसायणौ सहोदरौ भ्रातराविति स्पष्टमवगम्यते । ये तु
माधवसायणयोरभेदं मन्यन्ते, ते कथमिमां माधवाचार्यस्योक्तिं न पर्या-
लोचयन्तीति न खल्वधिगच्छामि । अस्तु तावत् । स खल्वयं माधवाचार्यः
सायणाचार्यस्याग्रजः न त्वनुजः । तथाच सायणाचार्यकृतयज्ञतन्त्रसुधा-
निधिग्रन्थे ।

तस्याभूदन्वयगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाक्रतूनामाहर्त्ता माधवार्यसहोदरः ।

तदत्रोपेन्द्रस्येन्द्र इव सहोदरो माधव आसीदित्युक्त्वा माधवस्य साय-
णाग्रजत्वं प्रतीयते । माधवार्यैर्त्यार्थपदप्रयोगाच्च तथाऽवगम्यते । अतएव
माधवाचार्यो बुक्कस्य बुक्कणस्य वाऽमात्य आसीत् सायणाचार्यस्तु बुक्कस्य
तत्पुत्रस्य हरिहरस्य चामात्य आसीदिति सुतरां सङ्गच्छते । हरिहरस्य
बुक्कात्मजत्वं तु यज्ञतन्त्रसुधानिधौ स्पष्टमुपलभ्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

वंशे चान्द्रमसे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमोऽभुङ्गप-
स्तस्मात् प्रादुरभूद्भौष्टसुरभिः श्रीबुक्कष्ट्वोपतिः ।
हरिहरनिभभूमा कामदोऽभूञ्जगत्वां
हरिहरनरपालस्तस्य भूष्णस्तनूजः ।

स खल्वयं सायणाचार्यो वेदभाष्याणि विरचितवान् । न तु माधवा-
चार्यो वेदभाष्याणां निर्माता । अतएव वेदभाष्ये माधवाचार्यनिर्मित-
जैमिनीयन्यायमालायग्रन्थः श्लोकः प्रमाणतपोस्तिखितः । तदुद्धरणवेलायां
न्यायविस्तरकार आह, — इत्यन्योक्तिरूपेण समुल्लेखः सुतरां सङ्गच्छते ।
यच्च क्वचित्,—

ह्यपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वल्लभमुद्यतः ।

इत्युक्तम् । तदपि ज्येष्ठे भ्रातरि सम्मानप्रदर्शनार्थमेव । अतएव सर्वभा-
ष्यभूतसङ्गममहाराजकृतितया वेदभाष्यस्य तत्रैव क्वचिदुल्लेखो दृश्यते ।

सङ्गमेन प्रकाशयते ।

इत्यत्र । सङ्गतेरन्यकृतितयोल्लेखः खल्वन्यस्मिन् सम्मानातिशयमवगमयति ।
तत्रैव वेदभाष्ये तत्तत्प्रकरणपरिसमाप्तौ, “ इति सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ” — इत्यादिकं पुष्पिकायां यस्तिखितं तदप्येवं
सङ्गच्छते । अपि च धातुवृत्तिर्नाम ग्रन्थः सायणाचार्येण निर्मितः । सेवं
धातुवृत्तिर्माधवीयेति नाम्ना तेनैव प्रस्थापिता । तथाच धातुवृत्तेरपक्रम-
णिकागतः श्लोकः ।

तेन मायञ्जपुत्रेण सायणेन मनोविद्या ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

वेदभाष्यं सायणाचार्यकृतमित्येतच्च तत्कृतयज्ञतन्त्रसुधानिधिग्रन्थात् स्पष्ट-
मवगम्यते । तथाच तत्र सायणाचार्यं प्रति सभासदायुक्तिः ।

अधीताः सकला वेदास्ते च दृष्टार्थगौरवाः ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रथीयसा ।

सोऽयं माधवाचार्यः पुराणसार-पराशरस्मृतित्याख्या-काणमाधवापरनाम-

धेय-कालनिर्णयग्रन्थान् विश्व परतो जैमिनीयन्यायमालां तद्विस्तरं च रचितवान् ।

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ॥

इत्यनेन कालमाधवगतेन श्लोकेन पराशरस्मृतित्याख्यानानन्तरं कालमाधव-
ग्रन्थः प्रणीत इत्यवगम्यते ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरगतेन श्लोकेन सर्वेषां स्मार्त्तधर्माणां व्या-
ख्यानानन्तरं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोरचित इति चावगम्यते । व्याख्या-
तस्वार्थं श्लोकः स्वयमेव । तद्यथा । सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार-
पराशरस्मृतित्याख्यानादिना स्मार्त्तोर्धर्मः पूर्वं व्याख्यातः, इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः इति ।

अत्रेदमाशङ्कते कैश्चित् । सायणमाधवयोर्भिन्नत्व, सर्वदर्शनसंग्रहे —

श्रीमत् सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत् सतां प्रीतये ।

इत्युपन्यासः कथं सङ्गमनीयः । अत्र य एव सायणः स एव माधव इति
सायणमाधवयोरेकत्वमवगम्यते । अत्रैतदालोचनीयम् । पूर्वोक्तप्रबन्धेन
सायणमाधवौ सहोदरौ माधवस्य स्वर्गमनात् परतोऽपि सायणो जीवित-
व्यासीत् तदानीमेव तेन यज्ञतन्त्रसुधानिधिर्विरचित इति स्पष्टमवगम्यते ।
तस्मात् सायणमाधवौ भिन्नामित्यत्र नास्ति सन्देहः । सायणमाधवयो-
रभेदनिर्देशस्तु सायणशब्दस्य वंशनामतामप्यवगमति । तथाच माधवा-
चार्यस्य सोदरो नाम्ना सायण व्यासीत् सायणमाधवौ द्वावेव तु सायण-
वंशोत्पन्नाविति श्लिष्यते । सायणशब्दस्य वंशनामता तु सर्वदर्शनसंग्रहे-
एव स्पष्टमवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमत्सायणदुग्धाब्जिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

अत्र सायणदुग्धाविकौस्तुभेनेति विशेषणोपादानात् सायणवंशोत्पन्नत्वं
माधवस्यावगम्यते । तथा सायणरचितधातुवृत्तौ,—

अस्ति श्रीसङ्गमन्मपः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

+ + + +

तस्य मन्त्रिप्रिखारत्नमस्ति मायणसायणः ।

यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यद्यार्थयति पार्थिवौम् ॥

x x x x

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनोषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

अत्र हि तस्येत्यादि ल्लोके मायणस्य सायणतयोल्लेखो वंशनामतां तस्याव-
गमयति । तेनेत्युत्तरश्लोके च सायणनामधेयत्वं तस्येति धीमद्भिरेनुचिन्त-
नीयम् । धातुवृत्तेः पुष्पिकायामपि, मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणा-
चार्येण विरचितायां,— इत्यादि लिखितम् ।

इदन्विह विचारणीयम् । माधवाचार्येण सर्वत्रैव ग्रन्थादौ विद्या-
तीर्थस्य प्रणामः कृतः । सर्वदर्शनसंग्रहस्यादौ तु,—

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इत्युक्तम् । विद्यातीर्थस्योल्लेखस्तु न कृतः । किमत्र कारणमिति न निश्ची-
यते । परन्तु शार्ङ्गपाणितनयस्तस्य दर्शनशास्त्रे गुरुरासौदित्येवमपि सम्भ-
वेत् । इत्यन्तु किं विस्तराय ?

तदेवं माधवाचार्यसायणाचार्ययोर्यद्व्यदर्शनात् यावान् माधवा-
चार्यस्य परिचयोऽवगम्यते, तावानेवात्रोपनिबद्धो न तु कल्पनया कलुषतां
नीव इति शिवम् ।

कलिकाता राजधान्याम्, }
शाकाः १८२० । भाद्रे मासि । }

सेरपुरनगरवास्तव्यः, }
श्री चन्द्रकान्त देवशर्मा । }

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

—००—

व्यवहारकाण्डस्य ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अग्निविधिः	१३१	१७
अदत्तनिरूपणं तद्भेदाच्च	२२७	१७
अदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वम्	२२८	२०
अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्डः	२२५	} ६
” ” ”	२३०	
अदेयम्	२२४	१४
अधिकर्मैकतः स्वरूपम्	२४२	२०
अनासेध्याः	३८	३
अनिधुक्तप्रतिनिधयः	४२	१४
अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकारः	२३१	१८
अनंशानां पुत्रस्यांशभागित्वम्	३६७	६
अनंशानां भरणम्	३६६	१६
अन्तर्गतभावलक्षकलिङ्गानि	४३	१८
अन्तेवासिनां कर्मकरणम्	२४०	२२
अन्तेवासी	२४१	३
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य न प्रामाण्यम्	१०२	१८
अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डः	२७	१
अन्वाहितलक्षणम्	२०६	१६
अपराधानुसारेण दण्डव्यवस्था	१५६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अपराधाः	३३	१८
अपुत्रदायग्रहणक्रमः	३५२	१७
अपुत्रधने पत्न्यधिकारविचारः	३५५	१८
अप्रकाशतस्कराणां दण्डः... ..	३०१	१७
अप्रकाशतस्कराः	३००	४
अप्रद्वतिस्यद्वतस्य कार्यस्यासिद्धिः	१६५	२
अप्रगल्भामियोक्तारि कालदानम्	५१	१०
अभियोक्तादीनामुत्तिक्रमः	४५	८
अभ्युपेत्याशुश्रूषा... ..	२३८	६
अमेध्यादिना तङ्गागादिदृषयो दण्डः	२७६	६
अर्थिनः प्रतिनिधिः	४२	११
अर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियेति निरूपणम्	६६	१६
अर्थिप्रत्यर्थिनोः सन्धिः	५८*	१६
अवस्करादिभिस्त्वुप्यथादिरोधनिषेधः	२७८	१५
अविभाज्यद्रव्यम्	३७६	६
अविभाज्यविद्याधनलक्षणम्	३७७	८
अङ्गीलवाक्यलक्षणम्	२६४	१०
अष्टादशविवादप्रदानि	११	५
असाक्षिप्रत्ययाविवादाः	८४	१२
असंवेदवादलक्षणम्	१६२	४
अस्वामिविक्रयः... ..	२११	११

आ ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यम्	१०२	८
आगमवद्दोषकालत्वादिक्रमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणम्	१०२	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आगमं विनाऽपि त्रिपुरसप्तमीस्य प्रामाण्यम् ...	१०३	१५
आचरितलक्षणम्	१६१	८
आचार्यस्य कर्तव्यम्	२४१	६
आज्ञाप्रज्ञापनपत्रयोर्लक्षणे	६०	११
आदित्याः	१२२	१६
आधिनाशादौ व्यवस्था	१७५	४
आधिनिरूपणम्	१७३	१४
आधिपत्रे विशेषः	६५	४
आधिपालनप्रकारः	१७५	१
आधिभेदाः	१७३	१६
आधिभोषणम्	१२	१६
आधिसिद्धिप्रकारः	१७५	१६
आधेर्बलावलभावः	१७६	५
आवेदनप्रकारः... ..	४२	७
आसेधभेदाः	३७	७
आसेधादिविधिः	३७	१
आसेधानर्हाः	३७	१३
आसेधानर्हाः	३७	३
आसेध्यासेधकथोक्तत्वालोकङ्कने दृश्यः	३७	२०
आहितप्रत्यस्य सत्त्ववृत्तिकालः	१७६	१४
आज्ञानानर्हाः	३६	१५
आज्ञानानर्हाः	३६	६
३ ।		
इन्द्रितादयः	७५	८

उ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उत्कोचस्वरूपम्	२२६	७
उत्तमद्रव्याणि	२६८	१५
उत्तमसाहसदण्डः	२८०	४
उत्तरपादः	५३	८
उत्तरभेदानां स्वरूपाणि	५६	१०
उत्तरभेदाः	५६	८
उत्तरलक्षणम्	५४	३
उत्तरादाने प्रत्यर्थिनः पराजयः	६४	८
उत्तराभासानां लक्षणानि	५७	१५
उत्तराभासाः	५७	१०
उद्धृतलक्षणम्	२७२	१४
उपधिलक्षणम्... ..	१६१	४
उपनिधिलक्षणम्	२०४	६
उपविक्रयलक्षणम्	२१३	६

कृ ।

कृत्वाग्रहणधर्माः	१६०	१३
कृत्वाग्रहोदभेदेन वज्रैः परिमाणभेदः	१६८	१
कृत्वादानविधिः... ..	१६६	१५
कृत्वापरिष्कोधनकर्तारः	१६५	११
कृत्वादानप्रकरणम्	१६६	८
कृत्वादानस्य सप्तविधत्वम्... ..	१६६	६

क ।

विषयः ।	एछे ।	पङ्क्तौ ।
कतिचिद्देशाचाराः	१४	७
कन्यादूषणे दण्डः	३२०	१६
कन्याहरणे दण्डः	३२०	१०
कर्म्मकराः	२३८	१६
कार्यदर्शनप्रकारः	३६	७
कालदानस्य विषयः	५५	१३
कूटसाक्षिणाः	८१	८
कूटसाक्षिणां दण्डः	८१	१४
कृत्स्नदण्डपरिशोधनाशक्तौ दत्तं लेख्यएछे लेखनीयम्	१००	१४
केषुचिक्कार्थविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यम् ...	१६३	११
कोशविधिः	१४४	७
क्रियाणां बलाबलभावः	६१*	४
क्रियापादः	६०*	११
क्रियाभेदाः	६०*	२०
क्रीतपण्यपरीक्षाकालः	२५६	२
क्रीतानुग्रहः... ..	२५५	४
क्वचित् पुनर्यवहारः	१६१	८
क्वचित्सतन्त्रकृतस्यापि कार्थस्यासिद्धिः ...	१६५	६
क्वचिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवति	१६८	७
क्वचिदग्निरौ दिव्यम्	११३	४
क्वचिदाने भार्यादीनामनुमत्यपेक्षा... ..	२२७	३
क्वचिद्भुक्तेः प्राबल्यम्	१०७	१३
क्वचिद्व्यवहारनिर्णयस्य धर्मबाधकत्वम् ...	१५४	७
दुद्रव्यम्	२६८	११

(६)

ख ।

विषयः ।	एके ।	पङ्क्तौ ।
खिलोपचारविधिः	२८२	१२

ग ।

गणकलेखकयोः कर्मस्थिता	२३	६
गवादिपालकस्य भ्रतिपरिमाणम्	२६३	६
गोप्रचारभूमिः	२६५	१६
ग्रामक्षेत्राद्यन्तरनिरूपणम्	२६५	२०

घ ।

क्षेत्राख्यादिगमने दण्डः	३२१	२०
चतुष्पाद्यवहारप्रकरणम्	३६	१४
चिरन्तनाया भुक्तेरपवादः	१०६	८
चोराणां नवविधत्वम्	३००	१०
चोराणां भक्तावकाशादिदाने दण्डः	३०५	४
चोरादर्शने दण्डप्राप्त्युपायः	३०५	१५
चोरितदण्डदापनासम्भवे राज्ञा खयं तद्दातव्यम्	३०६	१५
चोरोपेक्षिकां दण्डः	३०५	११

छ ।

छायाणि	३२	१८
---------------	----	----

ज ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जयपत्रभेदाः	६०	५
जयपत्रे लेखनीयार्थाः	८६	६
जलविधिः	१२७	८
जवि-नर-निरूपणम्	१४०	१४
जातिभेदेन दिव्यवस्था	११७	१६
जानतः साच्यादाने दोषः... ..	८२	१२
जानपदपत्रम्	६०	१७

त ।

तच्छुलविधिः	१४६	१२
तप्तमाषविधिः	१४७	१०
तस्कारज्ञानोपायः	२६८	१७
तस्कारद्वैविध्यम्... ..	२६६	१४
तीरितालुप्रिष्टयोर्भेदः	१६१	२
तीव्रवाक्यलक्षणम्	२६४	१२
त्रिपुरसभोगनिरूपणम्	१०४	१

द ।

दण्डपातयभेदाः	२८३	१८
दण्डपातय्ये विधयः	२८४	४
दण्डपातय्यम्	२८३	११
दण्डनिरूपणं तद्भेदाश्च	२२७	१४
दत्तस्यानाहरणीयत्वम्	२२८	६
दत्ताग्रदानिकम्	२२४	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दायद्वैविध्यम्	३२६	६
दायभागः	३२६	१
दायलक्षणम्	३२६	५
दायानर्हाः	३६६	५
दास-कर्मकरयोर्भेदः	२३८	१७
दासत्वमोचनविधिः	२४४	१३
दासत्वविधिनिषेधौ	२४३	१०
दासविमोक्षणोत्कर्त्तव्यता	२४६	१२
दासशब्दव्युत्पत्तिः	२४३	३
दासस्वरूपं तद्देशाच्च	२३६	१५
दिव्यदेशानादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिः	१२१	१३
दिव्यदेशाः	१२१	३
दिव्यप्रकरणम्	११०	१७
दिव्यानां कालविशेषाः	१२०	४
दिव्योत्कर्त्तव्यता	१२१	१८
दिव्योद्देशः	१११	२
देयम्	२४५	१२
देशदृष्टस्य लक्षणम्	३१	११
देशदृष्टस्यानुकल्पत्वम्	३१	८
दैवमृतानां पशूनां कर्णादिकं पालनं पशुस्वामिने दर्शनीयम्	२६५	६
द्यूतसमाह्वयौ	३८८	१३
द्यूतस्थानव्यवस्था	३८६	८
द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डः	१७६	२१

ध ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
धटनिर्माणाप्रकारः	१२६	१
धटविधिः	१२५	११
धनतारतम्येन दिव्यव्यवस्था	११४	५
धनागमभेदाः	२१३	२०
धनुषस्त्रैर्विध्यम्	१३७	१५
धनुःपरिमाणम्	१३७	१४
धर्मलक्षणम्	१६१	२
धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे निर्णयः ...	२६	१६
धर्मशास्त्रविरुद्धस्यार्थशास्त्रस्य त्याज्यता ...	२६	१५
धर्मशास्त्राणि	२६	६
धर्मादिभिर्हपायैः ऋणग्रहणम्	१६०	२०
धर्माधर्मविचारविधिः	१४६	६
धर्माधिकरणलक्षणम्	१७	८
ध्वजाहृतलक्षणम्	३७६	६

न ।

निक्षेपनाशे व्यवस्था	२०५	१६
निक्षेपभेदाः	२०४	{ ८ २०
निक्षेपभोगादौ दण्डः	२०५	१७
निक्षेपरक्षणफलम्	२०५	१४
निक्षेपविधिः	२०४	१४
निक्षेपः	२०४	४
निजधर्माविरोधेन राजदूतधर्मपालनम् ...	२४८	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वम्	३५०	१७
निर्णयपादः	१५०	६
निर्णयप्रकारः	१५०	१०
निर्णयस्थानानि... ..	१६	३
निर्णयहेतवः	१२	१
निवर्त्तनीयव्यवहाराः	१६१	१२
निलुखावाक्यलक्षणम्	२६४	८
निवृष्टार्थकृतस्य व्यवहारस्य सिद्धिः	१६४	१४
निवृष्टार्थलक्षणम्	१६४	१२
न्यायशब्दार्थः	७	१७
न्यायस्य व्यवहारनिर्णायकत्वम्	३०	२
न्यासलक्षणम्	२०४	११

प ।

पक्षदोषाः	४७	६
पक्षलक्षणम्	४७	४
पण्यद्रव्यादावयथाव्यवहारतो दण्डः	३१२	१२
पण्यहेविध्यम्	२५८	१३
पण्यप्रकारभेदाः	२५८	१६
पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये व्यवस्था	२३७	६
पतितस्य भ्रष्टाभावः	३६७	१
पथि पुरीषादिकरणे दण्डः	२७६	१
परित्याज्याः स्त्रियः	३२४	५
पारश्याकरणाय प्रतिभूदानम्	३६६	११
पालदोषः	२६५	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पितापुत्रविरोधे साक्षादीनां दण्डः	३१२	५
पितुरुद्धं दुहितरोऽप्यंशभागिन्यः	३४५	१
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	२२६	१०
पुनर्न्यायप्रकरणम्	१६०	६
पुरुषतारतम्येन दण्डव्यवस्था	१५६	१८
पूर्वपक्षप्रोधनकालः	५१	२
पूर्वपक्षस्य चतुर्विधत्वम्	५१	१६
पूर्ववादिनिर्णयः... ..	४५	११
पैतामहधनविभागः	३३०	४
पौरुषभोगकालः	१०४	२
प्रकाशतस्काराणां दण्डः	३००	१५
प्रकाशतस्काराः	२६६	१७
प्रकीर्णकलक्षायभेदौ	३६३	१६
प्रकीर्णकम्	३६३	१५
प्रकृतयः	३५	११
प्रतिग्रहप्राप्तभूमौ क्षत्रियादिपुत्राणामनधिकारः	३४३	११
प्रतिज्ञापादः	४६	१५
प्रतिभूयहणप्रकरणम्	४४	१०
प्रतिभूदानासामर्थ्ये विधिः	४५	१
प्रतिभूभेदाः	१८५	६
प्रतिभूः	१८५	४
प्रत्यर्थिनः कालदानव्यवस्था	५५	१
प्रत्यर्थिनः कालदानम्	५७	१३
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम्	५६	१५
प्रमाणादोषस्योद्भाववितारः	६६	७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रमाणादोषोद्भावनप्रकारः...	६६	६
प्रमाणादोषोद्भावनानन्तरभाविराजद्वयम् ...	६६	१६
प्रयत्ननिरूपणम् ...	८	५
प्रव्रज्यावसितब्राह्मणस्य निर्वासनप्रकारः ...	२४५	८
प्राङ्न्यायोत्तरम् ...	५६	१७
प्राङ्विवाकगुणाः ...	२२	७
प्राङ्विवाकलक्षणम् ...	२१	१३
प्राङ्विवाकस्यानुकल्पः ...	२२	१०
प्रातिभाष्ये निषिद्धाः ...	१८६	१७
प्रातिभाष्ये वर्ज्याः ...	४४	११
—		
फ ।		
फालविधिः ...	१४६	१
—		
ब ।		
बलात्कारलक्षणम् ...	१६१	६
बान्धवाः ...	३५४	२
—		
भ ।		
भागभृतस्य द्वैविध्यम् ...	२४२	१८
भाटकेन परभूमौ वासव्यवस्था ...	२३६	२
भाटकेन यानादिग्रहणव्यवस्था ...	२३५	१०
भाषादोषाः ...	४६	७
भाषालक्षणम् ...	४८	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागः	३४२	११
भिन्नमाटकानां सवर्णानां विषमसङ्ख्यानां पुत्राणां विभागः	३४२	६
भिन्नमाटकानां सवर्णानां समसङ्ख्यानां पुत्राणां विभागः	३४२	२
भुक्तिप्रकरणम्	१०१	१४
भुक्तिभेदाः	१०३	१२
भृतकानां त्रैविध्यम्	२३६	} ११
” ” ” ”	२४२	
भृतिं गृह्णीत्वा कर्माकरणे विधिः	२३२	१३
भृतेरनिश्चये भागव्यवस्था... ..	२३०	१४
भृतेरनिश्चयेऽपि क्वचित् स्वामीच्छया न्यूनाधिकदानम्	२३१	१०
भृत्यत्वमङ्गीकृत्य कर्माकरणे दण्डः	२३२	१६
भृत्यानां रक्षणीयवस्तूनि	२३२	६
भोगाङ्गानि	१०२	१६
भोगाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ तत्साधनम्... ..	१०३	६

म ।

मनुष्यबधे श्रवादिसन्निधौ साक्ष्यग्रहणम्	७६	२०
मरुतः	१२३	६
मर्यादाभेदेने दण्डः	२७६	१४
मातरः	१२३	५
मित्थोत्तरस्यावान्तरभेदाः	५७	७
मित्थोत्तरम्	५६	११
मुख्यगौणानां पुत्राणां स्वरूपम्	३४६	१७
मौललक्ष्यम्... ..	२७२	१२

विषयः ।	य ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अथाविधिविचारे राज्ञः पक्षम्	... ..	२५ } १६५ }	{ १० { १२
”	” ”	२०६	१६
थाचितलक्षणां	... ..	६३*	३

 र ।

राजमार्गे पुरीषकरणे दण्डः	... ..	२७६	४
राजलेख्यविभागः	... ..	८७	१०
राजलेख्ये लेखनीयार्थाः	... ..	८८	८
राजप्रासनलक्षणां	... ..	८६	११
राजेष्व्या निर्णयविधिः	... ..	६३*	१६
राज्ञा प्रास्नाद्यनुसारेणैव कार्यं कर्तव्यम्	... ..	३५	७
दण्डाः	... ..	१२२	२१

 ल ।

लिखितनिरूपणम्	... ..	८४	२१
लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डः	... ..	१००	१७
लेख्यदोषाः	... ..	६५	७
लेख्यद्वैविध्यम्	... ..	६४	१६
लेख्यनाम्ने लेख्यान्तरं कार्यम्	... ..	६३	१८
लेख्यनिराकरणकारणानि	... ..	६८	१
लेख्यपरीक्षा	... ..	६४	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
लेख्यप्रयोजनम्... ..	६३	१२
लेख्यभेदाः	८५	७
लेख्यलक्षणम्	८५	५
लेख्यशुद्धिप्रकारः	६६	५
लेख्यस्यावान्तरभेदाः	८५	११
लेख्यहानेरपवादः	६६	२
लेख्यानां मिथोविरोधे निर्णयः	१००	६
लौकिकलेख्यभेदाः	८५	} १२ } १८
” ” ” ”	६१	
लौकिकलेख्यभेदानां लक्षणानि	८५	१४

व ।

वशिगादिसमयेषु समयिभिर्निर्णयः... ..	३२	१
वयोविशेषादिना दिव्यविशेषः	११८	४
वर्णलक्षणम्	२०	५
वसवः	१२२	१३
वाक्पाठव्यत्रैविध्यम्	२६४	३
वाक्पाठव्यम्	२६३	१५
वानप्रस्थादिधनविभागः	३६५	२
वानप्रस्थादीनां धनसम्बन्धः	३६५	१७
विक्रीयासम्प्रदानम्	२५८	६
विभक्तानां कर्त्तव्यम्	३८४	२
विभागापलापे निर्णयः	३८५	१२
विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य भागः	३३६	२
विभान्यद्रव्याणि	३७५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विवादमन्तरेणापि दण्डार्हापरराधाः...	...	३४ ३
विषमक्षयजनितविषवेगाः	... ..	१४३ ११
विषयविश्लेषेषु दिव्यविश्लेषाः	... ..	११३ ११
विषविधिः	... ..	१४१ ८
द्वन्द्वलक्षणम्	... ..	२७२ १०
द्विपरिमाणम्	... ..	१६७ ८
द्विप्रभेदानां लक्षणानि	... ..	१६७ ४
द्विप्रभेदाः	... ..	१६६ १८
द्व्युपरमः	... ..	१७२ ७
द्व्युपरमापवादः	... ..	१७२ १८
वेतनदानप्रकारः	... ..	२३० ११
वेतनस्थानपाकर्म	... ..	२३० ६
वेदकमन्तरेणापि कृणादयो राज्ञा स्वयं निर्येतथाः	...	३२ १५
अवहारदर्शनकालः	... ..	१८ ६
अवहारदर्शनविधिः	... ..	२८ १०
अवहारदर्शने राज्ञः प्रतिनिधिः	... ..	३१ ५
अवहारदर्शने वर्ज्यास्तिथयः	... ..	१८ १३
अवहारदर्शनीपक्रमः	... ..	४१ १०
अवहारदर्शिगामुक्तमाधमभावः	... ..	३२ ६
अवहारनिर्व्वणनम्	... ..	७ १३
अवहारपादाः	... ..	११ } {१८ ४६ } {१५
अवहारभेदाः	... ..	६ ११
प्रातगव्यव्ययोरर्थः	... ..	२५० १

श ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शपथाः	१११	१०
शस्यक्षेत्रे वृत्तिकरद्वयम्	२६६	४
शारौरदण्डस्य प्रकारभेदाः	१५५	१७
शारौरार्थदण्डभेदेन दण्डवैविध्यम्... ..	१५५	११
शासनविरोधे मुक्तेरप्रामाण्यम्	१०५	२०
शिल्पिन्यासस्वरूपम्	२१०	२
शिशुनालयोर्लक्षण्ये	१६३	५
शिष्याणां गुरुमुग्रूषा	२४०	१६
शुभाशुभकर्मणी	२३८	२
शुश्रूकभेदाः	२३८	१५
शूद्रस्य दासीपुत्रविभागः	२५२	७
शौर्यधनलक्षणम्	३०८	१५

स ।

सकारणमित्योत्तरम्	६३	१
सङ्घरोत्तरम्	६०	१२
सङ्घरोत्तरे क्रियाक्रमः	६१	१४
सजातिप्रमुक्तायाः स्त्रियालक्षणम्	४०	८
सत्यप्रश्नसा	७६	१
सत्यसाक्ष्यपवादः	७६	२२
सदो निरूपणम्... ..	२४	८
सनाभयः	६८	८
सन्दिग्धलेख्ये निर्णयप्रकारः	८७	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
समाङ्गानां कर्म्मार्थि	२४	२०
समाङ्गानि	२४	१४
समानिरूपणम्	१७	१
समाप्रवेशकालः	१७	१२
समायामुपवेशनप्रकारः	२७	१६
समायाञ्जातुर्विध्यम्	१८	१६
सभ्यसङ्ख्या	२०	१३
सभ्याः	२०	१०
सभ्येषु वर्ग्याः	२१	२
सम्भयकारिणां कर्त्तव्यम्	२१६	६
सम्भयकारिणां ह्यधिकराणां कर्त्तव्यम्	२२३	३
सम्भयकारिणां परस्परविवादनिर्णयप्रकारः	२२०	१
सम्भयकारिणां त्विजां कर्त्तव्यम्	२२१	६
सम्भयकारिणां त्विजां दक्षिणाविभागः	२२२	१
सम्भयकारिणां शिल्पिणां विभागः	२२३	१२
सम्भयसमुत्थानाधिकारिणः	२१८	८
सम्भयसमुत्थानम्	२१८	४
सर्वस्वदण्डे वर्जनीयानि	३६५	८
साक्षिणः	६५	२
साक्षिणां दादण् भेदाः	७०	१३
साक्षिदोषोद्भावकालः	७४	१२
साक्षिदोषोद्धानम्	७३	३
साक्षिद्वैधे निर्णयः	८३	१
साक्षिनिरूपणम्	६४	६
साक्षिपरीक्षा	७५	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
साक्षिप्रश्नप्रकारः	७८	८
साक्षिभेदेन साक्ष्याभेदः	७२	३
साक्षिलक्षणम्... ..	६४*	१४
साक्षिप्रश्नार्थः... ..	६४*	७
साक्षिषु प्रतिप्रसवः	७०	१
साक्षिषु वर्ज्याः... ..	६६	७
साक्षिसङ्ख्या	६५	१४
साक्ष्यदानकाले उपानदुष्पीषपरित्यागः	७६	११
साक्ष्यनुयोजनम्	७५	१७
साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायाः	८४	११
साक्ष्यस्य हेयोपादेयता	८०	८
साक्ष्यक्तौ विशेषः	८०	३
साक्ष्ये मित्याकथनदोषाः... ..	७७	८
साधारणस्त्रीगमने दण्डः	३१६	१२
साध्यनिरूपणम्	७	१६
साध्यपालस्य कर्त्तव्यता	२४	२
सामन्तलक्षणम्	२७१	१७
साहसभेदाः	३०७	१०
साहसस्वरूपम्... ..	३०७	५
साहसिकज्ञानोपायः	३०६	१५
साहसे दण्डः	३०८	४
साहसम्	३०७	४
सीमाचिह्नानि	२७०	६
सीमानिर्णयप्रकारः	२७१	८
सीमाप्रकारभेदाः	२६६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सौमायाः पञ्चविधत्वम्	२६६	२०
सौमाविवादनिर्णयः	२६६	१८
सुवर्णादिपरिमाणम्	११५	१३
सेतुद्वैविध्यम्	२८२	५
सोद्धारभागस्याननुष्ठानम्	३३६	१
सोपधिदानादेर्निवर्त्तनीयत्वम्	२२६	१०
सोपाधिदत्तस्य स्त्रीधनत्वाभावः	३७०	०
संविद्यतिक्रमः	२४७	१
संसर्गनिर्णयः	३६१	१
संस्कृष्टिविभागः... ..	३६०	१५
स्त्रेयम्	२६८	१
स्त्रेयसन्देहे निर्णयः	३०६	१०
स्तोभक्तसूचकयोर्लक्षणयो	३५	२
स्त्रीधनदाने विशेषः	३६६	१०
स्त्रीधनभेदाः	३६८	६
स्त्रीधनविभागः... ..	३६८	५
स्त्रीपुंसयोगलक्षणम्	३२२	१२
स्त्रीरक्षणम्	३२२	१४
स्त्रीरक्षणीपायाः	३२३	६
स्त्रीसंग्रहणज्ञानोपायः	३१६	१५
स्त्रीसंग्रहणभेदाः	३१५	१०
स्त्रीसंग्रहणम्	३१५	१६
स्त्रीसंग्रहणे दण्डः	३१७	६
स्त्रादिविषये पुनर्थव्यवहारप्रवर्त्तनम्... ..	१६१	८
स्थावरप्राप्तिनिमित्ताणि	१०२	२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्यावरविषये देयनिरूपणम्	२२६	१४
स्यावरादौ कूटलेख्यकरणे दण्डः	१०१	२
स्यावरादौ लेख्यस्यावश्यकत्वम्	८३	१३
स्वत्वकारणविचारः	३३०	१२
स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वलौकिकत्वविधारः	३२८	४
स्वामिपालयोः कर्तव्यम्	२६३	२
स्वामिपालविवादः	२६२	१६

इ ।

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	५७*	१७
हीनवादी	६४	११
हेयोपादेयपूर्वपक्षौ	२५	६

पराशरमाधवोल्लिखितश्रुतीनामकारादिक्रमेण

ग्रन्थापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १८६ । ६ ॥ ३६० । ३ ॥ ३८३ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानिर्दिष्टस्मृत्यनामस्मृतौनां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर वा स्मरण २२ । ७ ॥ ४७ । १२ ॥ ६१ । १, ६ ॥
१०४ । १० ॥ १०६ । १५ ॥ ११२ । ६ ॥ ११५ । ८ ॥ १३२ ।
१२ ॥ १३३ । १३ ॥ १३५ । ६, १२, १६ ॥ १३८ । २ । १४१ ।
३ ॥ १५६ । ६ ॥ १६२ । १२ ॥ २०१ । ७ ॥ २१३ । १६ ॥
२३७ । ६ ॥ २५२ । १३ ॥ २६५ । १३ ॥ २६७ । १३, १७ ॥
२७५ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ ३३२ । ११, १७ ॥ ३४० । ६ ॥ ३४१ ।
१३ ॥ ३५२ । ३ ॥ ३६० । १ ॥ ३८१ । १६ । ३८४ । २० ॥
३८५ । ३ ॥ ३९५ । २० ॥

(२४)

पराशरमाधवोल्लिखितगीतावाक्यानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

ग ।

गीता ५।९॥

पराशरमाधवोल्लिखितपुराणनाम्नाकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपथम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

भ ।

भविष्यपुराण २६।१० ॥

म ।

मत्स्यपुराण २३८।२ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानिर्दिष्टनामपुराणवचनाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

प ।

पुराण १६४ । १२ ॥

(२७)

पराशरमाधवोस्त्रिखितेतिहासनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

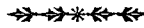
(व्यवहारकाण्डस्य)

म ।

महामारत २८ । ४ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्ब ३३६ । ६ ॥ ३५४ । १६ ॥

उ ।

उशना ४२ । ८ ॥ २६८ । १७ ॥ २६६ । १३ ॥ ३८१ । १० ॥ ३८१ । ८ ॥

क ।

कात्यायन ७ । १४ ॥ ८ । २० ॥ १२ । ४ ॥ १५ । १६ ॥ १७ । ६ ॥ १८ ।
६ ॥ २० । ५ ॥ २२ । १० ॥ २४ । ६, १२ ॥ २५ । १० ॥ २६ ।
२, १२ ॥ २७ । ४, १३ ॥ ३१ । ८, ११, १४, १६ ॥ ३५ । २ ॥
३७ । १४ ॥ ३८ । ४ ॥ ४० । ४ ॥ ४१ । १, १४ ॥ ४२ । ११ ॥
४३ । ३, १० ॥ ४४ । ११ ॥ ४५ । १, ८ ॥ ४६ । १ ॥ ४७ । ६ ॥
४८ । ३ ॥ ५० । १३ ॥ ५१ । ४, १३ ॥ ५२ । ३ ॥ ५४ । १२ ॥
५५ । ७ ॥ ५ । २ ॥ ५७ । १०, १५ ॥ ६० । १३, १६ ॥ ६४ ।
८ ॥ ६६ । २ ॥ ६८ । ६, २० ॥ ७३ । ८ ॥ ७४ । ४, १२, १५ ॥
७५ । ३ ॥ ७६ । १३, १६ । ८१ । ३ ॥ ८२ । १३ ॥ ८३ । ७ ॥
८० । ५ ॥ ८२ । ११ ॥ ८३ । ८ ॥ ८४ । १०, १५ ॥ ८६ । ३, ६,

६। ६७। १३॥ ६८। १॥ ६९। ८॥ १००। १७॥ १०१। ३॥
 १०३। ३, १२॥ १०४। १४॥ १०७। २, १३॥ १०८। ५॥
 १०९। ६॥ ११२। १३॥ ११३। ४, १६॥ ११४। १४॥ ११८।
 २, १२॥ ११९। २, १४॥ १२१। ८॥ १३६। २०॥ १४१।
 ४॥ १४६। १७॥ १४७। ३॥ १५१। १३॥ १५२। १॥ १५४।
 ११, १७॥ १५७। ४॥ १५८। ८, १२॥ १५९। ३॥ १६१।
 २॥ १६२। २२॥ १६४। ४॥ १६८। १७, २०॥ १६९। २, ८,
 ११॥ १७०। ३॥ १७२। ३॥ ५७६। २१॥ १७७। ६, ९॥
 १७९। ७, १०॥ १८१। ८॥ १८५। २१॥ १८६। १८॥ १८८।
 ७, १७॥ १८९। ११, १७॥ १९१। १३॥ १९२। २२॥ १९३।
 ४॥ १९४। १६॥ १९६। ७, ११, १४, २०॥ १९७। ५, १७॥
 १९८। ७॥ १९९। ४, १८॥ २००। ११॥ २०२। २२॥ २०६।
 २, १७॥ २०७। १॥ २०८। २०॥ २१०। ४, ८, १३, २१॥
 २११। ७, १८॥ २१३। १३॥ २१४। १, १५॥ २१५। ५, १०,
 १५, १८॥ २१६। १७॥ २२०। १४॥ २२३। १६, १९॥
 २२४। ४॥ २२५। १५॥ २२६। ७, १०॥ २२८। २१॥ २२९।
 ७, १४॥ २३३। १॥ २३५। ७॥ २३७। ३॥ २४१। ८॥ २४३॥
 २, ८, ९, १७, २०॥ २४५। ५॥ २५०। १४॥ २५१। ३॥
 २५४। १०, १४॥ २५६। ९॥ २५८। २॥ २६०। ४॥ २६६।
 ५॥ २७१। १७, १८॥ २७२। २, ९॥ २७५। २॥ २७६। ३,
 ७, १७, १९॥ २७७। २॥ २७९। ९॥ २८०। ८, ११॥ २८१।
 १६॥ २८३। ६॥ २८५। ७॥ २८६। ५, ९॥ २८७। १९॥
 २८८। १८॥ २८९। ६, १३॥ २९१। ६, १९॥ २९४। ७॥
 ३०५। ७॥ ३१०। ७, १९॥ ३११। १, ७॥ ३३५। ५॥ ३३७।
 १५॥ ३३९। १५॥ ३४७। १७॥ ३४८। ९॥ ३५६। १६॥
 ३५७। १॥ ३५८। १६॥ ३५९। ३॥ ३६८। ११, १९॥ ३६९।

(३०)

५, १० ॥ ३०० ॥ ७, १२, १८ ॥ ३०३ ॥ १२, १४ ॥ ३०५ ॥ ४,
१५, २० ॥ ३०६ ॥ २, ६ ॥ ३०७ ॥ ८ ॥ ३०८ ॥ ७ ॥ ३०९ ॥ १,
५, ९, १५ ॥ ३०३ ॥ १ ॥ ३१० ॥ १५ ॥ ३१५ ॥ २ ॥ ३१६ ॥ ५ ॥
५०* ॥ १७ ॥ ५८* ॥ २, ९, १९ ॥ ६०* ॥ ५, १७ ॥ ६१* ॥ ४,
७, १०, १३ ॥ ६२* ॥ ७, १८, २१ ॥ ६३* ॥ ३, ६, ९ ॥

कात्यायनसूत्र २२२ ॥ ११ ॥

ग ।

गौतम ३१ ॥ ३ ॥ १५७ ॥ ७ ॥ १५८ ॥ १५, २० ॥ १७० ॥ ११ ॥ १७२ ॥
१५ ॥ २०१ ॥ १९ ॥ ३०६ ॥ १६ ॥ ३१८ ॥ १९ ॥ ३२८ ॥ ७ ॥
३२९ ॥ ९ ॥ ३३१ ॥ १३ ॥ ३३४ ॥ १४ ॥ ३३७ ॥ १ ॥ ३५४ ॥
१८ ॥ ३५७ ॥ १५ ॥ ३५८ ॥ १, २ ॥ ३६४ ॥ १ ॥ ३६५ ॥ १८ ॥
३७१ ॥ २, ५ ॥ ३७३ ॥ २, १८, १९ ॥ ३७८ ॥ १६ ॥ ३८१ ॥ १ ॥

द ।

दक्ष २२५ ॥ १ ॥

देवल ३२४ ॥ २० ॥ ३२७ ॥ २२ ॥ ३३८ ॥ ५ ॥ ३४४ ॥ १, ३ ॥ ३४६ ॥
६ ॥ ३६७ ॥ २, ७ ॥ ३७५ ॥ ११ ॥

न ।

नारद ८ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १२ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २७ ॥ १ ॥ २८ ॥ १४ ॥ २९ ॥ ३,
१६ ॥ ३२ ॥ ६ ॥ ३३ ॥ १८ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ २, ७, १७, २० ॥
३८ ॥ १८ ॥ ३९ ॥ १२ ॥ ४२ ॥ १९ ॥ ४३ ॥ ६ ॥ ४५ ॥ ११, १७ ॥
४९ ॥ ७, १० ॥ ५० ॥ १ ॥ ५१ ॥ ७ ॥ ५२ ॥ ६ ॥ ५४ ॥ १५, २० ॥

५५। १३॥ ५६। ७। ६४। ११, १८॥ ६६। ४, १६॥ ६६।
 ५॥ ७०। १, ७॥ ७२। ७, १०, १६॥ ७६। १६॥ ८१। ८॥
 ८३। १२॥ ८४। ११॥ ६२। १२॥ ६३। १५॥ ६४। ३॥
 ६५। ४, २२॥ ६७। ७॥ ६८। १०॥ १०१। १०॥ १०२। ५,
 ११, १५, १६॥ १०५। ५, ८॥ १०६। १२॥ १०७। ५, १६॥
 ११२। ८॥ ११३। १॥ ११७। ५, १६॥ ११८। ३॥ १२०।
 १०॥ १२१। ६, १३॥ १२४। ६॥ १२५। १५॥ १२६। ६॥
 १२७। २, २१॥ १२८। ५, ११॥ १३०। १४॥ १३१। ४॥
 १३२। १७॥ १३३। १४॥ १३४। ५, १८॥ १३५। ११॥ १३६।
 ११॥ १३७। १४॥ १३८। १२॥ १३९। ३॥ १४०। १४॥
 १४१। १५॥ १४२। १, ४, ७, १६॥ १४३। २०॥ १४४। ८,
 १६॥ १४५। १८॥ १४६। ५॥ १५१। १६॥ १५२। ६॥
 १५४। २॥ १५५। ७, १०॥ १५६। १७॥ १६०। १५॥ १६१।
 ६॥ १६२। ३, ११॥ १६३। १४, १८॥ १६५। ३॥ १६६। ६॥
 १६८। १४॥ १६९। १४॥ १७१। १३॥ १७३। १५॥ १७५।
 १५॥ १७६। २॥ १७८। ६॥ १८६। ५, ६, १२॥ १८६। ८॥
 १९०। ७॥ १९२। १३॥ १९४। ८, १६॥ १९५। ६, १४॥
 १९७। १, १४॥ १९८। २२॥ १९९। १०॥ २००। ५, १५॥
 २०१। २२॥ २०२। १६॥ २०३। ३, १२, १८॥ २०४। ५,
 २०॥ २०६। ५॥ २०७। १२, १५॥ २०८। १४॥ २११। १२॥
 २१२। १॥ २१३। १०॥ २१७। ३॥ २१८। ५॥ २१९। १४॥
 २२२। २१॥ २२४। ६, १७॥ २२५। ६, १२॥ २२७। १३॥
 २३०। ३, ७, ११, १५॥ २३२। ५, २०॥ २३३। १३, १६॥
 २३५। १०॥ २३६। २, १२॥ २३७। ६, १४॥ २३८। ५, ११,
 १४॥ २३९। ११॥ २४०। १५॥ २४१। २, ५, १२, १८।
 २४२। २, १४, २०॥ २४३। १३॥ २४४। १४, १८, २१॥

२४५ । ८, १२, २० ॥ २४६ । ५, ८, १२ ॥ २४७ । ३ ॥ २४८ ।
 १२ ॥ २४९ । ३ ॥ २५० । ५, ८ ॥ २५१ । १५ ॥ २५२ । ७, १० ॥
 २५३ । ५, १०, १३ ॥ २५४ । ११, १६ ॥ २५५ । १८ ॥ २५६ ।
 ४ ॥ २५७ । २ ॥ २५८ । ३, ६ ॥ २५९ । १३, १७ ॥ २६० । ८ ॥
 २६१ । १६, १८ ॥ २६२ । २, ७ ॥ २६३ । ६, १०, २० ॥ २६४ ।
 ५ ॥ २६५ । १२, १६ ॥ २६६ । ८ ॥ २६७ । १० ॥ २६८ । १५ ॥
 २६९ । २० ॥ २७० । १, ४ ॥ २७१ । १६ ॥ २७२ । ३, १२, १८ ॥
 २७३ । ५ ॥ २७४ । १६ ॥ २७५ । ३ ॥ २७६ । ८ ॥ २७७ । ८ ॥
 २७८ । ८, २१ ॥ २७९ । ५, १५, १६ ॥ २८० । १७ ॥ २८१ ।
 ११ ॥ २८२ । २, २० ॥ २८३ । ५, १५ ॥ २८४ । ४ ॥ २८५ । १८ ॥
 २८६ । ५, ११ ॥ २८७ । २१ ॥ २८८ । २१ ॥ २८९ । १८ ॥
 २९० । ४ ॥ २९१ । १ ॥ २९२ । २ ॥ २९३ । ३, १० ॥ २९४ ।
 ८ ॥ २९५ । १० ॥ २९६ । ६, १८ ॥ २९७ । ८ ॥ २९८ । १८ ॥
 २९९ । ७ ॥ ३०० । ८ ॥ ३०१ । १० ॥ ३०२ । ४,
 १७ ॥ ३०३ । ३ ॥ ३०४ । ३ ॥ ३०५ । १८ ॥ ३०६ । १० ॥
 ३०७ । १८ ॥ ३०८ । ५, १७ ॥ ३०९ । १७ ॥ ३१० । ८ ॥
 ५८* ॥ ५ ॥ ६३* ॥ १६ ॥

प ।

पाणिनि ६४* । ११ ॥
 पारशर ३७९ । ५ ॥
 पितामह २८ । ६ ॥ ३२ । ८, १२, १५, १८ ॥ ३३ । १३ ॥ ३५ । ११ ॥
 ४२ । १७ ॥ ४३ । १७ ॥ ५५ । १६ ॥ ६२ । १८ ॥ १०६ । २ ॥
 ११२ । १० ॥ ११३ । १३, १८ ॥ ११४ । १६ ॥ ११६ । ११ ॥
 १२० । ४, २० ॥ १२१ । १७ ॥ १२२ । ४ ॥ १२३ । १२, १६ ॥

१२५ । ७, ८, १२, १७ ॥ १२६ । ९, १३, १८ ॥ १२७ । ७, ११ ॥
 १२८ । ७ ॥ १२९ । ५, ११ ॥ १३० । ६, ८ ॥ १३१ । २० ॥
 १३२ । ३ ॥ १३३ । ३, ८ ॥ १३४ । ३, १५ ॥ १३५ । १३ ॥
 १३६ । ७, १७ ॥ १३७ । १, १५ ॥ १३८ । २, १७ ॥ १३९ । १,
 ६, ८ ॥ १४० । १३ ॥ १४१ । ११, १६ ॥ १४२ । ३, ११, १७ ॥
 १४३ । १० ॥ १४४ । २० ॥
 ६३* । २० ॥

पैठीनस्त्रि ३७७ । ५ ॥

प्रजापति २८ । ११ ॥ ५७ । ३ ॥ ५६ । १८ ॥ ५७ । ७ ॥ ६२ । १५ ॥
 १०० । ११ ॥ १०८ । ११ ॥ २७१ । ८, १२ ॥ १८२ । १० ॥
 २२६ । १५ ॥ ३३३ । १८ ॥ ३५६ । १६ ॥ ३६३ । १२ ॥

ब ।

बहद्वहस्यति ६७ । ६ ॥

बहन्मनु ३५३ । २० ॥

बहद्विष्णु ३७७ । ११ ॥

बहस्यति ६ । ६ ॥ ८ । १३ ॥ ११ । १७, २२ ॥ १३ । १३ ॥ १६ । १ ॥
 १७ । २ ॥ १८ । १६ ॥ २० । १३ ॥ २१ । २, १७ ॥ २३ । ६ ॥
 २७ । ५, १५ ॥ २५ । १६ ॥ २७ । १०, १६, २० ॥ ३० । ७ ॥
 ३८ । १३ ॥ ३६ । ६, ८ ॥ ४० । १३ ॥ ४१ । १८ ॥ ४६ । ६,
 १६ ॥ ५० । १८ ॥ ५१ । १०, १६ ॥ ५२ । ८ ॥ ५३ । ११, १६ ॥
 ५५ । १६ ॥ ५६ । १० ॥ ६५ । १७, १७ ॥ ६६ । १३ ॥ ७० । १३ ॥
 ७२ । २ ॥ ७३ । ३ ॥ ७५ । ६ ॥ ७६ । १० ॥ ८० । ११ ॥ ८२ ।
 १६ ॥ ८३ । १ ॥ ८४ । २१ ॥ ८५ । ११ ॥ ८५ । १५ ॥ ८६ ।
 १६ ॥ ८७ । १, १० ॥ ८८ । २ ॥ १०१ । १७ ॥ १०२ । २ ॥

१०३। १६। १०४। ५। १०५। २०। १०६। ६। १०८।
 १६। ११०। ५, ८, १२, १६। १११। २, १०। ११४। ५।
 ११६। १७। ११७। ११। १४६। ८। १४६। २। १५०।
 १०। १५१ १६। १५४। ८। १५६। १२, १८। १५७। १२।
 १६०। ५। १६४। ११। १६५। ११। १६६। ३, १५, १६।
 १७२। १६। १७३। ६। १७४। ५। १७५। ५। १७६। १२।
 १८०। १२, १७, २२। १८। १७। १८४। ३। १८५। ५,
 ११, १८। १८७। १४। १८०। १६। १८१। १। १८२। १६।
 १८५। १०। १८६। १७। १८७। ८, ११। १८८। २, १६।
 १८६। १५। २०४। ८, १७। २०५। ३, १३, १६, १६।
 २०६। २०। २०७। २०। २०८। ५, ११। २०९। ३, २१।
 २११। १५। २१४। ५, १२। २१६। ७। २१८। ८, १५,
 १६। २१९। २। २२०। १, ६, १०, १६। २२१। ३। २२३।
 ३, ६, ६, १३। २२४। १४। २२६। २०, २१। २२७। ५,
 ११। २३१। ३, ६। २३२। ६, १३। २३६। १८। २४०।
 १८, २१। २४२। ५, १७। २४७। ७, १५, १८। २४८। १०,
 २०। २५०। ११, १७, २२। २५१। ६, ६, १७। २५५। १३।
 २६१। १६। २६३। १३। २६६। २। २७०। १६, २१।
 २७१। ४। २७३। ८, १८। २७४। ८। २७७। ६, १७।
 २७८। ४, ७, ११, १८। २७९। १। २८२। ८, ११। २८५।
 ४। २८६। १३। २८४। १४। २८५। ६, १६। २८७। १४,
 १७। २८९। १४। ३००। ४, १६। ३०१। १७। ३०७। ६।
 ३०९। १५। ३१०। १३। ३१५। १७। ३१६। ७। ३१८।
 १६। ३२२। ११। ३२३। १५। ३२३। २२। ३२५। ३, १४।
 ३३७। १०। ३३८। १०। ३३९। १२। ३४२। ६, ६। ३४३।
 १०। ३५३। ७। ३५४। १०। ३६०। ७। ३६१। २, ७।

(३५)

३६४ । १३, २१ ॥ ३६६ । १६, १८ ॥ ३७२ । २ ॥ ३७४ । १३ ॥
३७६ । १२ ॥ ३८० । ७, १६, २० ॥ ३८१ । १७ ॥ ३८२ । १० ॥
३८४ । १४ ॥ ३८६ । १४, १८ ॥ ३८७ । ३ ॥ ३८८ । ८ ॥ ३८९ ।
५, ८ ॥ ३९० । १२ ॥ ३९१ । १२ ॥ ३९२ । ११ ॥ ३९३ । ८, १५ ॥
५७* । ८, ११, १४ ॥ ५८* । १६ ॥ ५९* । २ ॥ ६०* । १४,
२० ॥ ६२* । ३ ॥

बौधायन ३१० । १६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३५४ । ३ ॥ ३७४ । २ ॥

—
भ ।

भरद्वाज १७४ । १३ ॥ १८३ । ७ ॥

भृगु १८ । ४ ॥ १८६ । ७ ॥

—
म ।

मनु ५ । ८ ॥ १५ । २ ॥ १८ । २ ॥ २१ । ८ ॥ २२ । १५ ॥ २५ । १३ ॥
२६ । १६ ॥ ३० । ११ ॥ ३१ । ४ ॥ १६ । १ ॥ ४१ । ११ ॥ ४३ ।
१७ ॥ ४६ । १० ॥ ६६ । ७ ॥ ७० । ४ ॥ ७५ । १७ ॥ ७८ । ८ ॥
७९ । २२ ॥ ८० । ८ ॥ ८१ । १४ ॥ ८३ । ४ ॥ १०६ । ३, १६ ॥
११५ । १३ ॥ १५२ । १३, १६ ॥ १५३ । १० ॥ १५५ । १७ ॥
१५६ । १० ॥ १५७ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥ १५९ । ६, ९ ॥ १६१ ।
५, १६ ॥ १६२ । १४ ॥ १६४ । १७ ॥ १६७ । ८ ॥ १७१ । ३ ॥
१७२ । ८ ॥ १७८ । १२, २२ ॥ १७९ । ३ ॥ १८० । ११ ॥ १८५ ।
१५ ॥ १८१ । १० ॥ १८२ । १६ ॥ १८३ । १४, २२ ॥ १८८ ।
१३ ॥ २०१ । १६ ॥ २०४ । १४ ॥ २०५ । ९ ॥ २०६ । १०, १४ ॥

२०८ । २, ८, १५ ॥ २०९ । ५, ११ ॥ २१० । २, ६ ॥ २११ ।
 २ ॥ २१६ । ५ ॥ २२१ । ६, ९, १४, १७ ॥ २२२ । १३, १७ ॥
 २२५ । ६ ॥ २२९ । १७ ॥ २३३ । ५, ९ ॥ २३४ । २१ ॥ २४० ।
 ११ ॥ २४४ । ३, ६, १० ॥ २५३ । ४ ॥ २५७ । १३ ॥ २६२ ।
 १२, १७ ॥ २६३ । १४ ॥ २६४ । २, ६ ॥ २६५ । १, ६, १० ॥
 २६६ । १२, १८ ॥ २६८ । १० ॥ २७० । १२ ॥ २७१ । ८ ॥
 २७२ । १६ ॥ २७३ । १३ ॥ २७४ । ४ ॥ २७५ । १७, २२ ॥
 २७६ । ४ ॥ २८० । १ ॥ २८८ । ८, १२, २१ ॥ २९० । ३, ८,
 १३ ॥ २९१ । ९, २२ ॥ २९५ । ९, १२, १८ ॥ २९७ । १, ७ ॥
 २९८ । २ ॥ ३०२ । २, १९ ॥ ३०३ । २१ ॥ ३०४ । ९, १९ ॥
 ३०५ । १ ॥ ३११ । १५ ॥ ३१५ । ५ ॥ ३१७ । ४, १५ ॥ ३१८ ।
 ७, १३ ॥ ३१९ । ९ ॥ ३२१ । ३, १५, २० ॥ ३२२ । ६, १४ ॥
 ३२६ । १२ ॥ ३३० । ११ ॥ ३३४ । ५ ॥ ३३९ । ७ ॥ ३४० ।
 ५, १२, १६ ॥ ३४३ । ३, १६ ॥ ३४४ । ६ ॥ ३४५ । १ ॥
 ३४७ । १३ ॥ ३४८ । ५, १० ॥ ३४९ । ३, १४ ॥ ३५० । ७,
 १८ ॥ ३५१ । १३, १९ ॥ ३५४ । १३, १९ ॥ ३५५ । ३ ॥ ३५६ ।
 १४, १९ ॥ ३५७ । ९ ॥ ३५८ । ८, १६ ॥ ३६० । १५ ॥ ३६२ ।
 १४ ॥ ३६३ । ९ ॥ ३६६ । ६, १७ ॥ ३६८ । २, १५ ॥ ३७१ ।
 ७, १६ ॥ ३७२ । ८, ११ ॥ ३७३ । ४ ॥ ३७४ । ९ ॥ ३७७ ।
 २ ॥ ३८० । ३ ॥ ३८२ । ८, १८ ॥ ३८३ । ५, १५ ॥ ३८७ ।
 १७ ॥ ३८८ । ४, १४ ॥ ३९२ । १७ ॥ ३९५ । ५, १४ ॥ ३९६ ।
 २, ११ ॥

६४* । ७, ११, १४ ॥

मसौधि ४० । ९ ॥ ९३ । १२ ॥ १०९ । १६ ॥ २१६ । १ ॥ २१७ । ६ ॥

य

यम १६२ । १६ । ३२४ । ११ । ३२५ । १२ । २६६ । ८ ।

याञ्चवक्त्र ७ । २० ॥ ११ । १५ ॥ २० । १० ॥ २१ । ५ ॥ २७ । ७ ॥

३० । १, १६, २० ॥ ३६ । ४ ॥ ४२ । ३ ॥ ४४ । २, ६ ॥ ४६ ।
 १६ ॥ ५३ । ८ ॥ ६५ । ६ ॥ ६६ । १६ ॥ ८१ । ११ ॥ ८७ । १२ ॥
 ८८ । ६ ॥ ९१ । ६, १२ । ९३ । १०, १८ ॥ ९४ । १८ ॥ ९५ ।
 १ ॥ ९७ । ४ ॥ १०० । १४ ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ । ८, १६ ॥
 १११ । १६ ॥ ११२ । १६ ॥ ११६ । १४ ॥ ११७ । ३ ॥ १२४ ।
 ६ ॥ १२८ । १३ ॥ १३२ । १७ ॥ १३५ । ४ ॥ १३६ । १७, २० ॥
 १४३ । ६ ॥ १५३ । १, ४, १३ ॥ १५५ । ४ ॥ १५६ । ६ ॥ १६० ।
 ८ ॥ १६१ । १३, १६ ॥ १६७ । ११, १८ ॥ १६८ । ४ ॥ १७० ।
 १३, १७ ॥ १७५ । १८ ॥ १७७ । १६, २० ॥ १७८ । १४ ॥
 १७९ । १४ ॥ १८० । १० ॥ १८१ । १५, १७ ॥ १८३ । ३, १८,
 २० ॥ १८४ । ८ ॥ १८७ । ४ ॥ १८८ । १० ॥ १८९ । ४, १४ ॥
 १९० । ३, १०, १४ ॥ १९१ । १६ ॥ १९२ । २, ७ ॥ १९४ । ५ ॥
 १९५ । ३ ॥ १९७ । २० ॥ १९९ । १२ ॥ २०० । २, ८, १८ ॥
 २०६ । ८ ॥ २०७ । १८ ॥ २०९ । १७ ॥ २१२ । ४, ७, १४ ॥
 २१३ । १६ ॥ २१६ । ५ ॥ २२५ । १८ ॥ २२८ । ६ ॥ २३० ।
 २० ॥ २३१ । १२, १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ६ ॥ २४१ । १५ ॥
 २४५ । २ ॥ २४६ । ३ ॥ २४७ । १० ॥ २४८ । २ ॥ २५१ । १३ ॥
 २५३ । १३ ॥ २५४ । ३, ७ ॥ २५६ । २० ॥ २५९ । २ ॥ २६० ।
 १५ ॥ २६१ । ७ ॥ २६२ । १० ॥ २६३ । २२ ॥ २६४ । २० ॥
 २६५ । १६, २० ॥ २६७ । ३ ॥ २६८ । १३ ॥ २७२ । २१ ॥
 २७३ । २२ ॥ २७५ । ११ ॥ २७९ । १४, २० ॥ २८० । १५ ॥
 २८१ । १० ॥ २८२ । २ ॥ २८५ । ११, १८ ॥ २८६ । १२, १७ ॥

२८७ । ४ ॥ २८८ । ४ ॥ २८९ । १६ ॥ २९० । १५ ॥ २९२ । ९ ॥
 २९३ । ४ ॥ २९५ । १ ॥ २९६ । ७, १६, १९ ॥ २९७ । ४ ॥
 २९८ । १७ ॥ ३०२ । ८ ॥ ३०४ । १६ ॥ ३०५ । ४, १५ ॥ ३०८ ।
 १०, १४ ॥ ३१० । २ ॥ ३११ । १० ॥ ३१६ । १५ ॥ ३१७ । ९ ॥
 ३१९ । १२ ॥ ३२० । ५, ११, १९ ॥ ३२४ । १ ॥ ३२२ । १२ ॥
 ३२३ । १३ ॥ ३२४ । ३ ॥ ३२६ । १७, १९ ॥ ३२७ । ५ ॥ ३२८ ।
 १३ ॥ ३२९ । २० ॥ ३४० । १८ ॥ ३४१ । ८, १० ॥ ३४२ । ११ ॥
 २४४ । १७ ॥ ३४६ । १८ ॥ ३४९ । १५ ॥ ३५२ । ७, १७ ॥
 ३५६ । १३ ॥ ३६१ । १२ ॥ ३६२ । ९ ॥ ३६३ । १७ ॥ ३६५ ।
 ३ ॥ ३६६ । १२ ॥ ३६७ । १०, १३, १७ ॥ ३६८ । ५ ॥ ३७१ ।
 ४, १५ ॥ ३७३ । २१ ॥ ४७४ । २१ ॥ ३७६ । ९ ॥ ३८२ । १४ ॥
 ३८५ । १३ ॥ ३८७ । ९ ॥ ३८९ । १३ ॥ ३९० । ६, १९ ॥
 ३९१ । ५, १५ ॥ ३९२ । ८ ॥ ३९४ । ११, २० ॥ ३९५ । १७ ॥
 ५८* । १२ ॥ ५९* । ९, १६ ॥ ६०* । १२ ॥ ६१* । १८ ॥

ख

बौगन्धि ३८२ । ५ ॥

व ।

वश्लिष्ठ वा वस्लिष्ठ ७७ । ७, १५ ॥ ८० । ३ ॥ ८५ । ९ ॥ ८७ । ९ ॥
 ९० । २, ११ ॥ ९१ । ४ ॥ १६० । १८ ॥ १७१ । १, १७ ॥ १७३ ।
 ६ ॥ १७६ । १५, १८ ॥ १७७ । २२ ॥ १७८ । ३ ॥ २३५ । २१ ॥
 २२६ । ११ ॥ ३२४ । ११, १६ ॥ ३४१ । ६ ॥ ३४७ । १६ ॥
 ३४८ । ९ ॥ ३६५ । १४ ॥ ३६६ । १२ ॥ ३६७ । ५ ॥ ३७८ ।
 १२ ॥

विष्णु ६७। २०। ११५। ३। १२०। १५। १२६। ८। १३७। १७।
 १३६। ८। १४५। १४। १५२। ६। १६८। ८। १७२। ६।
 १७६। ६। १७७। ४। १६४। ७। २६०। १। २६७। २।
 २८६। २०। २६०। १। २६१। ४। २६२। ४। ३३२। १।
 ३४८। २। ३६१। ६। ३६२। ३।
 ६४*। ६।

ब्रह्मभु २३३। १६। २३४। ३। २३५। ३। ३०६। १७। ३५३। १०।
 ब्रह्मयाज्ञवल्क्य ३८७। १४।

आत्र ७०। १०।

आय २३। ६। २४। २। ३२। १। ४१। ६। ६५। १, २०। ७६।
 १३। ७७। १०। ८८। २, १२। ८६। २, ६। ६०। १७।
 ६१। १७। १००। ६। १०१। ७। १०४। १। ११०। २।
 ११७। ७। १२६। १६। १३०। १७। १५१। १०। १५३।
 ७। १६७। १५। १७०। ७। १७१। २२। १७५। ११।
 १८०। ३, १६। १८३। ६, १३, १५। १८७। १, ११।
 १८८। २। २०७। ४, ८। २१४। ८। २१६। ६। २५५।
 १६। २५६। २। २६२। ६। २६४। ६। २७०। ५। ३००।
 ७। ३१०। १०। ३४१। १७। ३४२। २। ३४४। १४।
 ३७७। ५। ३७६। २०। ३६४। १६।
 ६१*। २१। ६२*। १३।

अ ।

अङ्ग १११। ८। १५७। २। १५८। १८। ३२७। १३। ३३३। ६।
 ३४६। १५। ३५८। ६। ३६४। ४। ३७६। १८।

अङ्कलिखित ८४ । १६ ॥ १११ । १४ ॥ २६७ । २२ ॥ २८० । ६ ॥
३७२ । २१ ॥

—

स ।

संवत् १८ । १३ ॥ ३४ । ४ ॥ १०५ । १३ ॥ १०७ । १६ ॥ १६६ । २१ ॥

—

ह ।

हारीत ८ । १७ ॥ ३५ । ८ ॥ ३६ । १५ ॥ ५४ । ६ ॥ ६२ । २ ॥ ६३ ।
१५ ॥ ६५ । १२ ॥ १०० । ८ ॥ १०२ । ८ ॥ १०५ । १६ ॥ ११६ ।
१८ ॥ १५८ । १८ ॥ १६२ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥ १७५ । २ ॥ ३२४ ।
१४ ॥ ३२७ । १६ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५६ । १२ ॥ ३६० । ३ ॥

—

पराशरमाधवोत्तिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

च ।

चन्द्रिकाकार ३४६ । ५ ॥

ध ।

धारेन्द्र ३५७ । ७ ॥

भ ।

भास्वति ३४६ । ३ ॥

म ।

मेघातिथि ३४६ । २ ॥

व ।

विज्ञानेश्वर ३४६ । २ ॥

स ।

संग्रहकार ४८ । १५ ॥ ६२ । ५ ॥ १०३ । ६ ॥ १०७ । ८ ॥ ११३ ।
११ ॥ १५१ । ३ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ४ ॥ ३२८ । १५ ॥ ३३६ ।
३ ॥ ३५५ । ६ ॥ ३५७ । १७ ॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।		शुद्धम् ।
१	४	सङ्गि		सङ्ग
८	७	याज्येन		याज्येन (एवं परत्र)
११	८	कुत		कृत
१५	८	गौतम		गौतम (एवं परत्र)
१५	१६	घण्टी		घण्टी (एवमन्यत्र)
२३	१३	जायना		याजना
२६	३	शान्त		सान्त (एवं परत्र)
२६	१२	सप्त		सप्त
३६	१४	द्वावेतौ		द्वावेतौ
४७	८	पत्न्या		पत्न्याः
५३	१०	लक्ष्णाम्		लक्ष्णार्थम्
५५	१५	वाऽऽल		वाल
५६	६	दश		दंश
५६	१४	ब्राह्मण्या श्रुदाज्जात ...		ब्राह्मण्यां श्रुदाज्जात
६५	५	यत्त्वङ्गि		यत्त्वङ्गि
६८	१५	अवन्तां		खवन्तां
६८	१८	द्वयं		द्वयं
७१	५	अकाल		अपाल
७२	८	शुद्धं		शुद्धं

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अथर्वम् ।	श्लो ।
७७	२१	प्रसादिक ...	प्रामादिक
८४	१२	केष ...	कोश
८५	२	सत्य ...	सत्य
८६	१७	त्रयम् ...	त्रयम्
१०२	३	वाक्य ...	वाक्य
१२४	२१	शुचिः ...	शुद्धिः
१२६	७	वर्त्तते ...	वर्त्तते
१३२	२	सर्वर्त्त ...	सर्वर्त्त (एवमन्यत्र)
१४१	२	श्लोषयित्वा ...	श्लोषयित्वा
१४५	१८	शुचिः ...	शुचि
१५३	६	मंशोषिभिः ...	मंशोषिभिः
१६२	२०	सङ्गत ...	सङ्गत
१६६	१०	मौदूषरा ...	मौदूषरा
१७५	१४	तृक्वर्ष ...	तृक्वर्ष
१७८	७	ते स ...	ते
१८६	१६	हम ...	हय
१८७	१०	उरि ...	उपरि
२००	६	पाद ...	पाप
२११	५	च्छेदे ...	च्छेदे
२१३	६	बुद्ध्या ...	बुद्ध्या
२१६	१५	सङ्गनार्थं ...	सङ्गनार्थं
२२३	४	समता ...	समन्ता
२४२	६	ब्रह्मार्थं ...	ब्रह्मार्थं
२७३	६	विवाहाङ्गीकारेण ...	विवाहानङ्गीकारेण
३७७	१६	वत्सं ...	सं

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अथर्ववेद ।	शतसु ।
२६६	१६	उपोष्य	उपोष्य
३०४	१७	वाङ्मु	वाङ्मु
३०८	५	पूर्वेषु	पूर्वेषु
३१२	१०	विवेद्	विवेद्
३३१	४	हृमिर्भूत्वा	हृमिर्भूत्वा
३३१	१२	नायं	नायं
३३५	२	ब्रह्मोदने	ब्रह्मोदने (एवं परच)
३४५	३	सुस्रता पूर्वेषु	सुस्रतापूर्वेषु
३५२	५	भरति	भवति
३८३	१२	सिद्धार्थं	सिद्धार्थं
३६४	७	कामतः	कामतः
३६८	२	अतर	अतर
४००	७	मृद्यं	मैद्यं
४०६	१२	मृद्यं	मृद्यं
४०६	२	लोक	लोके
४०६	२१	मारिष्ट	मारिष्ट
४२४	१	करोति	करोति
४२७	१४	शुक्लान्नस्य	शुक्लान्नस्य
४३८	१३	सकृद्भ्यासा	सकृद्भ्यासा
४४०	१८	कल्प	कल्पं
४४५	१०	वासना	वासना
४४६	२०	फलप्रदम्	फलप्रदम्
४४७	१६	जपन्	जपन्
४५२	१३	शुद्धवत्	शुद्धवत्
४५२	१८	त्रोष्याज्या	त्रोष्याज्या

शब्दा ।	पङ्क्तौ ।	अशब्दम् ।	शब्दम् ।
४५७	१५	शयनो ...	शयानो
४६८	१९	भूमि ...	भूमि
४७०	२०	व्याहृती ...	व्याहृती
४७३	४	गोमूत्रेषु ...	गोमूत्रेषु
४७४	८	मृत्तौतस्य ...	मृत्तौतस्य
४७४	१२	प्रत्यास्त्राया	प्रत्यास्त्राया
४७५	१०	लक्ष्मि ...	लक्ष्मि
४८०	८	धर्म ...	कर्म
४८०	१७	कत्वात् ...	कृतत्वात्
४८३	१७	क्षयं ...	क्षयं
४८४	५	विधेः ...	वधेः
४८५	१३	देवैः ...	दोषैः
४८७	७	विषयाचकः ...	विषयात्मकः
४८८	१६	राजसे ...	रालसे
४९२	१४	गुरु ...	गुरुं
४९८	८	तामिस्रं ...	तामिस्रं
५०८	१	उरःस्तस्ता	उरस्तम्भा
५०९	२	रागो ...	रोगो
५१०	७	क्रामि ...	क्रिमि (एवं परत्र)
५१०	१२	मद्यपश्य ...	मद्यपस्य
५१२	१	क्षीरवास	क्षीरवासा
५१६	२२	क्षुधर्ता ...	क्षुधार्ता
५२४	९	प्रकीर्ण ...	प्रकीर्ण
५२५	४	स्मृत्ययः ...	स्मृतयः

वचयोः पर्यावर्तनं स्वयमेव करणीयम् :

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेषु विषयसूची ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य) ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकामतो विष्णुञ्जभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३६५	४
अगम्यागमनकर्मविपाकः... ..	५१८	११
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	२३८	७
अगम्यागमने गर्भोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	२७०	२
अगम्यायां जातिभेदेन गर्भाधाने प्रायश्चित्तम्...	२७१	७
अगम्यायां शूद्रायां गर्भोत्पादने प्रायश्चित्तम् ...	२७०	५
अग्नित्यागप्रायश्चित्तम्	४२५	१६
अग्नेदिधिब्रूयत्वादिप्रायश्चित्तम्	४२	३
अग्नेदिधिव्वादेर्लक्ष्यम्	४२	७
अघमर्षणलक्ष्यम्	४७०	१०
अङ्गप्रत्यङ्गसङ्ख्या	२०६	८
अङ्गविक्षेपलक्ष्यम्	१७७	८
अच्छिद्रवाक्यप्रशंसा	६७	१
अतिद्वन्द्वलक्ष्यम्	३५६ } ३६४ }	{ ७ { ८
अतिदाहादिनिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ...	२१६	१३
अतिपातकानि	१२ } ४१८ }	{ १० { ८
” ” ”		

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
अतिदृष्टियोगः	२२६	१
अत्यन्तापदिनाङ्गावाक्यमात्रादपि शुद्धिः ...	८८	८
अत्युत्कटकर्मणा प्रारब्धकर्मणो विच्छेदः ...	५२७	१६
अत्युत्कटकर्मणा विच्छिन्नप्रारब्धकर्मशेषस्य देहान्त- रेण भोगः	५२७	१८
अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपश्रमार्थसुरापानप्रायश्चित्तम्	४१३	५
अनाश्रमप्रायश्चित्तम्	४४०	१२
अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्य पापस्य प्रायश्चित्तम् ...	३६०	८
अनिश्चितनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्...	२३२	७
अनुक्तप्रायश्चित्तपक्षिबधप्रायश्चित्तम् ...	६६	२
अनुक्तप्रायश्चित्तपापप्रायश्चित्तम्	४१७	१२
अनुगमनप्रकरणम्	४५	८
अनुगमनविचारः	४६	१
अनुगमने साध्वीनामधिकारः	४८	१६
अनुग्रहकर्तारः	८६	१०
अनुग्रहयोग्यस्याननुग्रहे दोषः	१००	१०
अनुग्रहविषयः	८६	६
अनुपनीतस्य मद्यपानप्रायश्चित्तम्	४१०	२१
अनुपातकप्रायश्चित्तम्	४१६	३
अनुपातकानि	१२	} १३
” ” ” ”	४१८	
अन्तवदनानुज्ञाविषयः	३६१	१०
अन्तरिक्षादिभरणप्रायश्चित्तम्	३६२	१६
अन्त्यजभाण्डश्चजलादिपानप्रायश्चित्तम् ...	८६	५
अन्त्यजलक्षणम्... ..	८६	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
अन्त्यभाण्डस्थिताममांसादीनां निष्कान्तानां शुचित्वम्	८६	१४
अन्त्यावसायिलक्षणम्	८७	१७
अन्नशुद्धिः	१०७	१
अपचलक्षणम्	३५१	४
अपहृतधनं स्वामिने दत्त्वा स्तेयप्रायश्चित्तं करणीयम्	४१६	६
अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम्	४४५	१२
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्...	४४१	१३
अपात्रीकरणम्... ..	१४ } { ५	} { ११
” ” ” ” ”	४४१ }	
अपेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविपाकः	५०६	१६
अप्रायत्योत्यत्तौ मुख्यस्नानाशक्तस्य गौणस्नानम्	३७२	११
अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम्	२६४	३
अभक्ष्यभक्षणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम् ...	३०१	१२
अभावाद्भावोत्पत्तिविचारः	६	१५
अभिनवक्षौरादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	३१६	११
अभिशप्तप्रायश्चित्तम्	४५०	१
अभोज्यान्नस्य जलादिपानप्रायश्चित्तम् ...	३३६	७
अभोज्यान्नाः	३०६	४
अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम्	४२६	१०
अर्द्धक्षुल्लक्षणम्	४६१	१५
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	१४ } { १०	} { १
” ” ” ” ”	४३६ }	
अवकीर्णलक्षणम्	४३७	१६
अविक्रयविक्रयप्रायश्चित्तम्	४३१	१७
अविज्ञातचण्डालादिसहितैकगृहवस्थानप्रायश्चित्तम्	८८	१७
अविज्ञातरजक्यादिभिरेकगृहवासप्रायश्चित्तम्	६७	७

विषयः ।	पृष्ठे ।		पङ्क्तौ ।
अशक्तौ ब्राह्मणद्वारा व्रताद्याचरणम्	...	६७	१७
अशुचिभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४४४	१
असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	४३०	४
अरूतादिभोजननिषेधः ...	...	३८३	२

आ ।

आचमनप्रतिनिधिः	...	...	३७४	१२
आचमने नियमाः	...	...	३७३	१५
आढकपरिमाणम्	...	...	१०७	१३
आतुरस्य स्नानप्राप्तौ विधिः	...	...	१३०	३
आत्मघातोद्यमे प्रायश्चित्तम्	..	...	३६५	१३
आत्रेयीलक्षणम्	...	...	७८	८
आत्रेयीवधप्रायश्चित्तम्	...	...	७८	३
आपत्काले धर्मादिचिन्तामहात्वाऽऽमरक्षा कर्त्तव्या			१४६	८
आयसादिशुद्धिः	...	...	१३३	१८
आर्धिकलक्षणम्	...	...	३३७	१३
आलस्येन पापोत्पत्तिः	...	..	८	५
आहिताग्नेः शरीरालाभे पर्यावरदाहविधिः	...		५८	३

उ ।

उच्छिष्टस्योच्छिष्टादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	...	१३१	१६
उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तप्रकरणम्	...	३११	६
उद्धतोदकशुद्धिः	...	११६	१३
उद्वन्धनमरणानिन्दा	...	१४	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उद्बन्धनमृतस्याशौचादिनिषेधः	१६	३
उपपातकप्रायश्चित्तम्	७२	{ ७
” ” ” ”	४२५	{ १
उपपातकरुहस्यप्रायश्चित्तम्	४५८	१७
उपपातकानि	१३	{ ५
” ” ” ”	४२१	{ १७
उपेक्षया पापोत्पत्तिः	८	२

ऋ ।

ऋतौ दम्पत्योः परस्परानुपसर्पणनिन्दा ...	२७	१६
ऋतौ पत्यनुपसर्पणप्रायश्चित्तम्	२६	१७
ऋतौ भार्याऽगमनप्रायश्चित्तम्	२६	७
ऋषिचान्द्रायणव्रतम्	२४५	११

ए ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दाने प्रायश्चित्तम्	४४३	१७
एकभक्तादिषु ग्रासपरिमाणम्	४६१	४
एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या	४६०	२१
एकव्यापारेणानेकगोबधे प्रायश्चित्तम् ...	२२८	१

क ।

कन्यादृषणप्रायश्चित्तम्	४३६	१२
कम्बलादौ नीलीरागस्यादोषता	४४६	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कर्मविपाकप्रकरणम्	४८०	७
कर्मविपाकसमयादि	४८६	१
कर्मशास्त्रार्थवृत्तच्छेदने दोषाभावः	४३५	११
कलौ क्षत्रियवैश्लोच्छेदः	३५४	५
कस्यचित् शूद्रान्नस्याभ्यनुज्ञानम्	३२४	} ५ } १६ } २
” ” ” ”	३२६	
” ” ” ”	३२७	
कामकृतगोबधे निमित्तविशेषात् प्रायश्चित्तविशेषः	२१३	१४
कामकृतपापे प्रायश्चित्तसद्भावविचारः	११	} ८ } १७
” ” ” ”	१५२	
कामकृतपापे व्यवहार्यत्वविचारः	१५४	४
काधिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१६
काले कन्यामददतो निन्दा	१२०	१५
कौटादिसंयुक्तान्नशुद्धिः	१०४	८
कुण्डगोलकयोः स्वरूपम्	३५	१५
कुमारीणां वपने ह्यङ्गुलकेषुच्छेदनम्... ..	२३४	६
क्ष्मातिक्ष्मलक्षणात्	४०	} १६ } १८
” ” ” ”	४६४	
कृतप्रायश्चित्तानामपि नैष्ठिकादीनामव्यवहार्यता	१५६	७
क्षुभ्यपहतदेहस्य शुद्धिः	८५	१
क्षौद्रादिबधप्रायश्चित्तम्	६२	१
क्वचित् कृतप्रायश्चित्तस्याव्यवहार्यता	३०६	१३
क्वचित् रात्रौ दानाभ्यनुज्ञा	३७५	२
क्षत्रियादीनां सर्वपापेषु प्रायश्चित्तस्य पादपादहानिः	१७६	१
क्षत्रियाद्यभिवादनप्रायश्चित्तम्	४४६	२
क्षत्रियान्नभोजनाभ्यनुज्ञा	३२४	५

विषयः ।	एछे ।	पङ्क्तौ ।
ख ।		
खरोद्भयानारोह्यादिप्रायश्चित्तम् ...	... ४४२	१५
ग ।		
गजदन्तादिनानाविधद्रव्यशुद्धिः ...	... १२४	७
गणिकाकक्षणम् ...	... २६०	४
गण्डूषाद्युपहतकांशशुद्धिः ...	... १३३	८
गर्भपातप्रायश्चित्तम् ...	... ३४	१६
गर्भपातादिनिन्दा ...	... २८	७
गवाभ्रातादिशुद्धिः ...	... १३३	३
गुरोरश्लोकनिर्बन्धस्य प्रायश्चित्तम् ...	... ४२५	१७
गृध्रादिवधप्रायश्चित्तम् ...	... ६४	८
गृहखातादौ गोमरणे प्रायश्चित्तम् ...	... १२३	१६
गृहदाहादिना गोबधे प्रायश्चित्तम् ...	... २१८	१
गृहशुद्धिः ...	... १४८	४
गृहीतव्रतस्यासमापने दोषः ...	... ४७४	८
गृहे रक्षणीयानि ...	... ३८४	१६
गोगमनप्रायश्चित्तम् ...	... २७५	२
गोगर्भबधप्रायश्चित्तम् ...	... २०७	११
गोचर्मेलक्षणम् ...	... ३८५	४
गोपाललक्षणम् ...	... ३३७	११
गोप्रत्याघ्नायः ...	... ३०२	६
गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्रतभेदः ...	... ३००	४
गोमूत्रम् ...	... ४७५	३
गोरवयवविशेषभङ्गे प्रायश्चित्तम् ...	... २१०	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोबधनिमित्तानि	२१८	८
गोबधप्रायश्चित्तेतिकर्तव्यता	१८४	३
गोबधप्रायश्चित्तम्	१५२	८
गोबधव्रतम्	१८६	४
गोबधपवादः	१२३	२
गोप्टङ्गोदकस्नानम्	५२	१०
गौर्यादिदानफलानि	१२०	८
गौर्यादिलक्षणानि	१२०	७

घ ।

घातस्य स्वरूपम्	२०५	१०
------------------------	-----	----

च ।

चण्डालखातजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१
चण्डालभाण्डस्थोदकपानप्रायश्चित्तम्	८५	१
चण्डालभाण्डस्पृष्टकूपस्थजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१७
चण्डालसम्पर्के स्त्रियाः प्रायश्चित्तम्	२७७	७
चण्डालस्य गृहे प्रवेशे शुद्धिः	६३	३३
चण्डालस्य त्रैविध्यम्	२४८	६
चण्डालादिवासे गृहादिशुद्धिः	२६०	१६
चण्डालादिसम्बन्धेऽपि महत्सु जलाशयेषु दोषाभावः	८६	१८
चण्डालादिसम्भाषणादिप्रायश्चित्तम्	८१	११
चण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	८२	७
चण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणम्	३८७	६

(६)

विषयः ।	एछे ।	पङ्क्तौ ।
चण्डालाद्यभौगमयाच्छता	१४६	१६
चण्डालान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	८७	२
चण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तान्ते एनरूपनयनम्	८८	१०
चण्डालीगमने क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषः ...	२४६	१
चण्डालीगमने शूद्रस्य विशेषः	२४६	५
चण्डाल्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	२४८	३
चातुर्वेद्यलक्षणम्	१७७	४
चान्द्रायणफलस्य द्वैविध्यम्	२४७	४
चान्द्रायणम् (यवमध्यम्)	२३६	८
चान्द्रायणम् (पिपीलिकामध्यम्)	२३६	१२
चान्द्रायणलक्षणम्	२३६	६
चान्द्रायणादिप्रत्यासायः	४७५	२०

ज ।

जलशुद्धिः	११६	२१
जलं विना जले वा मूत्रपुरीषकरणप्रायश्चित्तम्	४४२	२१
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	४४०	२२
जातिभ्रंशकराणि	१४ } { १	
” ” ” ” ”	४४० } { २०	
जारदूषितायाः शुद्धिः	११५	३
जारस्य प्रायश्चित्तम्	३६	१८

त ।

तप्तकच्छस्वरूपम्	२१	१४
तर्पणकाले पाणितले तिलस्थापनम् ...	३७३	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
तर्पणात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडननिषेधः	३७२	१५
तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने प्रायश्चित्तम्	४४७	६
तुलापुरुषलक्षणम्	४६७	५
तूलिकादिशुद्धिः	१४०	१०

६ ।

दण्डकमण्डलनादिनाशे प्रायश्चित्तम्	४४८	२
दण्डस्वरूपम्	२०६	८
दत्तकलक्षणम्	४०	३
दासव्यागप्रायश्चित्तम्	४२७	२
दासनक्षणम्	३३७	६
दुःखप्रलक्षणम्	३६२	१३
दुःखप्रादौ स्नानम्	३६२	६
दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ प्रायश्चित्तम्	४४७	४
दुर्जनस्पर्शादौ स्नानम्	३६३	१५
दुर्गास्नानमृहे भोजनप्रायश्चित्तम्	३६१	२०
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तम्	५६	८
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्लौकिकाग्नौ दग्धस्यास्त्रां पुनर्यथाविधि-		
दाहः	५७	७
दुर्मृतानां नारायणवलिः	१६	५
दुर्मृतानां प्रायश्चित्तम्	१८	६
दुर्मृतानामग्नेषु प्रेतक्रियाक्रमप्रायश्चित्तम्	२०	१४
दुर्मृतानां वर्षमध्ये प्रायश्चित्तक्रमेण कालभेदेन प्रायश्चित्त-		
द्वैगुण्यादि	१८	१३
दुर्मृतानां वर्षादूर्द्ध्वं प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यता	१८	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तम्	१८	८
देवकृतकृष्णलक्षणम्	४७१	१२
द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम्	४३८	२०
द्रव्येण रजसि शुद्धिः	१२८	७
द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्	८०	} १२ } ५
” ” ” ”	१०६	
द्रुमादिहिंसाप्रायश्चित्तम्	४३४	१८
द्रोणपरिमाणम्	१०७	१३
द्विराधमननिमित्तानि	३७४	१०

ध ।

धर्मपाठकलक्षणम्	१७७	१०
------------------------	-----	----

न ।

नानानिषिद्धकर्मफलानि	४८६	१७
नानाविधद्रव्यशुद्धिः	११३	४
नापितलक्षणम्	३३७	१०
नामधारकब्राह्मणाः	१५८	७
नास्तिक्यप्रायश्चित्तम्	४३५	१८
नास्तिक्यभेदाः	४३५	१४
निखलक्षणम्	५	१५
निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम्	२०	१०
निरवकाशस्थितेः सावकाशश्रुतितः प्राबल्यम्	४६	५
नीलोरक्तवस्त्रधारणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१५
नैमित्तिकस्य रजसोलक्षणम्	१२८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प ।		
पक्षिषु भक्ष्याः	३२३	६
पङ्क्त्युच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	३१५	१३
पञ्चगव्यविधिः	३४०	१५
पञ्चमहायज्ञाद्यकरणप्रायश्चित्तम्	४४३	१२
पञ्चविधस्नानलक्षणानि	३७०	५
पञ्चविधस्नानम्	३७०	२
पतितसंसर्गकालविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ...	२४	६
पतितसंसर्गविशेषस्य कालविशेषेण पातित्यहेतुता	२३	४
पतितोत्पन्नस्य पतितत्वम्	२४	३
पतितसंसर्गनिन्दा	२२	१५
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	४१६	२०
पतितादिसन्निधावध्ययनप्रायश्चित्तम् ...	४४२	३
पतितादीनां सिद्धान्तानामन्नलक्षणयोः सङ्गदभ्यासात्प्रभ्यास- भेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३००	१०
परपाकनिवृत्तलक्षणम्	४५०	१७
परपाकरतलक्षणम्	४५१	२
परस्त्रीगर्भोत्पादनप्रायश्चित्तम्	३६	१७
परस्वहरणप्रायश्चित्तम्	४२७	५
पराक लक्षणम्	२६	} १६ } ७
” ” ” ”	४६५	
परिविन्द्यादिप्रायश्चित्तम्	४०	८
परिवेत्तादिस्वरूपम्	४०	१५
परिवेदनदोषापवादः	४७	३
परिषदयोग्यब्राह्मणाः	१५६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
परिषदुपसत्तिः	१५६	१५
परिषदः कर्त्तव्यम्	१६२	३
परिषद्भेदाः	१६५	५
पर्याङ्गच्छलक्ष्यम्	३६५	१०
पर्याधाने विशेषः	४७	१७
फलपरिमाणम्	२२	६
पवित्रग्रहान्नभोजनस्य पापनाशकत्वम् ...	३६२	४
पञ्चात्तापादीनां पापनाशकत्वम्	३३६	११
पञ्चादिगमनप्रायश्चित्तम्	३७३	५
पादङ्गच्छलक्ष्यम्	४६० }	{ १३
” ” ” ”	४६१ }	
पादप्रायश्चित्तादौ वपने विशेषः... ..	२०८	१
पादीनङ्गच्छलक्ष्यम्	४६१	१५
पापभेदाः	१२	७
पापसंशयेऽपि तन्निश्चयपर्यन्तं भोजनं न कर्त्तव्यम्	१५७	१३
पापविशेषे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यम्...	४०७	१६
पापविशेषेण योनिविशेषः	४८६	५
पापीयस्या अपि भर्त्तुगमनम्	४८	८
पापोत्पत्तिकारणम्	६	८
पितृष्वहसुतादिविवाहप्रायश्चित्तम्	२७२	१४
पित्रनुमत्याऽप्यग्न्याधाननिषेधः	४४	२
पीतावशेषितपानीयपानप्रायश्चित्तम् ...	३४६	१६
पुत्रभेदानां लक्ष्यानि	३८	१
पुत्रभेदाः	३७	१६
पुनःसंस्कारनिमित्तानि	३६४	६
पुनःसंस्कारे वपनादीनां निवृत्तिः	३६४	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	
पुरातनं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गं स्त्रियाः ...	२६	१७	
प्रकीर्णकम्	१४	१२	
प्रव्रज्यावसितस्य प्रायश्चित्तम्	३६५	१४	
प्रव्रज्यावसितापत्यनिन्दा	३६८	४	
प्रतिनिधिना प्रायश्चित्ताचरणम्	४०३	१६	
प्रतिपादोक्तैरहस्यप्रायश्चित्तानि	४५५	१८	
प्रवृत्तियावकप्रतलक्षणम्	४७२	३	
प्राजापत्यव्रतलक्षणम्	२५	} ६	
” ” ” ”	४६०		} २
प्राजापत्यव्रतस्य चतुर्विधत्वम्	१८६	१३	
”	२६	} १५	
प्राजापत्यव्रतस्य प्रत्याज्ञायाः	३६३		} ५
”	४७४		} १२
प्राणिहत्याप्रायश्चित्तम्	६१	७	
प्रायश्चित्तमध्ये मरणोऽपि पापक्षयः... ..	४०८	१६	
प्रायश्चित्तशब्दस्यार्थद्वयम्... ..	२	१७	
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनविचारः	६	५	
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनम्	४	१५	
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतम्	३	१५	
प्रायश्चित्तस्य जात्यादितारतम्यानुसारेण कल्पनीय- त्वोपदेशः	४०५	२	
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतखण्डनम्	५	३	
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतम्	३	१६	
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वादिविचारः	३	१४	
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमतम्	३	१७	
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वव्यवस्थापनम्	४	१३	

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
प्रायश्चित्ताङ्गवपनाकरणे विशेषः	२३३	३
प्रायश्चित्तानन्तरंपरिवर्तुः कर्त्तव्यम्	४१	१३
प्रायश्चित्तेऽपराभ्रमिखां विशेषः	४०८	१७
प्रायश्चित्तसंज्ञककर्मसु प्रायश्चित्तसद्भावासद्भावविचारः	५२५	११
प्रेतत्वकारणानि	४८६	७
प्रौढतडागादिव्यमैध्यसम्पर्केऽपि दोषाभावः ...	११८	१३

—

फ ।

फलद्वयश्रादिलक्षणानि	४६६	१
-----------------------------	-----	---

—

ब ।

बन्धकीलक्षणम्	२६६	२१
बन्धनस्वरूपम्	२०४	२
बद्धमिदृशकगोबधे प्रायश्चित्तम्	३३०	३
बालातुरयोः प्रायश्चित्तं तत्पित्रादिना करणीयम्	१५५	१५
बालाद्युच्छ्रियान्मृज्जिः	३११	१५
ब्रह्मकूर्चमहिमा	३४५	७
ब्रह्मतन्निर्मितखट्वाद्यारोहणे प्रायश्चित्तम् ...	४४७	१६
ब्रह्मबधप्रायश्चित्तम्	३६५	७
ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१
ब्राह्मणताडनादिप्रायश्चित्तम्	३५६	६
ब्राह्मणतिरस्कारप्रायश्चित्तम्	३५५	३

विषयः ।	एछे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मणत्वविधायकानि	१५६	१
ब्राह्मणनिन्दकस्यान्नभक्ष्यप्रायश्चित्तम् ...	३५२	१६
ब्राह्मणब्रुवणक्षयम्	१५६	१२
ब्राह्मणाद्यन्तरागमनप्रायश्चित्तम्	४४६	२०
ब्राह्मणावगोरणादिप्रायश्चित्तम्	३५७	८
ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन गमनप्रायश्चित्तम् ...	२८१	४
ब्राह्मस्नानक्षयम्	३७०	१७

भ ।

भगिनीसपत्नीनां भगिनीत्वम्	२६५	६
भगिन्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	१५२	१२
भर्त्सि जीवति उपवासप्रतादिनिन्दा ...	२८	३
भर्त्सितक्रमप्रायश्चित्तम्	३०	१७
भर्त्सवच्चानिन्दा	२८	१
भस्मस्नानद्वैविध्यम्	३७०	६
भार्यादिविहीनानां मृतानां प्रायश्चित्तविधिः...	१७	१८
भार्यायाः अग्रम्यत्वप्रतिज्ञाप्रायश्चित्तम् ...	३८८	१६
भार्यायाः अग्रम्यत्वप्रतिज्ञायां वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३६०	१
भूमिशुद्धिः	१४७	४
मृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्	४३४	१६
भोजनलालीननियमाः	१०५	६
भोजनकाले अशुचित्वोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	४४८	११
भोजनकाले मौनविधानम्	३८१	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
म ।		
मखडूकादिमांसभक्षणप्रायश्चित्तम्	३२०	१४
मत्स्येषु भक्ष्याः	३२५	२
मद्यपानप्रायश्चित्तम्	४०६	१६
मद्यभाण्डस्थितोदकपानप्रायश्चित्तम्	३४८	१५
मद्यभेदाः	४०६	२०
मलावहानि	१४	७
मस्तिनीकरणप्रायश्चित्तम्	६६	} ६ } १८
” ” ” ”	४४१	
मस्तिनीकरणम्	४४१	१६
महापातकरहस्यप्रायश्चित्तम्	४४५	२०
महापातकानि	१२	११
मातृगमनप्रायश्चित्तम्	२५२	८
मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११६	१०
मिथ्याऽभिप्रांसनप्रायश्चित्तम्	४४६	७
मिथ्याश्रयप्रयश्चित्तम्	३६०	३
मुखमैद्युनप्रायश्चित्तम्	२७१	१५
मुख्यामुख्यब्राह्मणाः	१५८	११
मेध्यामेध्यानिरूपणम्	२६४	१२
मैद्युनस्याष्टविधत्वम्	२५३	१

य ।

यज्ञक्षेत्रक्षेत्रक्षेत्रम्	४७०	१७
यतिचान्द्रायणक्षेत्रक्षेत्रम्	२४५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यतेः पुनर्गाहस्थप्रसूकारे प्रायश्चित्तम् ...	४३८	२
यावत्कृच्छ्रलक्षणम्	४७०	१७
युगप्रवृत्तधर्माचरणानुष्ठानम्	३५४	१०
योक्त्रस्वरूपम्	२०४	१६
यौगिकस्नानम्	४७१	१८

२ ।

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२२	१४
रजस्वलयोहृच्छिद्योरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२५	५
रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१८
रजस्वलामरणे विशेषः	१३१	१२
रजस्वलाया उच्छिद्यद्विजस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२५	८
रजस्वलाया नियमः	१२६	८
रजस्वलाया बन्धुमरणश्रवणादौ प्रायश्चित्तम् ...	१२६	५
रजस्वलाया भोजनकाले चण्डालदर्शनप्रायश्चित्तम्	१२५	१४
रजस्वलाया भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने प्रायश्चित्तम्	१२५	११
रजस्वलाया मृतादिस्पर्शपूर्वकभोजनप्रायश्चित्तम्	१२५	२०
रजस्वलायाः श्वादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ...	१२५	१७
रजस्वलायासखण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२४	६
रजस्वलायाः श्वादिदर्शनप्रायश्चित्तम् ...	१२६	३
रजस्वलोदाहनिन्दा	१२१	१४
रजस्वलोदाहप्रायश्चित्तम्	१२२	१
रजोनिमित्ताशुद्धिः	१२६	१३
रजोनिमित्ताशुद्धौ विशेषः	३८७	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
रथ्याकर्दमादिस्पर्शे शुद्धिः	१४३	६
रसशुद्धिः	११०	१६
रहस्यप्रायश्चित्तम्	४५०	११
रामजादिभेदेन रजसस्रतुर्विधत्वम्	१२७	८
रामजादिरजसां कक्ष्यानि	१२७	१०
रामजे रजसि शुद्धिः	१२८	४
रात्रावपि काम्यगैमित्तिकस्नानम्	३७६	८
रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे शुद्धिः	१२२	६
रात्रौ दीपं विना भोजननिषेधः	३८३	३
रात्रौ स्नाननिषेधः	३७४	१८
रेतःस्रवणप्रायश्चित्तम्	३६४	३
रोधस्वरूपम्	२०३	६
रोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	२०१	११

—

य ।

वधनिमित्तसन्देहे निर्णयः	२३१	१०
वधोद्यमे प्रायश्चित्तम्	४०६	६
वर्षभेदेन परिषत्प्राणा	१७८	१०
वाचिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११६	१०
वाचकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	४६६	} १२
” ” ” ”	४७०	
वार्धुनिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	४०६	५
विकल्पितप्रायश्चित्तम्	१७७	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति ।
विद्यमूत्रोपहतजलपानप्रायश्चित्तम्	३६५	१०
विधवागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१२
विधवाब्रह्मचर्यम्	४५	२
विप्रोपदिष्टमेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ...	१०२	५
विवाहादौ श्रादिस्पृष्टान्नस्यावर्जनीयता ...	१११	१८
विशेषेण कर्मविपाकः	५०२	७
वृककाकादिवधप्रायश्चित्तम्	६३	८
वृकशुनोर्भेदः	५१	१३
वृथापाकलक्षणम्	३५२	१४
वृथापाकस्यान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५२	१६
वृमललक्षणम्	३७८	३
वृमलीनां पञ्चविधत्वम्	२५१	१२
वृमलीलक्षणम्	१२१	१८
वेदविक्रयिलक्षणम्	३५३	१
वेदविश्रासराहितस्य प्रायश्चित्तम्	३५	८
वेश्यागमनप्रायश्चित्तम्	२७४	१
वेश्यागर्भोत्पादनप्रायश्चित्तम्	२७४	६
व्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१२
व्यभिचारिणीपरित्यागविचारः	२८४	१
व्यभिचारिणीप्रायश्चित्तम्	३०	१८
व्यभिचारिणीलक्षणम्	२६०	४
व्रतग्रहणप्रकारः	४७३	६
व्रतलक्षणानि	४५६	७
व्रतादेशनम्	१७६	५
व्रतान्तरलोपे प्रायश्चित्तम्	४३८	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
व्रते वर्जनीयानि	४७४	६
प्रात्यघ्रायश्चित्तम्	४३३	१४

श ।

शक्तितारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम् ...	२०	६
शङ्कितव्यभिचारायां कर्त्तव्यनिर्णयः	२८६	५
शरणागतत्यागे प्रायश्चित्तम्	४४१	२२
शिशुलक्ष्णक्षयम्	४६०	८
शिशुचान्द्रायणलक्षणम्	२४५	१३
श्रीतल्लक्षणक्षयम्	२१	१०
शूद्रग्रहात् खेहपाचितादिकं गृह्णीत्वा नदीतीरं गत्वा तत्र तद्भोजने दोषाभावः ...	३२४	१७
शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
शूद्रस्य प्रायश्चित्ते जपहोमाद्यभावः	४६४	४
शूद्रस्य शुष्कान्नादिभोजनाभ्युच्छा	३३५	१५
शूद्रस्यापि मद्यपाने दोषः	५१०	११
शूद्रान्नभोजननिषेधः	२७८	१५
शूद्रान्नस्य गर्हितता	३०२	१३
शूद्रार्थे होमनिषेधः	३८१	१०
शूद्रेषु भोज्यान्नाः	३३७	५
श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तम्	३३२	१
श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ...	४४८	१६
श्रीलक्ष्णक्षयम्	४६६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
श्रौतस्मार्त्तकर्मणादिकोपे प्रायश्चित्तम् ...	४४३	८
श्रादिदंष्ट्रानप्रायश्चित्तम्	५०	१०
श्रादिभरणीपहृतकूपोपादिजनपानप्रायश्चित्तम् ...	३४७	३
श्रेतकश्रुनादिभक्ष्यप्रायश्चित्तम्	३१६	१२

स ।

सङ्गरीकरणप्रायश्चित्तम्	६७	} २
” ” ” ”	४४१	
सङ्गरीकरणानि	१४	} ३
” ” ” ”	४४१	
सचेतनगर्भवधप्रायश्चित्तम्	२६६	३
सन्धितकर्मसु प्रबलस्य कर्मणः फलारम्भकता...	५२८	६
सधवर्णां वपने ह्यङ्गुलकेशच्छेदनम्	२३४	५
सन्ध्यादिकार्यकोपे प्रायश्चित्तम्	४४८	६
समुद्रयानप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
सर्पाद्यन्तरागमने प्रायश्चित्तम्	४४२	८
सर्व्वप्रतसाधारणाङ्गानि	४५६	८
सहभोजने जातिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३१४	५
संस्काराङ्गश्राद्धभोजनप्रायश्चित्तम्	३३४	१४
साधारणरहस्यप्रायश्चित्तानि	४५१	११
साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषाभावः... ..	२६३	११
सान्तपनभेदानां लक्षणानि	२५	१४
सान्तपनलक्षणम्	२८३	१२
सान्तपनस्य चतुर्विधत्वम्	२५	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सान्त्वनादिप्रत्याघ्नायाः	४७७	१
सारस्रतस्वानम्... ..	३७१	१५
शौमन्तोन्नयनादौ श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३३५	१
स्रुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	४३६	२
सुरादिलिप्तकांस्यशुद्धिः	१५२	१३
सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणप्रायश्चित्तम् ...	३४६	१०
सुरापानप्रायश्चित्तम्	४११	४
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	४१३	८
सुखभ्रूलक्षणां	३६२	८
सूतकामभोजनप्रायश्चित्तम्	३२८	४
सूतिकाभरणे विशेषः	१३१	६
सूर्याभ्युदितसूर्यनिर्मुक्तयोर्लक्षणां	४४७	१०
सूर्योदयादिकाले शयने प्रायश्चित्तम् ...	४४७	६
सौम्यघान्नायणलक्षणां	२४६	६
सौम्यहस्तलक्षणां	४६६	१६
स्तेयकर्मविपाकः	५११	१२
स्त्रीणां पत्युलक्षणां व्रताचरणम्	३१	१५
स्त्रीणां पुनरहास्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४४	१६
स्त्रीणां पुनरहास्यः	४४	१२
स्त्रीणां प्रायश्चित्तप्रते विशेषः	२३४	१३
स्त्रीव्यभिचारे पत्युः प्रायश्चित्तम्	३७	३
स्त्र्याद्युच्छिष्टपानप्रायश्चित्तम्	३४६	१३
स्नानकाले केशधूननादिनिषेधः	३७३	६
स्नाननिमित्तानि	३७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सर्वज्ञेयप्रायश्चित्तम्	४१५	८
संप्रदायनिरीक्षणप्रायश्चित्तम्	४४८	६

इ ।

हन्तृभेदेन प्रायश्चित्तभेदः...	७६	४
हिंसाविशेषात् योनिविशेषः	५०२	८

---

(२५)

पराशरमाधवोद्धितप्रवक्तृणामकारादिक्रमेषु
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वणिक १६६ । ३ ।

—

ब ।

बृहत् ३६२ । १६ ॥

—

स ।

सामय वा ऋन्दोय १०४ । १ ॥ ३२५ । ० ॥ ३६२ । ६ ॥

—

(२६)

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतृणामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अत्रि २१ । १० ॥ ३१ । ३ ॥ १२५ । ३, १३, १६ ॥ १३० । ५ ॥ १३१ ।
२० ॥ १०५ । २० ॥ ०५८ । ५ ॥

आ ।

आपस्तम्ब ११ । १ ॥ ३० । १७ ॥ ८२ । ८ ॥ ८० । ३, ७, १० ॥ ८५ ।
१६ ॥ ६० । ७ ॥ ६७ । ० ॥ ६८ । ४ ॥ ६८ । २ ॥ ११८ । १ ॥ १२५ । १० ॥
१२६ । १७ ॥ २०२ । १३ ॥ २०३ । १६ ॥ २०४ । १२ ॥ २०५ ।
२ ॥ २०६ । २ ॥ २०८ । ८ ॥ २१० । २ ॥ २११ । ३ ॥ २१८ । ० ॥
२२८ । ७ ॥ २३३ । १५ ॥ २७० । १८ ॥ २७१ । २० ॥ ३०० । ० ।
३१० । ६, १६ ॥ ००० । ५ ॥ ०१६ । १३ ॥ ०३० । ५ ॥ ००५ ।
१५ ॥ ०६० । २२ ॥ ०६१ । ३, ८, १०, १८ ॥

उ ।

उपमन्यु २६२ । २० ॥

उग्रना ३० । १८ ॥ ०० । ६ ॥ ०७ । ० ॥ ५२ । ७ ॥ ६७ । १८ ॥ ७५ ।
३ ॥ १३० । १० ॥ १३५ । ६ ॥ १०० । ५ ॥ १०० । ६, १६ ॥
२५० । १ ॥ २७० । ३ ॥ २७१ । १५ ॥ २७६ । १२ ॥ २६६ । २ ॥
३१२ । १८ ॥ ३२० । १७ ॥ ३३० । ११ ॥ ३६१ । ० ॥ ००० । ११ ॥

कृ ।

कृष्याष्टक २७६ । १, ४ ॥

क ।

कण्व २३ । ३ ॥ २६१ । १०, १८ ॥ २६७ । १२ ॥ २७४ । ७ ॥ ३६४ ।
११ ॥ ४३७ । १२ ॥ ४७७ । १० ॥

कल्पसूत्रकार ४७ । ७ ॥

कश्यप वा काश्यप ६४ । १३ ॥ ६८ । ६ ॥ ७१ । ८ ॥ ७२ । ३ ॥ १२३ ।
७ ॥ १३६ । १३ ॥ १३६ । १४ ॥ २६८ । १२ ॥ ३६४ । १४ ॥
४०१ । १४ ॥ ५०७ । १६ ॥ ५११ । १० ॥

कात्यायन ३२ । ६ ॥ १६४ । १४ ॥ ३६६ । १४ ॥

ग ।

गर्ग ३३० । १ ॥ ३६१ । ४ ॥

गौतम ६ । ५ ॥ १५ । ८ ॥ ४२ । २ ॥ ७२ । १३ ॥ ७४ । ८ ॥ १०५ । ५ ॥
१२० । १७ ॥ १६५ । ६ ॥ २४० । ७ ॥ २५० । ११ ॥ २७२ । ११ ॥
२७४ । १३ ॥ २७५ । १७ ॥ ३१७ । १५ ॥ ३५७ । १८ ॥ ३५६ । १५ ॥
३६६ । ११, १४ ॥ ४०१ । ११ ॥ ४१४ । ६ ॥ ४२६ । १६ ॥ ४३७ ।
१५ ॥ ४४३ । २० ॥ ४४७ । १७ ॥ ४६२ । ३ ॥ ४६५ । १, ६ ॥ ५१४ ।
७ ॥ ५१८ । १५ ॥

च ।

च्यवन २१ । १३ ॥ ६२ । १ ॥ ६६ । १२ ॥ १८८ । ३ ॥

छ ।

छागलेभ १५३ । १५ ॥ ३२६ । २ ॥ ४७४ । ८ ॥

ज ।

जाम्बूवर्ष १७ । ८ ॥ ५६ । २ ॥ १६६ । ८ ॥ २६१ । १५ ॥ ३१३ । १३ ॥
 ४१० । २२ ॥ ४२६ । १८ ॥ ४३७ । १७ ॥
 जाम्बाल २६ । ४ ॥ ४६६ । २० ॥ ४७३ । १८ ॥
 जाम्बालि ७० । ७, १६ ॥ १५३ । १ ॥ १६६ । ५ ॥ २६२ । १५ ॥ २७५ ।
 ६ ॥ ३४५ । १५ ॥ ४२८ । १, १८ ॥ ४६७ । ४ ॥

द ।

दक्ष ३६६ । १७ ॥ ४०४ । १७ ॥
 दीर्घवमा २६३ । ३ ॥
 देवता २३ । १५ ॥ २५ । ६ ॥ २६ । ४ ॥ ४२ । ७ ॥ ७६ । ८ ॥ ८२ ।
 १३ ॥ ८३ । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ ८६ । ६ ॥ १०० । ४ ॥ ११७ । ५ ॥
 ११८ । १६ ॥ ११९ । ४, १३ ॥ १३७ । १३ ॥ १४० । १७ ॥ १४१ ।
 ४ ॥ १४६ । ६ ॥ १४७ । ६ ॥ १५३ । ४ ॥ १७६ । १५ ॥ १८४ । ११ ॥
 २४१ । ६ ॥ २६१ । ७ ॥ २६४ । ११ ॥ २६७ । १६ ॥ ३३८ । २२ ॥
 ३४८ । १५ ॥ ३७६ । ६ ॥ ४०२ । ४ ॥ ४०५ । ३ ॥ ४१२ । ८ ॥
 ४७७ । ६ ॥ ४७९ । २१ ॥ ४७८ । २ ॥

ध ।

धौम्य ३३५ । १ ॥

न ।

नारद २६३ । १४ ॥ २६६ । ११ ॥ ४३१ । १० ॥

प ।

पुलस्त्य ५५ । १७ ॥ ४०६ । १६ ॥

पैठीनसि ४६ । ८ ॥ ५५ । १३ ॥ ६६ । ६ ॥ १४० । ७ ॥ १४५ । २० ॥

१६६ । १ ॥ १२६ । ४ ॥ ३५८ । १७ ॥ ३६७ । ७ ॥ ४०३ । ४ ॥

४२८ । ५ ॥ ४३० । १ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४४८ । २ ॥ ४५० । ५ ॥

४५४ । ८ ॥

प्रचेताः ७८ । १२ ॥ ११५ । १६ ॥ १६५ । १० ॥ ४२६ । १४ ॥ ४४० । ४ ॥

प्रजापति २० । ११ ॥ १२८ । १० ॥ २६२ । ७ ॥ २६८ । १२ ॥ २६० ।

३ ॥ ३०० । ५ ॥ ३०२ । ५ ॥ ३०५ । १३ ॥ ३४१ । ८, १५ ॥ ३४४ ।

२, १२ ॥ ३४५ । १३ ॥ ४५८ । २० ॥ ३६० । १७ ॥ ३६४ । २० ॥

४०८ । २ ॥

ब ।

बृहत्संवर्त २७० । १५ ॥

बृहदयम २६८ । १५ ॥ ३१४ । १३ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३३४ । १, ६ ॥

बृहदयाज्ञवल्क्य ४१० । १५ ॥

बृहद्विष्णु ३१३ । १६ ॥ ४१० । ११ ॥ ४५६ । १४ ॥

बृहन्मनु २५७ । १२ ॥

बृहस्पति ६ । १ ॥ ११ । ६ ॥ १६ । १७ ॥ २३ । ११ ॥ २६ । ७ ॥ ४८ ।

२२ ॥ १०४ । १४ ॥ १२० । ७ ॥ १४४ । २० ॥ १४५ । ४ ॥ १६७ ।

३ ॥ १६७ । १५ ॥ २६५ । १८ ॥ ३०६ ॥ ३ ॥ ३०८ । ६, १६ ॥

३५२ । १३ ॥ ३५६ । १० ॥ ३५८ । १४ ॥ ३७१ । १५ ॥ ३७६ । ५ ॥

४०७ । १५ ॥ ४१० । ४ ॥ ४११ । १२ ॥ ४१३ । २ ॥ ४४३ । १२ ॥

४४४ । १४ ॥ ४५० । १६ ॥ ४५७ । २० ॥

बौधायन ११ । १५ ॥ २३ । ८ ॥ २६ । ६ ॥ ५२ । १७, २२ ॥ ५३ । १७ ॥

७५ । ६ ॥ १०० । ७ ॥ १०६ । १३ ॥ ११३ । १३ ॥ ११४ । १७ ॥

१२४ । १६, १८ ॥ १३३ । १४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १० ॥ १४० ।
६ ॥ १४३ । ५ ॥ १४६ । १ ॥ १४८ । १० ॥ १५३ । ११ ॥ १८१ । १५ ॥
२५६ । २ ॥ २७३ । १ ॥ ३३६ । १६ ॥ ३५६ । १६ ॥ ३५७ । १ ॥
३७२ । २ ॥ ३८२ । १० ॥ ४३८ । २१ ॥ ४४० । १५ ॥ ४५३ । १८ ॥
४५६ । ४ ॥ ५३० । १७ ॥

ब्रह्मगर्भं ७८ । १५ ॥

भ ।

भरद्वाज ३३४ । १ ॥ ३३५ । ५ ॥ ३५० । ५ ॥ ४२६ । ७ ॥
भृगु २८ । १७ ॥ ४४६ । १२ ॥ ४६३ । १६ ॥

म ।

मध्यमाङ्गिरा ४०४ । ८ ॥ ४०६ । १८ ॥

मनु ३ । २० ॥ ६ । १२ ॥ ८ । ५ ॥ ११ । १२ ॥ १३ । ४ ॥ २२ । २० ॥
२५ । ८ ॥ २६ । १६ ॥ ३० । ७ ॥ ३१ । १८ ॥ ३२ । १८ ॥ ३७ ।
७, १७ ॥ ४५ । ५ ॥ ५२ । ४ ॥ ५४ । २ ॥ ५६ । १७ ॥ ६२ । ११ ॥
६३ । १५ ॥ ६६ । १७, २१ ॥ ६७ । ८ ॥ ६८ । १० ॥ ६९ । १७ ॥
७२ । १४ ॥ ७३ । १४ ॥ ७६ । १३ ॥ ८८ । ७ ॥ ८६ । ५ ॥ १०५ ।
१ ॥ ११४ । ४, ७ ॥ ११६ । १६ ॥ ११८ । ७ ॥ १२१ । २, १७ ॥
१३४ । १३, १६ ॥ १३६ । ६ ॥ १३८ । ६ ॥ १३९ । ११ ॥ १४५ ।
६ ॥ १४६ । ३ ॥ १४७ । १८ ॥ १४८ । १२, २० ॥ १४९ । २ ॥ १५२ ।
१६ ॥ १५५ । ८, २० ॥ १७२ । ५ ॥ १७४ । २ ॥ १८० । १४ ॥
२१५ । ८ ॥ २४० । ४ ॥ २४१ । ३ ॥ २४८ । १२ ॥ २५१ । ८, १४ ॥
२५२ । १ ॥ २५३ । १४ ॥ २५५ । ३ ॥ २५८ । १८ ॥ २५९ । ५ ॥
२६३ । ८ ॥ २६४ । ५ ॥ २७२ । ८ ॥ २७६ । ५ ॥ २८५ । १२ ॥
२८६ । १० ॥ २८८ । ६ ॥ २८३ । ८, ११ ॥ २८६ । ८ ॥ २८८ । ७ ॥

३००।१॥ ३०५।५, १६॥ ३१२।८॥ ३१३।६॥ ३१७।८, ११॥
 ३२६।२॥ ३३६।१३॥ ३४८।२०॥ ३४९।१०॥ ३५५।६॥
 ३५७।२०॥ ३६०।१२॥ ३६४।४॥ ३७६।२॥ ३८४।४॥
 ३८५।८॥ ३९०।१४॥ ३९४।१७॥ ३९८।१८॥ ३९९।६, १८॥
 ४०१।१७॥ ४०२।३॥ ४०५।१८॥ ४११।६॥ ४१२।५, १०॥
 ४१४।१२॥ ४१५।५॥ ४१६।१४, २१॥ ४२१।११॥ ४२३।
 १६॥ ४२४।८॥ ४२५।१४, २१॥ ४२७।५॥ ४२९।११॥
 ४३०।७॥ ४३३।१४॥ ४३४।१६॥ ४३६।४॥ ४३८।१४॥
 ४४०।२२॥ ४४१।१३, २२॥ ४४२।१८, २१॥ ४४३।८॥
 ४४७।१४॥ ४५१।७, ११॥ ४५४।३॥ ४५६।११॥ ४५७।
 १॥ ४५८।१२॥ ४५९।२, १४॥ ४६०।४॥ ४६४।२१॥ ४६७।
 १३॥ ४६२।११॥ ५०२।८॥ ५१०।१६॥ ५११।१३॥

मार्कण्डेय ३१।१५॥ १२५।७॥ ३२६।८॥ ४४५।१२॥ ५६६।१॥

य ।

यम २०।३॥ २१।२०॥ २५।१६॥ ४१।३॥ ६८।१६॥ ७५।१०॥
 ७८।४, ७॥ १११।१७॥ ११६।१०, १६॥ १२०।१८॥ १३५।
 ३॥ १४३।११॥ १४५।६॥ १४७।६॥ १६३।११॥ १६५।७॥
 २४१।८॥ २४५।१०॥ २४७।५॥ २४८।८॥ २५०।७॥
 २५२।४॥ २५५।८॥ २६८।१२॥ २७१।४॥ २७५।२०॥
 २८८।४॥ ३१४।४॥ ३१६।१०॥ ३४८।१५॥ ३४९।१८॥
 ३५५।१२॥ ३५८।१०॥ ३५९।१८॥ ३६३।१५॥ ३८६।१६॥
 ३९०।५॥ ४००।१८॥ ४०३।१३, १६, १६॥ ४२६।१६॥
 ४३१।७॥ ४३३।२१॥ ४४२।८॥ ४४३।३, १७॥ ४४७।६॥
 ४४८।६, १६॥ ४५२।४॥ ४५६।३, १७॥ ४५७।१७॥ ४५८।
 ११, १८॥ ४६५।७, १४॥ ४६६।११॥ ४६७।१०॥ ४७०।
 ७॥ ४७१।१२॥ ४७४।३॥ ५०७।४॥ ५१७।१८॥

यमदग्नि वा जमदग्नि १०६। १६॥ ४८०। ३॥

याज्ञवल्क्य ४। २॥ ६। ६॥ १६। १५॥ २२। ४, १०॥ २५। १४॥
 २७। ४॥ ३३। ६॥ ३४। ४, १३॥ ३६। ६॥ ३७। ४॥ ३८। ६॥
 ४०। १६॥ ५४। ५॥ ५६। १४॥ ६२। १४॥ ६४। ३॥ ६६। १५॥
 ६८। १८॥ ७४। ३॥ ७६। २, १७॥ ७७। ७॥ ८०। १८॥ ८७।
 ९॥ ९५। १५॥ ११४। ११, १५॥ ४१५। ६॥ १३७। १८॥ १३९।
 ७॥ १४३। १॥ १४४। ११॥ १४७। ३॥ १४९। ५॥ १५०। १६॥
 १५४। ६॥ ५८८। १६॥ २२७। ७॥ २५१। १७॥ २५५। १२॥
 २५७। २॥ २५९। ३॥ २६०। १०॥ २६४। १६॥ २८२। १७॥
 २८५। ६, २०॥ २८६। ७॥ २८७। ४॥ ३०६। ६॥ ३०७। ५॥
 ३१३। १६॥ ३१८। १६॥ ३२१। ६॥ ३२५। १८॥ ३३६। ११,
 १६॥ ३३८। १६॥ ३५६। १३॥ ३५८। ७॥ ३५९। १२॥ ३६०।
 १५॥ ३६६। २०॥ ३६१। ११॥ ३६४। ५॥ ३६८। १४॥ ३६९।
 ५॥ ४०५। १०॥ ४०६। ८॥ ४०८। ११॥ ४०९। ६॥ ४११।
 १६॥ ४१३। १३॥ ४१६। १७॥ ४२१। १, ८॥ ४२२। ४॥ ४२३।
 १३॥ ४२५। ४॥ ४३०। ४॥ ४३५। २॥ ४३६। १॥ ४३८। १७॥
 ४४२। १५॥ ४४६। ७॥ ४५०। १, १६॥ ४५५। १६॥ ४५६।
 २०॥ ४५८। ३, ८, २१॥ ४५९। ८॥ ४६०। १२॥ ४६४। १३,
 १६॥ ४६५। १०॥ ४६६। १६॥ ४६७। ७॥ ४८६। ७॥ ४८७।
 ४॥ ४८६। १०॥ ५१२। १४॥

ल ।

लिखित ३०५। ६॥

लौगाक्षि वा लोकाक्षि ८०। १५, २१॥ ११०। २१॥ २६२। ३॥

व ।

वसिष्ठ २०। १५॥ २४। ३॥ ३५। ६॥ ४१। १४॥ ४२। ४॥ ५४।
 १६॥ ७५। ४॥ ७७। १५॥ ७८। १०॥ ८८। १३॥ ११५। ८॥

११६ । १० ॥ १४४ । १६ ॥ १४५ । २० ॥ १६४ । ८ ॥ २३६ । २० ॥
२५१ । २ ॥ २५४ । ५, ६ ॥ २६४ । २ ॥ २६८ । ४ ॥ २६६ । २ ॥
२७२ । ७ ॥ २८३ । ३ ॥ २८५ । ६ ॥ ३३१ । २ ॥ ३६८ । १८ ॥
३७६ । ८ ॥ ४०० । ७ ॥ ४०६ । ११ ॥ ४०७ । १० ॥ ४१६ । ६, १७ ॥
४२० । ३, ६ ॥ ४२५ । २० ॥ ४३३ । १७ ॥ ४३५ । १८ ॥ ४३६ ।
१३ ॥ ४४२ । ३ ॥ ४४७ । १६ ॥ ४४८ । १० ॥ ४५० । ४ ॥ ४५१ ।
१८ ॥ ४५७ । ८ ॥ ४६० । ७ ॥

विश्वामित्र १८२ । १ ॥ १६६ । २ ॥ ३६० । १२ ॥ ४७६ । ५ ॥

विष्णु १२ । ७ ॥ १४ । १२ ॥ २५ । ४ ॥ ६६ । ७ ॥ ६७ । ६ ॥ ६६ । १, ८ ॥
७० । १ ॥ ७५ । ८ ॥ ७६ । ५ ॥ ८६ । १६ ॥ ८७ । १६ ॥ ११८ ।
४, १६ ॥ १३५ । ६ ॥ १३६ । ६ ॥ १८६ । ८ ॥ २२५ । ११ ॥ २४५ ।
१७ ॥ ३७५ । ११ ॥ २६८ । १० ॥ ३१० । ६ ॥ ३१२ । ११ ॥ ३१६ ।
३ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३२० । १३ ॥ ३३१ । १३ ॥ ३३२ । २ ॥ ३४८ । ३ ॥
३४६ । ३ ॥ ३६० । १२ ॥ ३६४ । १६ ॥ ३६५ । ८ ॥ ४०४ । ६ ॥
४१८ । ७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० । १४ ॥ ४२१ । १६ ॥ ४२४ । २१ ॥
४२५ । १७, १६ ॥ ४४० । २०, २२ ॥ ४४१ । ५, ७, ११, १६, १८ ॥
४५२ । १२ ॥ ४६४ । २१ ॥ ४७० । १० ॥ ४७३ । ७ ॥ ५१० । ३२ ॥

वृद्धगौतम ४६६ । ६ ॥ ५०४ । १३ ॥ ५०६ । ३ ॥ ५१० । २२ ॥ ५२२ ।
१३ ॥

वृद्धपराशर २६६ । १४ ॥ ३४१ । ११ ॥ ३६३ । १८ ॥ ३६८ । ३ ॥ ४३८ ।
५ ॥ ४३६ । ४ ॥

वृद्धप्रचेताः १८८ । ८ ॥

वृद्धवैश्यायन ५२२ । ८ ॥

वृद्धमनु ३८५ । १५ ॥

वृद्धवशिष्ठ ५ । १२ ॥ १२३ । १३ ॥ १२४ । ८ ॥

वृद्धविष्णु १२४ । ५ ॥

वृद्धभातातप ३१५।१ ॥ ४४४।४ ॥ ४४८।११ ॥

वृद्धहारीत ४३०।१५ ॥

व्याघ्र २०।७ ॥ ३६।१८ ॥ ७७।२ ॥ १६६।११ ॥ २६१।२ ॥ २६३ ॥
११ ॥ २६४।८ ॥ २६७।१७ ॥ ४११।१५ ॥ ४२६।१४ ॥ ४४४।
७ ॥

व्याघ्रपाद ४६।१८ ॥

व्यास ४७।१५ ॥ ७१।१६ ॥ ७७।२१।१०५।१८ ॥ १२६।२, ५ ॥
१४०।२ ॥ १५६।६ ॥ १६५।१३ ॥ २२०।७ ॥ २२४।१६ ॥
२५६।८ ॥ ३०३।१५ ॥ ३३४।१४ ॥ ३५२।२० ॥ २७१।१०,
१८ ॥ ४०६।३ ॥ ४१०।१८ ॥ ४१२।२ ॥ ५०८।१० ॥

श ।

शङ्खलिखित ३२।५, १३ ॥ ४१।७ ॥ ४५।१८ ॥ ६६।१८ ॥ ७४।
११ ॥ १८६।११ ॥ २५४।२ ॥ २५७।१० ॥ २६६।१२ ॥ २७२।
११ ॥ २७५।१४ ॥ २६६।१६ ॥ ३०८।११ ॥ ३२०।२ ॥ ३२१।
४ ॥ ३५६।१ ॥ ३६०।१८ ॥ ४४६।१५ ॥ ४५६।१ ॥ ५०७।१ ॥
५११।६ ॥ ५१५।३ ॥ ५१७।१३ ॥ ५२२।१ ॥

श्रातातप १२।३ ॥ १६।१० ॥ ७१।१८ ॥ ७४।१४ ॥ ८३।१, १४ ॥
१०२।७ ॥ ११०।४ ॥ १११।८, २० ॥ १२५।१६ ॥ १३३।४ ॥
१३४।२० ॥ १४४।२ ॥ १४६।१ ॥ १५५।३ ॥ २७०।२१ ॥
२७२।५, १७ ॥ २६६।११ ॥ ३१५।४ ॥ ३१८।११ ॥ ३४५।
१८ ॥ ३४६।५, ७ ॥ ३५२।१३ ॥ ३५३।१ ॥ ३६१।१ ॥ ३६४।
१ ॥ ३६६।१० ॥ ४२७।२ ॥ ४४४।१ ॥ ४५७।१४ ॥

श्रायिडल्य ४३७।६, २० ॥

श्रौनक ५३०।११ ॥

स ।

समन्तु ४४ । ६ ॥ ७१ । १ ॥ ८२ । १० ॥ १४५ । ३ ॥ १६० । १२ ॥ २४६ ॥
 ६ ॥ २६५ । ५ ॥ २६६ । १ ॥ २७२ । १५ ॥ २७३ । ११ ॥ ३०४ । १२ ॥
 ३०७ । १२ ॥ ३१८ । ४, ६ ॥ ३५६ । २ ॥ ४०२ । १२, १७ ॥ ४०३ ।
 ३ ॥ ४०७ । ५ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१६ । १४ ॥ ४४३ । ६ ॥
 संवर्त ई२ । ६ ॥ ६३ । ४ ॥ ६७ । १५ ॥ ७० । ४, १३ ॥ ७३ । ७ ॥ ६२ ।
 १५ ॥ ११७ । १६ ॥ १३२ । २ ॥ १४८ । ३ ॥ १८६ । १४ ॥ २०२ ।
 ८ ॥ २२६ । १६ ॥ २२८ । ४ ॥ २५१ । ५ ॥ २५८ । ७ ॥ २६० । ५ ॥
 २६४ । १३ ॥ २६५ । १० ॥ २६८ । १४ ॥ २७० । १० ॥ २७१ । १७ ॥
 २७५ । ४ ॥ २८० । ७ ॥ २८१ । ५ ॥ २६६ । ३ ॥ २६७ । १६ ॥
 ३१२ । २ ॥ ३८८ । ३ ॥ ४०० । ३, ६ ॥ ४१४ । २ ॥ ४३८ । २ ॥
 ४४८ । ६ ॥

ह ।

हारीत ४० । १५ ॥ ४१ । ११ ॥ ४५ । ११ ॥ ५२ । ११ ॥ ५४ । ८ ॥ ५५ ।
 ३ ॥ ५७ । ११ ॥ ५६ । ६ ॥ ७४ । १६ ॥ ७७ । १८ ॥ ८० । ११ ॥
 ८२ । १६, २० ॥ ८८ । १ ॥ ६१ । १४ ॥ ६२ । १८ ॥ ६३ । १८ ॥
 ११० । ११ ॥ ११७ । १३ ॥ ११८ । ६ ॥ १४५ । ४ ॥ १७६ ।
 २० ॥ १८१ । ३, १८ ॥ १८३ । १६ ॥ १६४ । ३ ॥ १६६ । १४ ॥
 २१७ । १० ॥ २५७ । ८ ॥ २६२ । १२ ॥ २६७ । २ ॥ ३०० । ६ ॥
 ३११ । १ ॥ ३३२ । ८ ॥ ३४८ । ६ ॥ ३४६ । १३ ॥ ३६१ । १ ॥
 ३६५ । ३ ॥ ४०८ । २० ॥ ४२६ । ४ ॥ ४३० । १० ॥ ४३३ । ४ ॥
 ४३४ । १६ ॥ ४३५ । ६ ॥ ४३६ । १४ ॥ ४४० । १२ ॥ ४४६ । २, १२ ॥
 ४५० । १३ ॥ ४६० । १ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४७२ । ३ ॥ ४८५ । १८ ॥
 ५०७ । ११ ॥ ५११ । ६ ॥

(३६)

पराशरमाधवोल्लिखितपौराणिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

प ।

पौराणिक ४३५ । १३ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितदार्शनिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

ई ।

ईश्वरादी ८ । १० ॥

—

त ।

तार्किक ७ । ८ ॥

—

न ।

न्यायविदः ४८२ । १३ ॥

—

प ।

पतञ्जलि ४८० । १२ ॥

प्राभाकर ७ । १० ॥

—

भ ।

भाट्ट ७ । ८ ॥

—

म ।

मीमांसक ७ । ८ ॥

—

व ।

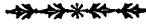
वादरायण ३६३ । १० ॥ ५२६ । ८ ॥

—

(३८)

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतिनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

३ ।

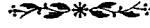
अपरार्क १८ । ३ ॥

(३६)

पराशरमाधवोल्लिखितवैयाकरणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वररुचि ३५२ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वण ६८ । १६ ॥

—

त ।

तैत्तिरीयब्राह्मण १७१ । २० ॥ ३५७ । १४ ॥ ३६८ । १, ५ ॥
तैत्तिरीयकशाखा ५३१ । ५ ॥

—

प ।

पवमानसूक्त १७३ । १६ ॥

—

म ।

मन्त्र १७३ । ४ ॥

—

व ।

वाजसनेयिब्राह्मण ३६८ । ५ ॥

—

स ।

सामविधान १७४ । १ ॥

—————

पराशरमाधवोच्छिखितानामनुक्तप्रवचनानां
श्रुतीनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श ।

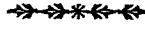
श्रुति १०।७॥ ३२।१८॥ ४६।२, ५॥ ६८।१६॥ १०३।४, १२,
१६॥ १०६।१३॥ १५८।११॥ २८२।७॥ ३५२।२॥ ३५७।
१४॥ ४१८।७॥

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतिग्रन्थानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डश्च)

अ ।

ऋग्विधान ५२६ । २ ।

ब ।

चतुर्विंशतिमत २६ । १४ ॥ ३५ । २ ॥ ४४ । २ ॥ ७३ । ४ ॥ ८३ । १७ ॥
८६ । १५ ॥ ११५ । ११ ॥ ११६ । ४ ॥ १५६ । ११ ॥ १६० । ७ ॥
१६४ । ८ ॥ १७१ । ११ ॥ १७५ । १५ ॥ १७८ । १८ ॥ १६७ । १० ॥
२५७ । १७ ॥ २५८ । ४ ॥ २५६ । १३ ॥ २६६ । २ ॥ २७० । ५, ७ ॥
२७१ । ७, १२ ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । १० ॥ २७५ । ६ ॥ २८४ । ७ ॥
२८५ । ३ ॥ २६७ । ५ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१७ । १८ ॥ ३२० । ४ ॥
३२४ । १२ ॥ ३२६ । १७ ॥ ३३२ । १०, १५ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३७६ ।
११ ॥ ३६३ । १४ ॥ ४०८ । ५ ॥ ४१५ । २२ ॥ ४३१ । ३, १७ ॥
४३६ । ६ ॥ ४५२ । १, २२ ॥ ४५५ । ६ ॥ ४६१ । ५ ॥ ४६४ । ६ ॥
४७४ । १२ ॥ ४७५ । ६, १२, २१ ॥ ४७६ । १० ॥ ४७७ । १३ ॥

भ ।

भरद्वाजऋषे ४२६ । १० ।

(४३)

व ।

विष्णुस्तुति २५६ । १६ ॥

—

घ ।

षट्त्रिंशन्मत १०१ । ८ ॥ २०६ । १३ ॥ २८१ । ८ ॥ ३१५ । ८ ॥ ३३० ।

११ ॥ ४०७ । १२ ॥ ४१५ । ८ ॥ ४३० । ११ ॥ ४३१ । १ ॥ ४४२ ।

६ ॥

षड्विंशन्मत २६६ । १५ ॥

—

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टसर्तृकानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ३ । १६ ॥ ४ । १५ ॥ ८ । ११ ॥ ६ । १५ ॥ १० ।
११ ॥ ११ । २० ॥ १६ । १७ ॥ २४ । ५ ॥ ३४ । ६ ॥ ३६ । ८ ॥ ५२ ।
२ । ८६ । १२ ॥ १०६ । १३ ॥ ११४ । ३ ॥ १२७ । ७ ॥ १३१ । ६ ॥
१३२ । १६ ॥ १३६ । २ ॥ १४४ । ५ ॥ १४८ । २० ॥ १५५ । ५ ॥
१५६ । ७ ॥ १६० । २, ३ ॥ १७२ । १७ ॥ २०६ । ७ ॥ २३१ । ५ ॥
२५१ । ११ ॥ २५३ । ५ ॥ २६६ । २१ ॥ २७८ । १० ॥ २८१ । १४ ॥
२६६ । ८ ॥ ३११ । १ ॥ ३१२ । ५ ॥ ३१६ । ६ ॥ ३२५ । १५ ॥
३३६ । ३ ॥ ३६० । १६ ॥ ४०६ । ८ ॥ ४१० । १० ॥ ४१६ । ६ ॥
४२० । १८ ॥ ४२४ । १८ ॥ ४२७ । २१ ॥ ४३५ । १२ ॥ ४४५ । १ ॥
४७४ । १८, २१ ॥ ४७६ । १८ ॥ ४७७ । १, ६ ॥ ४८१ । १, ५ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां पुराणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

—
अ ।

अग्निपुराण ४६० । २१ ॥

—
आ ।

आदिपुराण ४४ । १७ ॥ १३६ । १६ ॥

—
क ।

कूर्मपुराण ८८ । १० ॥ ३१६ । १३ ॥ ३६५ । ६ ॥ ३६६ । ६, १० ॥
३७० ॥ १०, १८ ॥ ३७२ । १० ॥ ४५४ । ११ ॥ ४५५ । १२ ॥

—
ग ।

गण्डपुराण ४६४ । ६ ॥ ४६८ । १६ ॥

(४६)

न ।

नन्दिपुराण ५०२ । १५ ॥

नारदीयपुराण, नारदीय वा नारदपुराण २८ । १६ ॥ ३० । १७ ॥ ४६ ।
५ ॥ ४६५ । १५ ॥ ५२० । १२ ॥

प ।

पद्मपुराण ४८६ । १३ ॥ ५०१ । १२ ॥ ५२१ । ५ ॥

प्रभासखण्ड ४६७ । १५ ॥

ब ।

ब्रह्मपुराण वा ब्राह्म १६ । ५, १८ ॥ १६ । २२ ॥ १४६ । २२ ॥ २६७ ।
५ ॥ ३६१ । १६ ॥ ४७५ । ३ ॥ ४८३ । ७ ॥ ४८४ । ११ ॥ ४६३ । ८ ॥
५०६ । १४ ॥ ५१६ । ८ ॥ ५२४ । ५ ॥

ब्रह्माख्यपुराण ३० । ३ ॥ १३६ । १६ ॥

भ ।

भविष्यत्पुराण १०८ । ४ ॥

भविष्योत्तर ४८४ । ३ ॥

म ।

मार्कण्डेयपुराण १३४ । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५०६ । २ ॥ ५१३ । ३ ॥
५१८ । १८ ॥

ल ।

लिङ्गपुराण ३७० । १२ ॥

व ।

वराहपुराण ५२० । १६ ॥

वामनपुराण ४६२ । १८ ॥

वायुपुराण ५०६ । ५ ॥ ५१६ । ८ ॥

विष्णुपुराण १७ । १७ ॥ ४८३ । १२ ॥

स ।

स्कन्दपुराण ८ । २ ॥ ५२८ । १३ ॥

स्कान्दचमत्कारखण्ड ४८६ । १८ ॥

स्कान्दनागरखण्ड ४६७ । ४ ॥

स्कान्दरेवाखण्ड ४६३ । १ ॥ ४६८ । ३ ॥ ५११ । ७ ॥ ५१८ । ४, १२ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणवाक्यानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

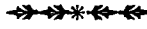
प ।

पुराण ३२।१॥५९५।२॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां स्मृतिपुराणातिरिक्तानां
धर्मग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आश्वमेधिक ४४५ । ८ ॥

उ ।

उपपुराण ५२७ । ३ ॥

उमामाहेश्वरसंवाद ४६१ । १६ ॥ ४६५ । ८ ॥ ४६६ । १७ ॥ ५०१ । ५ ॥
५०६ । २० ॥ ५१६ । १४ ॥

म ।

महाभारत ५ । ८ ॥ ३१ । ६ ॥ ३६ । १३ ॥ ४८ । ७ ॥ ५०३ । १० ॥
५२८ । १४ ॥

व ।

वायुसंहिता ४६५ । ३ ॥

विष्णुधर्मोत्तर ४८२ । १६ ॥ ४८३ । १६ ॥ ४८६ । ६ ॥ ४६६ । ५ ॥
५०६ । १२ ॥ ५१५ । १२ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५२४ । १२ ॥

श ।

शिवधर्मोत्तर ४८२ । १३ ॥ ४६४ । १८ ॥ ५०४ । १ ॥ ५०५ । ८ ॥
५०६ । १७ ॥ ५११ । ६ ॥

पराशरमाधवोच्छिखितानां दर्शनग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

ज ।

जैमिनिसूत्र ३५२ । ६ ।

व ।

वैयासिकन्यायसूत्र वा वैयासिकसूत्र वा व्याससूत्र १५६ । ३ । ३२५ ।
१० । ३५२ । ८ ।

पराशरमाधवोच्चिखितानां स्मृतिनिबन्धानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राचक्षिप्तकाण्डम्)

स ।

सप्तमर्षकार १९०१६१

(५२)

पराशरमाधवोल्लिखितानां व्याकरणग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वार्तिक ३५२ । १० ॥

62729

CATALOGUED

Smṛti - Parāśara
Parāśara - Smṛti

~~Smṛti~~

